

Листи до матері з неволі

Валерій Марченко

Ця книга дуже схвилює. Гірка книга журналіста, який мав нещастя народитися у тоталітарній державі. І померти в ній...

Я любив Валерія. Він та Іван Світличний — ближчих не було у мене друзів у таборах. І вже не буде ніколи.

У цій книзі — самий Валерій. Щирий, красивий, іронічний, чарівний європейський інтелігент, любляча життя молода людина. Щасливий і гордий.

Це важко зрозуміти. Але це правда: Валерій був щасливий. Там, у політтаборі, він писав те, що боялися вимовити вголос "на волі". Його штампували з громадських трибун тавром "відступника і буржуазного націоналіста", а він — у таборі став письменником. Українським нерадянським письменником. Не фанатик, не революціонер, не екстреміст, він був такий, як і ви. Лише — кращий.

Він помер. Страшною смертю радянського зека, навіть у передагонійному стані змушеного виконувати обов'язкову "норму виробітку продукції".

Це книга — про всіх нас. Про тих, що сиділи, що садили, про тих, які спостерігали, стоячи осторонь. Адже ми всі пов'язані одним ланцюгом. І однією провиною. А суддя наш — один лише Бог.

Семен Глузман

ISBN 5-7707-5837-6

© Фундація ім. О.Ольжича

Валентин Розум*

ЗА ПАРАВАНОМ ІДЕЙНОСТІ**

За всю історію свого розвитку українська література ніколи не знала такої кількості нищих письменників, як тепер. Ніби якийсь величезний вал, що довго збирав намул брехливості, підлості й жадоби, вхопив і в одну мить вихлюпнув оте все на колись чисте плесо нашої культури. Ані за часу утисків польського панування, ані за доби московських указів "не было, нет и быть не может", ані в криваву годину сталінських репресій, терору дефензиви та сігуразних, не бачив народ України стільки продажних митців, як то настало в 70-ті роки XX століття. Література, радіо, кіно, преса поставлені зараз на службу єдиній меті: створити образ слухняного функціонера чи то пак "будівника звитяжного сьогодення". Кілька тем, щосили обсмоктуваних людьми від національної культури, визначають тепер її обличчя: українська Ленініана. Жовтнева

революція. Велика Вітчизняна війна, людина праці і, нарешті, наріжний камінь публіцистики — викриття й засудження українського націоналізму. Як на неупередженого, се вже й розмаїття. А партійні ідеологи прямо стверджують, що українська культура досягла нечуваного розвитку. Однак, чому такий понуро-одпоманітний тон матеріалів, поміщених у нашій пресі, звідки ця надокучлива казенність радіо, виснажлива сухість телебачення, отруйлива медвяність белетристичних писань. Здавалося б, коли вилучено з обігу надшкідливі книжки В.Винниченка, М.Хвильового, заборонено історичні видання М.Грушевського, Д.Яворницького. М.Крип'якевича. не згадуються помилкові твори Івана Франка. Лесі Українки, здійснено старанну чистку українського музичного й образотворчого мистецтва, витято під корінь небезпечне коріння крамоли, — мусить настати жаданий час духовного супокою, що сприятиме буянню комуністичної культури. Але насправді без упину розвивається її гіпертрофована, хвороблива галузка — партійна література і мистецтво.

Псевдонім В. Марченка.

Ця стаття інкримінувалася на суді (25-27 грудня 1973р.) як злочин перед радянською владою.

Звернемося тепер до кращих із кращих, хто витворює один із різновидів "великої та чистої" — літературу.

Спершу слід пригадати, що ж таке література і які вимоги ставлять до неї класики. "Література, так як і наука сьогочасна, повинна бути робітницею на полі людського поступу. Її тенденція і метод повинні бути однакові. Вона громадить і описує факти буденного життя, вважаючи тільки на правду, не на естетичні правила — заразом аналізує їх і робить із них виводи, — се її науковий реалізм: вона через те вказує хиби суспільного устрою там, де не все може добратися наука (в житті щоденнім, в розвитку психологічним страстей та нам'єтностей людських), і старається будити охоту й силу в читачах до усунення тих хиб, се її поступова тенденція". Отже, література за Ів.Франком має вказувати хиби суспільного устрою. Звісно, коли її створюють люди принципів. Ну, а позаяк "КПРС — розум, честь і совість нашої епохи", то само собою зрозуміло, що у всіх, хто пише за її вказівкою, принциповість виважувати просто смішно. Щоправда, в декого може виникнути питання, а як же діяти, коли ото "візерунок цнот" зненацька припуститься помилки. Так, скажімо, як у 1933 році, коли від голоду вимерло дев'ять мільйонів українців. На це у партії є стереотипна відповідь: "То був культ". Але ж письменники, що не злякались обструкції й указували на потворні, антигуманні форми тодішнього керівництва країною, загинули саме від власної принциповості. Хто ж не помічав помилок, лишився живий і неушкоджений. принциповість проти принциповості. Отже, тут і дитині ясно, що задля святих ідеалів та прекрасного майбуття така жахлива офіра народові не потрібна, вона конче необхідна його ворогам, його гнобителям. Одначе на Україні й досі не розкривають страшної правди, її весь час намагаються приховати від мас. В офіційних документах ХХ з'їзду КПРС тяжкий злочин скваліфіковано як "перегини під час проведення колективізації

на селі"... і по всьому! До цієї теми торкатися зараз взагалі не вільно, як, зрештою, і культу особи, і причини поразок у перші роки Великої Вітчизняної війни, як і висвітлення багатьох боків нашої "щасливої" дійсності. При уважному погляді на культурне життя Радянської України можна зробити висновок, що письменникам цілком заборонено змальовувати й викривати суспільні недоліки, — тобто вибито основну підвалину літератури, геть чисто перекреслено її "поступову тенденцію". За подібних умов, як сказав колись М.Ломоносов, "муза перетворюється на таку дівку, котру повсігди зґвалтувать можливо".

Для розуміння тих завдань, що їх ставить КПРС перед митцями слова, треба звернутись до матеріалів VI Харківського пленуму СПУ. Один з ярих проповідників комуністичної ортодоксії Василь Козаченко виголосив на ньому доповідь "Будівник комунізму — герой сучасної літератури". В цьому чинникові для натхнення наголошено, що "мужня постать робітника й колгоспника в праці, в духовному злеті, в боротьбі За комунізм має бути в першу чергу провідним героєм творів". Комусь може спасти на думку — що ж тут лихого, коли головним об'єктом літературного дослідження стає трудівник. Чого ж вам хочеться—ледаря, неробу? І народна мораль, і чималий набуток творів класики ("Робінзон Крузо" Данієля Дефо, "Утопія" Томаса Мора, казки й поеми Івана Франка) всіляко прославляють працю, заохочують людей чинити добро, знаходити втіху в трудовому процесі. Але ж ті заклики вимагають праці лише одного гатунку — Вільної. Тобто не рабського труду уярмленого бидла на зграю політиканів, які погрузили в пияцтві й розпусті, а розкріпаченого творення задля задоволення власних потреб, задля поступу всієї людськості. Антигуманна суть вимоги, поставленої на пленумі, очевидна для кожної тверезомислячої людини. Її не помічають лише догматики, або ті, хто свідомо став на бік гнобителів і "щиро вірить" у світле майбутнє. Особливу запопадливість в оспівуванні визначених партією тем виявили старі, ще сталінського гарту, письменницькі кадри. Нагнибіди, Козаченки та Збанацькі не підводять. Довір'я ж можновладних виявляється у формі грошової винагороди, наданні посад, а також у прикликанні до "кращих із кращих" спроституйованої матінки слави. Твори цих лауреатів Шевченківської премії повсюдно друкують, перекладають на мови братніх республік і соціалістичних країн, роблять враження (для нас. вісно) цілком заслуженого визначення.

Микола Нагнибіда одержав Шевченківську премію за книжку "На полі битви". Окрім поезій "наснажених пафосом комуністичного будівництва", в ній є чимало таких, де висвітлюються теми, згадувані вже на початку статті. Таким чином, доробок цього поета, ніби у фокусі, зібрав ідеї, образи, форми, дозволені зараз партією для письма. Відкриває збірку розділ "Риси рідного обличчя". Хто знайомий з українською періодикою останніх літ, той одразу збагне, що поет доторкнувся "невичерпного джерела славної Ленінської теми". І справді, у першому вірші книжки йдеться за профіль рідного вождя, без якого автор не спроможі уявити "всесвіту" і "взагалі життя". Читаючи далі, ми виявимо небилицю про те, як Ленін зустрівся і погломонів із дружиною моряка — балтійця і як по розмові класово прозріла жінка негайно дала

наказ своєму мужу: "Ведіть ви панів всіх до грізного суду". В поезії "Зустріч у Горках" автор робить спробу дослідити джерела безмежної любові народу до свого провідця:

Чом у кожній хатині Чи батько, чи мати Із газет вирізають Знайомий портрет?
Маленькі школярі потай стежать за Леніним, коли той прогулюється

в Горках. Але пильні очі "у світі найстарішого більшовика" помічають малюків, і він запрошує всіх до себе в гості. Вдома Ілліч малює перед дітлахами величну панораму світлого майбутнього. І хоч слова чарівні не викликають особливої довіри, бо:

Чи може людина зловити

Птицю з хлібом і сіллю

Під темним крилом ? Проте вождь, а разом з ним і автор, наперед про все знаючи, роблять знаменне пророцтво: "може, може". Щоправда, доводиться повірити їм на слово, але хлопців такі дрібниці не бентежать. І от уже понад сорок років посивілі щасливі завзято будують Дніпрогеси, Магнітки, Турксиби, застеляють трупом лани війни, воскресають із руїн Білорусь, Україну і, "не спочивши", беруться за ленський каскад. Натхнені віщою ленінською думкою, учасники зустрічі в Горках вкупі із своїми однолітками мурують і руйнують усе своє свідоме життя. Слід зазначити, що обіцяної жар-птиці вони й досі не зловили. Одначе, мета близька. Тепер уже це відомо одному М.Нагнибіді, що він не вагаючись і стверджує:

Все буде так, як їм наснилося,

Тим першим ленінцям давно. Наприкінці циклу віршів про любого вождя поет звертається до своїх співвітчизників із полум'яним закликом:

Вбирайте ж риси незабутні

В свої серця, товариші.

Ми з ним незмінні

Над віками Зійшов, як сонце, наш Ілліч. У пам'яті так і спливають давні добрі часи культу Сталіна. Якою чудовою школою виявились вони для нашого поета. І прикметно те, що йому зовсім легко було переучуватися. Тільки рими змінив (Сталін на Ленін) і знову митець — у вирі ідеологічної боротьби, знову він — борець за передові ідеали. Намагаючись якось замаскувати надокучливий ілюстратизм віршів на тему праці, Нагнибіда починає тяжіти до інтелектуальної, певна річ, в його розумінні, манери письма. Поезії з ремінісценсіями на кшталт: "Шануйте здобуте трудом поколінь", "для мене тільки те моє, що я віддав народу", "не знають серпня суть самі лиш пустоцвіти" він пересипає творами, виписаними з претензією на філософічність. Новому Запоріжжю автор присвятив своє "Перше кохання". Поринувши у світ мрій, він вигукує нехитре: "Перше кохання, перше горіння в кожного в серці ти є..." Потім, наче крізь сон, пригадує радість перших зустрічей, "ночі безсонні, ранки в росі голубі". Охоплений жагою, юнак зачаровано йшов слідом, "широко мріяв, вірив у силу" словом, робив усе, як належить закоханому. Та тільки наприкінці поезії автор дотепно розкриває перед шанувальниками свого таланту першопричину тої неземної пристрасті. Виявляється, що для М.Нагнибіді першим коханням, чим була для Петрарки Лаура, а для Данте Беатріче, є місто Запоріжжя. Бо воно:

Працею юності створене диво

Перше кохання моє. Це все одно, якби хтось із нас закохався назавжди в табуретку, яку в школі витесували на уроках ручної праці. Ну що ж, за смаки не сперечаються. Адже ж бувають се і в людей різні патологічні збочення. Так чому б це комусь не вподобати гідроелектростанцію або мартенівську піч.

Говорити про поезії, де М.Нагнибіда зачіпає тему війни, значить діткнутися невилгоюї поетової рани. У них можна часто спостерегти згадки про фронтових друзів, битви з ворогом, радість довгосподіваної перемоги. Та ніде правди діти, поет народу, що втратив на війні мільйони своїх синів і дочок, має право на подібну тенденційність. І хіба не кощунство дорікати за це людині, яка самовіддано боролася проти фашизму. Такі міркування були б цілком слушні за умови, якби плодами величезних офір українського народу в боротьбі з гітлерівською навалою не скористалися наші вороги. А от у нашого поета безугавне нагадування про воєнне лихоліття стає водою на млин теперішніх гнобителів України. Як людина ортодоксальна М.Нагнибіда не помічає та й не хоче помітити підневільного стану своєї Батьківщини. Через те він із чистою совістю виписує вірші, в яких люто проклинає фашистську орду, закликає берегти в пам'яті тих, хто не повернувся живий додому ("Юнакам сорок першого", "Тост за святковим столом", "Фронтowa пісня"), чи просто напоумляє радянських людей, що за океаном є вороги—агресори і що треба за ними пильнувати, скільки стане очей ("Розмова з юнаком").

Цікаво простежити за темою "дружби народів", що посідає у збірці значне місце. У галасливому вірші "Брати мої, люди" автор інтимно зізнається, що він закоханий у московські ялини, ліси Білорусі, сивий Ельбрус, Ала-Тау й Дунай. Ну й чого ж, коли людині справді подобається? Єдине, що викликає невеличкий сумнів, то це перерахування географічних назв, розміщених у протилежних кінцях неділимої Росії. Хоча й тут можна легко заспокоїти себе думкою, що автор кохається в туризмі. Проте, взявши книжку П.Шелеста, "вірного лєнінця, який користується авторитетом в партії і народі" (про це пише "Літературна Україна", № 34 за 1971 рік), "Україно наша Радянська", подибуємо аналогічну картину: "Кожний, хто живе на Радянській Україні, любить її, з гордістю говорить: "Моя Україна", "наша Україна". Але водночас ми кажемо: "наша Росія, Білорусія. Грузія, Латвія, всі союзні республіки". А коли потягти за вервечку далі, то виявиться, що цей вогонь імперіалістичної любові роздмухується зі старого московського міха. Бо генсек Брежнєв наголошує на тому, що "будівництво комунізму в нашій багатонаціональній країні передбачає послідовне проведення лінії на всебічне зближення націй". Наведені вище цитати тільки зайвий раз підтверджують "неофіціальність" поетових думок. Звісно, і в Шекспіра всі сюжети були запозичені, та й взагалі, хто має право вказувати митцєві, що і як відображати. Але як писав колись В.Воровський: "Письменство, як і кохання, повинно спиратися на щире почуття, на внутрішню потребу... всякі міркування про блага, чужі письменництву як такому, є такою ж проституцією, як і продажне кохання".

Отже, перед нами — частина доробки поета вочевидь ворожого народові, проте

відзначеного вищою літературною премією Радянської України. За свою "переконаність та відданість" Микола Нагнибіда одержує сповна. Але чого вартий той літературний мотлох, та сповнена безглуздя писанина насправді? Хіба може знати він, який ціле життя "сплетал панегирик со лжей", істинну ціну власній творчості? Пишучи манірні рядки:

Верни мені прожите марно, Всевладний часе, поверни. Безплідний день, пусту годину
Верни мені — —мої ж вони!

поет навіть і не підозрював, наскільки близько перебував цього разу до істини. Єдине, в чому він помилився — це у вимірах. Марними в нього були не година й не доба, а значно більше. Марним і безплідним було його життя.

Коли розкрити книжку Василя Козаченка "Біла пляма", то впадає в око, що її видруковано у видавництві "Веселка". І це не випадковість. Один із реакційніших письменників Радянської України, цей діяч писав свою повість для дітей не без дальньої мети. Адже саме у свідомості школярів закладаються основні підвалини людського світогляду. Дорослий, спираючись на завчені змалку моральні приписи, будує взаємини із навколишньою дійсністю (сюди входить — ставлення до праці, оточення людського, політичної системи країни тощо). Чудово усвідомлюють важливість такого впливового фактора, як література, на формування світогляду дитини й у верхах. У своєму виступі на VI з'їзді письменників П.Шелест декларує: "Мало, дуже мало у нас творів для дітей та юнацтва, які б розкривали підростаючому поколінню світ прекрасного і героїчного, виховували на революційних, бойових і трудових традиціях". Додаткових коментарів ці слова не потребують.

Головний герой повісті "Біла пляма" капітан Олександр Сапожников. Він очолює групу радянських парашутистів, що через похибку потрапляє до незнайомого району, позначеного на штабній карті білою плямою. Ставлячи своїх героїв у надскладні умови, автор демонструє читачеві не лише героїзм та виняткову витримку кадрових, він намагається розкрити і вмотивувати чинники радянського патріотизму людей, котрі залишилися на окупованій території. Про особисте життя командира ми знаємо мало. Він родом із Курщини, за час війни його декілька разів перекидали на фронт, але щоразу сміливий капітан повертався, виконавши завдання. Ім'я персонажа Олександр Сапожников "Можна Сашко Чоботаренко теж" — либонь творча знахідка письменника. В такий спосіб легко виводиться концепція про безболісність зміни українського прізвища на російське і навпаки. Думку про необхідність толерантного ставлення до російських прізвищ підкреслено й у родоводі Семена Лутакова, пращур котрого, приплентавши з голодних російських степів, одружився з "якоюсь Шульгівною". Варяг прудко засвоїв мову аборигенів, а вже діти його й не згадували про свою прабатьківщину. Неважко після цього зробити висновок, що росіяни, які приїждять зараз на нашу землю, по одруженню з українськими дівчатами також хутко стануть найсправжніми "хахлами".

Після стрибка з літака іспит на мужність першому довелося складати командирові. Як і годиться радянському керівникові. О.Сапожников вийшов з тої перевірки з честю.

Само собою зрозуміло, перемогти труднощі йому допомагали прості люди, в чиїх душах палахкотіло почуття радянського патріотизму. Ось перша зустріч із селянами на окупованій території. Недовірою повняться очі в Микити та його бабці: "Раптом це не парашутист, а провокатор?" Але в серці старої радянської патріотки ворухнулася якась струна, і вона враз проймається довірою до незнайомого парашутиста. Бабця напоумляє онука відвести бійця куди слід. У правдивості його слів стареньку переконало й таємне посвідчення, яке призначалося спершу голові партизанського з'єднання та, зважаючи на винятковість ситуації, було показане розвідником у сільській хаті. Випадок, цілком можливий у житті, зовсім без снаги змальований у творі. Не рятують становища й патетичні роздуми капітана про покликання захисника Вітчизни та уособлення у старій жінці рис матері, тобто найсвятішого, чим він жив весь час; розтлумачуючи читачам сенс учинків свого героя, автор вказує, що той переживав велике потрясіння і бабусин вияв довіри став для Сапожникова актом визнання його визвольної місії. Письменник щосили пнеться натягти на копил своєї концепції (єдності Радянської влади і народу) вчинки селянки. Але ті потуги тільки ще раз демонструють його художню безпорадність. Колись Герцен сказав, що Україна приєдналася до Росії не з любові до неї, а з нелюбові до Польщі. Вчинки старої та її співвітчизників зумовлював, передусім, бузувірський гніт з боку фашистських поневолювачів. І саме тому радянському офіцерові (представникові меншого зла — адже в пам'яті людей були свіжі, ще не вивітрилися картини сталінської "демократії") — відкрилося серце селянки, і вона зважилась провести його до партизанів. Бо тільки тому, що народ України стояв перед загрозою тотального винищення, ним було сприйнято толерантно прихід Червоної Армії і відновлення на своїх землях Радянської влади.

Надуманість і малопереконливість ситуацій у творі збільшується від сторінки до сторінки. Ось капітан полишає бабу з Микитою і потрапляє до дядька Панька. Цей небалакучий чоловік — досвідчений підривник, бо "складалося таке враження, що до мене (капітана Сапожникова — В.М.) тут уже хтось був і, певне, не один". Без зайвих слів Панько переховує парашутиста, щоб потім переправити до "собаки з собак" старости Макогона, який теж виявився підпільником. Таким чином, під час рейду по степах України вкупі з героєм повісті переконуєшся, що німцям чинила опір мало не кожна хата.

"Стервом" називає дівчина Оксана забитого гітлерівського солдата, коли Сапожников переховувався в коноплях. Про хлопців та дівчат, що слухають Москву, розповідає Микита. В дядька Панька — багато своїх людей. Далі — законспірований староста Макогон, викладач інституту Віталій Віталійович, якого не зломали труднощі перших років війни (арешт підпільного райкому, фашистський терор) і який зумів zorganizувати навколо себе загін народних месників. Єдине, чого бракує партизанам, так це — вказівок із центру. Тут знову майже голе гасло: "Маси без партійного керівництва — безпорадні!" Колись Леся Українка в листі до свого дядька М.Драгоманова зауважила: "Коли... тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як її волос тріщатиме нещасний". Не тріщать, а стогнуть і лунко рвуться

ланцюги тенденційності та ілюстративності, що ними обплітає своє творіння Василь Козаченко.

Всі учасники нічного стрибка потрапляють до партизанів і людей, так або інакше пов'язаних з ними. На одній із партизанських баз захоплюють у полон Левка Невкипілого. Парфеня Замкового рятують троє піонерів, а мати одного з них — член підпільної групи. Семен Лутаков, виявивши, що приземлився поблизу свого села, заходить до рідної хати. Стара ненька миттю збагнула, звідки прибув син, і покликала його дядька Романа — керівника Терногородського підпілля. Ну, а Настя Невінчана впала мало не на руки Яринці Малиновській, активній учасниці руху опору. Не випадково й те, що жоден із персонажів не гине під час цієї операції. Район білої плями, тимчасово окупованої німцями землі, виявився незгасним вогнищем борні проти загарбників. Вчасно прибуле керівництво на чолі з капітаном Сапожниковим надало "стихійній" партизанській боротьбі міцності й згуртованості. Парашутисти ж "повністю і своєчасно виконали завдання командування і через сім місяців повернулися до своєї частини". Плекаючи в юних читачів почуття радянського патріотизму, автор на перших та останніх сторінках книги наголошує на тому, що "порох нам і сьогодні слід тримати сухим!". І це не просто фраза. Повсякчас роздмухувана пропагандою думка про загрозу з боку капіталістичного заходу знаходить своє місце у повісті. Навіщо ж це потрібно авторові й тим, хто стоїть за його спиною? Робиться це зумисне для того, щоб відволікти увагу мас від труднощів внутрішнього життя країни, а також утримати в стані боязні перед можливою війною. Для партійних неофеодалів завжди будуть до речі герої, котрі без особливих роздумувань падатимуть на дзоти, кидатимуться з фанатами під танки, скеровуватимуть охоплені полум'ям літаки на ворожі автоколони. Тому-от Василь Козаченко й пише: "Та... коли вже що... тоді наша дочка, як і ми колись, наказів не ждатиме!" Отже, як і в першому випадку, знову веління письменникової совісті збігаються із вказівками партії. Свого часу Арістотель дав формулу художньої творчості як здатності обміркованого чи свідомого втілення істинного, при ототожненні істини й краси. А от у повісті "Біла пляма" такої єдності, як її не шукай, не знайдеш. Навіть за тої кількості патріотизму, виявленого українцями під час війни, перенасиченість масовою ура-геройкою занадто помітна. І саме тому створити реалістичну картину визволення українського народу Козаченкові не пощастило. Вийшов натомість блідо забарвлений художніми засобами ілюстрований матеріал до псевдоісторичної "Истории Великой Отечественной". Ми розглянули твори лише двох із досить численного загону письменників, за чиею допомогою радянські можновладці утверджують своє панування на Україні; ласі шматки, що перепадають найвідданішим, повинні стимулювати акт творення, і вони, природно, роблять свою справу. На обріях нашої літератури, окрім старих кадрів культивських часів (Натана Рибак, Леоніда Новиченка, Юрія Збанацького) з'являється чимало нових письменників-підприємців: Павло Загребельний. Микола Сингаївський, Олесь Лупій, Ростислав Братунь. Продукуючи романи, драми, поезії, статті на правильні теми, гурт оцих вельми далеких від культури

свого народу митців "чесно" заробляє на хліб. Твори багатьох із них написані досить вправною рукою графомана, тому непідготованому читачеві за напруженим сюжетом та розмаїтою образною системою важко помітити його ідейну недолугість і навіть реакційність. А це й потрібно авторові та верхнім "десяти тисячам", які спонукають його до письма відрегульованою системою заохочень. Звернувшись до літературного доробку М.Нагнибіди та В. Козаченка, ми керувалися аж ніяк не художнім рівнем їхньої продукції, бо краще від лауреатів пишуть багато молодих панегіристів, а передусім комплексом ідей, котрі популяризуються в їхніх книжках. Виставлені для громадськості як останнє слово української літератури, ці твори повсякчас чинять свою брудну справу. Але правди, скільки її не глуши, не приховаєш. Не можна затулити параваном високої ідейності продажність і заробітчанство митця, як не заховати словесною мозаїкою антигуманної суті твору. І як по лютій студеній зимі настає буйна, тепла весна, так на зміну пісні "торжествующей свиньи" в нашу літературу прийде повнокров'я творчості її щирих майстрів. І тоді всьому світові явиться приховане доти по криївках джерело справжньої літератури, на яку лише й заслуговує великий народ України.

1972р., Київ

Валентин Розум

КИЇВСЬКИЙ ДІАЛОГ*

— Куди ти йдеш, лелеко ?

— З тобою.

— А що їстимеш ?

— Тебе.

(Східна притча)

"Моя мова, мій народ, моя батьківщина" — я завжди повторюю ці слова своїм учням, коли розповідаю про Тараса Шевченка. Прищеплюючи дітям почуття патріотизму, плакаю в них шану і повагу до того, що нині у нас всіляко замовчується та переслідується. Я, за висловом мого приятеля, "несу крамолу. Сію зерна антирадянщини". І це все через незбагненну інколи й мені самому любов до України. Скептично всміхається Алік. Для нього мої переконання не що інше, як просто примха, вигадка експансивного інтелектуаліста. Він, як і я, виріс у Києві. Ми разом бігали на Дніпро по рибу, гралися у війну, ходили до школи. Та відколи я вступив до вузу, наші взаємини змінилися. Я став українофілом, він же ніяк не міг взяти втямки, навіщо потрібна боротьба за відновлення забутих традицій, поширення рідної мови (він називав це "насадженням"), зрештою, за самостійність. Алік вчився в політехнічному інституті. Був завжди далекий не те що від самвидаву та заборонених книжок (Єфремов, Грушевський, Донцов, Хвильовий), але і в цілому від української літератури. Ще в школі, відчувши відраз до примітивних писань Тичини, Рильського, Малишка, які в підручниках кваліфікувалися як шедеври національного письменства, він прийшов до висновку, що його рідна література стоїть на найнижчих щаблях розвитку. Через те з легкістю відмовився спершу від літератури свого народу, а відтак рідної культури, і

став потім захоплюватися всім російським. За моєї пам'яті, цьому ренегатству сприяло все, що оточувало нас в Києві. І кіно, і театр, і пісні. Алік — продукт системи. І наша суперечка відбиває ті роздуми, що чимраз більше починають хвилювати молодь України, молодь мого міста зокрема.

— Послухай, друже. Що ти прагнеш змінити? Твоя земля вже понад триста років приєднана до Росії. Її, як повію, мацали й гвалтували австрійці, поляки, угорці, румуни. Одне слово, всі хто хотів. Українці — нація слаборозвинена, що тут вдієш. Тому їй потрібен надійний захисник, коли хочеш, опікун. Я, особисто, за Росію. Адже ти добре знаєш, що цих два народи близькі, як жодні інші на світі.

* Ця стаття також інкримінувалася на суді (25-27 грудня 1973 р.) як злочин перед радянською владою.

— Але ж ти забуваєш, що ця близькість стає загрозливою для меншого з них. Українці можуть загинути як культурна цілісність саме ось від таких братніх обіймів. Коли мова заходить про міжнародні стосунки, мені завжди спадають на думку слова німецького філософа Фіхте: "Кожна нація прагне поширити свої ідеї та їй властиві цінності до крайніх, можливих для неї меж, бажає настільки, наскільки це в її силах, увібрати в себе все людство". Для мене взаємини між Росією та Україною, коли більший прагне поглинути меншого, — яскрава ілюстрація до вищенаведеного твердження.

— А от я гадаю, що питання з денаціоналізацією не стоїть так гостро. Алік збивається на стезю демагогії. Починає доводити, що йдеться

ж бо не про тотальне винищення української, чи там грузинської, казахської культур. Націям, які входять до Союзу Радянських Соціалістичних Республік, надаються всі можливості для розвитку. Бідолашний технократ, він навіть не знає, що подібна суперечка велася вже понад п'ятдесят років тому. Роза Люксембург, глузуючи з "права" націй на відокремлення, казала, що воно нагадує їй право людей їсти на золотому посуді.

Алік продовжує свої розумування про свободу розвитку національних культур, про усвідомлення багатьма необхідності влитися в єдину сім'ю. Він не підозрює, що говорить уже передовицями "Правди". Я тільки встигаю вставити репліку з цього приводу, як він обурюється.

— Чому ти хочеш зобразити когось дурнішим від себе? Зауважую, що говорити, як написано в органі ЦК КПРС, — ще не

завжди бути дурнем і падлюкою. Але коли людина боїться, що її ловлять на повторенні чужих думок, тоді шеляга не варта ідея, яку вона обстоює.

— Тобі хочеться змалювати справу так, ніби злиття націй процес природний, в усякому разі, не страшний, — починаю свої філіппіки я.

— Але ж звідки бралася сила в українців, коли вони повставали на визвольну війну з Польщею? Чому італійці, гарібальдійці повставали проти поневолення Австрією? Де, зрештою, бралася мужність у поляків після трьох переділів України між Росією, Австрією та Прусією бачити її незалежною? І не зважати на нашіптування сусідів про історичну приреченість польської державності.

— Але ж то були зовсім інші часи. Одна річ, коли йдеться про суспільства феодальне та буржуазне, й зовсім інша, коли ми говоримо про соціалістичне.

— Отже, по-твоєму, задля комунізму можна жертвувати культурою народу?

— Ти докопуєшся до прямої відповіді. Справді, такий висновок напрошується сам собою. Нагадую тобі місце з програми КПРС, де йдеться про наше майбутнє: "Комунізм — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця стане для всіх життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу".

— Пожертвувати своїми культурами в ім'я комунізму доведеться не лише українцям, але й усім іншим народам та народностям СРСР, крім росіян. А їх, якщо пригадаєш, понад 100. Отже, на "олтарі братства" буде справжня бійня з ягнят — культур малих народів. Гинутиме тьма неперехідних цінностей задля чужого й далекого кумира. Дозволь тоді запитати словами героя роману Достоевського: "Чи можна будувати людське щастя на крові безвинно забитого маляти?" А в даному випадку мають зникнути надбання народів, які започатковували світову цивілізацію (вірмени), золота доба історії чиїх припадає (грузини, узбеки) на час, коли на місці російської столиці були непролазні хащі й трясовини. Навряд чи можна надання пальми першості росіянам визнати за соломонове рішення. Виходячи зі звичайнісінької доцільності, для комуністичного суспільства зберігати треба було б одну з найдревніших культур, що пройшла випробування часом. А коли глянути на справу з боку практичного, тоді всі переваги на боці мільярду китайців: і комуністи, і культурні, і навіть порох винайшли. Де вже за ними вгнатися "немытой России". Натомість — вона у виграші. Пам'ятаєш, в усі мови увійшло російське слово "спутник", хоча в космонавтиці, як у жодній з наук, доклади своєї праці українці, це передусім Кибальчич. Ціолковський власноручно писав у біографії, що він українець, і так само — Корольов. Ім'я Кондратюка викарбувано на вимпелі, покладеному американцями на Місяці.

— Мені здається, що в тобі зараз говорить націоналістична чванькуватість.

— Авжеж, коли в музеї Шевченка перекладачка з "Інтуристу" каже болгарам, що Кобзар "великий русский поэт", то це — вияв щирого братерства, радянського інтернаціоналізму. На зауваження про те, що віднесення Шевченка до російського письменства і його приналежність українському народові є речі далеко не тотожні, вона вибухає гнівним обуренням, звинувачує в буржуазному націоналізмі. Ця екскурсовод либонь солідарна з тобою? Бо ж дбає за єдність, а не розрізнення, прагне спокою й цілісності, а не непотрібних констатацій про національну приналежність. Річ давно відома, що нації з багатими культурними традиціями ніколи не стануть забирати і робити своїми чужих геніїв.

В жодній сучасній розвідці, статті, публікації, видрукованій в УРСР, не згадується про українське походження композитора П.Чайковського (у своїй творчості він здебільшого спирався на мелос рідного народу, а до 9 років не знав іншої мови, крім

української). Падкий український патріотизм М.Глинки в останні роки життя загальновідомий. На жаль, у хвилини духовної депресії митець спалив свою оперу "Тарас Бульба", що позбавило вітчизняну музичну культуру ще одного талановитого твору. А те, що найбільші наші маляри В.Боровиковський, Д.Левицький називаються "великими рускими портретистами", М.Ярошенко — "великим руским художником", виходячи з позицій сучасної радянської ідеології, повинно в мені пробуджувати почуття гордості за велику батьківщину Радянський Союз. Полишаю поза увагою українське походження І. Репіна, письменників Ф.Достоевського, А.Чехова, багатьох інших, хочу тільки запитати, чи це замовчування не брутальне обкрадання нашого народу?

— Стара пісенька: ви нещасні, вас усі обкрадають. Та скажи, чому більшість із цих людей у своїх щоденниках не говорять про бажання бачити Україну самостійною? Чому Шевченко знайшов слова: "Я так її, мою Україну, люблю, що прокляну за неї Бога, за неї душу погублю", а вони ні?

— По-перше, ми почали з того, що відзначили відсутність у радянських виданнях згадок про українське походження вищезгаданих людей. По-друге, ти дивишся на цю справу очима людини ХХ віку з її знаннями й світоглядом. Тут варто пригадати слова Леніна про те, що "кожне положення розглядати тільки (а) історично, (б) тільки в зв'язку з іншими, (в) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії (Ленін, т.35, с.200).

В добу Боровиковського В. й Левицького Д. про окремішність України не було мови, через те що хвиля національного піднесення давно пішла на спад, поступово згасала (не без сприяння російського царизму!) і національна свідомість нашої інтелігенції. Ось чому цей період української культури не дав яскравих постатей. Все, власне, трималося на ентузіазмі окремих осіб. А культура це таке явище суспільного буття, котре не може існувати без матеріальної підтримки. Згадай про золоту добу Риму, що припадає на правління Октавіана. Тоді в руках меценатствующого імператора зосередилися незліченні багатства. Тоді буйним цвітом забували в Римі малярство, архітектура, музика, красне письменство. І так бувало завжди. У ХУІІІ ст. митці з України були змушені тягтися до Петербурга. Де ще вони мали змогу здобути знання, щоб потім явити світові свій геній. На цьому моменті ловко грають сучасні оспівувачі підтримки, яку нібито надавав російський народ українському. Читаю статтю, такими зараз забито періодику республіки ("Літературна Україна" від 17 квітня 1973 р.). В ній барвисто описується, як геніям України Шевченкові й Гулаку-Артемівському допомагали росіяни. Як і всяка інша, ця бридка фальсифікація побудована на елементах вірогідності. Скажімо, загальнознаний факт, що Кобзаря викупили з кріпацтва завдяки сприянню

К. Брюлова, В.Жуковського та ще декількох росіян. Гулаку-Артемівському допоміг вийти в люди знову ж таки "геніальний російський композитор" М.Глінка. Та хіба не кошунство спекулювати цими вчинками й патетично виголошувати: "Чи могли б вони розвинути свої природні здібності, стати видатними діячами культури, коли б не подати їм щирої братерської допомоги сини російського народу?"

Не побудований на кістках українських козаків Петербург, а місто-казка. де

справджуються мрії всіх змалку "чимось" скривджених геніїв. Не столиця — тюрма народів, звідки розсилалися укази, що "не было, нет и быть не может", а справдішня школа-інтернат, де плекалися кадри "малорусской" інтелігенції. Неначе й не було політики глобальної русифікації, не обернено на кріпаків народ України, не нищено кращих синів у катівнях тої самої північної столиці.

З окремих благодіянь кількох порядних людей сучасні ідеологи тчуть ширму, за якою намагаються приховати картину великодержавної сваволі та насильства. Воістину, велика зрада схожа на відданість.

А щодо діячів літератури та мистецтва пізнішого часу, які не почували себе українцями, живучи в Росії, тут знову ж відіграв роль застій у тодішньому національному житті. Бо навряд чи тобі вдасться пригадати видатного письменника, художника чи композитора українця за походженням, які б у революційні роки нашого віку забули про свою батьківщину. Думка ширяла вільно, на піднесенні перебували всі ланки культурного життя. Недаремно 20-ті роки ХХ ст. відносять до другого українського ренесансу. Політика українізації, яка проводилася в перші роки радянської влади, сприяла тому, що навіть такий українець в четвертому коліні, як Маяковський, написав: "Разучите эту мову. Эта мова величава и проста". Не випадкові й слова АЛуначарського "українська музика та поезія є найбільш розкішною, найбільш запашною з усіх гілок на дереві світової народної творчості". А та величезна увага, з якою ставилося керівництво партії більшовиків до української справи! Адже не для краси в кабінеті Леніна зберігався тлумачний словник Б.Грінченка, твори Котляревського. Шевченка та ін. визначних письменників.

— Так ти хочеш сказати, що нинішня національна політика партії далеко не та, що була в перші роки Радянської влади?

— Зрозуміло. Крен у бік русифікації розпочався десь від 1928 р., коли було сфабриковано процес СВУ. Першими впали голови найпереконаніших патріотів, цвіт нації — Хвильовий. Єфремов та інші, а далі вже почали стинати голови підряд. Це було особливо зручно під час сталінських репресій, коли руками кадебістських "душоловів" винищувалася тотально українська інтелігенція. Для оспівування партійних звершень залишили поетів-борзописців Тичину. Рильського плюс декілька десятків інших "майстрів пера". Кращих же було загнано до концтаборів, а там розстріляно, замордовано або потоплено у баржах. Про останній випадок розповідав прісний нині лауреат Ленінської премії Є.Шабліовський. На баржу повантажили політв'язнів, серед яких були М.Куліш, Л.Курбас та ще багато визначних діячів української культури. Потім її відвезли від берега в океан і там, відкривши кінгстони, затопили. Так у часи Сталіна дбали про наш ренесанс. А нинішнє партійне керівництво, намагаючись утримати статус-кво, забороняє навіть згадку про культівську сваволу, про український геноцид 1933 р., коли від голоду загинуло 10 млн. душ.

— Гаразд, із критикою шовінізму за царату та перегинів часів культу можна погодитися, але що конкретного ти можеш сказати про сучасну асиміляторську політику щодо України?

— Нещодавно телеглядачів України сповістили.(що друга програма буде цілком республіканського призначення. Це, звісно, подавалося, як черговий захід піклування партії та уряду про розквіт духовного життя народу з метою урізноманітнення телепередач. Нововведення не забарилося дати себе взнаки. Адже програму другого каналу ретранслятори пересилають ледве чи на 30% території республіки. Але про таку дрібницю в пресі було замовчано. Радикальні зміни сталися негайно в змісті цієї української програми. Якщо скористатися термінологією з підручника географії, раніше на екрані наших телевізорів був клімат напівпустельний з поодинокими оазами розважальних програм. Тепер ці нечасті позаідеологічні вкраплення зникли зовсім. Натомість з екрану линути "наші славні п'ятирічки — мовби до дітей, до своїх дітей".

Алік — невиправний позитивіст. Тому всю провину за низьку якість передач намагається скинути на недосконалість організації.

— Винні ті, хто очолюють телестудію.

Я запитую:

— Наші партійні керівники люди недурні?

— Здебільшого, — обережно відказує Алік.

— Вони також дивляться наше телебачення?

— Авжеж.

— Дбаючи за народне благо, вони зацікавлені в його покращенні?

— Річ зрозуміла.

— То невже з усієї республіки не можна знайти доброго сценариста, режисера, оператора, редактора, щоб передача вийшла гарною?

— Вочевидь, це справа не така проста, якщо на екранах нема нічого цікавого.

Це вже явне небажання зрозуміти мене. Але я продовжую. — Тоді чому рівень передач центрального телебачення набагато вищий від нашого? Невже в Росії можна відшукати потрібних людей, а на Україні таких чортма. А якщо такі люди там є, чому ж їх не відряджають для піднесення нашого телебачення на належний рівень. Ми ж бо народи-брати. Але, вочевидь, хтось у Москві вельми зацікавлений у тому, щоб республіканська програма була нудною й нецікавою, натомість центральна — якнайкращою. Це неважко досягнути, коли пригадати передачі, що їх готувала українська телестудія для інтербачення, та й тепер дає інколи на всесоюзний екран. Ось воно, справжнє обличчя "братерської допомоги", така вона — "інтернаціональна" "ленінська" політика Кремля.

А справи русифікаторські на республіканській студії просуваються чимдалі успішніше. Інтерв'ю стали частенько вестися російською мовою. Це переслідує дві мети: 1) зменшити кількість українського тексту; 2) підсилити в радянського трударя впевненість у тому, що люди самі обирають, якою їм мовою говорити.

Цілковита відсутність народної пісні — ще один винахід русифікаторського генію. Після чергової наради в ЦК директор республіканського телебачення Власов вказав, що "нам потрібні твори, які оспівують сучасника. Побільше пісень радянських авторів".

Концерти народної пісні було кваліфіковано, як "захоплення старовиною,

відвернення уваги громадськості від нашого сьогодення". Відтоді з блакитного екрану зникли старовинні українські пісні, давно немає іскрометних танців.

У зв'язку з цим пригадай концерти-огляди талантів з областей, що проходили в Києві минулого року. Ось приблизна програма такого концерту-звіту. Його розпочинає щось панегіричне — кантата або уроча увертюра, присвячена партії, Ленінові (українською мовою). Далі — сюїта на тракторну чи шахтарську тему, військово-патріотична пісня (українською мовою). Арії з класичних опер на 90 відсотків виконуються російською мовою. Пояснення цьому стереотипне — "нету ведь украинских текстов", а для того, щоб вони не з'явилися, докладають зусиль у видавництві "Музична Україна". Незаспівані російські народні пісні, нові естрадні твори російською мовою та давно відомі, перевірені пісні Білаша й Поклада йдуть десь посередині концерту. Потім організатори дають змогу проспівати й українську народну пісню. Завершує цей огляд талантів величальний гімн на честь дружби народів. Програма концертів була побудована в такий спосіб, що у кращому становищі весь час залишались всі російські номери. Безперечно, багато приємніше слухати гарну ліричну пісню, аніж кондову сюїту про братерство, подивитися запальну російську польку, ніж псевдохудожню "Українську урожайну". І глядачі щиро аплодували Ю.Багатікову, коли він з душею співав "О таком парне" ("Я сегодня на заре встану"), Соні Ротару після її виконання "Я люблю тебя, Россия". Натомість, у залі позіхали й нудьгували під час сто разів чутої "Ой ти, дівчино, з горіха зерня". Вже бачу твоє заперечення, Аліку. Поспішаєш сказати, що тут, можливо, винна інертність самих співаків. Далєбі, ні. Коли соліст укрконцерту Авдеев запропонував віночок малопоширених народних пісень, йому було категоричним тоном наказано виконувати заспівані твори Лисенка "Безмежнеє поле" та ін.

Знаній на цілий світ народній пісні України, витворові мистецтва, в якому, за словами Гоголя, все: "і поезія, і історія, і батьківська могила", в концертах відводилося два, максимум три номери. Відповідальні товариші чудово усвідомлюють, чого їм треба боятися насамперед. Недаремно просто неймовірні перепони має подолати композитор, щоб його українська пісня зазвучала з великої сцени. Про це розповідав сам росіянин за походженням, автор "Цвіту ромен" Толмачов. Не розуміючи прихованих пружин політики винародовлення, він дивувався, що на радіо в Києві від нього вимагали пісню з російським текстом, бракуючи гарні українські твори.

Наші ідеологічні керманічі відшукали ідеологічну отруту й у західноєвропейських піснях. Так, артистам-гастролерам із соціалістичних країн суворо заборонено співати англійською, французькою, італійською та ін. мовами. Пропоновано російський текст або виконання рідною мовою. Коли югославські джазмени згадали про варіант українською мовою, на них злякано замахали руками. В московському держконцерті зарубіжним співакам роздаються твори Островського, Бабаджаняна, Френкеля і, природно, ніхто не згадує про те, що, скажімо, ансамбль "НО ТО ЦО" провадитиме всі свої гастролі на Україні. В цьому теж є свій політичний сенс. Радянським трударям являють картину захоплення у світі всім російським — ще одна ілюстрація до тези про

всеперемагаюче ленінське вчення.

Минулого й на початку цього року майстри Київської опери виступили по телебаченню із сольними концертами. Вечори російського романсу дали М.Гнатюк, Ю.Гуляєв. Співали Є.Мірошніченко, Б.Руденко, Н.Куделя, А. Солов'яненко, А.Мокренко. З дев'яти номерів своєї програми Н.Куделя виконала 5 арій російською мовою. 2 — італійською, одну народну російську пісню й одну пісню Н.Андрієвської мовою свого народу. Подібні статистики можна легко назбирати з кожного концерту, що ведеться зараз у Києві. Як тут не згадати слів Лесі Українки: "Наш хист — актор-кріпак в театрі у панів Непевні жарти тне, сміється через силу, Поклонами спиняє панський гнів".

— А які пояснення ти даси тому, що українці не бажають дивитися фільми рідною мовою?

— Кілька років тому я почув таке. "Є фільми погані, є — китайські, а є — студії Довженка". Ця досить дотепна констатація має своє підґрунтя, знову ж не відоме багатьом. Всі кінострічки на республіканських студіях у СРСР знімаються в обов'язковому порядку по-російському. Потім їх дублюють. Дубляж, як правило, робиться на вельми низькому рівні. Його технічний бік не йде ні в яке порівняння з дубляжем зарубіжних фільмів, що здійснюється на "Мосфільмі" або "Ленфільмі". По-друге, чи не визначальну роль у взаєминах "фільм — глядач" відіграє ефект першої зустрічі. А трудящі УРСР пересічно бачать фільми російською мовою. Доцільно назвати тобі кількість копій, зроблених зі стрічок студії Довженка на Київській кінофабриці. "Білий птах із чорною ознакою" має 93 російських копії і 25 українських. "Олеся" — російських

— 841 і українських 98, "Ніна" відповідно — 1052 і 93, "В'язні Бомона"

— понад 1000 російських і 87 українських. Навіть якщо виходити зданих офіційного перепису, за яким на Україні мешкає 45 мільйонів, тобто 1/5 всього населення Радянського Союзу, то й тоді вищезгадані цифри будуть не на користь Ленінської національної політики КПРС. Отже, психологічна настроєність глядача зумовлена російським оригіналом. І річ ясна, що на український варіант він дивиться як на явище другосортне. Тому після перегляду тих нечисленних українських фільмів з'являються невдоволені, котрі вимагають ліквідації дубляжів національною мовою. У своїх листах вони висловлюють невдоволення, часом обурення, даючи нові козири україножерам з Міністерства культури для відмови режисерам у накручуванні фільмів рідною мовою, зменшення кількості українських копій. Звідси й виходить, що українська мова в художньому фільмі звучить неприродно, фальшиво.

— А якщо фільм все ж таки знятий цією мовою? Чому не сприйняв глядач "Ночі на Івана Купала"?

— Режисер Юрій Іллєнко полюбляє кіно образне, поетичне. Його захоплення метафористичністю і зумовило якоюсь мірою те, що фільм не сприйнятий масовим глядачем. Але ця ускладненість має свої соціальні чинники. За химерною символікою, карколомним каскадом подій приховано ті ідеї, котрі митець ніколи не міг би висловити

засобами звичайного кіно. В українській поезії аналогічне явище маємо у творчості Івана Драча. "Ніч на Івана Купала", таким чином, була зрозуміла лише невеличкому загалу інтелігенції. До того ж цензура зробила все можливе, щоб вилучити всі сумнівні та підозрілі моменти. Фільм переробляли після перегляду тодішнім головою комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР Г.Івановим, ущільнювали після вказівок відповідальних працівників ЦК, краяли після показу в Москві. Ножицями "доброзичливців" нашої культури вирізано по живому тілу останнього варіанту більше 10 епізодів. Зроблено це в моментах, найважливіших для ідейного розуміння. Нагадаю лише те місце, де Пидорка тягне канат, який потім сама відтинає. У фільмі показано лише перетятий канат і... чисте плесо води. (Злі язики подекують, що в ЦК Ілленкові радили вставити сюди "взяття революційним народом Зимового палацу" — для виховання мас в правильному дусі). В першому варіанті режисер показав Пидорку, яка тягне на канаті галеру з польськими шляхтичами, царицею Катериною II та її почтом, турками й татарами — усіма, хто прагнув кататися на нашому безталанному народові. Вочевидь, алегорії "Ночі на Івана Купала" були б зрозумілими багатьом більшому числу людей, якби не таке бузувірське обчімхування стрічки. Навряд чи позаздриш радянським митцям після того, як дізнаєшся про умови, в яких їм доводиться творити. В офіційній пресі УРСР не повідомлялось, що фільм "Криниця для спраглих", знятий за сценарієм Івана Драча, заборонено. Ні сном, ні духом не відають трудящі про існування забороненої стрічки "Київські фрески" режисера С.Параджанова. А ось свіженька історія розтерзання "Пропашої грамоти" режисера Б.Івченка. Знятий за мотивами творів М.Гоголя, фільм поетизує красу України. Директор студії ім. Довженка Цвіркунов, приїхавши з Москви, сказав: "Я був певен, що ми їдемо по нагороду. Адже везли річ, кращу від якої наша студія не знада вже десять років. Натомість привезли повеління "доробляти"". Можновладним у Москві щось не сподобалося й вони дали дозвіл демонструвати стрічку лише на Україні, за найнижчою категорією. Вочевидь, московські фахівці побоялися показати на союзному екрані той пристрасний спів про Україну, землю, за висловом поляків, "де ріки плинуть молоком, а береги повняться медом". "Дурной пример заразителен" — так закортить ще чогось подібного грузинам, литовцям. Та й чисто виховний момент. У людей плекається почуття патріотизму, пробуджується національна свідомість.

Але чому все ж таки надзвичайно низький чисто професійний рівень українських режисерів, акторів? Можна багато перелічувати фактів дискримінації українського кіномистецтва. Нікому б і на думку не спало підшукувати актрису на роль Наташі Ростової за принципом національного виключення. А для Лесі Українки міняли аж трьох, поки не зупинилися на Аллі Демидовій. Те, що національних героїв України грають російські актори — не випадковість, підтверджує вся попередня практика ролей у фільмах студії Довженка. Самойлов грав Щорса, Мордвінов — Хмельницького, Олексю Довбуша — Кочетков, а он нещодавно образ Павки Корчагіна доручили відтворювати якомусь В. Конкіну. Про наявність акторського хисту в українців свідчать десятки ролей С.Гриценка, В.Авдюшка. Клари Лучко та багатьох інших нинішніх функціонерів

московського кіно. Щодо заслуг українських режисерів, так тут навіть і складно бути марнослівним. Світове визнання здобула творчість ОДовженка. Чарльз Спенсер Чаплін назвав митця "найбільшим філософом кіно". Нагадаю, що в найми до сусідів пішли Сергій Бондарчук, Лариса

Шепітько, Григорій Чухрай, Савва Куліш. Ось вони — дійові особи сучасної "Оргії". Не важко збагнути, що митці, віддавши свій талант російській культурі, орють чужу ниву. Пустоцвітами відійдуть вони на чужині й не принесуть рідному народові жодної користі.

— Але чому ж окрім тебе, декількох журналістів та письменників ніхто більше не висловлює свого обурення? Адже за кращу долю має боротися сила людей. Чому нація не прагне звільнитися від чужоземного ярма? Де хвиля народного гніву? Ти не припускаєш думки, що ви — просто община нафанатизованих догматиків, яка в засліпленні за минулі кривди не бажає зрозуміти закономірностей історичного розвитку нашого суспільства?

— Ти не відкриваєш нічого нового, Аліку, коли звинувачуєш свого ідеологічного супротивника у фанатизмі й вузькоглядності. Ще середньовічні клерикали закидали єретикам багаточисленні гріхи, характеризуючи їх до того ж як істот, погрузлих у патологічних збоченнях. З чимось подібним ми вже стикалися на початку нашої розмови. Ти хочеш переконати мене, що тільки обстоюване тобою найпередовіше і найпрогресивніше. Але давай облишимо голослів'я й перейдемо до речей конкретних. Ти вимагаєш народного гніву, революційного повалення існуючого режиму. Це — ще попереду. Але при цьому ти демонструєш елементарну політичну неосвіченість. Бо ж повстанню завжди передуює сукупність певних об'єктивних умов, тобто революційна ситуація. Виникненню її сприяють саме голоси невдоволення перших, як ти висловився, сектантів-учителів, журналістів, письменників. Ці речники правди вказують своєму народові шлях до звільнення від рабства. Саме за це їх переслідують і ув'язнюють. Офіційна пропаганда шельмує й обливає брудом хули, зневажливо відвертається від них ошуканий народ. Як тут не згадати бабусі, котра принесла в'язанку хмизу до багаття Яна Гуса. Вона була впевнена, що знищує ворога, богохульника, який зазіхає на найсвятіші людські ідеали.

Відсутність елементарної законності, катування, насильства, вбивства без суда і слідства, всілякого гатунку жорстокості, терор, Геноцид — все це з арсеналу боротьби "братів"-росіян проти народу України. Та хіба жахливі сибірські хурдиги можуть похитнути дух істинних революціонерів? Іван Дзюба, Іван Світличний, Євген Сверстюк та інші ув'язнені патріоти ніколи не служили хибній ідеї. Бо не може бути захист рідної мови, рідної землі явищем антигуманним, фашистським.

Сучасними керівниками КПРС давно забуті ленінські обіцянки народам царської Росії "жодних привілеїв — жодній нації, жодній мові" (т.24, тези, Д-31).

Хижа й по-варварському дика, невтримна теорія поглинання однією нацією інших буде наштовхуватися на все зростаючий опір українців, всіх народів неоімперії. І свідчення цьому — моя з тобою розмова. двадцятип'ятирічний киянине.

1972р., Київ

Обидві ці статті були "заарештовані" разом з В.Марченком, і знаходилися в архіві КДБ УРСР по жовтень 1993 р.

Громадянці Смужаниці Ніні Михайлівні м. Київ, вул. Щербакова, буд.72/2, кв.130

Повідомляємо, що Ваш син Марченко Валерій Веніамінович заарештований КДБ при РМ УРСР по ст.62 ч.1 КК УРСР.

За довідками звертайтеся за адресою: м. Київ, вул. Володимирська, № 33.

Ст. слідчий

слідвідділу КДБ при РМ УРСР підпис (Сірик)

"27" червня 1973 року.

ПРОТОКОЛ ОБШУКУ м. Київ 26.червня 1973 р.

Старший слідчий слідвідділу КДБ при РМ УРСР старший лейтенант Левченко і працівники КДБ при РМ УРСР капітан Жиромський і лейтенант Нездоля за дорученням старшого слідчого слідвідділу КДБ при РМ УРСР капітана Сірика, з участю понятих:

1. Осадченка Олександра Михайловича, мешкає в м. Києві, вул. Свердлова 3, кв.20.

2. Карюка Олександра Івановича, мешкає в м. Києві, вул. Свердлова 3, кв.31, в присутності Смужаниці Ніни Михайлівни і Смужаниці Василя Івановича з додержанням вимог ст.ст. 180,181,183,185,186, 188, 189 КПК УРСР провели обшук за адресою Київ, вул. Щербакова 72/2, кв.130, у батьків затриманого КДБ УРСР Марченка Валерія Веніаміновича з метою відшукування та вилучення предметів та документів антирадянського наклепницького змісту, що мають значення для справи.

Зазначеним особам роз'яснено їх право бути присутніми при всіх діях слідчого і робити заяви з приводу тих чи інших його дій.

Понятим, крім того, на підставі ст. 127 КПК УРСР роз'яснено їх обов'язок засвідчити факт, зміст і наслідки обшуку.

Обшук почато о 7 год.40 хв.

Закінчено о 12 год. 50 хв.

Перед початком обшуку Смужаниці Ніні Михайлівні було пред'явлено постанову про проведення обшуку від 25 червня 1973 р., після чого Смужаниці було запропоновано видати предмети та документи антирадянського наклепницького змісту.

Гр-ка Смужаниця Н.М. заявила, що ніяких предметів і документів в ІТ квартирі, які б мали антирадянськи наклепницький зміст, немає.

Після цього був проведений обшук в квартирі, що складається з двох кімнат, кухні, санвузла і коридора, в ході якого знайдено і вилучено такі документи і предмети:

1. "Военный билет НУ № 4736025 на ім'я Марченко-Умрілова Валерія Веніаміновича, виданий 30 березня 1967 року Жовтневим РВК міста Києва;

2. Особовий листок по обліку кадрів Марченка В.В. — на 2-х аркушах.

3. Автобіографія Марченка В.В. — на 3-х аркушах виконана рукописом, барвником синього кольору;

4. Машинописна стаття на 7-ми аркушах паперу білого кольору, не перший примірник. Стаття починається словами: "Іван Дзюба, Очистительний і животворящий

вогонь". Закінчується: "В останню тяжкую минуту за неї Господа молити". Ця стаття вилучена з 1 —го тому Історії Української літератури, видавництва "Наукова думка" 1967 р., що знаходився в книжній шафі;

5. Лист на 1 аркуші білого паперу в художньому конверті на ім'я Умрілова В. в м .Баку. На конверті поштові датоштемплі: "Київ, 18.4.68." — "Баку. 22.4.68". Лист починається словами: "День добрий Ваперко ! Сьогодні отримав ще..." Закінчується: "17.4.68 р. 0 годин, тільки приїхав з гуртожитку 0!"

6. Поштова листівка на ім'я Марченка В.В, від Кочура Г.П. за 26.01.71 р. Починається словами "Шановний товаришу Марченко!" Закінчується словами: "Усього найкращого, Г.Кочур".

7. Машинописний текст на 8 аркушах сірого тонкого паперу стандартного розміру. В лівому верхньому кутку скріпка з чорних ниток. Текст починається словами: "Вопрос к мировому коммунистическому движению" і закінчується: "25.1.69., М.Моцар..." Текст має правки синіми чорнилами, окремі місця підкреслені червоним олівцем.

8. Машинописний текст на 22-х аркушах білого паперу, стандартного розміру. В лівому верхньому кутку скріпка з чорних ниток. Текст починається словами: "Посылаю Вам статью (письмо)...", закінчується: "15 авг. —8 окт. 1968 г. М.Моцар".

Документи, що вказані в пунктах 7, 8, були вложені в газету "Літературна Україна" № 70 від 2 вересня 1969 року і знаходились в книжній шафі в нижньому ящику.

9. Лист на ім'я Марченка Валерія на двох аркушах поштового паперу білого кольору, виконаний синіми чорнилами. Текст починається словами: "Praha, 28.09.1970. Эзизим Валера!" і закінчується словами: "в общежитие, Tomas Lane". Лист знаходиться в конверті з поштовим штемпелем: "Прага — 29.9.70".

В процесі обшуку були прослухані на магнітофоні "Романтика", який належить гр-ці Смужаниці Ніні Михайлівні, 6 бабін магнітозапису українських, російських та білоруських народних пісень. Бабіни з магнітозаписом не вилучались. Інших документів і предметів, які б мали значення для справи, не знайдено.

Заяви та зауваження від понятих і інших присутніх при обшуці осіб: Ніяких заяв та зауважень від понятих і господарів квартири не надійшло.

Протокол оголошений слідчим, записано правильно.

Поняті: 1) підпис (Осадченко)

2) підпис (Карюк)

Інші особи, які були присутні при обшуці: господарі квартири

підпис (Смужаниця Н.М.)

підпис (Смужаниця В.І.)

Ст.слідчий слідвідділу КДБ УРСР

ст.лейтенант підпис (Левченко)

Працівники КДБ УРСР підпис (Жиромський)

підпис (Нездоля)

Копію протоколу обшуку одержала "26" червня 1973 року.

підпис

ПРИГОВОР

Именем Украинской Советской Социалистической республики 1973 года, декабря, 29 дня. Судебная комиссия по уголовным делам Киевского областного суда, в составе:

Председательствующего — Завгородней Г.М.

Народных заседателей — Москалюка М.П., Чекулаева Г.Т.,

при секретаре — Славинской Т.В.,

с участием прокурора — Силенка И.ф.,

с участием адвоката — Нужненко И.В.,

рассмотрела в открытом судебном заседании в гор.Киеве дело по обвинению: МАРЧЕНКО Валерия Вениаминовича, 16 сентября

1947 г. рождения, с высшим образованием, уроженца г.Киева, неженатого, беспартийного¹, работал в редакции газеты "Литературная Украина" литературным работником, проживающим в г.Киеве, ул.Щербакова, 72/2, кв. 130, не судимого — по ст.62 ч.1 УК УССР, ст.63 ч.1 Азербайджанской ССР УСТАНОВИЛА:

Марченко проживал в г.Киеве под влиянием националистических убеждений, которые сложились у него в результате ознакомления с нелегальной антисоветской литературой и прослушивания враждебных передач зарубежных радиостанций, неправильного восприятия отдельных вопросов национальной политики Советского государства, с конца 1965 до 1973 года с целью подрыва и ослабления Советской власти систематически занимался враждебной советскому обществу деятельностью: в устной форме распространял клеветнические измышления, порочащие советский государственный и общественный строй, изготовлял, хранил и распространял документы националистического содержания, в которых возводится злостная клевета на советскую действительность, национальную политику КПСС, содержатся призывы к борьбе против советской власти. Враждебные документы, автором которых он являлся, неоднократно пытался передать за границу для опубликования в антисоветской националистической прессе.

Так, летом 1971 года у себя дома он изготовил антисоветскую статью под названием "Страшный якийсь тягар" и имел намерение передать за границу для опубликования ее в националистических издательствах.

Тогда же летом 1971 г. этот антисоветский документ он распространил, передав в городе Киеве с целью опубликования в националистической прессе Диденко З.О. Ознакомившись с содержанием упомянутого документа от передачи за границу Диденко З.О. отказалась, возвратив подсудимому, а последний хранил его у себя дома до начала 1972 года. Затем рукопись документа "Страшный якийсь тягар" вместе с другими документами антисоветского содержания передал для ознакомления и хранения своему двоюродному брату Марченко В.Я., который после ознакомления с его содержанием отказался хранить и возвратил подсудимому. В феврале — марте 1972 года в городе Киеве рукопись антисоветского документа "Страшный якийсь тягар" вместе с другой нелегальной литературой подсудимый передал Филякевич В.И. для ознакомления и хранения. Последняя просмотрела рукопись этого документа и по

просьбе подсудимого хранила у себя дома до 26 июня 1973 года, то есть до дня его изъятия следственными органами.

Подсудимый Марченко на предварительном следствии и в судебном заседании признал себя виновным в совершении преступления полностью и пояснил, что действительно летом 1971 года написал статью "Страшный якийсь тягар", в которой с враждебных позиций отразил свое отношение к существующему в нашей стране строю и национальной политике КПСС и призывал к борьбе против Советской власти. Он не отрицает, что указанную статью написал с целью передачи для опубликования за границей, однако пояснил, что затем от этой мысли отказался.

Подтверждая, что давал для ознакомления и передачи за границу Диденко З.О., для хранения и ознакомления Филякевич В.И., а также для хранения своему брату Марченко В.Я., подсудимый отрицает, что последнему давал статью для ознакомления и считает, что он не понял ее содержание. Однако такое утверждение подсудимого опровергается его собственным пояснением в судебном заседании об отказе Марченко В.Я. хранить эту статью и свидетельствует о том, что он не только ознакомился с ней, но и понял ее враждебное антисоветское содержание. Вина подсудимого в совершении преступления в судебном заседании подтверждена также показаниями свидетеля Марченко В.Я., перепроверенными судом, о том, что он давал ему для хранения и ознакомления и что после ознакомления с ее содержанием отказался у себя ее хранить, возвратив подсудимому, показаниями свидетеля Диденко З.О. на предварительном следствии, которые не отрицаются подсудимым; показаниями свидетеля Филякевич В.И. о получении и хранении ею рукописи статьи, которую она просмотрела. Рукопись статьи "Страшный якийсь тягар" приобщена к делу как вещественное доказательство и в соответствии с выводами криминалистической экспертизы № 184 от 10 августа 1973 года и лексикостилистической экспертизы от 31 августа 1973 года ее автором является подсудимый Марченко

В.В.

В начале 1972 года у себя дома с целью подрыва и ослабления Советской власти и для распространения и передачи за границу для опубликования в националистической прессе написал антисоветский документ под названием "За параваном идейности", в котором возводит злостную клевету на советский государственный и общественный строй, пытается опорочить процесс коммунистического строительства в нашей стране и духовную жизнь советских людей, вызвать у них недоверие и враждебное отношение к Советской власти и КПСС, порочит мужество и патриотизм советского народа, проявленные в годы Великой Отечественной войны. Тогда же подсудимый передал рукопись статьи для размножения своей знакомой Волге Л.П., которая по месту своей работы в Киевском

"Свеклосахаротресте" отпечатала указанный документ на пишущей машинке в трех экземплярах и вместе с рукописью возвратила ему. В феврале 1972 года подсудимый распространил документ в городе Киеве, передав первый машинописный экземпляр для ознакомления и передачи за границу с целью опубликования в

антисоветских националистических издательствах Диденко З.О. Последняя после ознакомления с содержанием документа отказалась передать его за границу и уничтожила, а Марченко заверила, что его просьбу исполнила и документ переслала за границу. Тогда же подсудимый Марченко передал для хранения и ознакомления своему двоюродному брату Марченко В.Я. рукопись и два машинописных экземпляра документа "За параваном идейности" вместе с антисоветским документом "Страшный якийсь тягар". Ознакомившись с содержанием этих документов, Марченко В. Я. отказался хранить их и через неделю возвратил подсудимому. В конце февраля — начале марта 1972 года с целью хранения и для ознакомления рукопись и два машинописных экземпляра документа "За параваном идейности" вместе с рукописью враждебного документа "Страшный якийсь тягар" подсудимый передал Филякевич В.И., проживающей в городе Киеве. Последняя ознакомилась с указанным документом и по собственной инициативе распространила его среди своих знакомых, а один машинописный экземпляр его хранила у себя дома до 26 июля 1973 года, т.е. до дня его изъятия при обыске.

Подсудимый Марченко на предварительном следствии и в судебном заседании полностью признал вину в совершении преступлений и пояснил, что действительно в начале 1972 года написал статью "За параваном идейности", которая имеет националистический, враждебный государственному и общественному строю в Советском Союзе смысл и хотел передать за границу для опубликования в националистической прессе, для чего по его просьбе Волга Л. П. по месту своей работы напечатала в трех экземплярах и вместе с рукописью возвратила ему, после чего первый экземпляр машинописного текста отдал Диденко З.О. для передачи за границу. "За параваном идейности" в феврале 1972 года два экземпляра и рукопись статьи "Страшный якийсь тягар" передал для хранения и ознакомления Филякевич В.И. Подсудимый не отрицает, что документы "За параваном идейности" вместе с рукописью передавал для ознакомления и хранения Марченко В.Я., который через некоторое время возвратил их назад, отказавшись хранить. Вина подсудимого, кроме его признания, подтверждается показаниями свидетеля Волги Л. П., что по его просьбе она отпечатала у себя на работе в Киевском "Свеклосахаротресте" статью "За параваном идейности" в трех экземплярах, которые вместе с рукописью возвратила ему, показаниями свидетеля Диденко З.О. на предварительном следствии, которые не отрицает Марченко, показаниями свидетеля Филякевич В.И. о том, что в феврале 1972 года подсудимый передал ей для хранения и ознакомления документ "За параваном идейности" в машинописном виде и "Страшный якийсь тягар" в рукописи, что первый документ по собственной инициативе распространила среди своих знакомых, показаниями свидетеля Шуляевой.

Машинописный экземпляр статьи "За параваном идейности", приобщен к делу в качестве вещественного доказательства и в соответствии с заключением лексикостилистической экспертизы от 31 августа 1973 года автором является подсудимый. Вина последнего подтверждается также вещественными доказательствам

и — пишущими машинками, заключением криминалистической экспертизы от 14 августа 1973 года №185 о том, что машинописный текст статьи "За параваном идейності" отпечатан на изъятых машинках, которые принадлежат Киевскому "Свеклосахаротресту", протоколами изъятия и осмотра вещественных доказательств.

С той же антисоветской целью в конце мая — в начале июня 1973 года у себя дома подсудимый написал антисоветский документ "Киевский диалог", в котором излагает свои враждебные националистические взгляды, возводит злостную клевету на советский государственный и общественный строй, пытается опорочить национальную политику КПСС, возводит клевету на положение Украины в составе СССР и пытается довести необходимость борьбы за так называемую "самостоятельную" Украину путем "революционного свержения" существующего в СССР государственного и общественного строя. Распространяя указанный документ, подсудимый в конце мая 1973 года у себя дома ознакомил с частью его рукописи Шевченко О.П., жителя гор.Киева. 15 июня 1973 года в городе Киеве распространил этот документ, передав рукопись для печатания Шуляевой Л.П. Последняя у себя на работе в тресте "Укрдорстрой-материалы" на пишущей машинке отпечатала три экземпляра статьи "Киевский диалог" и 22 июня прибыла в обусловленное место передать подсудимому, но в это время его рукопись и три экземпляра у Шуляевой были изъяты. В судебном заседании подсудимый признал вину в совершении преступления и пояснил, что в конце мая — начале июня 1973 года у себя дома написал враждебную советскому государственному и общественному строю статью "Киевский диалог", несколько страниц которой просмотрел Шевченко О.П., имел намерение передать ее за границу для опубликования, передал для размножения на пишущей машинке Шуляевой Л.П.

Вместе с тем подсудимый утверждает, что написанием статьи "Киевский диалог" и последующими действиями относительно ее не ставил цели ослабления Советской власти. Вина подсудимого в судебном заседании подтверждена также показаниями свидетеля Шевченко О.П., что он знакомился с частью документа "Киевский диалог", показаниями свидетеля Шуляевой Л.П. о том, что в июне 1973 года в присутствии Филякевич В.И. подсудимый передал ей для размножения указанный документ, с которым она ознакомилась, отпечатала в трех экземплярах и имела намерение ему передать, показаниями свидетеля Филякевич В.И. о передаче документа в ее присутствии Шуляевой для размножения. К делу приобщены вещественные доказательства — рукопись и три машинописных экземпляра документа "Киевский диалог", автором и исполнителем рукописи согласно выводов лексикостилистической и криминалистической экспертиз является Марченко, а в соответствии с заключением криминалистической экспертизы № 186 от 17 августа 1973 года машинописные экземпляры отпечатаны на пишущей машинке, которая принадлежит тресту "Укрдорстройматериалы" и является вещественным доказательством по делу.

Утверждение подсудимого об отсутствии у него в связи с написанием и действиями относительно статьи "Киевский диалог" цели ослабления и подрыва Советской власти безосновательное, поскольку он, изготавливая ее, признавал враждебное и антисоветское

содержание этой статьи и несмотря на это имел намерение передать за границу для опубликования в националистических изданиях, размножил и распространил ее, предвидя возможность ослабления этим самым Советской власти. Наряду с этим подсудимый, получив в начале 1968 года от Конопелец В. часть антисоветского документа Ивана Дзюбы "Интернационализм или руссификация" с целью ослабления и подрыва Советской власти после ознакомления с ним хранил у себя дома, а также распространял его, передав для ознакомления двоюродному брату Марченко В.Я. Последний после ознакомления с этим документом, возвратил его подсудимому, а тот — Конопелец. Подсудимый в судебном заседании признал, что в 1968 году получил фотокопии части работы И.Дзюбы "Интернационализм или руссификация", прочел ее, а потом передал брату Марченко В.Я., хотя и понимал ее враждебное содержание, после возвращения последним возвратил ее Конопелец, а так же пояснил, что в то время в нашей стране эта работа не была осуждена. Вместе с тем подсудимый подтвердил, что в 1970-1971 годах несколько раз слышал враждебные радиостанции, которые со своих позиций комментировали работу Дзюбы.

Вина подсудимого в совершении преступления доказана свидетелем Конопелец В.И. о том, что в 1968 году он давал Марченко для ознакомления часть работы И.Дзюбы "Интернационализм или рус-сификация", показаниями свидетеля Марченко В.Я., перепроверенными в судебном заседании, которые подтвердил и подсудимый, о том, что последний давал упомянутую работу для ознакомления, показаниями свидетеля Смужаницы Н.М.2; которая в 1968 году видела у него часть документа "Интернационализм или руссифика-ция". Ссылка подсудимого на то, что в то время работа И.Дзюбы не (рыла осуждена, безосновательна, поскольку он пользовался неофициальным изданием и знал, что она не напечатана, а ее враждебное содержание очевидно и было понятно подсудимому, однако он этот документ хранил и распространял. В 1968 году подсудимый получил от студента-однокурсника гражданина Канады Пауля Грина машинописный экземпляр документа "Интернационализм или руссифи-кация", ознакомился с ним и с той же целью хранил у себя дома около месяца, после чего возвратил Грину, заведомо зная, что этот документ антисоветский и может дальше распространяться. Не отрицая вины в совершении преступления, подсудимый в судебном заседании пояснил, что в указанное время получил упомянутую работу, ознакомился с ней, держал у себя дома месяц, возвратив затем Грину, однако ничего враждебного в ее содержании не видел. Такое утверждение подсудимого является неосновательным, о чем свидетельствует содержание названного документа. В феврале-марте 1970 года подсудимый получил от студента Киевского госуниверситета Ткаченко О.К. еще один текст антисоветского документа И.Дзюбы, ознакомился с ним и хранил до лета того же года, а затем с целью подрыва и ослабления Советской власти распространил его, передав для ознакомления двоюродному брату Марченко В.Я., жителю гор.Киева, который после ознакомления хранил у себя дома до начала 1971 года, затем возвратил подсудимому, последний тогда же передал для ознакомления Кислю А.П. Прочитав документ, последний в

ноябре 1971 года возвратил его подсудимому, который тогда же передал для ознакомления Потеряйлу В.И., а последний в мае, 1973 года этот документ уничтожил. В судебном заседании подсудимый признал, что в феврале-марте 1970 года получил от Ткаченко машинописный текст указанного антисоветского документа, ознакомился с ним и до лета того же года хранил у себя дома, после чего передавал для ознакомления двоюродному брату Марченко В.Я., Кислю А.П., Потеряйлу В.И. и последний его не возвратил, подтвердив, что делал это с целью распространения антисоветских враждебных взглядов. Вина подсудимого также подтверждается показаниями свидетеля Ткаченко о том, что в феврале — марте 1970 года он передал ему для ознакомления машинописный текст документа "Интернационализм или руссификация", показаниями свидетеля Марченко В.Я. на предварительном следствии, перепроверенными в судебном заседании, о том, что подсудимый давал ему для ознакомления указанную работу, показаниями свидетеля Кисля А.П., что в начале 1971 года подсудимый давал ему для ознакомления эту работу, которую хранил, а в ноябре 1971 года возвратил ему. Кроме того, на протяжении с конца 1965-1970 годов, обучаясь на филологическом факультете Киевского госуниверситета, подсудимый с целью подрыва и ослабления Советской власти неоднократно в разговорах с однокурсником Косенко Ю.О. высказывал недовольство советской действительностью, национальной политикой Советского правительства. В период 1965-1967 годов в разговоре с однокурсником Кириленко В.И. и гражданином Канады Паулем Грином с той же целью возводил клевету на национальную политику Советского правительства. На протяжении 1967-68 годов в разговорах со студентом Киевского госуниверситета Конопель-цем В.И. возводил клеветнические измышления, которые порочат Советский государственный строй. В 1967-1970 годах в разговорах с однокурсником Дьяченко В.М. подсудимый неоднократно возводил клевету на Советский государственный строй, внутреннюю и интернациональную политику Советского Союза. Зимой-весной 1970 года в помещении Киевского университета с той же целью подсудимый неоднократно вел разговоры со студентом университета Ткаченко О.К., возводя клевету на национальную политику Советского правительства относительно развития литературы и языка на Украине. В 1970-1973 годах подсудимый при встречах со своим братом Марченко систематически с той же целью высказывал антисоветские измышления, возводил клевету на положение Украины в составе Союза ССР. В 1970-1973 годах в городе Киеве подсудимый с той же целью неоднократно в разговорах со своей знакомой Диденко З.О. возводил клеветнические измышления на советский государственный и общественный строй. В 1971-1972 годах подсудимый с той же целью в разговорах со своей знакомой Филякевич В.И. возводил клевету на национальную политику Советского государства относительно Украины, а также относительно развития украинской литературы и языка. В присутствии своего знакомого Потеряйло В.И. в городе Киеве в конце 1971 года — начале 1972 года подсудимый неоднократно возводил клевету на советскую действительность с целью подрыва и ослабления Советской власти, Весной 1973 года в городе Киеве подсудимый

с той же

целью в разговорах с работником редакции газеты "Литературная Украина" Голобородько В.И. возводил клевету на советскую действительность. В начале весны 1973 года в квартире семьи ПервакЗ, которые проживают в городе Киеве, подсудимый с той же целью в присутствии Остапец С.И. и Первак М.П. возводил злостную клевету на советский государственный и общественный строй, национальную политику КПСС и советского правительства, положение Украинской республики в составе Союза ССР. Находясь вторично в той же квартире в марте 1973 года, подсудимый с той же целью, с враждебных позиций возводил клевету на советскую демократию и общественный строй, выступал против принципов партийности в советской литературе.

Подсудимый Марченко в судебном заседании вину в совершении преступления признал полностью и пояснил, что в разговорах с Косенко⁴ высказывал недовольство советской действительностью, в разговорах с Кириленко и П.Грином высказывался относительно национальной политики в нашей стране, с Конопелец — о физическом уничтожении лучших писателей на Украине в годы Советской власти, но при этом не преследовал цели подрыва и ослабления Советской власти, так как в то время его националистические взгляды еще не сформировались. Далее подсудимый пояснил, что он вел разговоры антисоветского характера такого же содержания с Дьяченко, Ткаченко, Марченко, Филякевич, Потеряйлом, Голобо-родько, Остапец, Перваком В.И., Первак М.

Вина подсудимого в проведении антисоветской агитации и пропаганды в устной форме, кроме признания ее подсудимым, подтверждается показаниями свидетелей Косенко, Конопелец о содержании его разговоров, которые были антисоветскими; показаниями свидетелей Дьяченко, Остапец, Первака В.С., Первак М.П., Ткаченко, Марченко В.Я. о клеветнических высказываниях подсудимого относительно состояния языка литературы и культуры на Украине, политики КПСС и Советского правительства по национальному вопросу, о клеветнических измышлениях, которые порочат советский государственный строй, показаниями свидетеля Филяке-вич о том, что в разговорах с ней подсудимый возводил клевету на советскую действительность.

Судебная коллегия считает, что, независимо оттого, сложились ли у подсудимого в период 1965-1970 годов твердые националистические убеждения или нет, разговоры и высказывания, которые в то время он проводил среди своего окружения, носили антисоветский характер. О националистических убеждениях и направленности преступной деятельности Марченко на подрыв и ослабление

Советской власти свидетельствует общественно-опасный характер его преступных действий, связанных с изготовлением, хранением и распространением антисоветских клеветнических документов, их содержание, а также в отдельных из них содержатся призывы к борьбе против существующего в СССР государственного и общественного строя. Поэтому судебная коллегия считает, что вина Марченко в антисоветской агитации и пропаганде доказана, а его действия по ст.62 ч.1 УК УССР квалифицированы правильно.

Марченко обвиняется еще в том, что в 1968 году во время пребывания в городе Баку, в комнате общежития Азербайджанского госуниверситета неоднократно в разговорах с однокурсником Чердакли А.М.⁵ возводил клевету на советский государственный строй, на политику КПСС и Советского правительства. Подсудимый Марченко в судебном заседании отрицает это предъявленное ему обвинение и показал, что в городе Баку с Чердакли не вел разговоры антисоветского содержания. Свидетель Чердакли подтвердил пояснение подсудимого и показал, что иногда с ним Марченко допускал нездоровые мысли, но эти мысли не были клеветническими и антисоветскими, они не были и целенаправленными. Другие доказательства в этом обвинении по делу отсутствуют. При таких обстоятельствах коллегия считает вину подсудимого по ст. 63 ч. 1 УК Азербайджанской ССР не доказанной, а поэтому он по этой статье

подлежит оправданию.

При избрании меры наказаний по ч.1 ст.62 УК УССР судебная коллегия принимает во внимание, что Марченко совершил тяжкое государственное преступление, а также его личность⁶, что антисоветской деятельностью он занимался продолжительное время, состояние его здоровья. В соответствии с требованиями ст.25 УК УССР назначенное наказание в виде лишения свободы Марченко должен отбывать в исправительно-трудовой колонии строгого режима. На основании изложенного и руководствуясь ст. 323 УПК УССР судебная коллегия ПРИГОВОРИЛА:

МАРЧЕНКО Валерия Вениаминовича по ч.1 ст.62 УК УССР к 6 годам лишения свободы в исправительно-трудовой колонии строгого режима и к 2 (два) годам ссылки.

По ст.63 ч.1 УК Азербайджанской ССР, Марченко В.В. оправдать. Мера пресечения до вступления приговора в законную силу оставить прежнюю — содержание под стражей.

Срок отбытия наказания осужденному считать с 26 июня 1973 года. Взыскать с Марченко В.В. в пользу государства 94 (девять)

четыре) рубля 95 копеек судебных расходов за проведение экспертиз. 39

Письменные и вещественные доказательства оставить при деле, а изъятые в тресте "Укрдорстройматериалы" и Киевском "Свеклосахаротресте" пишущие машинки возвратить их владельцам.

Приговор может быть обжалован⁷ в кассационном порядке в Верховный Суд УССР через областной суд в течение 7 суток осужденным, с момента получения им копии приговора, другими участниками процесса — в тот же срок с момента его оглашения.

Председательствующий — подпись (Завгородняя)

Примітки матері до "Приговора":

1) Був комсомольцем. Після арешту, через кілька днів у редакції газети "Літературна Україна" зібрали комсомольські збори і друзі (секретар — Ігор Кравченко, вчився на одному курсі з Валерієм), вправляючись і змагаючись між собою в брехні і бруді, виключили з членів ВЛКСМ.

2) Мати Валерія була свідком на суді (!?). Підтвердила, що роботу /.Дзюби бачила,

читала, не вважала її забороненою аж до "кримінальної відповідальності", бо про неї скрізь говорили.

3) В дім до подружжя Перваків ввійшов Валерій через свою знайому Світлану Остапець — стюардесу, що працювала на міжнародній лінії, обслуговувала літак. Марина Первак — подруга Світлани, теж стюардеса міжнародних рейсів. На суді Марина Первак зізналася, що вона донесла на Валерія в КДБ. В зоні учр. ВС 389/35 Валерій описав поведінку "стукачки" Марини в нарисі "Моя чарівна леді".

4) На судовому засіданні Юрію Косенку запропонували посвідчити, чи говорив Валерій про повалення радянського ладу. Валерій з лави підсудних спитав — коли я тобі це говорив ? Той, понурившись, відповів "ну, мені так здавалося..." Приблизно такі були всі свідчення — намагання ствердити те, що видашували "делікатними" способами на Володимирській, 33 слідчі Сірик О., Похил Ф., Селюк.

5) Анатолій Чердаклі слідчим дав інші свідчення. На суді вистачило мужності їх заперечити.

6) Врахувати "особу" В. Марченка вимагав весь час прокурор Си-ленко, виголошуючи звинувачення, він не знаходив переконливих аргументів і майже все зводив на особу — не радянською, очевидно, вважав прокурор "особу" Марченка через надмірну комунікабельність, бо в наших умовах "більше трьох — це вже організація", "більше двох — не збиратися". Мабуть ще й тому, що не погодився на неофіційну службу в КДБ, яку

пропонував Валерію кілька разів якийсь молодик. 25 червня цей чоловік у складі групи затримав Валерія біля станції метро "Нивки" для арешту. Огідною була моєму синові сама думка підступності і зради. В таборі він напише нарис "Суки" про стукачів різних рангів. 7) Термін "для обжаловання" дуже куций, та ще й перед "новорічними святами". Однак писала... Ще й мені удалось потрапити на прийом до самого голови Верховного суду УРСР (Якименко), який, кинувши оком на скаргу, на адвоката, обмежив себе діалогом з матір'ю:

— А ким ви працюєте ?

— Вчитель української мови...

— Так от звідки ваш син націоналіст...

X-XI1973. КДБ.

Мамо!

Купи дві фланелеві сорочки 41 розміру й пофарбуй їх у чорний колір. Десь серед моїх старих речей розшукай стару шерстяну сорочку (вона також чорного кольору). Пофарбуй у чорне і мою сіру безрукавку, ту гуцульську. Полагодь мої чорні туфлі, що на мікропорці. Якщо можна, дістань для мене 50 розміру лікувальну білизну, це потрібно. Попідшивай мої чорні рукавички, що на хутрі. Мамочко, пробач, що завдаю стільки клопоту, але ж більше мені й просить нема кого. Перекажи на моє ім 'я ще 20 карбованців. Порозмовляй з адвокатом, якщо дурень, — то не треба. Сподіваюсь, що дадуть кого-небудь пристойного. Словом, вибери на власний погляд. Ходу справи він не змінить, але деталі може подати

вигідні для мене.

Дякую — Валерій XI 73. КДБ.

Мамочко, цілую!

Все, що ти передаєш — мені дуже до речі. Особливо фрукти, овочі і мед або варення. Так, як ти це робила, і продовжуй. Помідори, редька, морква, яблука, груші, сухофрукти — мені це дуже потрібно.

Здоров 'я загалом в порядку, бо не працюю ж, а вилежуюсь цілими днями. Дві години гуляю. Написав, раніше, які речі треба готувати в далеку дорогу (пофарбуєш дещо в чорний колір), потім, чи одержала записку, де я просив, щоб ти пішла до Ліди Умрилової. Нехай би вона пошила мені утеплену ватянку і ватяні штани, треба щоб було з

подвійного шару ватину та ще чогось. Я написав цю записку і віддав Сірику. Весь час згадую тебе, наш дім. Смутненько, але кріплюся. Слава Богу, що вже закінчили слідство. Тепер недовго — почекаємо суду. Хвилююся, що з тобою. Чи по роботі нема ніяких неприємностей? Теплих речей поки ніяких сюди не передавай. У нас в камері тепло, а на двір я вдягаюся добре. Черевиків купляти не треба, бо пізніше мені знадобляться чоботи. Поки що все. Міцно цілую тебе, Мар'янку, батька. Всіх вітаю.

Валерій.

P.S. Якщо щось знадобиться, я передам через слідчого.

Січень, 1974. КДБ.

Матусю, добридень! До мене — лише докори з боку всіх. А я ж, повір мені, патякав найменше. Я лише погоджувався з тим, що про мене показували свідки. А вони ж уже наввипередки обливали поміями. Кожен думав, що те, що він говоритиме, залишиться в 4-х стінах. А протоколи допитів усіх були підшиті до моєї справи, і я прочитав, що сказав кожен. Декого викликали просто для підтвердження алібі (що яв той день був там, а не деінде), а він пригадував усі мої націоналістичні висловлювання і який я негідник. Мовилося все найгірше, очевидно з розрахунку: йому все одно сидіти, а мене ж можуть на роботі потривожити. Багато хто на слідстві говорив одне, а на суді почав відмовлятися. Це вже нічого не могло зарятувати, бо суд взяв усе з їхніх свідчень під час попереднього слідства.

Я можу говорити про свою часткову провину перед Кислієм, Потеряйлом та Зойкою. Решта хай не пащекують — сволота. Ти б почитала, що вони тут вигадували, жах! Я кажу про свою часткову провину, бо й тут був шантаж, або... Ще раз кажу, я зізнався в усьому, що торкалось мене і не шкодую, бо мав би 12 років. Мамочко, пишу скорописом, тому всього не можу пригадати. Але дуже тобі вдячний за підтримку, за все. Я не впадаю у відчай, тримаюся і вірую в краще. Капюшон можеш не відрізувати, бо кажуть там можна буде домовитися й носити. Білизну фарбувати не треба, а верхній одяг кольору лише темно-сірого або чорного. Передай мені сюди все, що хочеш, а я потім розберусь. Купи хлопчато-бумажний робітничий костюм-спецівку 50р. III зріст. Дуже хотів би ще раз побачитись з тобою перед від'їздом. Виконаю все, що ти мені радиш. Цілую міцно: Мар'яну, татка, дідика, бабусю, усім привіт.

P.S. Всі прізвища й адреси бралися з моєї записної книжки.

1973 рік закінчився. В нашу сім'ю кинули бомбу. Бігала, просила, канючила, повзала, голосила... Вірила, бо звикла вірити людям. Адже живу в державі, є її громадянином, у ній діють закони, є права, позначені чітко в конституції. Формально до мене не змінили ставлення на роботі, опублікували навіть планову статтю у методичному журналі. Зі мною нормально бесідували слідчі (Сірик, Похил), начальник слідчого відділу полковник Туркин, начальник слідчого ізолятору Сапожников. Відчувала, що навколо Валерія занадто накручують, бо багатьох в його справі викликають на Короленка, 33. Сама ледве не щодня туди ходила, може, хоч через шпаринку якась інформація про нього пройде.

— Що ж зробив мій син, що вже місяці тримаєте його в слідчому ізоляторі КГБ?

— Та дещо зробив.

— Невже таке серйозне, адже під час обшуку квартири, дачі, робочого місця в редакції нічого не виявили.

— Слідство розбереться.

— То що, будете передавати на суд?

— Мабуть, будемо. — Такі розмови були з Сіриком. Дякувати і просити, щоб не передавали... Кого

просити? Щербицького, Федорчука... Дуже я і моя доля їм потрібні. Тут раді, що є об'єкт, на якому можна ствердити, що "с націонализмом в республіке еще не покончено..." Це так я думаю вже змучена досвідом... А тоді — знову на коліна...

Наполягла, щоб старий батько, професор Марченко ішов до ідеологів, адже знав їх до біса, шанували його як вченого. Пішов до Маланчука, колись той кланявся люб'язно, але тепер далі прийнятною не пустили. Секретарка передала відповідь... "Скажіть професору Марченку, що він сам винуватий у вихованні внука..." Диви, як спотворений ідеолог розцінив горе в сім'ї інтелігента. Це особливо підкосило батька, став хворіти. Він чи не найгостріше відчув крен до сталінських часів.

А суд готували. Накрутили 6 томів люб'язні слідчі. Розправу вчинили над хворим Валеркою, щоб жаху нагнати на літераторів, на "письменничків" (як висловлювався співробітник КДБ). На судовий процес зібрали їх повний зал. Сиділи, не повертаючи очей на

лаву підсудного, мозок і думки пошерхли, язики задерев'яніли...

Горе велике... А духом не занепала. Чомусь вірилося, що Москва допоможе, доберуся до тих, що на горі сидять... Молода ще була.

Мати

Прокуратура СРСР

Прокуратура Гр. СМУЖАНИЦІ Ніні Михайлівні

Української Радянської м.Кш'в,

Соціалістичної Республіки вул. Щербакова. 72/2, кв. 130 I.III.1974 року

Ваш лист, адресований в ЦК Компартії України поступив до Прокуратури Української РСР, де був розглянутий.

Повідомляю, що Вашому синові Марченку В.В. міра покарання визначена судом у відповідності з тяжкістю скоєного злочину. Підстав для опротестування вироку суду не вбачається. Начальник відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки, старший радник юстиції (підпис) В.Макаренко

Прокуратура СРСР Прокуратура СССР
Прокуратура Української Прокуратура Украинской
Радянської Соціалістичної Советской Социалистической
Республіки Республіки

252601, м.Київ. 252601. г.Киев-11.

Різницька, 13/15 Резницкая, 13/15

27.III.1974 року №013-9939-73

При ответе ссылатся на № и дату

Гр.Смужаниці Ніні Михайлівні

м.Київ, вул.Щербакова, № 72/2, кв.130

Повідомляю, що Ваша заява про зниження міри покарання сину Марченку В.В. розглянута першим заступником Прокурора Української РСР.

Не знаходячи підстав до принесення протесту, в задоволенні заяви відмовлено.

Начальник відділу по нагляду за слідством в органах держбезпеки

ст. радник юстиції (підпис) В.Макаренко

Верховний Суд Адвокату тов.Нужненко І.В.

Української РСР м.Київ, вул. Червоноармійська, 35

252601, м.Київ-24, ГСП, Юридична консультація №2 вул. Чекистів, 4 № 2к74

Копія: гр.Смужаниці Н.М. 17травня1974 р. м.Київ, вул.Щербакова72/2 кв. 130

На ваші скарги, які подані на прийомі, повідомляю, що Верховний суд УРСР перевірів матеріали справ відносно Марченка Валерія Веніаміновича, засудженого вироком Київського обласного суду від 29 грудня 1973 року за ст.62 ч.І КК УРСР до позбавлення волі. Перевіркою справи встановлено, що вина Марченка у вчиненні злочину зібраними доказами підтверджена повністю.

Його дії кваліфіковані правильно, а обране йому покарання відповідає тяжкості вчиненого ним злочину.

Підстав до перегляду справи в порядку, з мотивів, викладених у скаргах, немає.

Мамусю, добрий день! Добридень, Мар'янку й тато! Вітаю вас аж із Західного Уралу — Пермської тюрми. Це вже кінцевий пункт пересилки, наступна й остаточна зупинка буде в таборі. Їду, як бачите, довгенько — понад два тижні. Це дні, які можна порівняти з роками, бо бачив і пізнав стільки всього різного, що ні в казці сказати, ні пером описати. Данте колись блукав по пеклу, звідки виніс масу вражень, лишившись сам неушкодженим. Чимось нагадують його мандрівку й мої поневіряння. Щастя, що мене тримали здебільшого в ізоляції і я мав змогу спостерігати зло на більш-менш безпечній відстані. Правда, в Свердловській в'язниці довелося зіткнутися з двома зеками з "особого" режиму. Ми мали вночі вирушати в дорогу й тому нас із вечора звели в одну камеру. Тут я побачив злодіїв-рецидивістів, як-то кажуть, в усій красі. В смугастих

костюмах, знавіснілі й люті на цілий світ, ці люди здатні на якнаймерзенніші вчинки. Я балакав з ними і внутрішньо здригався, що можна бути настільки ницими. Адже не визнавати жодних святинь, все гудити і дбати лише про себе (причому це робиться з брутальною нахабністю і демагогічними фразами про необхідність бути рівними) — здатність людиноненависника або ж кретина. Потім я одержав з камери схову свій рюкзак і тут все розпочалося. Один лежав і спостерігав, а другий пояснював мені, що в тюрмі існують свої закони

і що потрібно всім ділитися. Я досить ввічливо відповів, що цього робити не збираюся. Тоді він мені сказав, що я куркуль, а з Києва їдуть усі жлоби. На це я відповів, що не в моїх звичках одягати подонка. Висновок про те, що ці двоє належать саме до такої категорії людей, легко зробити після кількогодінного спілкування. Дальше розгортання подій перервав наглядач, який почув з-за дверей галас суперечки. Він знову перевів мене в окрему камеру. Я не боявся тих двох. Вони були висохлі й кволі мов осінні мухи. Але треба було бачити, скільки люті й підступності світилося в очах цього покидька. У нього була єдина перевага: вночі він міг зарізати мене (йому нема чого втрачати), а я б на це не одважився ніколи. Я тільки тут усвідомив це з цілковитою виразністю. Ось що таке моє гуманне виховання. Наостанок він кинув мені: "Все одно будемо в одній камері, скажу хлопцям і взагалі все заберемо". Мораль злодія в чистому вигляді. На щастя, я в одну камеру з усіма не сів, бо перебуваю під особливим наглядом. Так, дійсно, повністю пізнати життя можна тільки в тюрмі. Їсти тут доводиться все підряд, але сподіваюся — це мені сильно не зашкодить. Потроху перекладаю Джером Джерома, ходжу на прогулянки, слухаю пересварки зеків з-за дверей і час минає. Цікаве в мене враження від поїздки. Я проїхав країну, як кріт, зовсім не бачачи її. Зате наслухався такого ярого російського мату, що тільки диву даюся, звідки в людей береться фантазія.

10/Ш-74

не голили. Ходжу чистий (миють щоразу в лазнях перед переїздом), але неголений як дикобраз. В Пермі зараз не холодно, принаймні мені, до -5° . Я почуваю себе чудово у ватянці, безрукавці, светрі, шерстяній сорочці й білизні. На холоди добрий захист — ватяні штани. Так що мороз не повинен дуже дошкуляти, до того ж тут нема такого пронизливого вітру, як на Україні. Ну, гадаю, що якимось прилаштуюся. До речі, в поїзді їхав з одним карним зеком. Він сам із Закарпаття, колишній головний інженер Мукачівської автобази. Сів у травні минулого року за зловживання службовим становищем (виготовив собі автомобіль). Побалакали з ним любесенько. Він наших родичів не знає, хоча друг декого із знайомих. Матусю, я написав тобі до 8 березня такого гарного листа, але в мене його забрав у Києві слідчий Анатолій Васильович Селюк. Зателефонуй Сірику, можливо, вони віддадуть лист і зошит, де я конспектував твори Леніна та писав гумористичне оповідання. Вони повинні були, ознайомившись, бачити — там ніякої крамоли нема. Теж: мені ловці перлин. Та й взагалі, хіба мені до цього. Поцікався, може, все таки повернуть? Цілую тебе й Мар'янку і вітаю вас щиро із святом! Тут по цих буцегарнях зовсім забув поздоровити рідну мамочку і сестричку.

Мамо, на роботі в мене залишилися мої книжки і журнали. Нехай би Райка зібрала їх і завезла додому. А то шкода, там мої статті, які потім ніде вже не дістанеш. Іду в вагоні. Привіт усім. Валерій.

13/Ш-74

Взагалі я трохи здичавів за цей час. Вісім місяців не слухав радіо; тому, коли в Харкові почув концерт, дивився на приймач приблизно так само, як наші селяни колись на перші літаки. А потім заграли потрібний ритм і я затанцював. Очевидно, далася взнаки довга відсутність тренувань. Бо наглядач, який зазирнув у вічко, перелякано запитав мене, що я збираюсь з собою зробити. Я відповів, що оце трохи потанцюю, а потім накладу на себе руки. Він поцікавився: — Що ти танцюєш? — Я сказав: — Шейк. Він запитав: — Який шейх?—Я сказав: Арабський. Той що наклав ембарго на нафту. Очевидно моя відповідь мало що йому прояснила. Але він зрозумів: я не збожеволів, і заспокоєний пішов далі. Я ж у свою чергу продовжував вечір. Так я відзначив у тюрмі свій день радіо. За цим був день преси, бо я нарешті дістав змогу прочитати "Комсомольскую правду", "Известия". Так поступово я відтаюю від ізолятора. Ага, готуюся до дня кіно, який буде вже в таборі. Якщо покажуть "Путівку в життя", це буде взагалі не в брову, а в око. Після Києва мене досі ще 48

Прокуратура СССР Гор.Киев, ул.Щербакова,

103793, Москва, К-9, д.72/2, кв.30

Пушкинская, 15-а СМУЖАНИЦЕ Нине Михайловне

28Л/-74№ 13/341-73

В связи с Вашим заявлением по делу сына Марченко Валерия Вениаминовича, осужденного 29 декабря 1973 года судебной коллегией по уголовным делам Киевского областного суда, сообщая, что Марченко В.В. осужден обоснованно. Наказание судом ему назначено в пределах установленного законом, поэтому для постановки вопроса в судебном порядке о снижении наказания оснований не имеется.

Начальник отдела по надзору

за следствием в органах

госбезопасности

государственный советник

юстиции 2 класса /подпись/ П.Солонин

Прокуратура-СССР Гор.Киев, ул.Щербакова,

103793, Москва, К-9, д^2^ КВ.30

Пушкинская, 15-а СМУЖАНИЦЕ Нине Михайловне

26.07.74 № 13/341-73

В связи с Вашим заявлением вторично сообщая, что для постановки вопроса о пересмотре дела в отношении Марченко Валерия Вениаминовича в судебном порядке оснований не имеется.

Что касается помилования и освобождения от наказания, то этот вопрос входит в компетенцию Верховного Совета Союзной республики.

Начальник отдела по надзору

за следствием в органах госбезопасности
государственный советник
юстиции 2 класса /подпись/ П.Солонин

Мамусю, добридень! Ось я й у таборі. Тиждень був на карантині, всіх статтях. На жаль, речі мої відібрано, а мене зодягли суворо по формі. Залишили лише шарф і теплі рукавиці, решта — на складі. Не знаю, як і буду рятуватися. Правда білизну не забрали, то вдягатиму по дві пари. Але це слабка втіха на уральські морози. М-да, суворий режим, не рідна тіточка. Ніякі аргументи й посилення на хворобу не допомагають. За законом я не маю права вдягати нічого із цивільних речей. І крапка. Щоправда зараз повернуло на весну, температура від нуля й вище. А далі літо, то якось дам раду. Але до наступної зими боротимусь, щоб дозволили теплі речі. Напишу в усі можливі інстанції, хоча навряд чи вигорить. Шкодую, що стільки завдав тобі мороки, а результату ніякого. Годують тут непогано, тричі на день і не дуже солоне, нормальна їжа. Дієта може бути видана в тому разі, коли я захворію або ляжу до лікарні. Поки що харчуюся разом з усіма. Мамо, вишли мені бандероль (не більше 1 кг) смачного печива. Якщо спечеш сама, то поклади в фабричну коробку і заклеї. Відправ мені також зубну щітку і 2 фотокартки —одну, де я в цвіту свого 25-річчя, і другу, де я зі Світланою сфотографований у Львові біля вокзалу. Це мені хочеться мати як нагадування про свої парубоцькі гони. Поклади в ту саму бандероль і кулькову ручку (найдешевшу, 35 копійок). Я маю право лише на 2 листи щомісяця, ну а до мене можна писати скільки завгодно. Перешли мені всі листи, що надходили від друзів.

Бери лист, вкладай до конверта, пиши мою адресу і надсилай. Вся кореспонденція підлягає цензурі. Я маю також право на 2 бандеролі щороку, 2 короткострокові побачення (до 4 годин) і побачення довгострокове (до 3 днів). Я писав тобі про довгострокове, щоб ти приїхала, але зараз маю сумніви в доцільності цього. Боюсь, що й на побаченні, хоча ми будемо в окремій кімнаті, багато не скажеш. Крім того, їхати до Пермі коштує силу грошей, а я не хочу, щоб ви там через мене підтягували пояси. Напиши, у скільки обійшовся адвокат? Ви вже, напевно, з ним розраховалися? Шкодую, що я затіяв цю всю комедію із захистом. Все одно дали, скільки захотіли. Буду чекати тепер на помилування. Для цього потрібно трохи попрацювати в таборі, щоб заробити характеристику.

Хоча, здається, що й з цього дива не буде пива. Як не крути, а половину строку [закреслено] доведеться посидіти. Та, звичайно, робитиму все, аби вирватись достроково. Які успіхи у Василя Івановича, чи прийшло підтвердження на кандидатську? Як там Мар'яна, хай напише мені листа. Відішли листа Зойці за адресою, яку вона дала. Скоро напишу другого листа, щоб до кінця місяця було 2. [головне: що в тебе на роботі? в[Зяпкреслено три рядки]

Пиши. Валерій.

Березень 1974

Дорога матусю!

Напиши мені, скільки ти одержала листів і чи все зрозуміла? Взагалі сюди варто

писати рекомендовані листи, щоб вони в дорозі не "заблудилися". Так само робитиму й я. Ну, що ж, розпочалися табірні будні. Сплю, виходжу на перевірки, працюю, їм. Обіцяють перевести на діету, поки що харчуюся із загалом. Готують так, яку київських їдальнях. На жаль, у бандеролях або посилках неможна надсилати ніяких лакомств. Так що мед і тому подібні страви доведеться на цей час забути. Працюю на досить легкій роботі, та й сам дбаю, щоб не перевтомлюватись. Після заяви в письмовому вигляді повернули ватяні штани. Решта речей залишаються в недоторканому вигляді на складі. Одягнув все, що можна тільки було зібрати теплого, то й не замерзаю. В перший же день мені показали азербайджанську газету, де моя фотографія й стаття про мене. Це було надзвичайно цікаво і не менш оригінально. Багато гуляю зараз на свіжому повітрі, надолужую його відсутність у в'язниці. Згадую весь час процес та суд. Як це все-таки жорстоко: витягти каяття, визнання провини і засудити майже на максимальну міру! Мене переконували весь час, що коли зізнаюсь і покаюсь, то нічого не буде. А

натомість... Тому-от я впевнений, що дальша возня з адвокатом нічого не дасть. Якби мене хотіли милувати, то не судили б. А тепер мушу спокутувати провину, щоб іншим було не повадно. Безперечно накоїв я усе сам і дуже б не хотів, аби окошилося на вас. Чине вигнали тебе або родичів з роботи? В КДБ мене запевняли, що в разі каяття, та й взагалі, на батьках нічого не повинно відбитися. Мене там багато в чому запевняли. Напиши, як вам ведеться? Працюю коло протяжного верстата. Це — майже інтелігентна робота і волю, щоб тут мене залишили на якомога довший час. Взагалі, навіть якось цікаво побути робітником. Не треба полоскати нічим мізків, стій собі — тільки кнопки натискай і деталі виймай. Трудовий процес, якому зараз навчаюсь. Побуду три місяці учнем, а далі повноважний робітник — прошу пана. Мамочко, не знаю, чи дійшов звідси перший лист. Тому нагадую, надішли бандероль (1кг) — печиво або краще цукерки "Золотий ключик", а також зубну щітку, фотографії: нашу сім'ю (усі разом), я серед цвіту, я із Світланою біля вокзалу у Львові. Це хоч трохи прикрасить мій побут. Якщо маєте нові фото, надсилайте їх у конвертах. Мені дозволено писати звідси два листи щомісяця. А отримувати можу, скільки завгодно. Кореспонденція підлягає цензурі. Люди в таборі є добрі й лихі. Часто мені допомагають з одягом та підхарчовують. Стежу також за всією пресою. Тут, як у бібліотеці, можна прочитати будь-який журнал або газету — російські й українські. В неділю дивимось кінофільм. Інколи бувають, кажуть, цікаві, хоча й задавнені. Страшенно скучив за тобою, за Мар'янкою й Василем Івановичем. Цілую діда, бабу, Алочку. Вітай усіх. В середині квітня чекай від мене привіту. Валерій.

29/III-74р.

Рідні мої дідику, бабусю й Алочко! З великим зворушенням пишу до вас листа. Згадую про вас часто, багато разів і гордий з того, що маю таких славних, гарних родичів. Я пишаюсь, що веду родовід з Київщини, що завдячую вихованням і вам. Можете бути певними, я завжди прагнув робити добро нелише близьким, а всьому народові. Хай вас не страшить суд, не робіть поспішних висновків. Людина рідко

пройде в житті, не спіткнувшись. Слідчі пообіцяли мені в разі каяття та визнання провини — зменшення строку, навіть звільнення. Я повірив, бо звик довіряти людям, звик платити довір 'ям за довір 'я, як учився цьому від вас. Обіцянки-цяцянки. Мене засудили на вісім років, що зовсім не відповідає розмірам "скоєного злочину". Але на цих людей я не в претензії. Звідси з табірної відстані я можу зрозуміти ціну всіляким посулам. Ну що ж, вік живи — вік учись. Тепер моє навчання відбувається на новому закруті спіралі. Набуваю фаху робітника-протяжника. Доки робота нескладна (мене призначено учнем на три місяці), то не можу й сам встановити, наскільки тут буде важко. Але на перший погляд працювати тут можна. Шкодую, що відібрано теплі речі. В умовах мінус п'ятдесятградусної зими светр та рейтузи мені б, звісно, стали в пригоді. Але за законом я не можу мати ні шерстяних, ані взагалі виробів цивільного зразка. Як мені зрозуміло, це один із засобів виховання. На квітень місяць одержав дієтичне харчування. Назвати ці страви піком кулінарної майстерності було б не зовсім об'єктивно. Але й в іншу крайність впадати неможна. Загалом не погано. Дивлюся фільми. Інколи сюди надходять і виробництва середини, а то й кінця 60-х років. Наприклад учора бачив "Журналіста". Вдосконалююся в англійській, польській та азербайджанській мовах. Благо, люди освічені допомагають. Алочко, щодо того, аби писати іноземною мовою — не варто. Це тільки ускладнить видачу мені листа. Навряд чи вдасться тобі побачення зі мною. На довгострокове (до 3-х днів) дозволяється лише близьким рідним: мамі, батькові, діду й бабусі. А ти, тітко, — чужа кістка. Ну, це не моя думка, так я став гадати під впливом параграфів. Тому що тобі дозволено лише короткострокове побачення (до 4-х годин). А їхати сюди з Києва задля двогодинної здибанки накладно та й поговорити до пуття не встигнемо. Хіба що десь у Перм візьмеш відрядження. Дуже мені хочеться тут мати сімейну фотографію. Чи не зуміла б ти організувати це. Я, звісно, бажаю всіх разом: Марченки, Смужаниці, Дашенки... Але на перший час вдовольнився б фоткою дідуса й бабусі з тобою.

Щиро вітаю вас із Великоднем! Власне, це свято й спонукало мене написати листа вам зараз. Тут усі активно вітають своїх рідних. Я ж одразу пригадав, де і як святкував його завжди. Ех, і посмакував би я кулінарними шедеврами нашої бабусі. Особливо, пасочкою з узваром. Ну, попоїжте за моє здоров'я і мене в сім 7 великій... Самопочуття поки що нівроку. Потроху освоююсь із табірними умовами. Фізкультурою йогів тут особливо нема де займатися. Легку гімнастику роблю щоранку на дворі, додавши декілька йогівських вправ. А взагалі не помічаєш, як дні збігають. Підводишся о шостій. До восьмої прибереш ліжко, причепуришся й поснідаєш, далі робота. О п'ятій повертаєшся з праці. Вечеря о шостій. Після перевірки до десятої маєш три години вільного часу. Побалакати, почитати газету або книжку та й уже. Обідати дають на виробництві в їдальні (мені — все дієту). Ось таке моє табірне се ля ві. На жаль, я маю право лише на дві бандеролі щороку. Туди окрім кондвиробів нічого не можна покласти. Так що ніякої калорійності: ні сухого молока, ні шоколаду (Sic!), ні меду. Надсилайте мені, будьте ласкаві, рекомендовані листи. Це унеможливить їхнє зникнення по дорозі. До листа можна вкласти марки та конверт, щоб я тут не витрачав

на них гроші з тих п'яти [крб.] дозволених мені.

Здоров 'я покине турбує. Був у лікаря, поставили мене на диспансерний облік. За моїми нирками буде нагляд. Я сам за тим дбатиму. На побачення краще приїхати в четвер [закреслено], лише не на свята. В травневі свята побачення не дозволять. На день Перемоги також: не дозволять. Якщо хочете приїхати, то тільки в будні дні. 5-НОКнадсилати не варто, бо поки нема нагальної потреби. Пишу вже і для мами. Бо після купи листів все перемішалось в голові, тому вирішив відповідати на всі запитання підряд. Ліки, а також траву можна привезти на побачення і так передати. Алочко, тобі можна також їхати. Це мені щойно сказали. Якщо не впустять на довгострокове, то напередодні дадуть нам з тобою короткострокове. Був би дуже радий, якби ти з мамою приїхала. Та й, справді, вдвох безпечніше. Побачення дають тоді, коли приїдете й висловіте бажання. Але заздалегідь не сповіщайте. Дякую дуже за рушник. Тут часто передають концерти за заявками і в суботу співав Гнатюк "Два кольори". Слухав радо, а тепер ще й згадуватиму за тітчин дарунок. Оце щойно потанцював. По радіо заграли "Мой адрес не дом и не улица", так ми виконали цю пісню з одним латишем у ритмі полечка. Як бачите, культурно розважаємось — працюємо над собою. Читаю мало, бо майже нема коли. То щось пришити, то чаю попити — і вже пора спати. Листи надсилайте авіа й рекомендовані, коли є щось важливе. Якщо писатиме хтось із друзів, нехай також: надсилають рекомендовані. Читаю тут всю українську пресу, бо передплачують практично всі газети та журнали. Хочеться знати про літературні та культурні новини. Про це писати можна. Купуйте телевізор і нехай баба дивиться його. Інколи там бувають цікаві передачі. Одержав 2 фотографії від мами. Цілую й обіймаю вас, рідні мої. Ваш онук і небіж:.

Валерій.

9/IV-74

Писано на 4-х аркушах.

Мамочко, цілую тебе! Отримав від тебе безліч листів і всі мені любі, і всі охоче перечитую. На жаль, один із них конфіскували. Ти, здається, нечемно висловилася про радянський суд та слідчих. Більше так не висловлюйся. Якщо пам'ятаєш, це був лист, де ти мені надіслала стрижні й марки. Конверти, марки, листівки я одержав, але бандеролі ще не дали. Я тобі вже писав, що можна. Тому не треба ініціативи, а висилай завжди те, що прошу я або хто-небудь. Мамусю, нумеруй свої листи. Так легше буде побачити, чи не загубився якийсь в дорозі. Подякуй Алочці. Все, що вона написала, я з радістю читав. Сюди більше не треба надсилати ніякого насіння. Підозрюють, що в ньому можуть бути закладені якісь згубні бацили. Так що не треба. Просто терзаюсь зараз за твої переживання. Я знав, що завдам тобі стільки болю. Тому намагався вмилюстити слідчих цілковитим розкаянням. Вони, очевидно, вловили цю мою слабину, бо зіграли (я це збагнув пізніше) майстерно. Чим і як нині можу заспокоювати тебе і себе? Мамо, я просто прошу, не втрачай самовладання, не піддавайся нервам. Бажання про мій швидкий прихід додому наскільки природне, настільки ж і далеке від здійснення. Я знаю, як тяжко тобі знати, що я в біді. Але й мені

надзвичайно нелегко чути, що ти так мордуєшся. Давай не будемо. Пам'ятаєш, у царя Натана Мудрого був на руці перстень з написом "І це мине". Я дбатиму, щоб це все минуло з якнайменшими втратами для мене. Допмагай же й ти, не завдавай болю плачем та журбою. Заспокой дідика й бабусю. Я відчуваю їхні переживання на відстані. Починаю сам призвичаюватись. Вже переробив свої штани на кльош. Хлопці підтримують ласощами. Бо хоча з тюрми й надіслали 150крб., але досі скористатися ними не дозволили. Пояснюється це тим, що тут я можу купувати в ларку (на 5 крб.) лише за гроші, які заробив на виробництві в зоні. Але я намагаюсь виканючити дозвіл, щоб скористатись ними. Нагадую ще раз, що коли писатимеш щось важливе, то обов'язково надсилай рекомендованим. Я маю право на 2 листи щомісяця. Їх ви будете отримувати регулярно, а коли писатиму ще комусь, то я сповіщу. Потроху перекладаю Джером Джерома. Дуже допомагає Алчин словник, подякуй їй. Записів, звісно, ніяких інших не роблю. Це була б марна справа. А переклад потроху просувається. Вже в чорновому варіанті переклав 2 розділи. Тут повно художньої й наукової української літератури. Читати вистачає. Але додатково передплати на мою адресу сюди: журнал "Комуніст України", "Спортивну газету" і газету "Молода гвардія". Не дивуй добору. Це для повного комплекту республіканської періодики тут, на місці. Пишу до вас листа по декілька днів. Це дає змогу описати всі події й викласти всі думки. Незмірно щасливий, що ви не забуваєте мене. Нині отримав листа від тебе (17/ IV) і від Алочки, де ви пишете про святкування Великодня. Ми тут також відзначили наше свято. Прикметно, що вперше я почув на Великдень молитви. На свій сором я навіть не міг до ладу перехреститись. Але сидів на поважному місці. Їли й паску. Словом, кучеряво живемо. Надішли бандероль. * Мій товариш Володимир пришле тобі вітання та прохання про це. Привітай щиро Сержа. Хотів би бути кумом та охрестити його донечку. Як її назвали? Порадь, щоб дали якесь чоловіче ім'я. На мою думку, так буде оригінально й узвичаєно. Вітай усіх друзів, хто з тобою спілкується. Якого вигляду набрало після ремонту наше мешкання? Нехай Мар'яна дізнається слова пісні Білаша "Ластівка" (ластівка щебече під моєю стріхою...). Марок та конвертів у мене вже доста. Надішли трохи листівок, на них можна писати замовлення до книгарень. Так ми отут здобуємо потрібну літературу. Потроху теплішає. Тане сніг, а під час роботи я весь час виходжу на двір і підводжу обличчя догори, щоб засмагнути. Маленькі радощі. А що там Ніна? Платонічне кохання та ще й на віддалі!? Такого в мене ще не було. Інтригуюче. Але, поза всім, я дуже вдячний їй за увагу. Про життя на Україні маю достатнє уявлення із преси та радіо. Але цікавинки, які ви вставляєте в листи, розширюють цю інформацію. Грошей мені надсилати поки що не треба, бо їх однак не можна використати. Також: не можна використати ніяких речей з одягу. Мамусю, пишу трохи уривчасто, бо хочу сказати багато. Може воно й нуднувато, але зате все одразу. Чи віддали (закреслено) мої невинні гумористичні записки та лист до тебе. Як сказав один відомий тобі автор **афоризмів: "Обережно, працюють душолюби". Валерій.

23/III-74

Писано на 6 аркушах. Зуби сіллю чищу вже рік. Терапевтичний ефект не особливо

відчутний, але є.

Люба матусю!

Уявляю, як ти там хвилюєшся. Табір є табір, і з незалежних від мене обставин перший лист цього місяця до тебе відправити не вдалося. Які в мене справи ? Такі собі. Всього не поясниш. Можна писати про щасливе

* Мати надсилала бандеролі та посилки декому із зеків, які ні від кого не отримували (тут і далі примітки Ніни Марченко). ** Володимир Голобородько.

56 життя у нас і у вас. А якщо контра, так виявляється — не молена. Та бог із ними. Самопочуття поки що непогане. Зробив дуоденальне зондування. Я сам бачив свою жовч та й аналіз свідчить: є слиз, але нема пластівців (лейкоцитів — гною). Це успіх, якому я завдячую, на мою думку, йогам. Бандероль не пропустили. Замість драже були вітаміни. А вони нам, "бандитам", категорично заборонені за правилами колонії. Завдаю тобі клопоту. Надішли 1 кг "Ракових шийок" або смачного печива. Тепер ти сама знаєш, що нам можна. Від дідика листа отримав і прочитав захоплено. Дякую йому. Тут я в одного хлопця знайшов його книжку "Історія української культури". Її тут хвалили. Думаю, що дуже варто йому писати мемуари. Від вас поки що отримую всі листи, листівки, марки, стрижні. Ви правильно робите, сповіщаючи про вміст листів. Надішліть ще поштівки, а також поштівки "с уведомлением". В цьому місяці мені дієти не дали. Обіцяють дати в наступному місяці. Робота нескладна, бо я відмовився від складної за верстатом. Зараз ходжу збираю всілякі тріски, очищаючи територію заводу. Подробиць про своє трудове життя писати не дозволяється. Через те "не розпитуй мене, не хвилюй" і "не питай, чого в мене заплакані очі". Фотокартки так само всі отримав і залюбки хвастаю, які в мене гарні родичі, як я люблю мамочку. Перші дні травня була сонячна, гарна погода. Ми роздягалися й смажилися під палючим промінням уральського сонця. Хлопці сміялися з мене — із зими в літо. Я до останнього часу ходив у бушлаті й зимовій шапці, а коли вийшов смагнути, все це скинув. Цікаво спостерігати, як за кілька днів зазеленіла тайга. Познайомився зараз з одним медиком, який збирає тутешнє зілля і варить з нього настої. Я щоранку п'ю його напитек, це мені повинно допомогти в боротьбі за себе. Від Ніни листа отримав. Але листуватися з нею "до запитання" справа безнадійна. Вона, якщо хоче, нехай пише в попередній манері. Вітай усіх. Валерій.

Мамусю, добридень! Відписую другого в цьому місяці листа. Надсилав першого nereкомендованим та авіа, щоб швидше отримали. З незалежних від мене причин один лист до тебе не пройшов. Ти знову хвилюєшся і змушуєш нервувати мене. Мамочко, рідна! Ну, невже не можна спокійніше. Я вже заспокоївся, почав працювати. Живу повнокровним життям радянського в'язня. Я також беру участь у житті нашої чудової країни. А в трудового подвигу радянських в'язнів велика історія. Працюю на заводі "по очистці

57 території". Робота нескладна, я їй завдячую через свій стан здоров'я. При цьому весь час керуюсь словами Джером Джерома: "Я люблю роботу. Вона просто зачаровує

мене". В травні випало декілька спекотних днів і я засмагнув. Тепер ходжу обпалений уральськими вітром та сонцем. Взагалі, холоди тут тривають до І травня. Я за інерцією досі не скидаю бушлата. А один наш хлопець, міркуючи, що Урал близький до Північного полюсу, не вірить цьому літу і вдягає тим більше одягу, чим тепліше надворі. Ми кажемо, що він хоче взяти його (тобто літо) на замору. Мамочко, вибери, будь ласка, книжки, які я передплачував. Це, передусім, "Історична енциклопедія України", твори (п'ятитомник) Агатангела Кримського та тлумачний "Словник української мови". На всі ці книжки десь у коробочці є квитанції. Я передплачував "Словник" на Умрилова, а решту, здається, на своє прізвище. В кожному разі, в передплатних виданнях на Бульварі Шевченка заведено картки, за якими треба все одержати. Крім того, надішли мені 25 карбованців. Тут є можливість купувати книжки, і я цим хочу скористатися. Потроху вкладайте в листи конверти та марки, як і раніше. Всі фотки: ваші, Алочки, діда з бабою та мою з тобою, отримав. Стрижнів поки що досить. Бандеролі і першу, й другу мені отримати не дозволили через вмістиме. Я вже писав тобі, що вишли 1кг "Ракових шийок" або домашнього печива. Взагалі, щоб ти знала, що тут можна, а що ні, пишу тобі приблизний склад 5 кг, які дозволяють надсилати у посилці: 2 кг халви, 1 кг консервів (шпроти, паштет), 2кг сушеної смородини. Щодо всіляких заяв до вищих інстанцій, то це марна справа. В цьому хутко впевнишся й ти сама. Писати вже нікому не буду, не хочу. Ти знаєш, що я каюся, а мені дали 8 років. Невже можуть бути сумніви в гуманізмі. Адвокат мені тут не потрібен. Все, що міг, він уже вчинив, "создал песню подобную стону". Мамочко, годі годувати себе ілюзіями. Звісно, сумно думати, що так багато сидіти. Але вже мусай скоритися. Через (закреслено) всього не напишеш, але ж майте там хоч трохи глузду. Ну, якби хтось хотів мене милувати, то чи давали б стільки строку. Та й ще всіляких, всіляких заперечень... Вчора дивився кіно "Земля, до запитання". Цікаво що бачив його в березні минулого року із стюардесою. Вона ще й квитки брала. А потім так яскраво виступала на суді! Цей фільм про радянського льотчика-розвідника, який перебував у Італії. Стриженов грає головну роль. Герой такий розумний, елегантний, як цукерка. Цікаво було дивитись: як за ним стежили, як шантажували поліцаї одного батька, використавши його любов до доньки. І що особливо мені пригадалось, ще передчуття, яке мене обвіяло тоді, в Києві, під час сеансу. Коли хочеш, голос долі. Щось вкололо 58 серце, коли побачив допити, прогулянку у двориках, тюрму. Взагалі в ту весну 1973 це передчуття приходило до мене декілька разів. І майже всі ці рази пам'ятаю досі. Сержу передай, що я від імені його доці в захопленні. Хотів би бути хрещеним батьком "через роки, через усі далі". У "Всесвіті" № 4 прочитав статтю. Коптілова про Францію. Там є дещо і про навчальне телебачення. Прочитай, взагалі він непогано написав. З певним публіцистичним хистом. Цікаво, а що плітувала про мене Віроччина мати. Саме пліток і чуток мені тут бракує. Бо радіо, періодика доносять всю зовнішню інформацію, а от такого чогось напевного нема. Ти сама розумієш, я не вимагаю недозволених речей. Вітай Дідку та хлопців. Зворушений дуже усіма привітами. Мамусю, не треба так убиватися, ну прошу тебе. Будемо чекати на амністію. Вона приходить періодично. Так

що, як кажуть передовики-виробничники, тримай хвіст пістолетом. Запевняю тебе, що витримати тут можна. І я так і зроблю. Мене називають найвеселішим з новоприбулих. Взагалі в гуморі намагаємось потопити весь безнадійний елемент. Якось увечері в нашому помешканні натерся від радикуліту один чоловік. Від зміїної отрути розійшовся специфічний запах. Закарпатець, що лежав поруч зі мною", занепокоєно засопів і засовався в ліжку. Потім встав, пішов попити води. Пришовши назад, він флегматично так констатував: "Від Ігоря гадом вонить". Ігор нічим не мазався, але це його не врятувало. Тепер ми, якщо він починає щось говорити, кажемо: "Мовчав би краще. Від тебе гадом вонить". Я того вечора взагалі насміявся, як ніколи. Так що плакати не можна! Мамочко, отримав у цьому місяці два твоїх листи (3 й 12), два Алоччиних і Мар'янчин. Здається, поки все, що ви писали мені, доходить. Від діди́ка також листа отримав. Я їм ще обов'язково писатиму. Цілую нашого татка* щиро. Він там єдиний ваш захисник та оборонець. Деся сказано "твердыня мира и оплот". Шкодую, що з ВАКом неблагополучно. На жаль, страждаю не тільки я. Як із лікувальною білизною? Чи вдалося дістати? Тут у декого є стьобана американська дуже тепла білизна. Позаяк це єдине тепле, що тут дозволяють, то чи не можна, хоч би й на товкучці, пошукати. Перекладаю потроху Джером Джерома. Робота просувається легко, бо голова зараз нічим не переобтяжена. Роблю це в своє задоволення. Через рік, приблизно, будуть "Трое в човні" готові до друку. Отакий у тебе син. Ага, відпустив ще вуса, подивлюся, чи личитимуть мені. Я тобі скажу, для цирюльницьких маніпуляцій тут простір необмежений (маю на увазі обличчя, бо зверху голомозий). Ну, здається, все за цей місяць. Чекайте тепер листа в червні.

Міцно цілую, Валерій.

20/У-74

Писано на 7 аркушах.

*Вітчим Валерія Смужаниця Василь Іванович.

ПЕРЕЧЕНЬ

предметов, изделий и веществ, направляют осужденным которые запрещено

Предметы, изделия и вещества, изъятые из гражданского оборота,

Все виды огнестрельного и холодного оружия.

Деньги, ценные вещи и ценные бумаги, оптические приборы.

Наручные и карманные часы.

Все виды алкогольных напитков, духи, одеколон и иные изделия на спиртовой основе.

Наркотические и лекарственные вещества, предметы медицинского назначения.

Любую радиоаппаратуру, пишущие машинки, множительные аппараты.

Ножи, бритвы (кроме механических) и другие острорежущие и колющие предметы, зажигалки.

Всевозможный слесарный, столярный и другой инструмент. Игральные карты.

Фотоаппараты, фотоматериалы и химикаты.

Любые документы, кроме копий приговоров и определений судов.

Топографические и географические карты, компасы.

Военную и другую форменную одежду, принадлежности к ней, а также верхнюю одежду, головные уборы и обувь (за исключением тапочек).

Цветные карандаши, краски, копировальную бумагу.

(Выписка из приказа № 20 МВД СССР)

Посылки

Хлеб, хлебобулочные изделия.

Сельдь, сыр, конфеты, повидло, джем, лук репчатый, чеснок. Консервы — рыбные, мясо-растительные, сало-бобовые, овощные, фруктовые.

Жиры — масло растительное, масло сливочное, маргарин, комбизир, сало шпиг.

Табачные изделия — за исключением папирос и сигарет.

В бандеролях из продуктов питания разрешается направлять только сухие кондитерские изделия, за исключением шоколада и изделий из него.

(Выписка из приказа N 20 МВД СССР)

Порядок проведения свиданий

1. Разрешение на свидание дается начальником ИТУ или его заместителем по заявлению осужденного или лица, прибывшего на свидание. Документами, удостоверяющими личность прибывших, могут являться паспорта, удостоверения личности, свидетельства о рождении.

2. При наличии достаточных оснований полагать, что лицо, прибывшее на свидание, намерено передать осужденному предметы, изделия или вещества, хранение которых ему запрещено, либо получить от осужденного нелегальным путем какие-либо материалы, представитель ИТУ объявляет такому лицу о том, что свидание ему будет представлено лишь в случае его согласия на досмотр принадлежащих ему вещей и одежды до и после свидания.

Если это лицо откажется от досмотра вещей и одежды, длительное свидание с осужденным ему не разрешается, однако может быть представлено краткосрочное в случае, когда на таковое осужденный имеет право.

3. Свидание осужденному разрешается не более чем с двумя взрослыми лицами, вместе с которыми могут быть и несовершеннолетние дети осужденного.

4. Продолжительность свиданий устанавливается администрацией ИТУ с учетом поведения осужденного, отношения к труду и обучению. Во всех случаях краткосрочные свидания не могут устанавливаться продолжительностью менее двух часов, а длительные — менее суток.

5. На свидания осужденные должны являться в опрятном виде. На период длительных свиданий им выдается одежда, обувь и белье из обменного фонда, постоянно хранящегося у контролера по проведению свиданий. Осужденные до и после свиданий подвергаются обыску. Им предоставляется возможность проносить в комнаты длительных свиданий лишь туалетные и курительные принадлежности.

6. Пронос лицами, прибывшими на свидание с осужденными, в комнаты краткосрочных свиданий каких-либо продуктов или вещей не допускается. В комнаты

длительных свиданий могут проноситься предметы, изделия и вещества, хранение которых осужденным не запрещено, за исключением чистой бумаги и письменных принадлежностей, а также продукты питания. Вынос их осужденными в жилые или производственные зоны запрещен.

7. Во время свиданий не допускается передача осужденными или осужденным каких-либо документов, записей, фотографий, чертежей и т.п.

Разговор на краткосрочных свиданиях должен вестись на понятном контролеру языке.

8. При нарушении установленного порядка проведения свиданий, таковые немедленно прерываются, о чем контролер докладывает лицу, разрешившему свидание, а при отсутствии — ДПНК.

(Выписка из приказа № 20 МВД СССР § 36)

Дорогий таточку! Щиро вітаю вас із визначною датою — півсторіччям. Бажаю щонайкращого в житті й на педагогічній ниві! Нехай легко вам ведеться, безхмарно, бо лихо, мов гроза, налітає несподівано. Цілих п'ятдесят літ. Як можна багато зробити за цей час! Гадаю, що головніші звершення у вас попереду. Пам'ятаєте, ми говорили про тему "Історія педагогічної думки на Закарпатті". Радію, що моє здоровлення прийшло після підтвердження з ВАКу. Хто хто, а ви цілком заслужили визнання заслуг від держави. Та треба думати й про вічне. Тому не забувайте свій громадянський обов'язок — віддати народові максимально. Ви дуже гарна людина, таточку. Я би хотів навчитись вашої врівноваженості й умінню вести суперечки. Гарячковість — злий поради́ник. А ви для мене тут є взірцем. Я дуже втішений, що ви біля мами. Мене завжди хвилювало, як наша матуся залишається сама, поки я десь мандрую. Тепер набагато легше переносити ув'язнення, бо знаю, що там з мамою — ви й Мар'янка. Цілую вас, як пише тут одна дочка своєму татові: 1 і далі на 2 сторінки нулів разів. Вашого великого листа читав, як педагогічну енциклопедію. Враження було, неначе посидів на педраді та прослухав місячний курс по підвищенню кваліфікації вчителів. Я зроблю висновки. Гра на баяні мені не знадобиться. Бо полонез Огінського, який завчав у недавньому дитинстві, тут не котирується. Наглядачів ним не розчулиш (в них нема музичної освіти), а в мене можуть статися судороги. Мистецтво — це зброя. Стосовно того, що говорить народ, це точно. Вміє він часом говорити. І надіслана вами його мудрість розхвилювала мене до сліз. Я день ходив мов побитий камінням. Дійсно, ну хіба можна плюватися в криницю, коли не впевнений, що вона стане у пригоді й доведеться води напиться. На хвилину уявіть собі: спека, гарячий вітер, розпечене сонце пустелі і ви — самотній подорожній. І ось перед вами постає криниця, а там далі садок вишневий, хата, над вишнями гудуть хрущі mocno. Мучимий спрагою кидаєтеся ви до криниці, а туди натомість хтось плюнув. Крах надій, духовне спустошення і, що особливо небезпечно, зневіра в прекрасних ідеалах. Так, я з вами цілком згоден: плюватися у криниці не варт! Радий за справу рук ваших—сад. Ви дуже справедливо підмітили, що моя участь у садових операціях була далека від звершень передовиків сільського господарства. І що характерно, в таборі я не змінився анітрохи. Хоча бажання

працювати в мене є, але ентузіазм зникає, як скоро візьму в руки лопату. Оця душевна роздвоєність поїдає мене поїдом цілих вісім годин, які мушу працювати. Не повірите, що я тільки не робив, все марно. Отак і борюсь із собою. Щастя, що адміністрація складається місцями з людей чулих, вони, бачачи мою скорботу, гадають — я терзаюсь через неперевиконання підприємством плану. І дуже не напосідають. Але це їхнє розуміння мого душевного стану змушує мене ще більше страждати, через що робота просто валиться з рук. Зараз працюю на подвір'ї, пораю клумбу. Це нескладно і досить приємно. Щодо того аби писати про все докладніше — перебачте. Це, звісно, не тому, що я боюсь. Висвітлювати тутешнє життя мені заборонено правилами кодексу. Передавайте велике вітання всім закарпатцям: і родичам, і київським. Здоров 'я в мене таке, як пишу. Почуваюся зараз добре. Знову робив аналіз: білок 0,33%, еритроцитів 2-4, лейкоцитів 6-8. Як бачите, поки все в нормі. Це відповідає справжньому станові речей (на диво!). Як і в ізоляторі, маю набагато кращі аналізи, ніж удома. Салата (тут так називають) готується майже щодня з трави. Поїдаємо кропиву, підбіл, подорожник та інші лікувальні рослини. Багато хто має книжки про ліки навколо нас. Отож користуємося на всю катушку. Дякую вам щиро за ноти та тексти. Тут є музики, які залюбки розучуватимуть пісні, надіслані вами. Валерій.

Мамочко, добридень! Отримав листа від Алочки, три від тебе (21, 29, 31 — У), від Василя Ів. та бандероль. Цукерки дуже смачні. П'ю з ними чай. Все вкладене на місці і теж стане в пригоді. З поштою поки все йде без перешкод. Потроху скучаю за вами. Зараз з радістю поїхав би до саду, подивитися на наше літо. Тут все-таки сивизна старого Уралу. В травні було кілька жарких днів, але решту часу — дощі та холод. Бушлат майже не скидаю. Щоранку роблю легку гімнастику. На жаль, йогівську довелося відкласти через брак місця (для неї треба багато вправ лежачи). Отримав "Спортивну газету", що урізноманітнює моє життя. Дивився в неділю фільм "Тінь" за п'єсою Є. Шварца. Насолоджувався. Як його коментували! Особливо перепало працівникам "ломбарду". Якщо буде нагода, переглянь його. Це твір алегоричний і дає масу матеріалу на роздуми. Щодо нових листівпрохань, то хочу нагадати якутський спосіб манити псів. Перед корінним упряжки вішається шматочок м'яса на такій віддалі, щоб при гонах воно ледь-ледь не торкалося носа тварини. Пес шаліє від нетерплячки і з шкіри пнеться досягти м'яса. Так триває аж до місця, куди належить прибути. Там лише хазяїн годує всіх, що бігли. Отак завжди ошукують марновірних. Любе моє сонечко, візьми себе в руки. Мусимо набратися терпцю й чекати до змін у великій політиці. Мене тут підгодовують і вітамінами, і салатами з кропиви. На червень місяць начальство дало дієту. Обов'язково повернусь до вправ йогів. Відчуваю, вони мене зміцнили. Щодо приїзду писати не варто. Приїзди, коли зможеш. Для візитерів та родичів тут створено нову полегкість. Тим, хто відвідує ув'язненого, тепер треба обов'язково пред'явити довідку бактеріологічного обстеження на холеру. Дослівно: "из неблагополучных по холере районов страны, должны предъявить справку бактер. обследований на холеру (справка действительна в течение 5 дней)". Довідка береться в санепідстанції за місцем проживання. І без неї побачення не дозволяється. Чи не

просила ти в (закреслено) Селюка той лист, що я писав тобі, а він забрав разом з конспектом творів Леніна та моїм гумористичним твором ? Що вони тобі казали ? Хоча це неважливо і можеш не звертатися вдруге. А за плітки тобі вдячний. Не було цікаво, бо одразу уявив собі картину. А я до Філякевич не липнув. А от вона сама "громогласно" заявляла в мене на двадцятип'ятиріччі (здається, Алочка тоді стояла поруч), що охоче поміняє своє прізвище на Марченко. Це було пізно ввечері, коли ми вийшли і чимчикували всі до тролейбуса. Ну це між: іншим. А взагалі, проблема "я та дівчата" ще не розв'язана. Гадаю, що остаточне вирішення вона знайде в наступній п'ятиріччі. Мамочко, мені тут потрібні: махровий рушник, кімнатні пантофлі і сонцезахисні окуляри. Бажано ті, що я колись подарував Василеві Івановичу. Вони схожі на лікувальні. Пузові передай, що й я приїду, лупцюватиму. А то гулі в голові — ач яка. Обіймаю. Син, брат, небіж, онук.

8/УГ74

Любенькі дідику й бабусю!

Довго збирався вам писати та все пильні справи до мами ставали на заваді. Тепер, слава богу, побачились та наговорились *.

Багато про що ви не знали, тому ця зустріч була для мене надзвичайно потрібною і, здається, все головніше сказано. Хоча чимало деталей і випустив, але то вже не найсуттєвіше. Дуже втішений, що

*Було 2-добове побачення з матір'ю.

ви так любите мене. Повірте, й я не менше за вами скучив, хочу швидше бачити. На жаль, не все залежить від наших бажань. Останній лист у минулому м ісяці з незалежних від мене обставин до мами не надійшов. Ну нічого: собаки брешуть, а караван іде. Попоїв смачних бабусиних пиріжків, згадавши про райські учти. Те, що я пив на побаченні "Миргородську", шипшину та їв вітамінозно-калорійні страви, добре вплинуло на здоров'я. Покращилися аналізи, знизився тиск. Хоча я не довіряю тутешнім папірцям з аналізами, та власне самопочуття свідчить, що є зміни на краще. Аналіз гірших часів: 1017— питома вага, 0,75% — білок, 16— ^ — лейкоцити, 4-6 — еритроцити, 1-2 — циліндри гіалінові та вилужні. Аналіз Зимницького 1009-1012. Вживаю 5-НОК, заварюю шипшину. Це мені передано від мами. Зараз лежу в лікарні. Було кілька днів дуже спечних, тепер похолоднішало. Ходимо по подвір'ю в халатах, а раніше мали змогу засмагнути. Коли дивитись на небо, уявляєш собі нашу дачу. Якесь дивне відчуття; немов табір — це кошмарний сон, а я ось зараз розплющу очі, озирнусь — і переді мною постануть дідусь. Алочка на грядках, під деревом Василь Іванович. Є така румунська пісня "носталгія тамя". Дідусю, мама розповідала, що ти по-давньому вередуєш при виборі меню на день, плюс до того пошепки кажеш "бабушка, звари мені супчику". Останнє — конспіративний прийом, який, на мою думку, тільки призведе до ускладнення життя. Не треба такі речі вимовляти пошепки. Ми, слава богу, в демократичній країні живемо. Отримав Алоччиного листа з вашими фотографіями. Які ж ви ріднесенькі! По декілька разів дивився. Тут я дізнався про проблему віку для нашої родини: вихід дідики на пенсію. Моя думка — все таки краще йти на вислугу.

Дідусю! Викладацька робота — це не тільки знання (тут з тобою тяжко змагатися), а ще й ораторське мистецтво, педагогічний хист, громадянська напруга. Все це ти маєш у предостатній кількості. Мені було надзвичайно приємно вислуховувати відгуки студентів про цікаві лекції Михайла Івановича. На жаль, людина не може бути нестаріючим механізмом. До того ж, живучи в суспільстві, ми мусимо пильнувати кожен свій крок. Адже нашу слабкість чи похибку потім використовують проти нас. В цьому нещодавно мав змогу пересвідчитися і ваш онук. А робив помилки тільки тому, що не чув 8 місяців жодної доброї поради. В мене перед очима приклад футболіста із світовим ім'ям Пеле. Маючи лише 34 роки, в zenіті слави він знайшов у собі достатньо розсудливості не вийти на поле чемпіонату світу — залишитись бійцем, не затьмареним невдачами. Пеле вчинив гідно справжнього чоловіка. Дідусю, в разі виходу на вислугу, ти можеш залишатися консультантом, писати статті, рецензії та есе, робити багато інших речей. Такий вихід із становища принесе лише переваги. Гроші на себе ти заробиш, дочки дадуть бабі без розмов, а головне, — реноме вченого-педагога залишиться як скло. Дедушка, твій онук щиро любить тебе, мою дитячу відраду й інтелектуальне джерело юнацьких літ. Тому й хочу, щоб ти завжди був *vir bonus* — муж шляхетний. Доля Марченків багата на пригоди. Ми повинні зійтися, щоб поговорити про все за смачним бабусиним обідом. Бабусю, не хворій. Ти на фото, як божя кульбабка. Голохвастий в подібних ситуаціях казав "монпасье, а не женщина". Ваший особисто онук.

Тітонько, чао!

Як я зрозумів, у Києві життя б'є ключем і все по голові. І сенс існування в тому, щоб перепало не тобі, а сусідові. По-доброму вам заздрю. У нас все інакше, особливо в лікарні. Якось передавали по радіо концерт-загадку і задали питання "А хто написав цю оперу ?" Мій сусіда-латиш одразу обхопив голову руками і заходив узад-вперед по палаті, голосно повторюючи "справді, хто б це міг написати ?" Потім опустився на ліжку і став пильно дивитися на тайгу за парканом. Підвівся, підійшов до мене: "Ти не знаєш ?" Довго ходив по кімнаті, зрідка бурмочучи: "Дев Толстой — письменник, Чехов — також. Хто ж тоді її написав?" Зрештою, він радісно всміхнувся, і, неначе його пропозиція повинна була ошчасливити більшу частину людства, бадьоро сказав: "Нуте, всі разом думати, хто автор оперки ? Це ж цікаво, товариші!" Його ентузіазм пробудив зацікавлення історією музики ще в одного зека. Той простодушно назвав Мусліма Магомаєва, судячи з усього, єдине ім'я, відоме йому із світу музики. Така гіпотеза не могла не викликати відповідної реакції у мене, і я висловився в тому дусі, що це опера-капусняк, до якої увійшли пісні створені Бабаджаняном і Полем Робсоном, а також балет "Чорне золото" Гомоляки. Останнього я назвав, підштовхуваний почуттям національної чванливості. Але доста про життя особливо небезпечних державних злочинців. Алочко, дуже шкодую, що не вдалося нам побачитись. Так хотів подякувати тобі за піклування і турботи. Я часто не знаходив часу бути з тобою приємнішим і лагіднішим небожем. Дружам, роботі, розвагам і майже ніколи тобі. Мама розповідала, яка ти в нас рибонька, я так розчулився — цілий стрес. З великим задоволенням читаю

твої листи, часто й друзям. Тут новини побутового характеру — на вагу золота. Всякі плітки, анекдоти смакуються. Перекажуй їх подеколи. Тітонько, на фото ти — суперстар. Як сказав один хлопець: "Феміна, 66

умм! Познайом". Я сказав: "Січас". Цілий вечір потому йшли паломники, просили глянуть. Я подумував був за показ уже й гроші брати. Але менш хижі почуття перемогли і я обмежився усним перерахуванням твоїх добродійств, а зараз вихвалянням нашої родини. Замав побільше цих фоток. Такий французький стиль, топ cher, пальчики оближеш. Твій лист часу побачення до мене не дійшов, бо в ньому виявлено умовності. Треба писати без умовностей, по-солдатському. Конверти й марки підібрані з артистичним смаком — завжди відчутна тітоньчина інтелігентність. Я тут їх переглядаю й переглядаю. Надішли мені, будь ласка, ще поштових листівок. Їх треба більше. Які нові фільми закордонні бачила? Велике вітання і подяку за теплі слова Ніні. Її душевна щедрість мене просто вразила. Якщо маєш змогу, пошукай тексти англійських пісень Тома Джонса (Ділайла, Грін грас оф хоум), із фільму "Серенада сонячної долини". В цьому може допомогти Брова. Але якщо нема, то не треба. Не хочу, щоб ти для моїх забаганок ганяла. При нагоді розпитай. А ні, то ні. Ага,, ще слова пісні Рибчинського "Заручена". Поспіваю здебільшого народне. А хочеться й чогось космополітичного. Ну, поки що все. Пиши, як відпочинок. Небіж.

Писано рукою власною. 5 сторінок.

Урал. 14/VII-74

Кращій з матерів, котрих я будь-коли бачив (Петрарка)

Рідна мамочко!

Скільки я про тебе думав за цей час! Повір — без твоєї присутності не було жодного дня. Тюрма і табір не ті місця, де повинно б згадуватися ім'я моєї матері. Але нам призначено пройти і це випробування. Я часто бачив сни з тобою, дуже хотів поділитися враженням від творів Достоевського та Хемінгуея, ну й, звісно, після того, як надсадно вимагалось: розкажи все, розкайся. На Короленка, 33 я пригадував дитинство, скільки витерпіла ти... Це найжахливіше бачити, як глумляться над найріднішим тобі і не могли нічого вдіяти. Не мати змоги нічого вдіяти. Я бачив очиці садиста, що впивається власною жорстокістю, що топче твою гідність із всілякими гарними словами про обов'язок, закон etc.

Моральні тортури чи не набагато менш болючі, аніж фізичні. Пам'ятаєш, батько рідко мене бив. Але чому я весь час рознервовувався й плакав, коли він вів зі мною виховні бесіди? А коли ти прибігала додому і схвильована питала: "Що з тобою, Валерка?" — він завжди поспішав вставити: "Я його й пальцем не торкнув". Світ удосконалюється. Зовсім не обов'язково бити. Тепер і я не плачу під час душеспасенних розмов, коли до тебе лізуть з міркуваннями печерної людини (ти ситий, вдягнений, що ще треба). Тільки внутрішньо мені дуже боляче.

Хоча тебе не було поруч, я ніколи не залишався сам на сам з бідой. Біоструми чи якісь інші сили давали відчутти: там мамуся, там ти, хто найбільше хвилюється за мене. Це допомагало й розслабляло. Знаю, що ти весь час в русі, в боротьбі за мене. Знаю,

що, як бия тобі не погрожував, ти не відступишся, не припиниш. Але, мамо, закликаю: не треба ні принижень, ні згадок про листи. Пам'ятай, останнє слово за мною. І я, безперечно, зроблю так, як сказав. Трохи про здоров'я. П'ю 5-НОК та шипшину. Потроху оклигую. Зараз на Уралі спекота — майже південна. Приємно не мерзнути. Хлопець дав сухого молока, то я вживаю щодня по тому горняті, що ти передала. Після твого від'їзду почував себе добре. Але знову якась мінікриза. В мене почастилися сечовиділення, здається гіпоізостенурія. Потім болить серце, а раніше такого не бувало. Чи не взаємопов'язано це? Проконсультуйся при нагоді. Хоча загалом почувую себе незле. Пишу, як завжди, або так, як є, або нічого. Зараз лежу й потроху читаю. Дуже раджу знайти роман Ю. Трифонова "Нетерпение" (жур. "Новый мир" № 3-5 за 1973 р.). Зверни увагу на обставини, пов'язані з Тришкою Гольденбергом. Боже милосердний, їхній підлоті нема краю. Одержав твого листа, писаного в поїзді. Молодця, Ляксандр Василич! Лікар мені сказав, що ти написала і йому. Цікаво, що відповість? Е-хе-хе! Збирався написати тобі суцільну лірику, а вийшло "слово, моя ти единая". Видно, тяжко звідси писати без емоцій.

Твій син.

Кармен, привіт!* Ти не згоріла там доценту в пожежі кохання? А твій Хосе, скільки в нього двійок і чи перейшов він взагалі до наступного класу? М-да, пристрасті згубили не одну жінку. Ну а він же що? Теж серйозно? А може, відкладете шлюб трохи, най он постаріє? Місяць-два почуття не пригасять, а грошей на майбутнє трохи назбираєте. На сніданках, кіно

Це Мар'яні, зведеній сестрі.

він як мужчина нехай подбає. Та в класі якби скинулись — от і буде молодожонам на перших порах. Принаймні на медовий місяць. А далі він нехай іде на завод робити, може, принесе якусь копійку. Тобі ж іще вчитися треба. Ти молода і в тебе все життя попереду. Спочатку восьмий клас закінчи. А жити будете в школі в гаражі. Попросиш класну керівницю. Вона жінка тямуща, повинна зрозуміти (як жінщина жінчину). Ну та й батьки допоможуть, бо ж не звірі які.

Жарти жартами, Мар'яно, а мені чути про те все від мами було неприємно. Знаєш, неприємний не самий факт зустрічей із хлопцем, а твоя поза й упевненість, що чиниш правильно. Повір мені, це далеко не так. На все свій час. Ще два-три роки ти вільно можеш крутитися лише в колі своїх приятельок. Дитинство минає, мов березневий сніг. Ти й отямитись не встигнеш, як скінчиш школу. А то вже юність. Зараз не відвертайся від дитинства, повернися до дитячих забав. Мар'яно, це не просто повчання, яке завжди пропускають повз вуха. Все ж таки мій життєвий досвід більший за твій і хочу, щоб ти скористалася з нього. В сьомому класі разом зі мною вчилася двоє дівчат Зіна й Лариса. Мама знає їх. Вони були гарненькі, і вже тоді за ними бігали хлопці. Смак у дівчат був невибагливий, і вони майже завжди ходили з якоюсь шпаною (за винятком тих випадків, коли їх запрошував кудись я). Видно імпонувало, що ті сильні і їх всі бояться. Але є певна закономірність: босякуватий друг по походеньках якось моментально псує репутацію і після такого добрий хлопчина підходить нечасто.

Невибагливість зрештою занапащає. В обох за весь час я не бачив нічого путнього, та й заміж повискакували невдало. До чого я веду: не поспішай дорослішати. З віком приходить і мудрість. З ким краще йти: хлопцем, скажімо, студентом університету, ерудованим і гарним, чи "приблатненным", який лика не в'яже, а на пиці хоч пацюків бий. Не квапся жити, сестричко. Перше почуття, як гарна пісня, має запам'ятатися назавжди. Щоб було як у японця Рьокана:

О як довго, як довго

Знемагав я

В очікуванні!

Та ось ми разом...

За чим ще марити ?

Цілую тебе, маля ти нерозумне. Шануйся. Слухай тата й маму. Валерій.

22/УИ-74

Мабуть, уже отримав мого листа дід, я вислав його 10 днів тому.

Президія Верховної Ради Президиум Верховного Совета Української РСР
Украинской ССР

Відділ у питаннях Отдел по вопросам

помилування помилования

м.Київ-19, вул.Кірова, №5 г.Киев-19, ул.Кирова, № 5

19 серпня 1974 р. № 16591/74 Гр. Смужаниці Н.М.

Повідомляємо, що оскільки засуджений Марченко Валерій Веніамінович характеризується адміністрацією виправно-трудої колонії негативно клопотання про його помилування залишено без задоволення. А також те, що він відбув незначний строк покарання.

Завідуючий відділом (підпис) В.Голик

Учреждение ВС-389/35 252111, гор.Киев, 9/УШ-1974 г. ул.Щербакова 72/2, кв.130

№С-9 СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Сообщаем, что посылка с лекарствами возвращена, так как содержимое ее согласно Правил внутреннего распорядка ИТУ вручению не подлежит.

И.о.начальника учр.ВС-389/35 (підпис нерозбірливий)

Начальнику ИТК майору Пименову Н.В. Смужаницы Н.М.

Уважаемый товарищ начальник!

22 июля с.г. я на Ваше имя выслала посылку с лекарствами для моего сына, Марченко Валерия, находящегося в лазарете колонии. По сегодняшний день я не получила никакого извещения о получении вами этих медикаментов.

Поэтому я обращаюсь еще раз к Вам с большой просьбой — принять высланные мною медикаменты, передать их в лазарет, чтобы сын мог регулярно и без перерыва получать их.

Мое беспокойство связано с тем, что лекарства, высланные мной, Валерию необходимо принимать немедленно. Врачи — специалисты-нефрологи настаивают на немедленном проведении курса лечения, связанного с новым симптомом болезни —

гипоизосте-нурией, в который входит прием этих лекарств в комплексе. Так 5-НОК необходимо принять 3 порции, а также леспинефрил, невиврамон, раунатин, допегит, табл. из черноплодной рябины и шиповник.

Надеюсь, что моя серьезная просьба будет взята Вами во внимание, и сын не будет лишен возможности получить лечение с применением этих крайне необходимых ему лекарств.

Н.М.Смужаница 11.08.74 г.

Учреждение ВС-389/35 Гор. Киев-111, Щербакова,

30/УШ-1974г. дом 72/2, кв. 130

№С-10 СМУЖАНИЦЕ Нине Михайловне

На Ваше письмо сообщаю, что согласно существующему Положению высылать медикаменты осужденным, или в адрес медицинской части запрещается. Необходимым лечением Ваш сын обеспечивается в соответствии с его состоянием здоровья. В настоящее время состояние его здоровья удовлетворительное.

Дополнительно ставлю Вас в известность, что Ваш сын ведет себя неправильно.

И.о.начальника

учреждения ВС-389/35 (Подпись) Поляков

Начальнику

учреждения ВС 389/35 р-ки Смужаницы Н.М. Заявление*

В учреждении ВС 389/35 отбывает наказание мой сын, Марченко Валерий. При вынесении приговора моему сыну суд не учел обстоятельств болезни. На это указывал адвокат, а в деле приложены справки.

Его болезнь препятствует дальнейшему пребыванию в лагере строгого режима, назначенного судом по приговору.

В порядке ст. 100 ИТК РСФСР и ст.ст. 362 и 368 УПК РСФСР прошу Вас о направлении моего сына, Марченко Валерия, на врачебную комиссию для получения соответствующего заключения с последующим предоставлением в суд дела об освобождении его от дальнейшего отбывания наказания.

15 августа 1974 г.

Мать заключенного В.Марченко

Н. М. Смужанице.

У вересні такі заяви були надіслані в "Пермское медуправление мест заключения МВД СССР", начальнику (Пермь, Комсомольський проспект, 74) і начальнику "Управления мест заключения МВД СССР" (Москва, Огарева, 6)

5-18

Уважаемый товарищ начальник!

Я, мать Марченко Валерия, заключенного, находящегося в Вашей колонии, обращаюсь к Вам с большой просьбой. Мой сын болен тяжелой болезнью почек — нефритом. Во время свидания с ним в июле месяце я узнала, что болезнь обострилась — появился новый симптом (которого раньше не было) гипоизостенурия, боли в области почек, большое количество лейкоцитов свидетельствует об обострении

воспалительного процесса. По приезде в Киев я советовалась с врачами-специалистами, и они рекомендуют немедленно провести курс лечения, т.е. употребить ряд лекарств в комплексе. Медикаменты из лагеря были отправлены назад. 21Л/111-1974 г. я повторно выслала самые необходимые сыну лекарства — 5-НОК и невивгромон. Очень маленькая бандероль с двумя этими лекарствами придет на имя начальника медсанчасти.

Убедительно прошу Вашего разрешения на получение госпиталем 5-НОКа и невивгромона с тем, чтобы сын смог их принять.

С благодарностью к Вам

Н.М.Смужаница

23/УШ-74

Уважаемый товарищ политрук!

Во время приезда в колонию на свидание с сыном, Марченко Валерием, я беседовала с Вами (жаль, не узнала Вашего имени и отчества). Мне кажется, что я много рассказала Вам о сыне.

Вся трагедия случившегося заостряется моими страшными переживаниями и материнской болью за здоровье Валерия.

По приезде домой я советовалась с врачами-специалистами по поводу его анализов — большое количество лейкоцитов и др. показатели, новый симптом — гипоиозостенурия — это инвалидное состояние. Коварство нефрита в том, что при незначительном упущении внезапно прекращают свои функции почки. Нефрит — болезнь, не допускающая охлаждения тела, при нем противопоказаны физические нагрузки, нужна строгая диета и регулярные лечения.

Я хорошо осознаю, что в условиях лагеря это трудно обеспечить. Но убедительно прошу Вас, как политического работника, представителя нашей республики, помочь сохранить жизнь моего сына, прошу похлопотать перед начальством в обеспечении теплой одеждой, дать посильную его состоянию работу и разрешение на прием лекарств. Медикаменты, рекомендованные врачами и с трудом собранные мной, были возвращены из лагеря. 21Л/Ш-1974г.

я послала совсем маленькую бандероль на имя начальника медсанчасти колонии, куда вложила один пакетик 5-НОКа и один невивгро-мон. Это только небольшая часть лечения, которое так необходимо

сыну сейчас.

Убедительно прошу Вашего содействия на получение мед-частью этих лекарств с тем, чтобы сын смог в ближайший срок ими воспользоваться.

С благодарностью

Н.М.Смужаница август 1974 г.

Добридень, мої рідні! Пишу до вас, як завжди, з премногим задоволенням, знаючи, що й ви будете читати з радістю. Пишу з лікарні. Стан здоров'я (чи то від тривалого лежання, чи то від баночки 5-НОК та шипшини, яку п'ю щодня) змінюється потроху На краще. Ліків не дають, але добре, що майже не турбують режимом, не сіпають нервів.

Сплю по стільки, що хлопцям у зоні здається — я перетворююсь на сплячу красуню. Очікую на ліки, що ви обіцяли надіслати. Вони безперечно стануть у пригоді. Одержав ще 2 листи від мами і від Алочки. Всі вказівки візьму до уваги. Білизна лежить на складі. Її та капці видадуть при першій моїй вимозі. Зараз ще тепло і вони мені не потрібні. Живу я помаленьку. Розповідав мамі, що я, наприклад, не п'ю чаю й не палю. Натомість хтось має молоко. Таким чином з'являються сприятливі умови для взаємообміну. Щодо ваших порад про послушенство начальству все пам'ятаю і розумію. Не можу не зреагувати на те, щоб дружити з передовиками виробництва, людьми, які в усьому підтримують начальство. Як ви гадаєте, до кого краще пристати: власовця, колишнього майора вермахта, чи солдата зондеркоманди, працівника крематорію, чи двох поліцаїв? Я — на перепутті, не знаю, з ким дружити ?

Мій оптимізм, як і раніше, на рівні. Ми тут намагаємось не заскніти, читаємо максимально. Уральський пен-клуб продовжує свою роботу. Останніми днями знову став перекладати. Маю вже 105 сторінок підрядника-чернетки "Троє в човні". Тіточин словник — просто чудо. Обгорнув його цератой, щоб не терся надмірно. Тут багато анломанів і всі на нього гострять зуби. Роблю все без зусиль — для втіхи. Мамі передайте, щоб, коли вона дає чи переказує комусь гроші, обов'язково зберігала квитанцію. Людям треба довіряти, але й перевіряти. Що зараз модне в Києві? Я вирізав із молдавського журналу двох симпатичних

дівчат-модельєрок і повісив у себе в палаті. Називаю їх дві бестії. До речі, про бестій. Передали ви вітання Зойці? Нехай не журиться, ми ще здибаємось колись для обміну вражень. Отримав уже давно листа від Брови. Дуже вдячний. Ага, а які нові анекдоти ?

Одержав Алочкиного листа від 25 липня, де вона пише, що від мене нічого не було. Почекаю ще трохи і почну "склочничать", аби листів не ховали. Перший лист (рекомендований) на вашу адресу надіслав 5/VІІ, другий (с уведомлением) — до мами 23/VІІ і третій (рекомендований і з повідомленням) знов оце до вас — 30/VІІ. Таким чином, у липні я написав три листи і всі мусите одержати. Стосовно того, що не дали з тіткою побачення. Ну що ж, ми маємо тепер право скаржитись в усі інстанції. В якій країні є ще стільки прав ? Тітонько, цілую тебе. І дякую за вельми естетичні листи. Таких марок, як ти надсилаєш, тут нема ні в кого.

В. Марченко — засуджений Київським обласним судом до 6 років позбавлення волі у виправно-трудових установах суворого режиму, а також 2 років заслання.

Син, онук, небіж, брат.

30ІІІ-74р.

Мамочко!

Нарешті побачив у листі не квиління Ярославни, а щось більш подібне до тебе. Розсудливу й тверду, на яку я дивився маленький, як на взірць. Ти була завжди така відважна, а тепер — розпач. Мамусю, ти не повинна хвилювати себе і свого сина. Адже мені 27 років. Я побував у КДБ і вискочив звідти з малими (відносно) втратами. Невже ж у таборі я не дам собі ради? Тут багато молоді, с й старші добрі люди. Я не нервую і

не займаюсь самоїдством. У вас там склалося хибне враження. Не треба думати, що я ходжу і весь час розмірковую про свої помилки. Але ж людина має комплекси — трохи покопатися в собі, трохи покритикувати. Сумнів — рушійна сила поступу. Я описував вам свої міркування, застереження. А ви, вловивши сумніви, генералізували їх і поставили во главу угла. Тітка так та мене просто називає дитиною (а як же ж мій духовний злет ?) Не і зовсім не в той степ. Щодо твоїх прохань і листів, так я висловлювався в тому розумінні, щоб ти малася на бачності. Ти всього не знаєш (бюрократичної машини), тому можеш мені ще нашкодити. Пам'ятай про гіркий досвід Олени Ів. * Коли листи звідси затримуються,

* Родичка подавала на апеляцію до обласного суду у справі неповнолітнього сина, засудженого за хуліганство. Після перегляду чотириріч-74 не ув'язнення було змінено 6 роками. Хлопець їх відбув.

не панікуйте. Адже в мене стільки читачів від Уралу до Києва.

Щодо умов життя. Тут, річ ясна, не цукор! Але, як казала одеська бандерша, і не ой-йой-йой! Я сам стежу за своїм харчуванням. Дістав сухого молока. На обід беру більше каші й заливаю її з цукром. У хлопців прийшла передача з сухофруктами, то варимо узвар. Докуповую ще всілякі їстівні дрібнички. Заварюю шипшину. Зараз почую себе непогано. Виписали по двох місяцях перебування в лікарні. Відпочив, поправився на тілі, хоча стан здоров'я майже не змінився. Зменшився білок, але залишились (sic!) циліндри гіалінові й зернисті 1-2, низька питома вага 1018, інколи 1008. З 15 серпня виходжу на роботу, подивлюсь, куди мене пхнуть. В цьому місяці я дієти не отримую, обіцяють дати в наступному. Це належить по закону. Мамочко, ти хочеш дякувати за відповідь. Але це ж смішно. Тоді доведеться подякувати ще й судді. Вона була така чемна. Відчуваєш — логіка ? Таврила вітати не треба, на жаль *. Але, можливо, я зміню своє ставлення і тоді відпишу на Воскресенку. Зараз на Уралі тепло, як удома. Перед роботою маю декілька днів відпочинку. Сиджу на лавочці, почитую — насолода. Так чудово, як на дачі було. Джмелі гудуть, легенький вітрик і небо безхмарне. За дротом — голуба тайга. Коли дивитися понад парканом, враження, немов улітку в Києві. "Як гарно" співав Ів Монтан. Щодо фільмів можете не старатися. Я прочитав "Новини кіноекрану" та інші органи комітету кіно. Маю зараз повне уявлення, що в нас іде. А настрої свій тонізую за допомогою гумору. Вчора став коментувати волейбольний матч, так чоловік-черкасець казав, що йому живіт болів від сміху цілу ніч. З батьками-вихователями тримаюсь також ввічливо. Наприклад, чимчикую вчора розхристаний, позаяк спека. Назустріч бойовий командир: "Марченко, защібніться!" Я зберіг присутність духа і люб'язно відказав: "Не звертайте уваги, громадянин начальник!" В нашому ділі головне схильність до балаканини, як у Швейка. В неділю був фільм про трудову звиятку шоферів-киргизів. Цікаво, правда ж? А про те, що я писав "з ким мені дружити", Алочка даремно так серйозно сприйняла. Я для сміху. Просто нагадав, що істина відносна. Тому не варто часто повторювати: слухайся старших, поведься добре, виконуй чужі розпорядження. Не бійся, я не камікадзе і дурниць робити не збираюся. Я ж розповідав на побаченні, як себе поведжу. Тому нема

підстав говорити, що я з кимось тут воюю і таке інше. І взагалі, мамусю, скільки можна повторювати — бережи себе. Невже я поставив на меті самознищення? Про долю бандеролі мене ще не повідомляли. Ну, та незабаром дізнаюся. Ваші всі листи одержав. Знаю, що всі, бо рахунок

* Домовлялися надіслати харчовий пакунок в'язню цієї зони

збігся. Так само марки і поштівки. Дякую дуже за лікарські консультації. Тепер знаю, які ліки вимагати і що приймати при загостреннях. Щодо моєї злості, то вона не навіки. Зникне за певних обставин та певного часу. Я ж у тебе, мамочко, хлопець сумирний. Нікому ще морди не набив. Цілую нашого татка. Нехай підтримує тебе і не дозволяє хвилюватись. "Несчастью верная сестра надежда..." Будемо чекати і сподіватись. Все буде добре. Так кажуть. Валерій

14/УШ-74

Доба космічна — пермські табори.

Мамочко, мамочко! Як же мені тебе заспокоїти? Ти там як постійно діючий вулкан Етна. Я читаю листи й відчуваю, як хвилюєшся. Слово честі, все здатен витримати, крім твоїх переживань. Гадав, що найболючішим для мене може стати твоє і всіх вас фізичне цькування (проработки на зборах, вигнання з роботи і т.п.), але й моральні муки — не менші тортури. Виходить, строк нам дали на сім'ю. Кажуть, що справжній народолоб здатний для загального добра пожертвувати не лише собою, а й найдорожчим. Це подібне до жертвності Христа. Але тоді що таке фанатизм? І як можна важити, хай не життям, добробутом рідних тобі людей задля блага інших? Ще одна проблема буття. Трохи про себе. Почуваюся зараз нормально. Звісно, я не вилікувався остаточно, але загальний стан покращився. Вийшов на завод, де мене оформили електриком-учнем. Ось уже два тижні, як я привчаю себе до думки, що треба працювати із струмом, підходити до електроприладів. Я за заробітком не женусь. І через це мені, о горе! не висіти на стендові передовиків. А позаяк я вчився вже на токаря, городника та білошвейку, нове призначення дало підстави Іванові * схарактеризувати моє життєве кредо—*semper idem* (завждиучень). Навчання триває три місяці і за цей час до мене пред'являється мінімально претензій. А там, як казав у анекдоті Ходжа Насреддін, або хан помре або осел. Сонечко, хвилюватись аж занадто не потрібно. Я сам чудово знаю, куди звертатись і від кого що вимагати (це щодо ліків). Знову ж таки твоє втручання може бути або передчасне або запізніле. Залиш все на мене. Навіть при невдачі, якщо ліки повернуть, гадаю, все таки зможу добитися їхнього одержання. В крайньому разі, сповіщу тобі. Ти пам'ятаєш, як я збирався діяти.

* Іван Світличний

Ріднесенька, я також вірю у щасливе закінчення цього кошмару. І будь певна, так воно й станеться. А поки що захищайтесь гумором. Принаймні для мене це — рятівне коло в хвилях житейського моря. Дивилися тут фільм "Залізна маска" за участю Жана Марє. Якщо пам'ятаєш, там про двох близнюків, з яких — один король, а другого заслано на віддалений острів, щоб братові не заважав. Ну от, до ув'язненого прокрадається красуня, дочка начальника охорони. Проходячи повз вартового вона

говорить, що несе в'язню шоколад. Тої ж миті ми в залі одноголосно заволали: "Шоколад не положено!". Так що не нервуй. Цілую тебе багато разів. Більше по лікарнях не бігай. Того, що наконсультували, цілком досить. Серце вже не коле. Заспокоїлося. Так що заспокойся й ти. Семену, Бровку, Ліні персональні вітання. Нехай Катінька мені поки що не пише, а виконає прохання. Твій син.

Дорогий таточку! Прочитав вашого дуже теплого листа. Радий, що хоч ви зберігаєте присутність духа серед слізних водоспадів. Мамі важко утриматись від хвилювань. Але ж плачем лихові не зарадиш, як не зарадиш щоденними роздумами. Не можу дати вам якихось заспокійливих рецептів. (Закреслено два рядки). Зрозуміло, єдине, що принесе мир та спокій нашій родині — зустріч удома. Я не сподівався, що мій конфлікт із державою відіб'ється на вас в такій мірі. О боже, я був настільки наївний. І знаєте, оминаючи роль (закреслено два слова) у формуванні мого світогляду, школа прислужилася цьому найбільше. Я лише зараз побачив дійсний розмір провини педагогів у тому, що я вийшов із школи зовсім непідготовлений до життя. Нас вчили: людина одвічно добра, ми живемо в світі, де панують гуманізм і справедливість, святий обов'язок кожного говорити правду і не бути віроломним. Це — прегарний моральний кодекс. Та як готує він дитину до реального життя? Адже в такий спосіб наша молодь цілком обеззброюється і саме школою. Ми залишаємось інфантильними до 25 років, а часто і все життя. Пізнання дійсності здобувається дорогою ціною. І розумієте, відповідальність в однаковій мірі лягає на вчителя, якщо він знав і не відвернув, не підказав. Мар'яна дорослішає. Я знаю її інтелектуальний багаж, плюс до того абсолютну житейську непідготовленість. Через це я намагався застерегти нашу дівочку. Але на віддалі все, немов апостольське казання — може й мудро, та непереконаливо. Мені здається, вам треба продемонструвати їй також людину у

вивороті, в повному обсязі: сварки в метро, ханжество сусідів, і, навіть,

77 аналізуючи негативні персонажі в кіно. Мар'яна росте, їй доведеться зустрічатись із чимдалі більшою кількістю людей. Зрозуміло, ви з мамою та й я повинні зробити максимально, аби вона витримала житейську плавбу з найменшими втратами. Людям властиво помилятись. Та, наскільки я розумію, головне призначення батьків — підготувати дитину до життя. В цьому ж і сутність педагогічної діяльності. Не малювати їй казкове Ельдорадо, заселене ситими добрячками, а показати Каїна та Авеля, Содом і Гоморру, Юду — правдиву картину буття людського, що фундоване на боротьбі за існування. Ілюструвати треба прикладами з оточення самої Мар'яни. Так, скажімо, по закінченню університету ми з однокашником Косенком поступали до аспірантури. Крім іспитів туди треба було надсилати реферат. Косенко знав, що тема реферату має обов'язково бути відмінною від дипломної роботи. Напередодні подачі документів ми торкнулися цього питання і він сказав, що писав реферат на іншу тему. Коли я, здивований, запитав чому, він якось дивно поглянув на мене і сказав, що просто так. Тобто нічого не пояснив, свідомо поставивши в невідгідне становище. Про це положення прийому я дізнався випадково наступного дня, і, безперечно, вся наша розмова напередодні одразу пригадалася мені. Після того я з ним нічого не з'ясовував.

Але й таких конче потрібних для себе висновків не зробив. Хоча ще під час навчання я помічав у його поведінці відразливі риси, з яких було видно, що цей пихатий егоїст задля власної вигоди може піти на все. Зрештою, так і сталося. Мені здається, що при вихованні Мар'яни слід орієнтуватися саме на метод наочного переконання. Підступність в оточенні людському примушуватиме її бути послідовною у ставленні не лише до подруг, а й до нових знайомих. (Закреслено). А це — немаловажливо. Коли не прощати зло, воно впливає назовні і з ним легше боротись, легше уникати. Як і в усьому, тут потрібно мати чуття міри. Не можна весь час говорити, що ми живемо в світі прекрасного, в світі, де подолано зло. Бо ті, хто так твердять, вводять в оману молоде покоління, перетворюючи його на заколисаних сновид. А як зручно панувати над такими подобами людськими ?! Ну, годі з педагогікою. Про тутешнє моє життя особливо не розпишешся із причин зрозумілих. Листи від вас усі поки що отримую, але позначати, скільки написали, не забувайте. Погода змінилася на гірше. Стала нагадувати нашу в жовтні. Але настроїв бадьорий і не лише в мене. Всім закарпатцям палке вітання. Вибачайте за неохайність у листі. Цілую вас і Мар'янку. Валерій.

25/УШ-74.

Писано на 5 аркушах.

Люба матусю!

Знаю, що ти знову чекаєш листів і знову хвилюєшся. Але що кому до твоїх переживань? Пишу вже втретє. В мене все гарно. Повсякденна турбота, якою я тут оточений, просто вражає. Ну ти й сама здогадуєшся, що життя прекрасне. Дали мені нарешті після всілякого ліки, залишені тобою. Це — 5-НОК та невіграмон. Чи ти надіслала тільки їх? Взяв і білизну, яку ти привезла; шкода, що не така тепла. Бо я сподівався, ти передаси таку ж, як у Києві. Цього місяця я отримую дієту. Ось уже кілька днів як частуюсь смальцем із цибулькою та попиваю компот із сушеної смородини. Це мені дуже до смаку. Взагалі потроху починаю при звичаяватись до статусу зека. Майже не читаю. Тиняюсь по зоні, балакаю про те і се з ким під руку попаде. Стоїть у нас тепле бабине літо. На диво, бо минулого року в цей час тут падав сніг. Так гарно дивитись у вікно на бурштинові кольори лісу. І головне, що весь час гріє сонечко. Я так само учнюю в електриків. Мої університети. Але навряд чи після закінчення моєї науки нашої сім'ї не доведеться викликати електрика для лагодження дротів. Як показує практика, я такий само далекий від азів справи, як і місяць тому. Почуваю себе непогано. Робив аналіз і все — без особливих змін. Трохи непокоїть наявність циліндрів, але сподіваюсь, що вони зникнуть після прийняття ліків. Тобі правильно сказали: я професор у своїй хворобі. І ніхто краще не порадить, ніж я сам. Отож не треба вже бігати й нервувати. Дякую щиро за всі ваші привітання. Особливо подякуй Анничці. З моїм перекладом, на жаль, сталася халепа. Нещодавно я прочитав у газеті, що вийшов українською мовою Джером Джером. Придбати його я, звісно, можу, тільки шкода, що мене випередили. Поздоров від мене дідика та Алочку. Бажаю їм всього найкращого, що може бути на цім світі! Я згадував кожного з них і 19 і 21 вересня. Страшенно хотів би посвяткувати з ними і з тобою, татком та Мар'яною. Але

розумієш, мамочко, я у виправно-трудовій установі, а звідси можна вийти лише після відбуття покарання. Це я тобі процитував одного дурня. О господи, написав нині найубогішого листа за все своє життя. Ти вже не думай, що нема чого писати. Але висловлюватись мушу примітивно, щоб хоч цього разу не (закреслено). Ага, мамо, позначай щомісяця порядковий номер листа. Так я буду знати, що з твоєю кореспонденцією все в порядку. Заздрю Алці за полудневий вояж. З якою насолодою й я б опалився на сонечку. Як ви зустріли новий навчальний рік ? Цілую Мар'яну, вас, мої дорогі вчителі! Сійте розумне, добре, вічне. Але як важко то робити. Як там дідусь і Леся ? Чи одужали ? Воістину, греки твердили, що полотно людської долі тчуть богині Мойри. І нитка їхньої

79 пряжі може порватись у будь-який момент. Страшна ілюстрація до того — випадок із Лесею. Привіт усім. Валерій.

19/IX-74:

Мамо, що я можу зробити ? Як писати і не писати ? Як перестати бути собою ? Написав вам трилистії, але... Пишу нині четвертого. Змін тут ніяких окрім у настрої— чимдалі бадьоріший. У мене передчуття весни. Розумію все; що ти хочеш сказати. І, гадаю, що цілком маєш слухність. Як писав відомий і мені поет Нагнибіда, "все буде так, як їм наснилось, тим юним лєнінцям давно". Помалу працюю. Хлопці кажуть, що я гарна білошвейка. Це — доля, фатум, перст божий повів мене в тюрму, аби змінити професію. Безперечно, оце воно моє справжнє покликання. Я зрозумів, як глибоко я помилявся, коли вчився в школі та університеті. Не писати статті, а шити торби, ось що треба було робити на волі. Це спільний педагогічний промах нашої родини. Потрібно було ще в дитинстві придбати швейну машинку. Тоді б я міг знайти себе і пошитії для (закреслено, але можна розібрати: Радянського Союзу) багато-багато торб. Но прокурори видимо праві.

Вітав я щиро дідика й Алочку з днем народження, написав їм цидули на декілька сторінок. Але нічого, якось іншим разом. Здоров'я моє зараз нівроку. Може, тому, що дуже тепла осінь. Але досі почуваю себе нормально. Стежу за харчуванням. Урізноманітнюю його в міру можливості за рахунок масла й молока. На території табору ростуть гриби. Звісно, то не білі, але є підпеньки і ще якийсь не відомий науці сорт. Один лікар-гінеколог кохається в кулінарії, так він готує грибні страви. Буквально з голої землі ми одержуємо тушкований шедевр. Оргія, як правило, завершується чичаєм. Пізнаю життя в усій його повноті. Мамочко, ти серйозно пишеш, що хочете віддати Мар'янку до технікуму ? Але це ж нікуди не годиться. Два педагоги в хаті й не можете довести до розуму однієї дівки. Зрештою, йдеться і про престиж родини. Мені здається, зараз у неї треба трохи підігріти честолюбство. Старші 10-ті класи, гарний випускний вечір, інститут. Та й нехай побігає, повчиться. У неї трошки є жвавості в розумі, можливо, з часом це розвинеться, і вона потягне на вищу освіту. А ні, то й після десятирічки матиме час поступити до технікуму. Отже я абсолютно проти цієї ідеї й вважаю, що Мар'яні треба закінчувати десятирічку. Інша річ, потрібні догляд та примус. Але то постійні батьківські клопоти. І хіба їх буде менше, якщо Мар'яна піде до

технікуму? Нещодавно в "Лит.газеті" друкувалася стаття про Спока. Це американський педагог, котрий закликає робити наголос у вихованні на добро та ласку. І лише через 80

30 років після виходу книжки з цими ідеями він збагнув, що палка має два кінці. Що внаслідок такого псевдогуманного виховання діти виростають невідповідними до життя. Приходять люди тепличного гарту, яких легко дурити, експлуатувати і перемогти. Це вельми цікава теза. Пам'ятаєте, в чомусь вона близька й до моїх висновків. Боже, як хочеться писати! Отримав листа від Алочки вже з Києва. Дякую за все. Читаю з увагою й цілую. З великим задоволенням читав і твого листа, де Мар'яна солідаризувалася з тобою у написаному й багато разів мене цілувала. Бігме, ше-е-ельма! Всім палке вітання. Обіймаю татуса. Ваш син.

6/X-74

Дорогий дідусю!

Дуже радий чути, що ти нарешті одужав і бадьоренько шпаціруєш вулицями стольного града. Нам довго хворіти не можна. Мудрість, звісно, банальна, але без неї не обійдешся. Мама й Алочки описували перипетії хвороби, і я переживав її разом з тобою. Як це не дивно, але відстань зовсім не розділяє нас. Я живу вашими радощами і клопотами так, немовби й не від'їжджав із Києва. Не знаю, можливо, з часом це почуття пригасне, але зараз воно цілком реальне. Хоча пройшло без малого півтора року, не відчуваю себе поза Києвом і край. Молодець, діду, що розраховався з болячками, та ж в нас козацька кров пульсує і тече. Добре й те, що не зв'язався з університетом. Навряд чи на твій тонус сприятливо вплине галас студентських аудиторій. Та й що зараз можна говорити? Спробуй для різноманітності пожити за заповідями Жан Жака Руссо. Природа, легка праця в садку, роздуми над рукописами. Як на мене, цей спосіб життя цілком підходящий для твого віку. Щоправда, знаючи вашу чайникову (пардон за епітет) вдачу, малоймовірно Михайле Івановичу, щоб ви на це пристали. Але тому ми й зветомся homo sapiens*, що мусимо жити згідно певних норм, а не рефлексійними примхами. Дідусю, не сприйми написане як керівництво до дії, але краще як неупереджені поради стороннього. До речі, про КДУ та його випускників. Їх можна зустріти в кожному куточку нашої неозорої країни. Я, особисто, горджуся, що так високо тримається марка вузу. Це справжній розсадник-кузня наукових кадрів. Я ще не писав тобі, здається, що виявив тут "Історію української культури". Про неї схвально відгукуються,

* Людина, що мислить(латип.)

обмовляючись, правда, що в межах можливого. Я збираюся її ще раз перечитати, аби мати враження на свіжу голову. На бабу нашу дуже не нападайте, Михайле Івановичу. Теж мені домашній тиран. Знайшов собі козу відпущення. Якщо охота лаятися, то тільки на вулиці. Скидайте на чужих вантаж зайвих емоцій. Нехай до цього побажання прислухається тітка, а також сама бабуса. Я хочу застати вас усіх у доброму здоров'ї і без неврастенії. Тому, будь ласка, обходьтеся без війни домової. Даєш мир хатам! Ваш онук.

Тітонько, чао!

Регулярно отримую твої листи і читаю їх замість белетристики. Ух, і розумна ж ти в нас, ух, і розумна! Кандидат, туди його в гойдалку! Тут хлопець, як побачив твій образок, я ще докинув кілька слів біографічного плану, нараз заволав: "Заочниця, заочниця. Адресу давай!" На мою думку, то промовистий факт. Володієш вельми ходовими акціями. От тобі, справді, варто подумати про заміжжя. А щодо того, чому бракує шляхетних чоловіків, це питання окремої бесіди. Запевняю тільки, такі є й їх достатня кількість. Питання лише в якому місці? Я тут якось прочитав у "ЛГ" цікаву казочку. В ній розповідалося, що десь у якійсь країні прийняли рішення про знищення вовків. Цих звірів, хижаків-душодерів. Отож, після тої постанови заходили їх бити по чім світ. Перестріляли всіх і лише одному якимось чудом вдалося вціліти. І от, раптом, схаменулися люди: — Що ми робимо? Та ця тварина — санітар лісу. Приносить стільки користі. Тепер уже заходилися шукати вовків, щоб рятувати їх від вимирання. В одному закапелку натрапили на того вцілілого і запропонували йому перейти на постійне мешкання до великого лісу. Але не схотів вовк назад до лісу, бо звик до нового побуту. Звик до трави й сиру замість м'яса, звик до тремтячого шкандибання замість спритної гордої ходи. Оце така собі екологічна бувальщина. Читав я казочку в минулорічній газеті, якщо маєш охоту, пошукай на 16 сторінці. Взагалі, щодо читива, так тут його достатньо. Найдокладнішу інформацію можна отримати з будь-якої галузі суспільних наук. Користуючись цим, працюю над собою. У мудрих розмовах збавляю вечори. Благо, погода до останнього часу стояла пречудова. В четвер уперше (!) пішов дощ із снігом. Зима цього року скоротилася значно.

Тітонько, виконай, будь ласка, прохання — передплати на табірну адресу "Иностранную литературу" або, як не буде, "Вокруг света". Знаю, що це тяжко, та може вдасться. До речі, чи відомо тобі, що 82

"Вибране" Птухи рецензоване в Будапештському журналі "Демографія" минулого року. Щойно отримав твого листа від 9/X. Як завжди поглинув, це минаючи "ніже титли, ніже тії коми". Хвилюватися зараз особливо не треба, позаяк на кінець грудня все стало ясно. Моя філософія інша — нічого не мине безкарно. Нехай тимчасова скрута, нехай "злії люде", я вірю в себе і в життя.

Алочко, мамі перекажи, що на короткочасне побачення приїздити не варто. На ньому не вільно навіть передати їсти. Такі правила. А поговорити нормально — мама говорила зі мною в аналогічній обстановці після суду. Так що ніякої рації. Із здоров'ям поки без змін. Досі ходжу на роботу, шию торби для... Звісно, відсутність дієтичного харчування робить свою справу, але, коли поведеться зовсім погано, покладуть до лікарні. 5-НОК аж надто шукати не варто. Леспінофрил та невіграмон, якщо будуть, то й гаразд. На нову передачу ліків розраховувати не доводиться. Добре, хоч що взяли. Тому до чергового великого побачення нічого й думати. Як сказав один, "к сожалению, я вам ничем не могу помочь" *. Про лікувальну білизну вам уже писав. Я сплутав, гадаючи спершу, що то тонка й проста. Носитиму її разом із теплою — буде чудово. Як одягаю білизну, завжди згадую твої митарства з нею. Можна було здуріти. Подякуй

Бровку за фотографії. Я там такий гарний: "на вольній, бачиться, бо й сам ще вольний". До речі, чи Зойка не живе вкупі з Надією. Кланяйся від мене Ліні. Коротко поезопівськи напиши, як у неї справи? Цікаво б про все дізнатися, та що зробиш. Інколи я в листах починаю розумувати, але то не від доброго життя. Хотів би написати конкретніше, але... Цілую і вітаю широко з —річчям. Вибачай, що невчасно. Бажаю всіляких благ та звершень задумів. З любов'ю. Небіж.

20/X-74.

Писано на 4-х сторінках.

Добридень, мамочко, Мар'янку, тату! Вже кінчається жовтень і в нас видали указ новенький про перехід на зимову форму одягу. Я зустрічаю холоднечу у всеозброєнні. Комбіную подвійний комплект із лікувальної й теплої білизни (я вже писав, спочатку здалося, що тонка, і аж потім уздрів на бірці "лікувальна") — буде незле. Працюю в швейці, то нашив собі різних піддъовок. Не замерзну. Ліки поки що не приймав. Гадаю, на випадок загострення вони стануть

* М.Амосов — депутат Верховної Ради УРСР, до якого Валерій з табору звертався з проханням посприяти в лікуванні.

83 у більшій пригоді. Почуваюся зараз 50 на 50, як кажуть американці., Звісно, харчі далекі від досконалості, але в листопаді пообіцяли дати дієту. Попоїм хоч той місяць. Погода в ці дні така ж, як у пас восени в листопаді. Часто бувають сонячні дні. Тоді пригадується улюблений Зеров "і золотом цвяхована блакить". Що я тут маю досхочу, так це розмов на літературні, мистецькі теми. Нещодавно дивилися "Землю" Довженка. Кожен знав якийсь цікавий епізод з життя митця. Ми пригадували, говорили про соціалістичний реалізм, і цілу добу. Потім дебатували, що нового вніс він до світової культури. Було цікаво, як може бути цікаво на гарному висококваліфікованому обговоренні. Бо до нас, українців, підключилися хлопці, які добре обізнані з російською та своєю національною культурою, і феномен Довженка їм досі відомий не був. Н-да, справжнісінький пен-клуб. А щодо моїх дурниць. Мамусю, невже був би я тобі любий у ролі суседа Басі? Не зміг би вже переінакшити себе, якби й дуже схотів. Що закарбовано на скрижалях людської долі... І не треба журитися, ятрити себе моїм ув'язненням. Нема нічого вічного. Тож пригадуй той афоризм із персня Натана Мудрого. Я писав тобі, що обидва послання від Аннички отримав. Дякую широко Бровкові за (фотографії та шарж. Всі листи його також прийшли. Але скажи, що я йому не мультиплікат. Нехай мене так боляче не малює, бо програю його в карти. І Светку, щоб боляче не надсилав. Хай краще мене самого, або з другою дівочкою. До речі, чи не вийшла вона заміж? Або хтось із відомих вам? Про невідомих не питаю, бо тоді Мар'яні довелося б відкривати клуб слідопитів. Розваг тут, звісно, обмаль, тому свіжі анекдоти проходять на "ура". У нас гумор здебільшого ситуаційний. На день народження мені подарували двотомник Г. Сковороди. Попили тоді чай, відзначили бучно. На роботу ходжу день-у-день. Все шию й шию. Таки пущу їх з торбами. Не сказав би, що ця політехнізація принесла мені силу користі. Хоча ти й виправдовуєш її. Мабуть робиш це, щоб заспокоїти мене. Мамусю, але я вже такий дорослий, що з подібними

речами даю раду. Важливо не зробити з чогось комплексу. Бо інакше в тюрмі збожеволієш. Так, це треба вміти — бути в усьому обмеженим і не занепасти, не припинитись як Людина. Читав про ваші київські святкування і в пресі. Цікаво надзвичайно дізнаватися про війну з вуст самих учасників: як вони сприймали дійсність, ступінь переконаності тощо. Тоді картина війни вимальовується в таких несподіваних барвах що ну. Стосовно Мар'яни давай поки умовимося на половинчате рішення. Нехай скінчить десятирічку, а далі видно буде. Шкода, поганенько вчиться. Але вона вже доросла дівчина, може, заапелювати до її глузду? Адже ж сама собі 84 робить шкоду. Виросте примітивною й неосвіченою — нічого в житті не досягне. Невже їй не кортить стати студенткою? Чорти зна яка в нас система виховання. Діти ростуть зовсім безвідповідальними. Відсутня спрямованість на те, що життя — боротьба, і край. Має місце деградація. Не знаю, чи помічаєте цей процес ви, але я усвідомив його цілком виразно. Дуже розслаблююче діють ці гасла: щасливе дитинство і безхмарне майбутнє. Суджу по собі. Мене змушувало прагнути до знань лише честолюбство. Але ж більшості цього явно замало. Для дітей типу Мар'яни, не вельми схильних до аналізу, в авторитеті — думки, що визнані багатьма. Вона ковтає вже перероблене вчителями або однолітками. Отже, крім усіляких інших перепон треба перекрокнути ще й через її пасивність. Ну от, і знов рефлексії... плюс філософія. Лесі з її ногою перекажи мої найщиріші співчуття. Підлікуйте бабусю. Алочка нехай стихить, бо хочу застати вас усіх при здоров'ї та доброму гуморі. Надсилайте потрошку листівки з видами України або виконані в національному стилі. Це ходовий товар як подарунки. До речі, як поживає родич твоєї колишньої співробітниці?* Ляля, бува, не знає? Бандероля мені належить наприкінці листопада чи в грудні. Я дізнаюся й відпишу, коли саме. В бандеролі краще надіслати цукерки "Ракові шийки". Бо печиво не вигідно — раз і схрумали. Чи повикупали ви з "Передплатних видань" мої книжки? Я писав про них.

Цілую.

Син і брат.

31/X-74

Добридень, мамусю! Так швидко дні летять, що незчуваюся, як уже треба писати наступного листа. Три дні відпочинку промчали, мов коні в цирку. Гуляли щодень надворі. У нас уже зима. Випав на початку місяця сніг, і повіяли північні вітри. Я загорнувся у найтепліше і, здається, жити можна. Принаймні, коли ноги не замерзають (а валянки я собі здобув) — холод можна зігнорувати. Якщо взагалі можна зігнорувати весь цей!.. Бандероля мені належить 3 грудня, бо рівно 6 місяців тому одержав попередню. Так що, як прийде лист, надішли болгарського тютюну в пачках "Нептун" або "Золоте руно", а також шерстяні перчатки (нитяні). Це все, що мені потрібно. Вага бандеролі загалом не повинна перевищувати 1 кг, а щоб швидше була — надсилайте авіа. На жаль, білизни мені більше

*Василь Лісовий відбував покарання в Мордовії

не дозволяють. Дві пари з того, що передала на побаченні, я одержав у вересні, після всякого... Працюю. Ви вдома, здається, неправильно зрозуміли мене. Я не

журюся непотрібністю нового фаху. Мені діє па нерви що "до млости, до одуру". Білизну ж доведеться привезти сюди самій. Мабуть на наступне побачення. Не велика біда, що не передплатите тих журналів. Тут у хлопців повно всіляких, я ж хотів мати ще й особисті. Ліниного привітання я не отримав. Листа слід підписувати повністю: ім'я, по-батькові, прізвище й зворотню адресу. Місцеві власті божаться щиро, що не брали. Розумій так, що пропав у дорозі. Взагалі, коли вона, тітка, пише, нехай обов'язково надсилає рекомендований. Тоді злодюгам красти важко. Трохи про справи домашні. У Дмитра в середині грудня іменини. Привітай його також бандеролею з цукерками. Більше нічого не треба. Чи написав з цього приводу Микола? Якщо не великий секрет, звідки в нас телефон? Пам'ятається, його обіцяли встановити десь через п'ятирічку. До речі, чи гарно чути? Це, мабуть, не всім добре, коли добре чути всім абонентам!

Приїхати до мене зараз, па жаль, не можна, бо я позбавлений побачення. Ох і бандит у тебе сип, ох і бандит. Подякуй щиро Алочці за два листи. Тітка в мене ~ люкс. Отримав Мар'яниного, а також твого листа від 30 жовтня. Зараз захопився англійською мовою. Ходимо, розмовляємо in English, що викликає люту у тих, кому не дано.

Ти писала, Ляоня знає, що чоловіка перевели до обласного центру. Це зветься успіхи в кар'єрі. Ну, на цьому кінчаю.

Валерій.

Люба Мар'яно!

Дуже за тобою скучив. Хотів би подивитися — ти, напевно, виросла за цей рік дай боже. Так хутко мчить життя. Мені вже 27. А здається, зовсім недавно я був, як і ти, у восьмому класі. Тоді страшенно захопився Джеком Лондоном (прочитай, рибонько), вже модничав— мама перешила мені напівпальто із старого ще воєнних часів пальта. Ходив у береті і з підборіддям запнутим шарфам. Такий собі міський хлопчик — уяви мене своїм ровесником. Мешкали ми тоді над Подолом (ти ходила в тому районі до швачки) і жив я інтересами, які можуть бути в чотирнадцятирічного киянина. Бігав з друзями на пляж, задивлявся на дівчат. До вподоби мені були старші на пару років. Вони були повніші й гарніші від моїх одноліток, крім того розумово розвиненіші. Але через віковий перепад я не міг розраховувати на взаємність. Кому хочеться 86 ходити із меншим за себе. Так ось, я помалу попасаю очима осіб жіночої статі, вчився танцювати найсучасніших танців, тоді був у вжитку твіст, бігав дивитися іноземні фільми, страх як подобалися американські — музичний "Серенада сонячної долини" і бойовик "Чудова сімка", плавав у басейні, щоб набути атлетичної фігури, ну й школа. На уроках час від часу затіював баталії з учителями. Хоча не вважав їх особистими ворогами. Моя фронда була швидше наслідком того, що вчителі взяли собі в голову зробити з мене людину шляхом щоденного вдовблювання мені в голову прописних істин. Звісно, щоб зовсім не отупіти, я пропускав оті настанови повз вуха. Був честолюбивий і амбітний. Це власне й не дозволяло мені погано вчитися. Мріяв про вуз однак і був упевнений, що задум стане дійсністю. Взагалі мрійливість, мабуть, властива мені від народження. А без гумору я не уявляв собі життя. Запоєм читав Джером

Джерома, Ільфа і Петрова, вже розумів Еріх Марію Ремарка. Мар'янко, хочеться дуже багато тобі переказати, напоумити. Адже мій досвід повинен хоч до якоїсь міри придатися тобі. Але боюся, щоб за кількістю не загубилась якість. Тому зараз зупинюся лише на одному — взаєминах між хлопцем та дівчиною, дружбі. Для того, аби збагнути справедливість вислову "скажи, хто твій друг, і я скажу, хто ти" мені треба було сісти до тюрми. Звідси дуже гарно аналізувати зроблене в житті, поведінку тощо. Мама сказала, що на обличчі того хлопця бракувало однієї істотної риси — інтелігентності. Моя тобі щира рада — бійся таких. Бо від шпани прийде тільки прикрість і неслава. Коли спочатку тебе щось у ньому й заінтригує, то з часом, поза сумнівом, настане тільки розчарування. А що воно від зустрічей з дурком прийде швидко, будь певна. Після розриву такий дуремар починає переслідувати, лізе з нестерпними докорами. І допомогти тобі важко, бо тоді ти не схочеш розповідати про це навіть батькові. Я впевнено малюю саме таку перспективу, бо знайомий з того сорту людьми. Отож:, будь розважливою при виборі друга. Перед цим я навмисне розповів тобі, якими інтересами жив сам у 14-15 літ. Бачиш, вони майже не відрізняються від твоїх. Але вже тоді я ставився до дівчат з якоюсь особливою вибагливістю. І повір мені, цей метод себе виправдовує. Не квапся, пофасонь ще. Краще одній побути, аніж із чорт зна чим. Сподіваюсь, мої порадоньки тобі придадуться.

Вчитайся в "Енеїду" — там є багато гумористичних моментів. Я, коли вчився в університеті, реготав над нею до кольки у череві. Хоч я й звик думати, що ти відстала, але твій виграш у "волебол" змусив мене кардинально переглянути свою точку зору. Крім того, приголомшений

87 твоїми успіхами на адміністративній ниві. Посада "зам.директора космосу" це — не хвіст собачий. Замов там за мене перед богом слівце, коли ласка твоя.

Цілую тебе, подругу лукаву моїх дитячих забав.

(Підпис) (що значить брательник)

17/XI-74

Люба тітонько! В мене, як завжди, без істотних змін. Мислю, отже існую. Студіюю English, припинив перекладати Джерома й заходився коло усного мовлення та граматики. Читаю худ. літ. В захопленні від "Майстра та Маргарити" Булгакова. Тобі часом не доводилося прочитати цей роман? Скажу я вам — перша кляса. Шкода, що не маю змоги ширше проаналізувати, але твір, поза сумнівами, один з кращих за п'ятдесятиріччя. До речі, чи відомо тобі, що Булгаков киянин? Його батько був професором теологи, викладав у духовній академії. Решта творів Булгакова слабкі, навіть реакційні. З цього погляду варто порівняти ідейний зміст його "Білої гвардії" та "Ogniem i mieczem" Сенкевича. Я потроху перечитую все краще, що з'явилося останнім часом у Союзі. Не знаю, можливо, тобі потрапляли романи Франсуази Саган? Читав їх просто запоем. Французи — завжди французи. Мене чимдалі більше бере заздрість до їхнього світу. А ще розповіді очевидців.

В нас уже зима повним ходом. Гуляю в запнутому на всі ґудзики бушлаті та валянках — зек а la russe. Працюю по-старому на швейці — "вишиваю я узори з

тривогою пополам". Робота була б легка, якби не було забагато. Окрім читання літератури є ще одна річ, котра забирає вільний час, розмови з людьми. Напевно, можу вже сказати, що став дорослим. Мене ніщо не навчило так, як тюрма. Політика, філософія, література пізнаються тут у нових вимірах. По-новому починаєш розуміти людей. Отож, втішаю себе мудрістю: все на краще в кращому із світів. На жаль, твій лист, де вкладено листівки (прегарні. Можна ще декілька з козаком Мамаєм), до мене не дійшов. Його конфісковано через умовності. Стримаюсь і обійдуся без коментарів. З охотою почитав би щось від Валі, Зосиної сестри. Нехай, якщо зможе, напише мені сама таким собі нейтральним тоном. Але лист обов'язково має бути із зворотною адресою й рекомендований. Відповідь Амосова на мій допис я тобі процитував у попередньому листі. Знову ж таки, все ясно. Утримаюсь... Від Ліни та Генки нічого не отримувал. Либонь, листи в дорозі заблудилися. 88

Чи не погіршилося здоров'я чоловіка? Що каже з цього приводу Ляня ?* Мені нічого не відомо. Хай дідик не хвилюється, що не вдається нічого написати. Як там у вас, я чудово бачу із твоїх та маминих листів. Підходить 5 грудня. Оце піти б на іменини до Оксани й наїстись досхочу. Для мене то дійсність — духовна пожива у конфлікті з тілесною. Дивився нещодавно пацифістський фільм "Тупик". Здається, шведський. Як один хлопець тут висловився, із вирізаним сексом. Режисерське мислення вельми блаженське. Я, мабуть, краще б поставив. От за чим справді шкодую, що не бачу нічого путнього. Але ж я й раб цивілізації. Тільки у відірваності від неї починаєш звертати увагу на речі, над якими не замислювався раніше. В таборі виникають комплекси: їжа, феміні, розваги. Але ти лише програєш, коли даси бодай одному взяти над собою гору. Так гартується дух.

Дивовижне наше життя. Про багато що я чув у книжках, кіно і навіть па думці не мав, що колись доведеться проходити подібне випробування. Здалека, in abstractio, все видається простим і зрозумілим. Мужність, це — коли борються з несправедливістю, ріжуть у вічі правду-матку, etc, etc. Підлість — брехати й зраджувати. Зрештою, як це буває в книжках для дітей, зло подолано, а добро торжествує. І от — зустріч з дійсністю... І все навпаки.

"Не пра... я не ве..." чомусь пригадалося, як колись прийшов з мамою до вас на Десятинну, було тоді мені років 5, і читав папам 'ять "Упрямого Фому" Міхалкова. По радіо зараз якраз співають "А вокруг голубая, голубая тайга".

Тітонько, подзвони, будь ласка, на вул. Попудренка, там є магазин "Книга-поштою". Дізнайся, чому вони затримують мої замовлення. Не надіслали сюди ще жодної книжки. Чи передплатили ви 50-томник Івана Франка? Які моди в Києві? Читав (закреслено), ну й зінське щеня. Цілую всіх. Обіймаю дідика та бабусю. Привіт від каторжного небожа.

28/XI-74

Добридень, мамочко! З дуже, дуже великим задоволенням читаю твої листи. В такі хвилини почуваю себе майже поруч із тобою, вдома. І фізично відчуваю всі переживання. Я зовсім не хочу, щоб ти приховувала їх за безжурністю. Мені здається,

треба просто набратися мужності й зміцнитися у вірі

* Іван Світличний знаходився довго в лікарні. Леоніда Павлівна (Льоня) — його дружина.

в найкраще. Я гадав спочатку, що зможу підтримувати тебе ілюзіями про швидке повернення, але зараз все-таки вбачаю рацію у тверезішому погляді на речі. Знаю, яка тяжка для тебе навіть думка про можливість довшої розлуки. Але, зрештою, ми не спимо на трояндах. Я маю на увазі взагалі людське життя. Могли бути і значно гірші варіанти. Скажімо, років 40 тому мене б навіть не судили. Я, напевно, не знайду потрібних слів, щоб заспокоїти тебе. Але нехай тобі допоможе думка, що я, ти — часточки великого цілого. Тут можна збитися на патетику, тому далі не хочу продовжувати. Повір тільки, для мене усвідомлення цієї істини — велика підмога. Стосовно того, що хтось не хоче чи не виявляє ініціативи у написанні листів, я, звичайно, все розумію. Писав же про доцільність контролю за листами для такого, хто, відважившись написати, справді бажає, щоб до мене його лист дійшов. Через це й було стільки інструкцій.

Аж через три тижні отримав бандеролу з тютюном та рукавичками. За цей час ракета долітає до Венери. Але не вільно тут і нарікати. Бо буде, як у тому анекдоті про черепаху. Зібралися звірі на гулянку в лісі. Ну, там почалася складчина, туди-сюди і випити треба. Стали думати-гадати, кому піти до крамниці. Зрештою, кинули жереб і випало черепасі. Пішла вона. Перші хвилини збігали непомітно. Далі — гірше. Словом, через кілька годин звірі вже не півголосом, а на повен голос стали обурюватися безалаберністю черепахи, її тихохідністю. І от у цей момент кущі поволі розсунулися і та сказала: "Ви якщо так базарите, то я взагалі нікуди не піду". Отож і я не буду ремствувати, щоб не той. Проконсультуйся з адвокатом, чи можеш ти, як матір, одержати мій вирок. Мені його не видали й не збираються.

Алочці перекажи, щоб ніяких рекбусів та кроксвордів. Люди інститути спеціально позакінчували, а не те що дитячі ігри. Щодо свого самопочуття похвалитись вельми не можу.

Попри все, ти не повинна занепадати духом. В житті — все тече, все змінюється. Я, особисто, зараз абсолютно заспокоєний і не хочу, щоб ти вдома скам'яніла від сліз, мов Ніобея. Очевидно, що орієнтир — ліки й одяг — для мене зовсім не мала підтримка. Це зараз найпотрібніше. А згодом настане день звершення сподівань. Тільки не треба чекати, що ось-ось, бо так кожний день приносить розчарування і біль.

У нас зараз стоїть непогана погода. Це не для твого заспокоєння, а насправді. М'яка, під київську, зима. Я не стежу за температурою, але, мабуть, до —10". Сухий морозець і сонце. Досі холоднеча особливо не дошкуляла, а там видно буде. Рукавички, що Анничка купила, нехай полежать. Дякую Катерині* за вітання. Сподіваюся дочекатись і до солодшої частини. Якщо буде нагода, Миколі палкий привіт. Ось уже надходить новий рік. Нехай і терни, хай і дошкульні удари, але життя проходить у змінах і тому — прекрасне. Пам'ятаєш, я колись описував редакційну атмосферу: як ми реготали, на якому рівні йшов гумор. Тут щось подібне. Часом хлопці видають такі

сарказми, та так дотепно, що досміюємось до колькок, принаймні я. Тут — і гоголівський гумор з "Вечорів біля Диканьки", і перли в стилі Шолома Алейхема, і мудрість під Ходжу Насреддіна. О, сміху рятівне джерело!

З тої білизни, що ти передала, я взяв одну фінську, одну— вітчизняну. Конвертів та стрижнів для ручок поки не надсилай. Доста є. А от поштівки, листівки й гарні марки час від часу можна. Щодо книжок з Попудренка, якщо в тітки буде час, нехай вона не просто зателефонує, а піде й точно про все довідається.

Потроху читаю. Нещодавно знайомився з історією Китаю. Якийсь кошмар: війни, заколоти, (слово закреслено). І весь час вбивства у найрізноманітнішому вигляді кого (закреслено двоє слів). Цей вірш з XVII століття чомусь найбільше подіяв на мене. Хочу, щоб його побачив і (закреслено двоє слів). Так сумно писав У Вей-є.

Я стал седым от скорби и стыда, от горестных и гибельных событий... О, если бы мне вынуть из груди Несчастное тоскующее сердце, Чтоб лучший враг мог из него извлечь Всю боль тоски и позднего стыда! Но нет, увы, чем больше вспоминаю, Тем больше скорбь снедает грудь мою. Мои друзья, с кем жил я, с кем я рос, В дни страшных бед не изменили дому, А я живу позорно, малодушно На уровне травы у чьих-то ног... Моя тоска, и скорбь моя, и стыд В железные тиски меня зажали. Но не могу жену я и детей Отбросить прочь, как стоптанные туфли... Я знаю — я не стою ни гроша, Но я ль один ? Среди таких событий, Среди таких ужасных перемен

Анничка — Анна-Галя Горбач; Катерина — її дочка.

Иной бывает весел и доволен,

Иной жестокой совестью томим. Вітаю від душі з Новим роком і бажаю усіх благ. Ваш сип. брат, онук, небіж і приятель.

17/XI1-74

Добридень, рідні!

Я, здається, акліматизувався добряче. Навіть не можу з певністю сказати, чи погано себе почуваю, чи добре. Якось втягнувся в ритм — робота й вечірні справи (а їх набігає чимало: почитати, полатати, написати лист, погомоніти про те і се). Потім дзвоник спати. Ней досить одноманітний цикл триває до неділі, коли в нас є кіно.

Нежиті не маю. 1 хоча ускладнення зараз не виявлено, я на поліг і прийняв невіграмон. Тутешнім аналізам не йму віри, не подобається гарність: 0,33% — білка, а мікроскопія така ж, як улітку. Я вже писав, що мені були б дуже до речі ліки та лікувальні трави, яких тут немає. Отож, якщо й писати, то тільки з цього приводу. Щодо іншого резону не бачу. Не марнуй, мамочко, час. Іже писав писав — як казав Кримський. А змінювати ці люди нічого не будуть. Я переконаний, що зміни з часом настануть, але тільки не в такий спосіб.

Очевидно, все-таки справжнє покликання чоловіків — війна й політика. В цьому все більше переконуюсь, коли аналізую оточення. Починаю й я розумітися на дипломатії. Поступово ознайомився з історією СРСР за п'ятдесятиріччя і тепер із зацікавленням роблю прогнози, розбираю по кісточках сучасне становище. Можливо, старішаю? Бо інколи здаюся собі схожим на тих пенсіонерів із "Золотого теляти" Ільфа й Петрова —

"Керзон — це голова. Пуанкаре — це не голова".

Даруй, що кілька разів написав мало. Мушу остерегтися конфіскації. Речі, на наш погляд, цілком невинні, можна сприйняти як умовленість. Отож я часто і сам змушую себе творити епістолярію не "розтекашися мислію", а стисло і без "усіляких формалістичних викрутасів" — як пишуть сучасні критики.

Ага. Алочці перекажи, що з її рекомендованого листа (№ 38) від 13 грудня викрадено стерео-листівку, звісно, новорічну. Мені ж залишили другу з червоними прапорами. Хлопці втішають, нагадуючи мій афоризм, зато — как гордо, как свободно реют красные флаги. Нехай тітка з 'ясує (слід подати скаргу-заяву на розшук у Міністерство зв'язку до Москви), чому не гарантується недоторканість кореспонденції. Не справа звичайна, некрамольна і треба вимагати, щоб усе було за законом.

Трохи про родинне. Катя — дівка кров з молоком або навпаки. Корисно, смачно, поживно. Сподіваюся згодом на вагомий презент. Але, як кажуть мічурінці, всякому овочеві свій час. Мої речі все таки віддайте дядькові. Я вже казав, їх не варто зберігати вже хоча б тому, що вийдуть з моди, і я їх не носитиму. В Миколи 52 розмір. Подивіться на власний розсуд, що там йому підійде й надішліть. Я не пригадую вже свій гардероб, але можна пару білих сорочок (одну синтетичну, одну просту), блакитну сорочку-гольф, безрукавку, японський хутрянний плащ, пасок та інше. Що він зараз поробляє?

Стрижнів мені більше не надсилайте. А от конверти без марок, прості поштівки та стерео-листівки будуть до речі. Уточніть лише на пошті, в якому з видів кореспонденції їх надсилати, щоб злодії не поцупили. І ще одне, мені більше до вподоби японські. Вони такі гарні. Вітчизняні молена тільки, коли щось путнє. З будинками і прапорами не треба. А скільки вони коштують?

Якось прочитав у "Радянській Україні" про конференцію з навчального телебачення. Сподівався, що зустріну там і твоє прізвище. Бо було, як у дитячій грі: — тепло, тепло, тепліше, гарячіше, гаряче. Але тебе не було. Конференція, звісно, з пустого в порожнє — розв'язувала нерозв'язувані проблеми. Та ось так "повеет вдруг весной", і згадав зразу всіх твоїх відділівців, ваші проблеми і мон шер амі Київ. Закортіло на Хрещатик! Народні пісні у записах М. Павлика ми тут уже маємо. Справді гарні. Але не згоден, що на Київщині складали менш образні. Дійсно гуцули довели свої коломийки до досконалого. Але ж і пісні київського регіону мають риси, які надають їм виняткової самобутності і краси. Не варто скидати з рахунку, що завдяки певним чинникам в основу української літ. мови ліг усе-таки київсько-полтавський діалект. І далеко не останню роль у цьому виборі відіграла краса пісень Наддніпрянщини. (Ой-бо! Як по-науковому розписався! Пардон.) Я місяць тому саме проглянув народні пісні у записах Івана Манжури. Там не було коломийок, але все те, на що я натрапив, вельми захоплююче. Ми зовсім мало знаємо свій фольклор. І взагалі, всі діти хороші.

Переглядав нещодавно "Новини кіноекрану". Там на обкладинці актриса Ірина Шевчук. Така розкішна. Ми гуртом заходилися аналізувати подробиці її туалета. Хлопці враз пожвавились. Кожен з пристрасстю висловився щодо того, яке б їй пасувало пальто, сукня, дійшло зрештою до купальника і тут я згадав про дикий пляж, який

несприйнятливий для нас, людей з пуританським без сумніву вихованням (закреслено). Я сказав, що на ньому по-справжньому виявляється хижацьке нутро капіталізму,

93 бо жінки ходять зовсім без нічого. Аж встид! І от якби я, як людина, що давно покінчила із своїм злочинним минулим, побачив Ірину Шевчук на такому пляжі, я би, звісно, засудив це. Я б відвернувся і, стоячи до неї спиною, сказав гнівні слова осуду. Я сказав би їй, як кажуть носії передової моралі: Геть з-перед моїх очей, спокусо! Такі, як ти, ганьблять увесь жіночий рід і зводять нестійких чоловіків. Щезни, бісовице, не вихиляйся принадно/

А потім я би взяв її за руку і повів до найближчої бібліотеки, щоб почитати "Що робити ?", і піти далі з нею на суботник, копати землю. Отак я говорив, а хлопці стояли і слухали. І я помітив в очах цих запеклих злочинців (а по суті дітей природи) сльози. — О-о, ні, — подумав я (закреслено) на них ще діє добре слово. Вони не заkostenілі в порокові, їх можна виправити. Я потроїв зусилля. Я став викладати все, що знав про Париж та його чрево. Я сказав, що продажні жінки там з брутальною настирністю вішаються на шию перехожих чоловіків. Хлопці, мов один, цмокнули язиками. Хтось знеможено застогнав.

— Ви не знаєте, так, ви не знаєте, — повторив я, — на що може штовхнуті гарну жінку буржуазна дійсність. От, к приміру, стриптиз, тобто повільне роздягання під музику. Адже він як робиться?

— Ну, ну, як? — зацікавився з протилежного кінця секції чоловік, який доти розважався тим, що, стрижуци нігті, намагався з двометрової відстані поцілити відтинком у обличчя сплячого сусіди. Тепер він відклав на бік ножиці й присунувся ближче до мене. Далі буде.

Не пишу багато. Хочу подивитись, чи пропустять ?Дякую за вітання Ліні. Вельми зворушений увагою й таким щедрим побажанням. Аж розчуйствувався. Бо-м естет і люблю красу. Одержав лист з двома листівками від дівчат. Ну, як у пісні "хлебом кормили челдонки меня". Взагалі, життя цікаве. Цікаве і змінами, й усталеністю — навіть в ув'язненні. Здається, яку динаміку можна побачити у тюрмі. Але, прочитавши Сільвано Чеккеріні "Помилований смертю", був схвилюваний. Сила! Я читав цю книжечку на третьому курсі університету й тоді сприйняв її добре, але позажиттєво. Тобто справжню оцінку творові я зміг дати лише тепер, будучи в шкурі зека і скуштувавши з того самого ковша лиха, який доля піднесла йому, авторові. Який психолог, яке тонке відтворення почуттів та переживань людини в ув'язненні! Прочитай цей роман. Тобі стане більш зрозумілим, що я відчуваю тут. Зараз я підстригся. І, як то буває завжди, перестав собі подобатися. Не можу дивитися в люстерко, як мачуха Білосніжки. Це ж треба?

Згадав, ти писала, що носиш уже окуляри. Мамочко моя, життя наше спливає. Яюсь і не помітив — ти давно могла б бути бабусею. Няньчити онуків ?Але пригадую собі, що ж змусило мене ?Знаєш, визнано, що людина має продовжуватись у ділах та дітях. Для мене — якщо лише останнє — було б нестерпною мукою. Я все таки homo sapiens і залишитись на рівні статей Ігоря Кравченка ніколи б не зміг. Тому й

проридала скрипка.

Прочитав цілий лист, і склалося враження — він не зовсім довершений. Але уривчатість не з моєї провини. Все боюся зайве сказати. А як же його не сказати. Щодо Мар'янки з вами цілком згоден. Я просто виклав міркування про можливий з варіантів її долі. Але батькам на місці таки видніше, тож вирішуйте самі.

Алочці іще раз дякую за марки. Мав змогу зробити новорічний презент одному товаришеві (та марка, де в національному костюмі).

Валерій, особливо небезпечний державний злочинець.

29/XII-74

Учреждение ВС-389/35 Гр.СМУЖАНИЦЕ Н.М.

3 декабря* 1975 г. Киев, ул.Щербакова,

№С-13 72/2, кв.130 Всесвятская

Гр-ке СМУЖАНИЦЕ Н.М.

гор.Киев, ул.Щербакова, д.72/2, кв.130

На Ваше письмо от 17/XI-74 года сообщаю, что Ваш сын, осужденный Марченко В.В., находится под постоянным наблюдением медицинских работников, периодически производятся контрольные анализы мочи и крови. В настоящее время его состояние здоровья удовлетворительное. Необходимым лечением, как амбулаторным, так и стационарным обеспечивается по показаниям. В настоящее время по состоянию здоровья представлению в суд на досрочное освобождение по болезни не подлежит.

Начальник учреждения

ВС-389/35 (подпись) Пименов

Треба "января"

Начальнику ИТК 389/35 Смужаницы Н.М. прожив, в г.Киеве, ул.Щербакова, 72/2, кв.130

ЗАЯВЛЕНИЕ

Мой сын, Марченко Валерий Вениаминович, содержащийся в Вашем учреждении, очень тяжело болен. У него хроническое воспаление почек — смешанная форма пиелогло-мерулонефрита, кроме того хроническая форма простатита и холецистоангиохолита. В находящемся у Вас деле сына имеются справки, подтверждающие его болезнь.

Его болезнь препятствует дальнейшему отбыванию им наказания, назначенного судом по приговору. В порядке ст. 100 ИТК РСФСР и ст.ст. 362 и 368 УПК РСФСР убедительно прошу Вас о направлении моего сына на врачебную комиссию для получения соответствующего заключения с последующим представлением в суд дела об освобождении его от дальнейшего отбывания наказания. Н.М.Смужаница

17 декабря 1974 г.

СССР Гр.СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Министерство внутренних дел гор.Киев

Управление медицинской службы

10/1-1975 г.

№ 11/248 г.Москва

Ваше заявление, адресованное в МВД СССР получено и проверяется.

Результаты проверки Вам будут сообщены дополнительно из УВД Пермского облисполкома.

Зам.начальника мед. управления МВД СССР

(подпись) Попов

МВД СССР Гр.СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Управление Внутренних дел г.Киев, ул.Щербакова,

исполнительного комитета 72/2, кв.130

Пермского областного совета

депутатов трудящихся

Медотдел

5.02.1975 г.

№ 27/С-7

г.Пермь

Медицинский отдел УВД Пермского облисполкома сообщает, что состояние здоровья Вашего сына Марченко В.В. удовлетворительное.

При показаниях необходимым лечением и диетическим питанием обеспечивается.

С 15 января 1975 года проходит контрольное обследование в условиях центральной больницы.

Начальник отдела (подпись) В.Л.Костин

Исходящий № С-4 от 15.5.1975 г.

252111, гор.Киев, пр.Щербакова,

72/2, кв.130 СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Ваше письмо от 22 апреля 1975 года получено. Настоящим ставлю Вас в известность, что бандероль с медикаментами возвращена в Ваш адрес, т.к. пересылка и передача медикаментов для осужденных не разрешается.

Начальник учреждения ВС-389/35 (подпись) Пименов

1974 рік. Майже місячний етап на місце відбуття покарання — на Урал, в Пермські табори. Майже місяць по пересильних тюрмах, у темних вагонах із спущеними козирками над вікнами, щоб у шпаринки міг бачити лише колії доріг. Бруд, смердява, повне безправ'я перед конвоем, якому від безділля часто хочеться просто покуражитися. Мій син у вихорі сміття. За 60 років Радянська влада неспроможна ніяк позбутися етапів, тюрем, таборів... Що вже довелося наслухатися і набачитися моему сину. Та раду давав. Знаходив засоби боронити себе. Утверджуючи з перших днів за собою статус політв'язня, домагався, коли потрібно, ізоляції від покидьків, рецидивістів: заявами боронився від знахабнілих, поза правами і обов'язками, конвоїрів. Призвичаюватися у новому становищі допомагали Валерію розум і досвід стосунків між хлопцями в умовах Києва. Моральні затрати були при цьому не дуже відчутні, а от як витримали хворі нирки —одному Богові відомо, бо на те була Його воля.

Безжурність і дотепи в листах не могли замаскувати від мене стану речей в "учреждении строгого режима". Видали "х/б робу", білизну "не положено", пакунку з дому — "не положено" аж до відбуття половини строку (до літа 1976), лікування лише при критичному стані, ліки не беруть, ларком на 5 крб. можна скористатися раз

4. 5-1 8 97

на місяць тільки на зароблені при виконанні норми гроші. Харчування з розрахунку 17 крб. на особу в місяць, щоденний раціон продуктів з надзвичайно низькою калорійністю.

Валерій прибув у зону № 35 в період загострення конфлікту з адміністрацією. В'язні вимагали узаконення своїх прав як політичних, у зв'язку з чим потребували змін у ставленні до себе, поліпшення умов праці, відпочинку, поліпшення харчування, вимагали припинити беззаконні дії — надмірні обшуки без санкцій, покарання нормами виробітку, ларьком, бандеролями, листами, побаченнями.

У таборі все більшої активності набирають підпільні дії в'язнів. За деякий час Валерій був підключений до спільної роботи. Вперше в історії радянських таборів готувався і розповсюджувався щоденник буднів зони, де реєстрували всі беззаконні вчинки "вихователів". Захищаючи людське право і закон, апеляції надсилалися до прокурорів, до органів радянської влади, політичних установ, преси. Життя зони набирало гласності завдяки інформаціям, що попадали за кордон. У зв'язку з цим вдавалося (після безкінечних моїх і Валерія заяв) лягти йому на деякий час до лікарні, одержати надіслані мною ліки, уникнути штрафного ізолятора.

На початку липня ми з сестрою Алою поїхали на побачення. Нижнетагільська залізниця. А дротів, а таборів!.. У Кірові (Вятка) бачили, як переганяли з ешелонів зеків — у спеку кожний несе все своє: і валянки, і тілогрійки, і торби. А конвоїрів... Молоді хлопці з собаками, із значками ВЛКСМ, з автоматами, насторожені, під командні окрики... І всі свої, радянські... Серед ночі прибули ми на Всесвятську, а там удосвіта будь-чим до табору. Яке очікуване бажане те побачення. Довга попередня бесіда з адміністрацією (майор і полковник), котра уже невдоволена поведінкою Валерія — примкнув не до них. Розмова спрямована на те, щоб умовити сина не підтримувати земляків, натяк на співробітництво з начальством. Під вечір побачення дали лише мені. Ой. той перший обшук! Ретельність особливу виявляють при цьому не лише до в'язня, маму обшукують не з меншим завзяттям... Сестра чекала в хатині для приїжджих. Дві доби з сином: виснажений, змучений, всю ніч нервово сіпається уві сні. Однак погляд очей незвично сміливий, проникливий. Я так боялася зацькованості у погляді, а коли сказала про настанови адміністрації зони, Валерій засміявся і відповів, що тоді я його саме з такими очима і бачила б. Він розповів про голодні етапні будні, як зустріли його в таборі, як постійно підтримують, ділячись останнім, адже за час перебування в зоні він одержав лише одну надіслану мною кілограмову бандеролю з цукерками. Син називав людей високоморальних, освічених, ерудованих. спілкування з якими для нього велике щастя. Так я дізналася про початок нового життя у мого сина, про нове світосприймання, гартування волі, характеру, удосконалення майстерності

перекладача і журналіста. Я сказала, що треба за будь-яку ціну вириватися з цієї каторги. На що Валерка відповів:

— Більш за все хочу звідси вирватися... Але вимір ціни змінив...

Він так, а я буду писати, молити, не може ж ніде не бути милосердя.

Мати

4

1

I"

A

/iï

8

дам*

i'"">цй.!41-*'1 'с*

V ВЕРХОВНОГО СОВЕТА АИНСКОЙ ССР

. ОПРОСАМ ПОМИЛОВАНИЯ

19. ул. ^рова .№ 5

тання про помилування Вашого еного за антирадянську агітацію і про.. Верховної Ради УРСР розглянуто і залишено ' *-у*' оскільки він, відбуваючи покарання, допускає "лієнн режиму, норм виробітку не виконує і свого виправлення не довів.

Просимо вплинути на сина.

" . . ВГОЛИК

Зав.відділом

Добридень, мамо! Пишу з лікарні, як її називаю "спогад про Кисловодськ". Приймаю всілякі вітаміни, невіграмон. Твої спроби прокласти дорогу життя настільки ж природні, наскільки й важкоздійсненні. Не знаю, як вирішиться доля пакуночка з ліками. У них с формальне право відмовити, бо "не положено". Але, якщо так буде, не засмучуйся. Я вже писав, незбагненно звідки тут беруться сили дожиття. Боротьба за існування в неприкритому вигляді, а живлення буквально з повітря. Мені зробили аналіз крові на рест-азот. Як сказав лікар, все в нормі. Він непоправний оптиміст, але я не схильний брати його слів під тяжкий сумнів. Пробудилася в мене чомусь велика довіра до людей. Гадаю си, чей НЄ цілий час ошукують ? Мо, й щиро повіст де-коли ? Але сподіваюсь вилежати. Хворобам, здається, теж відома формула "лежачого не б'ють", бо після місячного лежання вони, трекляті, щезають. Ну, а в лікарні як у лікарні. Якщо не проймається песимізмом, все нагадуватиме Швейкові пригоди в шпиталі. Маю під руками підручник чеської мови, де є цей уривок, даю його у своєму перекладі: "По прибутті медкомісії двоє впали в протрацію і сталі нагадувати мумії єгипетських фараонів, що їх тисячоліття точить шашіль. Колишній студент, який щойно запекло різався в очко, з допомогою логарифмічної лінійки, апарату для вимірювання тиску та сірникової коробочки з калом, спеціально притриманою до сеї нагоди під ліжком, заходився доводити, що в нього з хвилини на хвилину має початися блювотний напад. При цьому він настирливо підсовував до облич членів комісії аналіз тижневої давності,

важаючи його, вочевидь, найпереконливішим аргументом. "Актор" стоячи перед люстром у ванній кімнаті розучував па з танку Святого Вігта. Йому допомагав у цьому чоловік з милицями. Поклавши поперед себе на столі підручник із невропатології, він намагався щонайточніше відтворити, як усе має діятись насправді. Герой війни, за його словами, він бачив хворого на цю хворобу, і це надавало йому право повчати салагу, як слід робити". Поки все. А як буде охота, ще напишу. Чи переадресували ви на мене "Иностранную литературу"? Якщо все зроблено чин чином, наступного разу до конверту покладіть ще й квитанцію. В минулому листі до вас я написав дві листівки, в яких вітав нашого татка з іменинами, а Мар'яну з днем народження. Чи одержали? Тітка молодець, що надіслала об'ємну картку цінним листом. Кобета — люкс. В такий спосіб, гадаю, вони надходитимуть без втрат. Але окрім тих трьох, що Алочка згадує, більше діставати не варто. Вже їх мені тут досить і взагалі годі з ними •■""читись. Не варта шкурка вичинки. Зараз в мене вистачає і конвертів, і марок, і листівок, і стрижнів. Цього всього поки також не надсилайте. А про ті дві об'ємні я напишу, коли знадобляться.

Мамусю, лежав оце й думав, як ви там ся масе? Потім мене здолав сон. От з ким ніяк боротись не можу! Коли чую, санітар гука: "Марченко — листи". А мені, коли переривають сплячку, гірше нема. Роблюсь лихий, мов сатана. В такі моменти — в голові ще сон, а на тілі рухаєшся — цілковите роздвоєння особи. А я цього не люблю. Тепер розумію, чому люті ведмеді, коли їх будять серед зими. Також, видно, роздвоєння особи виходить. Отже, коли я підвівся і, злегка похитуючись, став щось нечленороздільно белькотати, а потім двічі вдарив кулаком собі по грудях, вигляду набув страхітливого. Мій будитель миттю збагнув, що життя його в ногах його, і, кинувши листи голубками літати над підлогою, білим фантомом помчав по коридору лікарні. Мої сусіди по палаті, мов кажани, забилися з ногами на свої ліжка і з зацікавленням спостерігали за тим, що діялося. Однак, скоро я зціпив зуби та розпростав плечі; вони усвідомили, що це видовище може бути останнім в їхньому житті, й вирішили: або остаточно вирвати мене з полону сну або дорого продати своє життя. Хлопець, який в минулому працював м'ясником і мав деякий досвід в поводженні з причмеленими тваринами, пошепки попередив усіх: тут зарадить тільки ласка. Вони навперебій стали вигукувати всілякі пестливі та ніжні слова, маючи на меті привести мене до пам'яті, але я залишався в Ойкумені і видно було, не збирався сходити із стежки війни. Як потім зізнавалися мені самі хворі, в сей мент життя втратило для них свою цінність. Порятунок прийшов для всіх несподівано. Поважний чоловік, батько родини, підбиваючи підсумки свого життя, крізь сльози промовив: О мої доці, дівочки! — Де дівочки? — я сказав ці слова і пробудився. Ми потім довго балакали про цю пригоду. Власне, ота спільність моєї поведінки з ведмежою просто ще раз підтверджує життєвість теорії Дарвіна. Це ж, як пить-дать видно, що ми всі: і люди, і тварини, і дерева, походимо з амеби-тухольки.

Пробудження виявилось щасливим, бо принесло аж чотири листи: два твоїх (13 та 17 січня), Бровка та тітки (№ січня). Одразу ж попідписував повідомлення. Ти, як

завжди, океан хвилювань, тітка — бентежна жіночність, а Брова — гумор плюс дидактика. Шельма вчить мене жити. Це ж треба ? Мовчав би вже в тряпочку економ-вульгаризатор. Нехай краще їздить та картоплю копає.

Я вже згадував, через які такі притичини мені важко писати довгі листи. А то творив би вам на простирадлах. Мушу стримувати перо, яке один час був прирівняв до багнета. Тепер хіба дещо пастельне. Отож не журися, рідна ненько. Залуна ще в нас в хуторі козацька пісня, не одна ще дівка набиватиметься в наші двері, не раз ще я буду допомагати по господарству, сидючи на дачі. Не, справді, і чого я так люблю роботу? Дякую за пляжні фотокартки. Є чим мені та хлопцям бавитися. Все, що ти вклала, я одержав, не турбуйся. Головне, аби було вписано в листі, тоді легко перевіряти.

Даремно докоряєш мені, що пишу всіляке. Я й так занадто белетризуюсь, а перчинки не страшні. Крім того, все не поясниш. А щодо пам'яті для нащадків — я, безперечно, все враховую.

Мамочко!

Нарешті пишу тобі вітання до 7 лютого. Якось я подумав, що з моїх знайомих ніхто не мав такої матері. Хлопці в один голос визнавали, у Валерії мати — клас. Та Дантова присвята — вона просто відбиває реальність. Здається мені, паші взаємини — оптимальний варіант для батьків та дітей. Бачу тепер, як повага й любов до тебе облагороджували. Я просто не міг бути з тобою поганим. Не міг напиться, бо потім завжди важко було вислуховувати докори. Не міг сваритись, бо знову ж неправим здебільшого виявлявся я. Таки пощастило мені на неньку-нестареньку. Знаю, що побажати на твій день народження нічого кращого не можу, як нашу зустріч. Ну що ж, доведеться набратися терпцю. Щоб після великого горя настало велике щастя! Мамо, хочу, щоб разом із терпінням ти пройнялася спокоєм, бо тоді легше буде в десять, сто разів нам обом. Ни бося, Ніно, ни бося. Все буде, як писав Джером Джером, камільфо. Твій єдиний і неділимий син.

1/II-1975

Р. Б. Всім велике-велике вітання: і дідику, й бабі, й Лесі (хай одужує!), і Алочці. Цілую татка і Мар'яну (дякую їй за лист, скоро сам щось "соченю". Я побалакав з одним лікарем про лікування Олени. Взагалі в Союзі з епілепсією справи не зовсім добрі. Але, якщо лікуватись, то тільки в стаціонарі. Приватно-амбулаторно — навряд чи вийде путньо.

З привітом. Уральський бранець.

Мамочко, добридень! Нарешті маю змогу написати без поспіху. Листи в мене забирають силу часу — по кілька вечорів. Сідаю, обмірковую: що вам хочеться знати, що в мене є і що можна писати. Не дуже розписуюсь, бо, якщо листа skonфіскують, творити новий — вельми марудно. Отже пишу зараз з лікарні, куди потрапив із своїми давніми аналізами, даються ознаки і 104 клімат, і добрі харчі, і легка робота. Мені було б до речі лікувальні рослини (шипшина, плоди горобини чорноплідної), ліки й дієтпродукти (сухе молоко в достатній кількості тощо). Саме про це варто попрохати. Ми живемо в стані миру. Але навіть і під час війни ворогам належала медична

допомога. Як пишуть у книжках, цим славилися радянські медики. Гуманізм, наскільки мені відомо, та засада, на якій ґрунтується діяльність всіх організацій у СРСР (з газет). Зараз мені видають невіграмон, який тут дістав лікар, але, напевно, цього буде недосить.

Зима зараз напрочуд м'яка. Подібна до української. Я вже якось пристосувався і вже майже не мерзну. Але боюся, щоб не було як із тим циганським конем.

Ми дуже урочисто відзначили Святий вечір. Молитва, страви, чай. Я дав цукерки, що ними всі залюбки поласували. Потім співали колядки. Вперше почув стільки гарних різноманітних колядок і був зачарований. Співали чоловіки і співали так, що я ще раз переконався: нема нічого кращого над український мелос. Галицькі, волинські, наддніпрянські колядки вражають і широтою тематики і всім-всім. Не хочеться воздавати хвалу, пишучи по-журналістському, але таки гарно. Є колядки дитячі, дівочі, юнацькі, жіночі, чоловічі, військові та ще всілякі. А ми вчуємо "Червону руту" й галасуємо на всі заставки про пісенну самотність. А справжня неповторність ось вона — в щедрівках, веснянках *ets, ets*. Отже екзальтували мене колядки добряче. Упевнююсь: пісня — наймогутніша зброя. Доки вона є в народі, доти він живе. Інакше — *finis**.

Мамусю, до мене їхати не варто. У вересні місяці я був позбавлений короткочасного побачення. Ця заборона поширюється на півроку, тобто до березня. Я вже писав: на оцьому побаченні ми не зможемо й підійти одне до одного, а поговорити до ладу тим паче. Ти намучишся, їдучи сюди, а приємності ніякої. Цього разу, зрештою, чи маю я право на побачення і коли, ти можеш дізнатися в начальства.

Від літа в мене залишилося трохи шипшини НЗ. Я її тепер заварюю й п'ю з великим задоволенням. Товариш дав термос на невизначений термін. Сказав, при умові: повернути по першій вимозі його власника і заіржав, мов кінь. Дуже радий, що побачила мене живого**. Брова молодець, або як кажуть азербайджанці, молодчик. Тик йому й перекажи. Я йому дякую. Якщо відкопає ще якісь старожитності, де я здійснений,

* Кінець (латин.)

** Валеріїв товариш продемонстрував фільм про Валерія у нас вдома.

нехай надішле. А поки те буде, може ти знайдеш малу фотку, що я робив па документи того літа, й надійшли. Створю собі музей власної слави. Тому хлопцеві, чію новорічну листівку-вітання ти мені передала сюди, можеш сказати, що я не маю змоги з ним листуватися через обставини, незалежні від мене. Очевидно, тобі слід враховувати, що мене судили відкритим судом. Так що правду, яка вона не є, приховувати нема потреби. Як сказав свого часу вождь світового пролетаріату Ленін, "нам потрібна повна і правдива інформація". На жаль, з листами мені так і не вдається досягти регулярності. Але то вже не моя провина. Я намагаюсь, щоб допис доходив до вас щодва тижні, але є на цім світі течії, котрі плывуть потужно поза мою, і це звісно позначається на листовому графікові. Мамочко, даремно ти хвилюєшся про мою колишню любов-згубу. Мені інколи здається, ти, мов морський приплив: час надходить

— вода піднімається — і ти починаєш хвилюватись ну просто над висмоктаним з пальця приводом. Ну, чого б це ради я вів мову про одруження з нею. Невже я тобі влітку не пояснив, що та як ? В нас, як кажуть французи, амур перду*. Але ж можуть бути чисто ділові стосунки. (Чи ви, пані, не вірите в дружбу між чоловіком та жінкою ?) Так що не треба фантазмагорій. З книгарнею на Попудренка поки що не заводьтесь. Я підготую список іншим разом. Здається, книжки стали знову надходити. Ага, а Б.Гончаренко** тоді що, робив якісь офіційні висновки? Цікаво які?

Щодо заяв, окрім медичних тем, можу сказати лише те: чим більше їх напишеш, тим швидше переконаєшся у марності всього. Я тут маю змогу багато розмовляти, обмінюватись думками. Табір — це та школа, в якій вивчаєш дійсність на долях людських. Чим повсякчас я й користуюся. Мар'яні я дарую на день народження мій блакитний светр. Нехай дівочка носить його, поки він модний. Які зміни на дачі? Про неї щось ви нічого не говорите. Із моїми справами поки все. Цілую. Не турбуйся про хворобу. Минулого разу було гірше —вилежав і минуло. Так, сподіваюсь, буде й цього разу. Але те все не завадить, що я пишу. В цьому місяці до вас прийде лише один цей лист. Наступного відішлю 1 лютого. Обіймаю й цілую тебе.

Син.

17/1-1975

P.S. Привіт усім: родині та друзям. * Безнадійна любов.

** Тодішній заступник головного редактора "Літературної України".

Бабусенько!

Вітаю тебе із річчям 69. Як став я дивитися на цифри і так і так — це ж треба. От ти в нас утнула! Е-е, кумо, не кажіть. Кожен того не зуміє. Свідомий, конешно, свого обов'язку привітати тебе самолічно. Однак є тут у мене одна справа — затримаюсь на кілька років, та ти чекай, старенька. Здорова будь і життєрадісна. Бажаю ще приїхати й запалити столика *. А ми тоді, узявшись за руки, будемо бігати навколо й кричати: "Ой, пожар!" Цілую. Тепер, якби брав до літака, то обов'язково з парашутом. Порозумнішав. Хи-хи. Збоку — це ти. А то — Талік.

6.02.1975

Исходящий № С-3

от 12 февраля 1975 г.

252214, гор.Киев, Щербакова, 72/2, кв.130

Смужанице Н.М.

На Ваше письмо от 6/П-75 г. сообщая, что в настоящее время здоровье Вашего сына улучшилось, уменьшилось количество белка, цилиндры единичные, повысился удельный вес мочи, улучшилось общее состояние, самочувствие. Готовится к выписке из больницы. Необходимые медикаменты получал, в том числе невидграмон. Посылка медикаментов на медчасть не разрешается согласно существующему положению.

Начальник больницы

ВС-389/35 (подпись) Ярунин

From Russia with love!** До речі, про здоров'я. Нещодавно читав "За рубезом", а

там — цікава стаття про пересадку органів. З неї я довідався: що з трансплантованою (пересадженою від донора) ниркою чоловік прожив 17 років; 11 років — середній термін існування людини на діалізі (штучна нирка). Не треба через певний час приходити лягати, підключившись до тої штучної нирки, і очищати кров. Зараз пересадка нирки там коштує 13 тисяч доларів плюс 1 тисяча щороку на аналізи та огляди. Як я дивлюся, стан із пересадкою нирок вельми перспективний. Мене воно звісно, не особливо вабить, але на крайній випадок. Адже, з року в рік у

* Колись маленький Валерій підпалив бабі скатерину.

** Із Росії з любов'ю. 107 цьому напрямку — успіхи. Я прочитав і зараз досить обнадіений — попри всі добрі умови та душолюбів — таки маю шанс. Щось стали кришитися зуби. І так були недобрі, а тепер і взагалі. Другий уламочок за два місяці. Буду беззубий каторжник. Брр! Ходитиму потім, як Кіса Вороб'янінов, скиглячи: "И девочки меня не любят". Слухай, може, я, справді, надто часто згадую за дівчат. Бо мама та й ти кілька разів уже писали, що з цим, мовляв, порядок — ніхто не забутий, ніщо не забуто. Чорти що, то я так, для зв'язки слів написав. Бо для мене *sprawy milosni*

* — елегійне давноминуле, а не животрепетне сьогодення. Про головне колись гарно написав Шевченко:

Ніколи ти не здавалася мені

Такою гарно молодого

І прехорошою такою

Так, як тепер, на чужині

та ще й в неволі.

Воля, воля!

Прочитав, що тут написав, і вже хотів був переписувати. Та потім передумав: не завжди ж оптимістичні малюнки робити. Правда, з мамою не знаю, що робити. У неї в листах і букви плачуть. Як би це мені зробити, щоб вона не хвилювалась? Тітко, вплинь. Уже можна було б звикнути до моєї тюремної Одисеї. Та й не вмираю я ще, й не збираюся. А ятрити собі душу — навіщо? Ну, якби її переживання мені бодай на грам допомогли? Чи вона гадає: мені приємно читати від усіх про її горе? Не, тітко, таки ти в мене баба з головою! Щиро зараз шкодую, що мало часу приділяв тобі. Ну, усьо чисто розумієш. Мацанально! Від твоїх розповідей про французькі фільми — просто в захопленні. Саме так, любесенька, саме так і є. Тепер знаєте, як ті негідники орудують. Але, коли зрозуміє, набагато легше — плюгавцям ціну знаєм. А зло вічним не буває. Це ще великий радянський поет Павло Тичина помітив: "не може ж так бути".

Читаю всіяку літературу. Студію English. З "Мозаїки", я її собі передплатив, переклав з приємністю уривочок поеми Уолта Уїтмена. Благо верлібр.

Дістав листа від Вас. Ів. Добріш геній нашої сім 7. Я такий вдячний йому за все. Гарний чоловік із Сичуаня — це в Брехта така п'єса є. Цілую дідику й бабусю. Я, коли випадає помріяти, в ліжкові лежачи, часто згадую "незлим тихим словом" бабині обіди, розмови з дідусем, році перепалки. Словом, усе, що становить для мене шарм відвідин бабиної хати. Помітьте, ми завжди кажемо: іду до баби, треба з Алкою або з

Любовні справи.

дідом поговорити. Салон мадам Шерер в українському варіанті. Дідикові ну зовсім не випадає журитися становищем пенсіонера. Мати купу часу, що може бути краще! А взірець є у нього — проф. Пільгук. Щойно одержав від тебе й мами по листу. Твій від 7, мамин від 8 лютого. У тебе пропали марки. Решта все є. Як сама бачиш, на поштідесь сидять крадії. Через те, наступного разу, коли надсилатимеш, краще цінним. І не в кожному листі, а, скажімо, раз чи двічі па місяць. З погодою для мене поки все минає без великих ускладнень. Одягаюся тепло: валянки, бушлати. А в надто сильні морози бігаю на дворі — і фертик. Уже виписали з лікарні. Кажуть, здоровий, мов бугай. Пролежав рівно місяць. Почуваюся не те щоб дуже зле, але й прегарно — теж не можу сказати. 50 на 50. Зараз більше гуляю, покращав настрій. Дуже втішає, як турбуються про мене хлопці. Гадаю, все буде well*. Небіж і онук гарнесенький.

15/11-1975

Писано на 2-х з половиною аркушах.

Добридень, мамусю! Думав оце, як мене тобі назвати й вирішив, що краще не буде — мамин сибіряк. Живу нічого. Бо погода цього та й минулого років досить м'яка. Німці колись казали, що під час війни у росіян був спільник "генерал мороз". Так тепер, принаймні на рік мого перебування тут, цей генерал став моїм спільником. Літо було довге й жарке, осінь — тепла й суха, зима — нехолодна й м'яка. Мій подільник — погода. Тепер я вже можу казати — не перший рік у таборі сиджу — старий зек. Досвід приходить із часом. Але я знаю тільки те, що знаю. А могло б бути, що на осягнення цього досвіду витратити рівно стільки років, скільки я оце прожив. Поляк Єжи Лец сказав колись "не дай Боже людині дожити до того, що вона здатна витерпіти". Дякую за анекдоти. Вони дуже точно дають змогу уявити київський побут. Добре, коли воно регочеться. Єдине зауваження, чому Марфа, коли по-українському так гарно Марта. Як на мене, друге звучить набагато милозвучніше. Нехай Мар'яна перекаже. В мене гумористичний настрій не зникає, хоча умови й зобов'язують. Здоров'я залишалось на тому ж рівні, що й було. Але надто тим не журюся. Коли буде погано, вимагатиму знов лікарні. Алочка пише, що в Зінки** теж

Добре (англ.)

Зіновій Антонюк був відправлений з табору до Володимирської в'язниці на 3 роки.

недобрий стан. Справді, її печінку варто б лікувати в стаціонарі, а вона, недбайлива, про себе не думає. Треба, щоб ви там на неї вплинули. Адже є в неї медкартка в поліклініці. Нехай так, як це робила мама. Як казав В.І.Ленін, "при єдиній дії..." Ну, та це моя особиста думка, а жінці там видніше. Щодо того, що я міг би творити сценарії, то я вже один спробував. Вийшов, здається, дотепний — про обдаровану дівчинку, яка приїхала до міста поступати до консерваторії. Мав це бути мюзикл. Дівчину з композиторським хистом випадково зустрічають двоє хлопців-киян. В одного до неї почуття, в другого — бажання допомогти, щоб не пропав талант. А дівчисько через перші невдачі занепадає духом і йде співати до ресторану власні пісні. Потім все налагоджується. Вона поступає до музучилища, адже вона не мала елементарної

музичної освіти. Налагоджуються і справи тїєї. На жаль, усе залишилось в Києві. Але ти повинна пам'ятати. Я тобі розповідав, що Саня десь надібав на цю Марусю Чурай. Вона, власне, й повинна була грати в фільмі. Якби Лідка нагадала мені, як її звать, прізвище. Адже вона офіційна співачка "Мрії" і крамоли тут ніякої нема. В усіх питаннях зараз я намагаюсь бути особливо розважливим, так що боятись тут нема чого. На жаль, від тебе довго не отримую листів. Останній датовано 18 лютого і надійшов десь 2 березня. Нотуй листи, які ти пишеш сюди, або нумеруй їх. Будемо з певністю тоді знати: чи дійшов, чи ні? Можна ж собі у записнику позначати 1-й, 2-й і т.д., і все буде в ажурі. Чекаю на стерео, бо з'явилась потреба. Надішліть, якщо маєте. Працюю, знову шию торби. Вчора подивився словацьку комедію "Жінки поза грою". Такий гарний світ. Хлопці кажуть, що я великий життєлюб. Таки трохи є. З замилюванням дивився на авта, гарних дівчат, довге волосся. Я додам до характеристики попередньої ще й розкошлюб — трохи. Татусь наш відписав мені довжелезного листа, якого я читав розчулений. Особливо ті місця, де він писав, що то гумор. Дякую йому щиресенько. Зачитався біблією — кладезь мудрості. Як багато ще не знаю з основи основ, без чого не обійтись освіченій людині. Але дарма — поступово надолужу.

Валерій Марченко — державний злочинець (хто розуміє, звичайно)

9/ПІ-1975

P.S. Чи отримала тітка мого листа від 18/Н?

ЗВИЧАЙНИЙ СТРАХ

Їх було троє, вишколених слідчих проти самого мене — по-дилетанськи невинного в замітанні слідів, не обізнаного з кодексами, не здатного навіть путньо збрехати. Від перших днів відсидки у будинку, змалку і всім відомому як Короленка, 33, я по-своєму розв'язував питання революціонерів "Що робити?". Впевнений у вилученні лише "Київського діалога", я звернувся до ЦК ВЛКСМ із заявою, пояснюючи, що написав статтю з націоналістичних позицій, і прохав узяти участь у моїй долі. Тоді ж, не без задньої думки, що в ЦК партії гуманніші, а ще мало обізнані з усіма витівками КДБ, написав Щербицькому стосовно факту арешту й непомірно жорстокої кари, яка загрожує мені за антирадянську статтю.

Наступного дня я вже шкодував, що поквапився з відсиленням заяви до першого секретаря, бо майор Сірик запропонував мені дати пояснення з приводу документа "За параваном ідейности". Лейтмотивом допиту було: скільки ще? Я присягався, що тільки дві написав, та Олександр Сірик уже не йняв віри в мою щирість. Я ж, віднікуючись, під час розмови думав, як було б добре дописати в заяві Щербицькому ще й "За параваном ідейности".

Коли за столиком допитуваного переглядав свої статті, спало на думку, що їх ніколи не прочитають люди, заради яких, власне, писалось. Це було настільки гнітюче, що повернувся до камери з головним болем. Виходило, все — намарно. Я розбивався об неподоланий мур, і ніхто не дізнається про мої зусилля. Переді мною бовванів термін у концтаборах, що з хворими нирками віщувало один кінець, а я не мав чим шпурнути

наостанку в моїх мучителів. Голос волаючого в пустелі — а саме таким виглядало аналізування моїх творів у покоях КДБ. мене не задовольняв.

В уяві постали колишні друзі. Юрій Косенко на першому ж допиті зізнався, що в його присутності я припускався висловлювань ворожого змісту. Так. я казав про колоніальне становище України в складі СРСР, обстоював її відокремлення, мотивуючи багатством природних ресурсів, а також ідейною необхідністю. Я пошкодував, що стільки часу терпів того слимака біля себе, не набив йому пики і не переспав з його жінкою. У своїх мріях про відплату я завжди — жорстокий і цинічний.

Потім простяглася низка допитуваних приятелів та знайомих, чиї одкровення просто приголомшували. Кагебісти прагнули мати докази моєї антирадянської агітації та пропаганди (це у приватних розмовах — sic!), і вони витягали потрібні їм зізнання зі свідків, а відтак із мене. Хисту в тій справі їм, поза сумнівом, не позичати. Критика щасливого сьогодення, влади, устрою пашіла з моїх крамольних творів. Тому зміст протоколу звичайно зводився до того, що у своїй статті ім'ярек звинувачений заперечує необхідність керівної ролі партії, виступає з нападками на письменників, які пишуть методом соціалістичного реалізму, глумиться з почуття радянського патріотизму тощо.

У тій ситуації я вирішив промовчувати, заспокоюючи себе тим, що моя "укрита злість, облудлива покірність" знайдуть вихід належного часу. Не знав я тільки тоді, що не утверджуване спротивом мріяння не дає користі, а призводить до поразки так само, як і негайна капітуляція.

Валерій Дяченко, ба навіть мій кузен, в один голос запевняли: я припускався висловлювань антирадянського, націоналістичного характеру. Перед і мною проходи в неначе сьогочасний вертеп, де нікчем та мерзотників фали ті, що в житті лише удавали порядних людей.

Мій новий співкамерник, довідуючись про хід допиту, щоразу викладав свій погляд на речі:

— Бачиш, які козли. Не можуть язика потримати за зубами. Тобі сидіти бозна скільки, а вони в КГБ приходять сповідатися. Нікого не шкодуй, думай про себе.

Я не раз чув цю концепцію еґорайка і до арешту, тому мовлене Борисом Івановичем Гаркушею не викликало підозри. А тим часом мій неокріплий потяг обстоювати правду помалу поступався перед бажанням самозбереження. Слідчі прицільно вивалювали на мене зізнання, добуті з розпластаних друзів, викликаючи негативну реакцію і проти тих. хто спершу заперечував зв'язок зі мною.

Це виявилось, зокрема, в епізоді з поетом Віталієм Конопельцем. Мій кузен Талік, запевнений, що від правдивих показів мені буде тільки краще, виклав благодійним чекістам, що я давав йому Дзюбине "Інтернаціоналізм, чи русифікація?". Цей напад одвертості обійшовся мені, зрозуміло, недешево. Мою душу одразу обступили запитаннями — у кого брав, кому давав? І щоразу по-дружньому, майже зі співчуттям у голосі нагадували про покарання. Я сказав, що "так званий трактат" узяв у канадця Павла Гриня, який учився зі мною в університеті Хоч це було й негарно — підкладати свиню канадському комуністові, я вирішив, що нашу студентську дружбу можна

піддати такому випробуванню: кагебістам до нього — зась, а мені — істотна полегкість. Слідче тріо аж ногами засовало, коли я сповістив їм про такого давця Дзюбиного твору. Вони ж бо так шукали коло мене джерело націоналістичної зарази, а тут — іноземець, та ще й українець. Суцільна пандемія!

Допит проводив майор Сірик. Старші лейтенанти Похил і Селюк уважно дослухалися кожного слова моєї імпровізованої оповіді. На їхніх обличчях легко читалося: "Знаємо ми цих євро-канадських комуністів!"

Про того, без вини винного гостя на землі батьків допитували неодноразово, додавши зрештою, що й з ним я провадив антирадянські розмови. Підстава? — я не міг не відгукнутися схвально про Дзюбину працю.

Я дійсно не міг. Розлопуючи наші взаємини з Віталієм Конопельцем, виявив, що і в його присутності я припускався крамольних висловлювань.

Повернувшись після того до камери, я замислився: що міг сказати їм Віталій ще? Бо слідчий наостанку кинув: "У нас буде про що побалакати наступного разу". Тепер мені здається дивним, що кожен нововиниклий епізод справи я сприймав з неймовірним напруженням. Той хід Похил зробив, швидше за все, навмання. Але з допомогою стукача в камері легко перевірити його наслідки. На Конопельця вони, напевно, мали оперативні відомості. Він проходив свідком у справі Заарештованих 1972 року киян. Отож, зараз вони прагнули дізнатися про якісь невідомі їм факти.

Я ходив весь вечір замислений. Невеселі думки точили мене й наступного дня.

— Щось неприємне? — співчутливо запитав Гаркуша. Людина, з якою разом їси, гуляєш, миєшся, спиш, ділишся одержаним пакунком, а головне, яка в тій самій біді, що й ти. мені здавалось, не може бути лихою. Тим більше, він не одержував додаткових передач, а на фіктивну інформацію, яку я сказав йому для перевірки, слідчі чомусь негайно не зреагували. Тому я іноді не бачив підстав критися від нього. Ми вийшли на прогулянку, і я сказав:

— Бачиш, боюся, щоб хлопець не розп'ятав дещо.

— А що таке? — байдуже запитав Гаркуша.

— Та давав мені одну річ читати. Невже всипле?

Як казали в давньому Римі, а також на університетських лекціях латині, котрі слухали випускники юридичного факультету Похил та Селюк: *Sapienti sat.**

За якийсь час мене викликали на допит і оголосили; Конопелець показав, що передав мені читати "Інтернаціоналізм, чи русифікація". Мені елементарно, обурившись, зажадати очної ставки, заперечувати все підряд, а я похнюпився і ствердив: так, було. Натомість вигадане з канадцем перетворилося на окремий епізод, і всі мої намагання реабілітувати ошельмованого комуніста успіху не мали. Епізод інкримінували й на суді.

З Федором Гарвазієвичем Похилом я міг би бути на приятельській нозі, — річ певна, до того. На 7 років старший за мене, він, хоча родом із села, цілком адаптувався до атмосфери міста, і в мові навіть вживав суто київських зворотів, дотепів... З людьми такого гатунку я збавляв час у балачках про спорт, жінок та інші речі, де б не

виказувалася неблагонадійність. Від пересічного homo sovieticus він вирізнявся

* Розумному досить (латин.)

хіба небагатослівністю, коли мова заходила про його особу. І, тим не менше, це був стовідсотковий кагебіст.

Ми розбирали ту частину "Київського діалогу", де йшлося про голод 1933 року. Похил одним махом вивів у протоколі, що я звозжу наклеп на радянський суспільно-державний лад. спотворюю картину минулого українського народу.

Настрополивши себе, що обуха батогом не переб'єш, я тривалий час не заперечував навіть найбільш обурливих висновків кагебістів стосовно моїх творів. Але тут мені терпець урвався. Я запитав Похила, на якій підставі він робить висновок, що голод 1933 року не був штучно створений?

Він сказав, що це загальновідомо, а його особисте джерело інформації — мати-селянка, яка сама пережила лихоліття, тому звинувачувати партію й уряд у такому злочині — злочинно.

Я запитав, чи відомо йому злочини партії, розголошені самою партією на XX та XXII з'їздах?

Він пояснив: то — трагічні помилки часів культу особи Сталіна, зрештою, викриті й засуджені.

Я сказав, що його тлумачення сталінізму не оригінальне, бо, переказують, одразу по з'їздові до мавзолею поклали вінок з посвятою: "Посмертно репресованому — від посмертно реабілітованих".

Похил злісно глянув на мене:

— А я вам кажу, в цьому нема підстав звинувачувати всю партію!

— А кого ж звинувачувати, що силоміць позабирали харчі й заморили голодом 9 мільйонів, у той самий час продаючи за кордон зерно за ціною, нижчою від собівартості? Нічого собі викриті помилки, про які ані словом самі не згадують те ще й судять інших за згадку!

На це Похил не мав чим крити, і гонор слідчого заграв бурхливо. Він почервонів і ляснув долонею по столі:

— Ну, досить цих теревенів! У вас маніякальність із цим голодом!! Ви усвідомлюєте, що обстоюєте твердження, яке суперечить давно і загальновизнаному? Та ви просто соціально-небезпечний, і вас слід направляти до психіатричної лікарні!

У мене всередині все похололо. Вони запроторять мене до божевільні! У камері я згадав Василя Рубана, який навчався в університеті на два роки старше за мене. Його виключили з 3-го курсу. Потім, уже працюючи в "Літературній Україні", я зустрічав його в Спільці. Рубан приносив свої оповідання, намагаючись їх опублікувати. Мені переповідали зміст його самвидавського роману, де зображено кагебістів досить реалістично і через те, зрозуміло, для них несприйнятливо. Його заарештували 1972 року, але він відмовлявся давати покази. Це, наскільки мені відомо, стало головною причиною, що його вкинули до божевільні. Судом дістав 7 + безконечність.

Я знав Рубана особисто, розумів, що божевільня — то відплата за його

непримиренність. Але. скажімо, із запровадженими туди Плющем, Плахотнюком я знайомий не був. і думка, що в отих, напевно, із психікою щось не гаразд (неможливо, щоб кагебісти пакували туди людей так безоглядно!) — така думка в мене з'являлася.

Та зараз я на власному досвіді переконувався, що потрапив у лабету до тих, хто здатний на який завгодно злочин, коли стати їм упоперек дороги.

— А що ти гадаєш? — повернувся до заторкуваної ним раніше теми Гаркуша. — І згнотять у дурдомі. Ти цих песиголовців не знаєш. Он мені розповідали на зоні, одного дядька тримала щось із двадцятіро літ. Звідти скарги не випускають, від дурних. Роблять, що хочуть. Отож, не заїдайся з начальством, а скачи, враже, як пан скаже.

Я любив життя. І від самої думки проміняти гучний, сяйний Божий дар на гібіння серед божевільних, мене хапали дрижаки. Знову став перед альтернативою: конформна, без заперечень позиція чи обстоювання своєї думки аж до загину за неї. До другого я був не готовий.

Увесь свій вік я погоджувався. У піонерах я виконував те, що мені казала вчителька й старша вожата. Комсомольцем слухався комсорга та вчителів. Студентської пори наді мною верховодили викладачі, різномасні комсомольські ватажки, представники парткому. В газеті мусив виконувати вказівки голреда, відповідального секретаря, секретаря парторганізації. Спільним знаменником цього мого духовного життя була оголошувана непомилність при самовидній брехливості. Аби не опинитись у ролі вічного блазника на мотузці, почав тоді шукати власну позицію.

Що ж. критичне сприймання дійсності я в собі розвинув. Та, як виявилось в КДБ, самого розуміння для того, щоб залишитись особистістю, — не досить. Надалі я підписував протоколи без конфронтації.

— Ви не могли не давати читати Дзюбиного "Інтернаціоналізм, чи русифікація?" матері. Правда? — Сірик уп'явся в мене поглядом.

Я відвів очі й одразу зрозумів, що виказав себе.

— Валерію, ви повинні щиро розповісти все, бо, зрозумійте: кожен наш сумнів свідчитиме проти вас, і ми не зможемо звітувати, що ви до кінця одвертий, не затаїли чогось. Невже вам так хочеться казна-скільки сидіти за ніщо?

Я був у глухому закуті. Все, що написав, вони мали, а зараз, мов кішка з мишкою, бавилися зі мною, вимагаючи потвердження очевидного.

— Невже вам хочеться, щоб почалися неприємності у вашої мамі? Невже потрібно ще навколо неї крутити веремію?

Я гадав, що збожеволію. Ну, нехай мені мордуватись, але чому ж іще мамі? Я сказав, що давав читати, але вона відмовилася. Ох і ох! Я повернувся до камери і тільки там уповні усвідомив, що вчинив. Я не оборонив найдорожчої в світі істоти, сам виказавши її. Сірик зіграв на моїй любові до матері, почуття, відомому йому, а я безвладно дав себе ошукати. Де був мій розум? Але розум тут нідочого. Тут потрібна воля, якої виявилось так образливо мало.

Мама потім розповідала, що коли їй дали прочитати протокол допиту, вона стривожилася за мене. Тому що я не міг дати таких показів добровільно. Напалася на

Сірика, в який спосіб він домагався від мене зізнань? Але той з цілковитою певністю заспокоїв її, що до мене не застосовують жодних фізичних засобів. Він казав правду. Для них важливо було перемогти духовно. Фізично — було не актуально.

Я не з ліку боягузів. Мені стало сміливості самому битися проти чотирьох, і почуття гідності не залишалося для мене абстрактним загальником. Але в тій ситуації я чувся безпорадно. Я не здатний був відшукати опертя, щоб не падати далі.

Ні до, ні після того в моєму житті не коїлося нічого подібного. Гаркуша, немов хор з античної трагедії, правив своєї:

— Що ти потерпаєш, як когось зберегти? Дбай лише про себе! Я майже переконав себе, що від мого програшу нікому не буде лиха. До певної міри воно так і було. Я йшов по справі один, від мене лише вимагали підтвердження що до моєї усної пропаганди та агітації в присутності свідків. Ті ж, нажахані моїм арештом, переважно ганили мене, націоналізм і. щоб продемонструвати відданість радянській владі, давали покази російською мовою. Далебі, яка мала втрата на світі — заломиться ще один, хто прагнув бути порядним!

Падіння закінчилося після процесу. Судовий фарс, коли наклепом назвали навіть розмову про знищення радянською владою кращих українських письменників (ішлося про репресії часів культу особи Сталіна), мої ж більш ніж скупі пояснення головуєча просто уривала; відчуття гіркоти за поведінку приятелів, які белькотали щось про мої ворожі висловлювання, зустріч віч-на-віч з брутальністю конвою та псами, що охороняли мене від суспільства за намагання висловитись — усе це справляло шокуєче, витверезувальне враження.

Увечері я сидів на ліжку, гортаючи зошит із виписками з прочитаних у тюрмі книжок. Увагу мою привернула Євангелійна цитата: "І згадав Петро сказане слово Ісусове: "Перш ніж заспіває півень, — відречешся ти тричі від мене". І вийшовши звідти, він гірко заплакав".

Я перечитав знову. Це була найпотрібніша рада в моєму становищі. Переді мною відкривався шлях до спасіння. Я міркував над цим уночі, а вранці, після підйому, жартівливо тупцяючи, заспівав: "Високий та стрункий, ум-та-рі-та-рі-та. ще й на бороді ямка!".

Генка Бурилін, мій новий співкамерник, здивовано зиркнув на мене: — Ти ж уперше сидиш. Ото зух! Дістав вісім пасок — і співає! — Він покрутив головою, не знаходячи пояснення для мого доброго гумору.

Минув тиждень, і мене покликали в кабінет до начальника СІЗО. Там стояв лише високий, з імпазантною зовнішністю чоловік. Він відрекомендувався майором, співробітником республіканського управління КДБ. Після чергових фраз про самопочуття та гумор (з вимови я здогадався, що переді мною — уроженець Закарпаття) майор перейшов до справи.

— Валерію Веніаміновичу, як би ви поставилися до пропозиції співпрацювати з нами?

Я отетерів. Тільки цього бракувало. Мало що я одступився від власних ідеалів, що

недоумкувато погоджувався з їхньою блювотиною, — я ще повинен увінчати себе лаврами донощика. Я відповів — пропозиція мені не підходить. Він не дуже наполягав.

— Поміркуйте, не поспішайте з відмовою. Адже, ви розумієте, це вплинуло б на ваше дострокове звільнення.

Я глянув на нього.

— Скажіть, а чому ви все-таки дали мені 8 років? Статті за кордон та й нікуди взагалі не потрапили, на суді "в пузир", дослухавшись ваших порад, не поліз, а за розмови, подібні до моїх, вам треба б хапати не одного зі Спілки письменників.

Він, збираючися з думками, помовчав.

— Ну, по-перше, вам не дали максимуму. А ще, — блимнув зубами, — за нахабство.

Це визначення, вочевидь, включало в себе й те, що не здався на початку, що хитрував під час слідства, і — і... я пригадав ту розмову з Гаркушею, яка безперечно вплинула на вирок суду. З моїм лихим генієм ми ходили на прогулянці, коли, виведений з рівноваги його глузливым: "Ну, й чого ти досягнув? Дали по сраці й мовчатимеш тепер, хвоста (•підібгавши?!", — я спалахнув:

— Даремно гадаєш, що мовчатиму. Я їм нічого не подарую. Нехай-но вийду, — все, що робили зі мною, опишу!

Наглядач вів мене по коридору, а я всміхався. Я подумав, яке то щастя, що, наковтавшись із ковбані страху, не захлинувся ним навік, а, :попри все, мріяв про правду.

1975р.? Урал

ТЕ, ЧОГО Я НЕ ВСТИГ СКАЗАТИ

Гадаю, "Київський діалог — найкраще з усього, що я написав до свого 25-річчя. Він став підсумком багатьох роздумів і рубіконом, за яким залишилися наміри про невтручання та безпечне, "чисте" літературознавство. Спонукувала мене, мов іронія, безжальна національна кривда.

Диспут на політичні теми був тим, чого в нас ніколи не робили офіційно. Пригадавші трактати українських полемістів середніх віків, я обрав форму, котра найбільше відповідала задумові. Мову вели двоє: автор та мій перевесник — зрусифікований киянин, чие життя, мрії, сподівання були мені добре відомі. Ми говорили про національне гноблення у тій його формі, що існує тепер, поряд, причому аргументацію опонента я прагнув добирати найтипівішу.

Мені подобається Схід. Власне, через орієнталістику (тут і Ніцшова "Так мовив Заратустра") я прийшов до розуміння не лише наявності вічних добра та зла, але їхньої всеохопної боротьби. Переконався, що цієї незниклої непримиренності не здатна подолати жодна комуністична забезпеченість та ситість. Усвідомив, що навіть на відлюдному острові, поза соціальним оточенням, класами індивідуум може перетворитись на втілення сатанинськості або, навпаки, людськості у найвищому її вияві. А проте, в діалозі йшлося про речі житейські, тому епіграфом до нього я взяв перську притчу:

— Куди ти йдеш, лелеко?

— З тобою.

— А кого їстимеш?

— Тебе.

Мій співрозмовник, чужий до сантиментів технократ, бере одразу бика за роги.

Він: Ти філолог, тому й дбаєш про збереження рідної мови. Це твій хліб, ремесло — всілякі українські приписи-правописи, а прикриваєшся високими матеріями. Я вірю у відмирання мов, і наша дійсність є її унаочненням. Мільйони українців уже перейшли на російську, мине трохи часу — заговорить нею й решта.

Я: Справді, я філолог і з тонкощами будови синхрофазотрона не знайомий. Але в цьому випадку гуманітарна професія дала мені змогу мати доступ до невідомих тобі джерел суспільно-політичної думки, здобути докази проти твоєї ворожої народові теорії. Ти ось кажеш: ця мова не потрібна, а потрібна та. Але ти забув, або не знаєш, що подібних порад за свою історію українці мали безліч — від турків, поляків, німців, мадярів... І всі підкріплювали необхідність переходу на свою мову не лише переконливими теоріями, а й різноманітними практичними заходами.

Наприклад, відзначали нагородами. Як би тобі сподобалося: Фірмам Корнійчуку-гірею за визначний внесок у розвиток інтернаціоналізму та дружби між українським і турецьким народами? Мова — святиня, що існує разом із самим народом. Зректися рідної мови можна, але що з того виходить — досить глянути на приклад єврейства.

Що ж до теорії прогресивності відмирання мов, так тут я можу з тобою на час погодитися. Дійсно, нехай відмирають задля прогресу. Але чому така вузька перспектива, чому дискримінувати росіян? Як інтернаціоналізм, так для всіх. Нумо цілим Союзом заходимося переймати мову, скажімо, братнього китайського народу. Їх, як не є, — мільярд, комуністи. Ну, там трохи з нашою партією не згодні, але колись-таки помиримось. А зате як тоді гарно буде, всі розмовляють однією китайською мовою: і українці, й білоруси, і росіяни. Стане з нас єдина могутня держава. Серце її буде в Пекіні. Присягнемося в дружбі великому китайському народові, що визволив із вічного рабства, врятував, просвітив та ще там що. Не без того: знайдуться, мабуть, і серед росіян людоненависники. горлорізи, організують націоналістичні банди, яку-небудь РПА. Але це, як двічі по два, ясно, — вони захищатимуть інтереси світової реакції, а в інтересах їхнього власного народу запровадити "общепонятный язык". З незвички великороси трохи помучаться, та дарма — обтешуться. Особливо після того, як у тролейбусі в Москві казатимуть: "Ух ты, жлоб! З села прихав. По-человечески научись говорить сначала".

Якщо ж не китайську, можна англійську. Все-таки Америка — надзвичайно розвинута індустріальна країна. А ще Англія, Австралія. Власне, цілий світ знає англійську, та й кількісно це вдекількаро більше від росіян. Ні, напевно, краще на англійську мову переходити. Що за біда — відіमруть російські пісні та частушки? А Толстого, Достоевського, Чехова давно перекладено. Зіллемося в спільноанглійському морі в ім'я світлого майбутнього. Є ще один варіант — заговорити мовою великого Маркса. — так би мовити, данина фундаторові геніального вчення. Але це —

гіпотетично, в продовження теми. Ну, а стосовно того, що мільйони українців уже говорять по-російському. — це, зрозуміло, наслідок, не причина.

Він: У чому взагалі виявляється насильницька русифікація? Адже зовні процес цілком добровільний.

Я: Очевидно, тут треба було б розпочинати з минулого. Одначе, я не стану оповідати про знищення під час і після громадянської війни т. зв. експлуататорських класів. Але хіба вони не народ? Не характеризуватиму нищівного котка Другої Світової війни, який витолочив нашу Україну, як жодної іншої країни, боротьби проти українців на Західних землях у 40-50 роках. Не спинятимусь на розстрілах без ліку інтелігенції в 30-х

/роках. Хоча тільки від радянських людей приховано аксіоматичну істину, що коли весь народ — тіло, інтелігенція — його мозок. У нас загальновизнано: мозок — це партія на чолі з недорікуватим Брежнєвим. Не аналізуватиму я й морального терору, в якому весь час жила, живе нація. Згадаю лише найбільший, найжахливіший злочин, скоєний проти нашого народу за Радянської влади. У світі чимало говорять про два геноциди ХХ сторіччя: різанину турками вірмен у 1916 році та винищення євреїв німецькими фашистами. Загиблим поставлено пам'ятники, і старі й малі в них знають, оплакують свою національну трагедію. Тільки українці, які за применшуваними підрахунками втратили 9 мільйонів від штучно створеного голоду 1933 року, не сміють згадати про волаючи до неба кривду. І наша молодь знає про це не більше, ніж про минуле Африки.

Він: Звідки тобі відомо про 9 мільйонів?

Я: У Києві я зустрів колишнього Скрипникового секретаря. Старий зі слізьми на очах згадав, як улітку 1933 року відбувся пленум ЦК КП(б)У, вийшовши з якого, більшовицький нарком сам назвав оту страхітливую цифру. Так наші люди розплачувалися за небажання вступати до колгоспів. Це було сатанинськи нещадним ударом по нації. Від нього не одужати за десятиліття, коли не століття.

Він: А можливо, то був не штучно створений голод? Так склалися обставини в державі?

Я: Розповідали, що попри всі драти, "границу на замке", в Галичині, довідавшись про страшне лихо, зібрали кілька ешелонів харчів для голодуючих на Сході. Коли делегація західних українців з'явилася до радянського посла у Варшаві з проханням передати продовольство конаючому діодові, той сказав, що на Радянській Україні — квітуче життя, а всі розмови про голод — фашистські вигадки. Ніщо так не деморалізує, як голод. Та й що за мораль здатні утверджувати людожери? Чого варті батьки, які з'їли своїх дітей? А каннібалізм не просто був — він був тоді розповсюджений. Моя тітка, пухкенька молода кияночка, випадково врятувалася одного дня від зашморгу, яким "м'ясники", душили на подвір'ях своїх жертв, призначених потім на виробництво ковбаси!

Він: Проте воно хай важке, але минуле. Чому зараз не чути протестів?

Я: Не Чути тому, хто не хоче чути й знати. Почнімо з того, що за підсоветську історію ми не все жили покірливими закланними вівцями. Була збройна боротьба під

проводом і Петлюри, і Бандери і інших діячів, було постійно викорінюване від початків Радянської влади "неіснуюче націоналістичне підпілля, "агітація та пропаганда", за яку в наші дні раз-по-раз судять за статтею 62 КК УРСР. Лютий ворог збратаних радянських народів український буржуазний націоналізм, немов міфічна гідра, в якій на місці відтятої голови виростають нові, продовжує отруювати більшовикам щасливе сьогодення. До речі, відтяти голови — це не публіцистична метафора. Про страти націоналістів, учасників УПА — ОУН оголошують у пресі впродовж 35 років по закінченню війни. Ну, а що громадськість ніч не знає про зміст і розміри протестів. — це вже особливість тоталітарного режиму, що зосереджує в своїх руках усі засоби інформації. У Софьи Власьевны, як називають Сов.власть москвичі, загалові відомо тільки те, що дозволяють керманичі. Тому й не дочуєшся через глушилки "Голосів", тому й не дізнаєшся, за віщо насправді зняли Шелеста. То що вже там казати про долю антирадянщиків! Офіційного концерту української народної пісні роки, як не десятиріччя, в Києві не було. Я маю на увазі, концерту з винятково народних пісень, без неодмінних у репертуарі — російських та радянських.

Він: Але, може, в цьому відіграє роль принцип конкуренції? Більше виконують тих, бо українські менше вартісні. По правді, так мені вже в печінки в'їлися "Ой, гоп, ти-ни-ни", "Бо вода холодная ломить кості", "Гриць мене, моя мати"...

Я: Україна здобула світове визнання співучої нації, безперечно, не завдяки названім пісням. Крізь сито цензури перлини нашої пісенної творчості, як правило, не проходять. Причин тому декілька. Одна з них — ідеологічна, зміст. Крамолу чи небажаний підтекст часто вбачають у найпростіших рядках, через те краще не пущать взагалі. Прегарна "Чом, чом, земле моя" у виконанні Гнатюка прорвалася без останнього патріотичного куплету. Старовинна сумна козацька пісня, яку виконував на літературних вечорах А.Мокренко, в ефір і на велику естраду так і не вийшла. Учасники самодіяльного хору "Жайворонок" були в розпачі, коли Музично-Хорове Товариство, заопікувавшись ними, перекроїло їхній пісенний репертуар. Друга вагома причина — перестраховницький бюрократизм, звідси прагнення до посередності. Нове, незвичне — це завжди дебати, можливо, критика. Краще вже старе, але сто разів перевірене. І тоді стає в пригоді "Ой, гоп, ти-ни-ни". Талановиту нову пісню, навіть про кохання, доводиться проштовхувати з титанічними зусиллями. Найяскравіший приклад — "Червона рута". Понад рік вона пролежала у Костянтина Огнєвого, і народний артист республіки не наважувався пустити її в світ. Розповідаючи ж про вишукані пісні — музика Вадима Смогителя, слова Миколи Воробйова, які виконувала колись Марія Стеф'юк, — можу тільки розвести руками. Справді, гарні, покладайся на слово. Однак, дещо можна і перевірити. Зі Львова якось підряд було кілька передач на інтербачення з чудовою добіркою українських естрадних пісень. Студію одразу засипали листами подяки, проханнями передавати ще. Проте, нічого подібного більше не транслювали. Виявляється, припинили вказівкою з Москви. Голубий вогник мусили загасити, щоб не роздмухувати жовто-блакитного вогнища. Тим концертам бракувало російських номерів. Отже, і тут, як бачиш, не звичайна конкуренція. Я мав також цікаві відомості

про копіювання фільмів студії Довженка на київській кінофабриці. Співвідношення між кількістю російських та українських фільмокопій — разуче, часто в двадцять-тридцять разів. Хоч, як відомо, суверенний український народ має право голосу в ООН і лише в 4 рази менший від решти вавілонського СРСР. З 10 пісень, які виконувала заслужена артистка Ніна Місіна в програмі республіканського телебачення, були дві українською, решта—італійською та мовою старшого брата. За такого становища навіть поширюваний постулат — національне за формою, соціалістичне за змістом, як бачиш, до українського радянського мистецтва не прикладається.

Одне з найперших запитань на першому допиті було: кому давав читати "Київський діалог"? Після довгої ретельної перевірки в матеріалах слідства записали, що з антирадянським документом я встиг ознайомити лише друкарку Л.Ширяєву. В один із наступних днів Сірик поцікавився, чи виготовляв я ще якісь документи ворожого змісту? Я бадьоро спростував це припущення. Тоді на стіл лягла стаття "За параваном ідейности". Слідчий запропонував дати пояснення з цього приводу. — Кепські справи, — подумалося.

Де було знати, що паралельно з обшуком удома кагебісти одразу проведуть і в моїх друзів та знайомих. До неблагонадійних потрапила й Віра Філякевич. Аполітична лікарка, яка перебувала на гарматний постріл від суспільних нутровищ, здавалася мені ідеальним кладезем для сховку самвидавівських рукописів. До літа ми не бачилися з нею. мабуть, з півроку. І от треба ж було виникнути їй саме на час стеження за мною. З тону слідчого я зрозумів, що статтю вилучено не через добру волю моєї приятельки. Отак і виникають прислів'я типу: людина стріляє, а Бог носить кулі. Що ж, зараз за авторство мусив давати звіт сам.

Є на світі речі, яких не можна терпіти. Коли тобі брешуть — стримаєшся раз, два, ну, три. залежно від темпераменту та інстинкту самозбереження. Але. коли з тебе день-у-день роблять дурня, змушуючи послужливо притакувати, настає момент вибору. Мій вибір журналіста стосувався сучасного літературного процесу на Україні. Поруч із редакцією, де я працював, розташувалося приміщення 800-членної СПУ, яка вже на початку 70-х тішила ідеологів своєю одностайністю. Я був присутній на різного рангу спілчанських засіданнях, де не дискутували, а тільки схвалювали. Поза стінами коїлася національна трагедія — гинула мова, культура, а червонопікі "інженери людських душ" наввипередки вихваляли якусь анемічну збірку поезій або з поважним виглядом розбирали стан неіснуючої літературної критики. Звичайно, учасники нарад мали виступити із пропозицією, наприклад, видання журналу "Київ". Наскільки мені відомо, ця думка виникла ще за часів другої жовтневої революції, тобто після повалення восени 1964 року Микити Хрущова. В праві на життя подібній пропозиції, звісно, ніхто не відмовляв. Тим більше, коли йдеться про можливість ширше друкувати тих самих відданих партії членів Спілки. І ширяє ця благочинна ідея на зборах у будинку літераторів ось уже четверту п'ятирічку. Переказували, що відповідь одного працівника апарату ЦК звелася до того, що в таких справах поспішати не можна. Ну, а крім того ж, вічні тимчасові труднощі — брак паперу. Зрозуміло, правління СПУ цій партійній лінії

контраргументів не наводить. Замість зайвих балачок та базікання вони краще даватимуть гарні твори народів. Рідна партія високо поціновує гідних у вигляді Державної премії, яку "на честь геніального співця дружби народів" названо Шевченківською. На початку 70-х найдостойнішими виявилися Василь Козаченко та Микола Нагнибіда. Незнані не тільки поза межами республіки, але навіть і своїми читачами-бібліоманами. при тому, що їхні твори розповсюджують масовими тиражами, два лавреати бундючно походжали по Спільці, приймаючи вітання від менш відомих та більш залежних колег. В циклі партизанських повістей, за які автор здобув свою найбільшу в житті грошову нагороду, йдеться про війну. В статті я аналізував найбільш розхвалену і типову для способу мислення Козаченка повість "Біла пляма". Не потьмарений психологізмом сюжет цього визначного явища сучасної української радянської літератури можна переповісти в кількох словах. На окуповану територію закидають радянських парашутистів. З легкістю читаються сторінки книжки про їхнє перебування у ворожому тилу. Учасники групи ходять, повзають, конспіруються, не забуваючи, звісно, сказати кілька пристрасних гасел та розповісти, як ведеться на Великій землі. Парашутистів радо переховують, досить наплювательськи ставлячись до гестапо, усі — від старого до малого. В цьому районі активно, правда, дещо неорганізовано, діють підпільники, котрі спрагло шукають зв'язку з Москвою. Коли представник центру продемонстрував "Правду", на терені одразу спалахнуло жадання збройної боротьби. Монолітному загалові радянських людей протистоїть фашистська орда та жалюгідна зграя запродавців-поліцаїв. У останніх звіряче нутро, всі п'яниці і боягузи. Одне слово, "біла пляма", якою на карті в штабі було позначено цей район СРСР, виявилася цілком радянською землею, де безнастанно очікують приходу Червоної армії і флоту. Питання, чому та книжка нудна та фальшива, поставила мені одна знайома вчителька. Справді, що хибного в повісті? Адже все зображене нерідко відбувалося в житті. 1 відчайдушні парашутисти, і віддані партії антифашисти-підпільники. і симпатії серед окупованого населення до Радянської влади, і звиродніння деяких поліцаїв. Корінь зла — в підміні типового нетиповим. В цьому разі було спотворення дійсності на догоду комуністичній ідейності. Це та притягувана за волосся тенденційність, проти якої у творчості застерігала Леся Українка. Людей слід зображувати такими, якими вони є. Співчутлива бабця-селянка на Кіровоградщині цілком могла прийняти й переховувати пораненого, але робила це не з любови до колгоспів, які принесе згодом врятований комісар, а тому, що доброта пластина людській природі, і хоч за переховування парашутиста в хаті загрожує розстріл, моральний обов'язок не видати живу душу перемагає страх. Бо саме християнським розумінням любови до ближнього пояснюється не поодинокі — численне рятування від німців червоноармійців у Західній Україні, де як відомо любови до радвлади не було до і довго не було після їхнього приходу. Образи поліцаїв у повісті змальовано навіть не чорними — смоляними барвами. Генезис та спонукальні чинники в зображенні цих учасників війни не виникають, як правило, и у творах більш маститих радянських авторів. Де вже тут нашому теляті, Василю Козаченкові, котрий творить для дітей та

юнацтва, психологізувати? Згадано, ті, хто пішов на службу в німецьку поліцію, люто ненавидять радянську владу. Тай уже. Про те, що для такої людини попелом Клааса, який стукає в груди, могла стати смерть родини від голоду в 1933 році, чи що в кагебістській катівні замордували його брата-вчителя за націоналізм, або те, що батька, котрий запізнився на завод, запроторили на 10 років на Колиму за злісне порушення трудової дисципліни, наш письменник, звісно, писати не стане. Цікаво, спало йому коли-небудь на думку, що поліцаї, зрештою, не чинили нічого суперечливого духові сталінської доби? Вони вбивали комуністів так само, як це робило НКВД, тільки при цьому були вдягнені в іншу форму. Щодо хоробрости радянських вояків, здається, ні в кого заперечень не виникає. Її живив патріотизм: німці були загарбниками. Прикметно інше. Смерть із Сталіним на устах з комуністичною переконаністю — ідентичні загибелі за фюрера та нацистські ідеї. Фанатизм — породження тоталітарних систем. Видаючи любов до рідної влади і КПРС як щось природне, автор знову ж таки спотворює дійсність. Такої любові не було в масово загнаних до сталінських концтаборів, не було її й у тих, хто пережив більшовицькі репресії, не існувало її, всеосяжної, і за гітлерівського панування. Палку любов та патріотизм мали виявляти згодом мільйони нещасних, яким після приходу армії-визволительки довелося жити зовсім не з білою плямою в біографії "перебував на окупованій території".

Під час вручення високої партійно-державної нагороди Василь Козаченко запевнив, що й надалі буде вірний обраній темі. Страшне перо не в гусака.

— Ну, а що ви мали проти Нагнибіди? — посміхнувшись, запитав слідчий на одному з допитів.

Дійсно, хіба мені так залежало зачіпати цього піїта, коли ім'я їм легіон, і всі республіканські газети та часописи повняться віршами, нічим не гіршими і не кращими. На початку 70-х владу в Спільці було передано особам творчо нездалим, проте активним у т. зв. громадській роботі. Темі партійности літератури, виправданій уже хоча б із міркувань фінансово-службових. Нагнибіда присвятив не лише збірку "На полі битви". Приступними йому поетичними засобами Нагнибіда присягнув на вірність партії, сказав щире слово про вождя трудящих, написав про зміни на оновленій землі, що тішать око, про любов до праці і наприкінці трохи про кохання. Одне слово, все, як у простих радянських поетів. Ленін для нашого автора — початок і кінець, наріжний камінь і овид життя людського. Якби не було Леніна, він, Нагнибіда, не уявляє, як би взагалі все на світі цьому розвивалося. Адже ті лиха, які терплять трудящі в країнах з протилежним суспільним устроєм, а саме: експлуатація, голод, духовне зубожіння, — для радянського суспільства не властиві. Якщо ж наші люди й перенесли якісь тимчасові труднощі, то провина в цьому того самого світу капіталу.

Микола Нагнибіда — старшого віку чоловік, і це за його пам'яті втілювалися в життя всі переваги соціалізму, які принесли незчисленні смерті й страждання українцям. Тим не менше він стверджує шлях, накреслений Леніним, як єдино правильний. Подиву гідна відданість ідеалу. Майже як у Джордано Бруно. Залишається тільки випробувати на вогнищі.

Нагнибіда вважається співцем робітничої теми. Свою трудову діяльність він розпочинав колись у паровозному депо, і це дало йому підстави просторікувати про приналежність до пролетаріату. Праця, за поетовим зізнанням, для нього — все. Із цим кредо Нагнибіди можна було б легко погодитися, якби воно лишалося його особистою справою. На превеликий жаль, гасло "щастя — в праці" стало неунікною реальністю цілого народу. Тим часом далеко не всі земляки майстра пера поділяють думку про подібне призначення людини. Твердять, що праця є лише одним із видів людської діяльності і генералізувати її на шкоду іншим хибно у плані теоретичному і шкідливо, злочинно — у практичному. Але поет є поет. Він пише про своє перше кохання. Схвильовано зізнається, що ніжне почуття виникло замолоду, що його не могли похитнути ні час, ані відстань, і що він проніс його крізь усе життя. Наладнавшись виявити наприкінці вірша другу половину формули Коля +, раптом дізнаємося, що предметом пристрасти палкої було Запоріжжя, "збудоване руками юности місто моє". У мене нема підстав сумніватися у щирості поета. Звичайно, не скажеш, що після освідчень Нагнибіди Беатріче у Петрарки, або Лаура у Данте відійшли в тінь, але те, що в них з'явилася грізна суперниця — незаперечно. І ще я подумав, як моє життя вдало склалося.

Було б жахливо, якби я назавжди закохався у табуретку, що ми виставляли в школі на уроках ручної праці. Десь далі в наступних віршах автор натякає ще на одну пасію, точно зараз не пригадую, але здається, тепловозобудівний завод. Проте, це вже свідчення легковажності й несталості у його почуттях. Хоча серцю не накажеш. Оце, власне, все, що в січні 1972 року я написав стосовно творчості двох лавреатів, чия ідейність є звичайнісіньким параваном — запиналом найдревнішої на світі професії.

Читали мою статтю: друкарка, не тямуща ні в політиці, ані в літературі, двоюрідний брат, який після знайомства зі змістом відмовився її зберігати, моя приятелька Зося, з якою ми саме з'ясовували Міцкевичеве питання: "а сщ 1іо рі^аііі, сщ го коспагуа?"*, і, як казав Остап Бендер, "еще одна женщина зубной техник" Віра Філякевич.

1975 р., Урал

Чи це дружба, чи це кохання ? (польсь.)

ЯК УСЕ ЦЕ СТАЛОСЬ

Телефон задзеленчав, власне, коли я мав уже йти з роботи. Я взяв слухавку. Моя приятелька Вірочка оксамитово зашелестіла, що ми не бачилися цілу вічність, що це все через мене — я поганий, і що такі

перерви...

— Не йдуть на користь справі миру в усьому світі. — зробив я спробу звести її зі стежки війни. Нарешті після п'яти хвилин звинувачень Вірочка угамувалась і вимовила:

— А я тобі знайшла друкарку. Пам'ятаєш, ми говорили?..

Я кашлянув. Після паузи я якомога веселіше подякував і запитав, коли вона мене з нею познайомить.

— Я тобі зателефоную днями, — долинула відповідь.

Справді, за пару днів вона мені знову зателефонувала і сказала, що сьогодні ввечері ми повинні йти до друкарки. В призначений час на розі Орджонікідзе та Жовтневої Революції я очікував ту фантастично сексопільну бабку, як схарактеризував її, лікарку-стоматолога, один мій знайомий актор з театру юного глядача. І хоч Віра запевнила, що вже готова і вийде за мить, чекати треба було п'ятнадцятихвилинний мінімум. Спершись на дерево, я стояв недалеко від приміщення редакції. Мій колега Вадим, котрий вийшов з роботи і замислено подивився на мене, промовив: "Бон шанс". Згідно з його схемою, викладеною якимось у перерві між моїми численними телефонними розмовами, моє дозвілля заповнюють або феміни, або удавання, що я працюю над дисертацією. Сьогодні він вирішив — черга першого. З нудьги я почав колупати кору каштана.

— Валерію Веніаміновичу! — покликали мене ззаду.

Я озирнувся. Біля "Волги", мабуть, щойно вийшовши, стояв співробітник КДБ Юшкевич.

— Не сполохайте казки, капітане. В мене це, здається, серйозно. Він засміявся. Ми потисли руки. Балачка повелася про те і се,

запитував більше він. В принципі його запитання не містили ніякої ворожості, нічого й у поведінці не підказувало про необхідність обачності. Звичайна випадкова зустріч. Звісно, я не забув, як він безуспішно намагався завербувати мене.

Але розійшлися ми тоді полюбовно і, здавалося, підстав для підозр на мій рахунок у них бути не повинно.

Капітан запитав, що я поробляю.

— Та ось, бачите, — скрушно хитнув я головою. — Попрацювати часу не вистачає. Пам'ятаєте, ото дитячу книжечку "Страшні оповідки" видав, а зараз лише окремі новелки й устигаю перекласти.

Він розуміюче підтакнув, не зводячи з мене очей.

— Добрий день! Я не запізнилася? — старанно вимовляючи слова, привіталася до нас Вірочка. Дитя зденаціоналізованого Києва, вона взагалі говорила російською мовою. А тут цей приступ українськості перед одним із тих, для кого самий факт мовлення по-українському — сигнал до пильності. Я згадав, що через жінку нас колись вигнали з раю. Ми розкланялися з куратором письменницької спілки і попростували в бік Хрещатика. Вірочка (цього разу доречно) притислася до мого рамена.

— Хто цей симпатяга, письменник? — довірливо поцікавилась вона. — Щоб не мій майбутній слідчий, — з гумором потопельника пожартував я, — Знав би цей симпатяга, який я твір несу зараз друкарці!

Вірочка подивилася на мене такими очима, що я відчув: дійсно, ще довго перекладатимуть самі новелки.

Випускниця істфаку КДУ, зараз учителька, яка підробляла друкуванням у товаристві "Знання", Люда Ширяєва мешкала на вул.Обсерваторній у старому будинку, з високими стелями, як заведено казати в Києві. Вона винаймала кімнату в якоїсь трохи зсунутої бабці, що проте, не заважало їй почуватися влаштованою. І не без

підстав: жила —бо в центрі міста, у помешканні з вигодами, платячи лише тридцятку місячно. На столі в неї стояла друкарська машинка—знаряддя майбутнього злочину.

Ми познайомилися. Люда виявилася інтелігентною милою дівчиною. Вона одразу защебетала, що їй би хотілося більше того, чого вона ніде не може прочитати. Вони з Вірою вже десь запопали Дзюбину "Інтернаціоналізм, чи русифікація?" і були "в курсі дела" щодо національних проблем. На моє запитання, чи можна їй довіряти, Віра забожилася, що то дуже чесна і порядна дівчина.

Потім моя приятелька відкланялась, посилаючись на якісь нагальні справи, і ми залишилися вдвох для з'ясування деталей. Я пояснив, що принесену статтю треба надрукувати в трьох примірниках, що про неї нікому не слід розповідати, а тим більше показувати. Все повинно бути, як у народників із "Землі та волі". Прикладом з історії означив я конспіративність дій.

— Я така рада, що можу чимось вам допомогти. — сказала вона. — Знаєте, люди, що займаються цим (адже так благородно — обстоювати правду!), здаються мені надзвичайними.

— Ну, все далеко не так ідеально, та й множини нема. Просто пишу статті, — спробував я розвіяти ту апологетизацію.

Ми попрощалися, домовившись, що Люда зателефонує, коли закінчить. Я вийшов з будинку, розмірковуючи над тим, на який п'єдестал підносить мене дівчина і яку, власне, мету переслідую сам. Ну, що особливого? Написати статтю з громадських позицій і передати її за кордон для публікації. Невже це настільки безмежно страшно — говорити, що думаєш? Невже потрібно збирати всю духовну силу, мужність, щоб висловитися, зрештою, про всім відомі речі?

Десь днів за десять Люда потелефонувала до редакції.

— Це ви? Я відповів ствердно.

— Я надрукувала ТУ статтю! — вимовила вона з притиском. Намагаючись якось зітерти нотки значущості, я промимрив вдячливу фразу, але вийшло в мене, здається, не досить природньо. Ми домовилися про зустріч.

Не знаю, що в отій коротенькій розмові насторожило мене. Я мав певність, що для журналіста, перекладача, яким мене знало КДБ, передрук матеріалів — цілком звичайна річ. Мої переговори про статтю не повинні були викликати підозри —так диктувалося логікою фаху.

Те, що редакцію прослуховували, я знав з технічної особливості, на яку вказав один телефоніст, що працював налагоджувачем підслухачок для КДБ: в разі підключення, з лінії обов'язково долине коротенький зуммер, коли зняти слухавку. А крім цього, те, як товарищі з держбезпеки (той самий Юшкевич) цікавилися у співбесідах життям та поведінкою моїх співробітників, поза сумнівом, не могло не підкріплюватися засобами сучасної техніки.

Еже ж, якби молодість знала... Невідомими для мене були оперативні дані тих, хто полював за моєю думкою. Не знав я, що мої одверті висловлювання стосовно сьогодення вже стали надбанням установи з промовистою аббревіатурою. Фіксувалися й

контакти з Володимиром Голобородьком, до якого в КДБ мали неабиякі претензії. Отже, припущення, що Марченко здатний писати не тільки за, але й проти — не виглядало неймовірним. А головне, слово "друкарка" діяло на них, мов на бика червоне. Адже в заарештовуваних останніми роками дисидентів — антирадянщиків це була постійна дійова особа слідства.

Увечері, майже наприкінці роботи, мене несподівано покликав відповідальний секретар. Воложенінов сказав, що в книгарні на Брест —Литовському проспекті відкривається виставка, присвячена білоруському книгодрукуванню, отож треба зробити репортаж у номер.

Ще сподіваючися встигнути до умовленої години, я помчав на свято книжки й вислухав нуднющі виступи яко майстрів пера, так і поліграфістів "синьоокої посестри України". "Міроприємство" тяглося нестерпно довго. Далєбі, робота за гроші перешкоджала роботі для душі. Час зустрічі минув, і я вирішив, що доведеться статтю забрати іншим разом. Літо того року в Києві було якесь навдивовижу яскраве. Виходячи на вулицю, я часто спiniaвся, милуючись буйством зеленої повені, магнетичною блакиттю неба. На думку чомусь спадало: набачитись, надивитись на ту привільну красу. На два вихідних я поїхав на дачу, де батьки звиятно обробляли город. Під лагідним сонечком я спроквола надряпав репортаж і, уникаючи докірливих поглядів працюючої родини, пішов на озеро. У неділю ввечері я заїхав до Люди, але її не застав. Бабця — господиня щось шамотіла про те, ніби з Людою приходив "гарний, такий гарний молодий чоловік", і вони подалися кудись на цілий день. Інформація з вуст старої не спонукувала до гри уяви, а крім того, мені не подобається, коли вихваляють моїх потенційних суперників. Поклавши собі іздзвонитися ввввтра, почимчикував додому.

Вночі мені наснився один із тих снів, що після них завжди цілий день болить голова. Я йшов крізь якийсь похмурий міський лабіринт. З кожним кроком заходами далі, опинився між височених сірих мурів і тут почув, як позаду клацнув замок. Я роззирався, аби знайти двері — ніде нічого не було. Потім мури довкола повільно почали рости, і небо, віддаляючись, перетворилось на маленький недосяжний клаптик. Я залишався сам на цьому зодягнутому в камінь дворичі. Зненацька я почув розпачливий мамин плач. Заметався по цементові в пошуках виходу, але даремно. Звідкілясь згори мати покликала мене і, підвівши голову, я побавив її високо у вікні з простягнутими крізь ґрати руками.

Вставши рано геть розбитий, я поквапився до друкарні. Три хвилини від будинку до тролейбусної зупинки я пройшов звичним маршрутом. У пам'яті відбилося: на подвір'ї якось незручно, при в'їзді стояла "Волга" та ще й з людьми в кабіні. На п'ятій зупинці я вийшов з тролейбуса пересісти на метро. Назустріч мені прямував капітан Юшкевич.

— Добрий день, Валерію Веніаміновичу.

Я привітався. — Як ваші справи, як ви ся маєте? Я відповів, що непогано.

— Знаєте, тут виникла одна справа, в якій ви повинні нам допомогти. Давайте-но проїдемо.

Ну, нічого ні в тоні, ні в манері цього кагебіста висловлюватися не віщувало лиха. До нас підступив бурмило, з виразом обличчя, з якого легко зробити висновок, що заняття спортом пішло на шкоду його інтелектові.

— Знайомтесь, це теж наш працівник, — дружньо відрекомендував капітан.

Бурмило простягнув руку.

— Сюди, будь-ласка. Ми сіли до "Волги". В машині точилася безжурна балачка про останні досягнення київського "Динамо", перспективи взяти золото цього сезону тощо.

Я гадав, що після чергового ЦеУ* стосовно збільшення кадрів українській секції ВЧК заманулося знову спробувати мене на стистення. Запропонував завезти по дорозі до друкарні мій матеріал, але капітан заявив, що потрібно спершу заїхати до управління. В цій машині командував парадом не я, отож поїхали на Володимирську, 33.

ЦеУ (рос. ценное указание) — цінна вказівка.

Вартовий на дверях перепитав:

— Це — Марченко? — і мої супутники повели мене далі в приміщення. У кабінеті начальника підвідділу Ковалю сиділо декількох в цивільному. Всі мовчки витріщилися на мене, щойно я переступив поріг.

— А здрастуйте, здрастуйте, Валерію Веніаміновичу! — Коваль з люб'язним усміхом вихованої людини потис мені руку.

— Проходьте, сідайте, будь ласка.

Я сів навпроти нього. Перші речення громадянина начальника були радше з лексики служби сервісу, аніж з організації, яка півстоліття вселяє жах цілому світові. У тому ж максимально гречному тоні відповів і я, доки не послідувало запитання:

— А що Ви пишете?

— Дисертацію, переклади, статті в газету, — відповів, не затинаючись.

— А ще що? — продовжував допитуватися підполковник.

— Листи друзям, — пригадав я.

— А ще які статті Ви пишете? — Коваль був суцільна цікавість.

— Та які ж? У газету, наші журнали.

— А що у вас у портфелі? Ви дозволите поглянути?

Зараз моя згода, чи навпаки не могли вплинути на його намір жодним чином.

Він витрусив усе з портфеля на стіл і заходився читати — все, написане пером. Чорнетки від колишніх журналістських рейдів, а також останній репортаж про білоруськнигу він похапцем перебіг очима і, не виявивши чогось, вартого уваги, відклав набік.

— Ну, ось чимненька стаття. Такі б і писав завжди, а то пишеш казна-що. Так ти нічого з приводу своєї журналістської діяльності нам розповісти не хочеш?

Натис кнопку збоку столу. До кімнати увійшов середнього віку чоловік у цивільному.

— Саша, возьми Марченко и поговори с ним у себя, — звернувся до нього.

Чоловік кивнув мені: — Ну, що ж. Ходімте, побалакаємо, Валерію Веніаміновичу. Однією з особливостей Київського КДБ був білінгвізм: працівники говорили зі мною по — українському й тут-таки переключались на російську у спілкуванні між собою. Це, пояснили мені згодом, тільки підтверджує добровільність їхнього переходу на російську мову.

У кабінеті мій новий співрозмовник представився: Олександр Сірик, майор республіканського управління КДБ.

— Отже. Валерію Веніаміновичу. Ви розумієте, що закликаю Вас сюди неспроста і що зараз Вам пропонується обирати самому свою долю: або Ви в усьому зізнаєтесь й розкаєтесь у скоєному, або ж відповідати мете за всією суворістю закону.

— Мені немає в чому вам зізнаватись, — не кліпаючи, подивився я у вічі майорові.

— Але, Валерію Веніаміновичу, Ви не повинні бути упертим. Таж нам відомо багато про Вашу діяльність. Ви молодий чоловік, перед яким життя тільки розпочинається, і самі себе кидаєте в жахливу прірву. Повірте, тюрма — не місце для такого інтелігентного хлопця, як Ви.

— Будемо сподіватися, до цього не дійде, — оптимістично докинув я.

— Так, але для цього ви повинні розповісти все про ті антирадянські документи, які ви виготовляли.

— Я таких не пам'ятаю.

— Ну, як же? А ось стаття, де дискутують двоє, діалог...

— Фіу-у-у, — свиснув я подумки. — Значить Людка попалася.

— Навряд чи зможу я допомогти Вам: подібних речей я не писав. — У голові майнуло, що розколотися першої ж години перебування в КДБ було б вельми несолідно.

Ми балакали з Сіриком від дев'ятої до дванадцятої години. Кілька разів нас уривали телефонні дзвінки. То цікавилися станом справи Коваль та начальник слідчого відділу полковник Туркін. Нарешті мій майор сказав з металом у голосі:

— Гаразд. Тоді з Вами доведеться розмовляти інакше. Він набрав номер телефону:

— Так. Не зізнається. Подавати ордер на підпис? Гаразд.

і покотилася лавина. За якихось півгодини мені пред'явили ордер на затримання з підписами голови КДБ Федорчука та Прокурора УРСР Глуха. Ще за годину я вже сидів на залізному ліжку в камері й обмірковував, як усе це сталось. Надвечір повели на перший допит. Сірик поклав переді мною рукопис моєї безталанної статті, питаючи, що я можу показати з цього приводу?

Я подумав про друкарку. Бідна дівчина. Їй ця халепа так просто не минеться. Згодом з її показів, з якими дістав змогу ознайомитися під час закриття справи, довідався, що відбувалось того фатального вечора, коли я не прийшов на побачення. Люда чекала мене на умовленому місці понад півгодини. В цей час до неї підійшов якийсь чоловік і ламаною російською мовою запитав, як пройти до готелю "Дніпро". Вона пояснила. Потім сама поволі пішла вулицею. Несподівано біля кінотеатру "Україна" до неї підступили два співробітники карного розшуку, які,

продемонструвавши посвідчення, запропонували дати пояснення з приводу її зустрічі з іноземцем. Дівчину завезли до Печерського райвідділу міліції, де оглянули все в її торбинці. Виявлений мій рукопис "Київський діалог" та три примірники машинопису начальник Печерського райвідділу міліції передав із супровідним листом до управління КДБ при РМ УРСР.

Отже, зловили нас просто. Неважко зміркувати, що в разі, якби в неї виявили якийсь некрамольний переклад або що, міліціонери б чемно перепросили за помилку, кагебісти б переконалися, що в моїй скромній особі мають справу з вірнопідданим, а доноси про словесні ескапади списали б на традиційне вільнодумствування в шинку.

І не з'явитися б тоді кримінальній справі N 60, розпочатій 25 червня 1973 року проти Марченка В.В., що народився в м.Києві 16 вересня 1947 року, неодруженого, освіта вища, працював у відділі зарубіжних літератур газети "Літературна Україна".

ЗЛОДІЇ

Двері позаду мене грюкнули, і я почув клацання засувів, якими відгороджувалося від мене суспільство розвинутого соціалізму.

У маленькій тісній камері на ліжку сидів чоловік. Вдягнений по-домашньому в простий спортивний костюм з відстовбурченими на колінах шараварами, він не скидався на зарізяку-арештанта, хіба що бліде обличчя вказувало: мало буває на повітрі. Приголомшений зливою впалих на мене за день подій, я не одразу знайшовся на слова вітання. Але чоловік, зацікавлено і не без зичливості дивлячись на мене, перший простягнув руку:

— Добридень. Мене звуть Валентин. Я назвав себе.

Вочевидь, знуджений за спілкуванням, він сипнув був питаннями "звідки, що та як?", але відчувши мою пригніченість і небажання вести балачки, замовк і тактовно вступився в книжку. З науковою проблемою психологічної несумісності йому стрічатися, може, й не доводилося, зате на тонкощах камерних взаємин він знався. В цьому я пересвідчився не раз. Я сів на відтепер моє ліжко, пригадуючи почуті уранці слова майора та його колег: "Тоді сидітимеш". — Ця фраза поступово заступила решту, і я почав усвідомлювати, що потрапив у міцні тенета, й виборсатися звідси ніяк.

— Сталося! — спало на думку мовлене на розп'ятті. Я підвівся й, підійшовши до правил поведінки, вивішених на стінці в кутку, поринув у читання. Увагу мою привернув пункт про те, що вагітним жінкам замість загальної одногодинної прогулянки дозволяється двогодинна, а також — додаткова передача. Письмо, пунктуація — знайомі атрибути газетярського побуту — допомагали позбутися зимного оціпеніння.

Я озирнувся на співкамерника:

— То тут і вагітних тримають?

— Аякже, й мамки сидять. — охоче відірвався він від книжки.

— А дітей куди? — Ця ситуація якось не вкладалася мені до голови. — До дитбудинку. А не схоче, то є спеціальні табори, де вони з дітьми й сидять.

Я стояв, розмірковуючи над почутим, і зненацька подумав, що переді мною відкривається світ, якого я не знав. Тобто раніше у свідомості плавали поняття: тюрма, табір, строк, але конкретно наповненого змісту вони для мене ніколи не мали.

— Коли на етап підеш, надивишся на їх, ріднесеньких, — продовжував мій співкамерник.

— То це ж виходить, що дітки без вини сидять у тюрмі? — не міг я взяти утямки. — Виходить, — саркастично погодився він. — Ганебно, — вимовив я емоційно. — Бандити, — поправив мене новий знайомий. Я з подивом глянув на нього і запитав, за віщо він сидить. — О, це довга історія, — відповів ухильно — Ще маємо час, набалакаємось. Ми справді розмовляли з ним весь час, який залишався в нас між сном та допитами. Умудрений і досвідченіший Валентин одразу збагнув, що я не підсажений агент, отож розмови наші набули невимушеного характеру. Він одверто оповідав про свої колишні походеньки, власне, все життя аж до арешту. Слідство в нього вже завершилося, і з'ясовано було по справі "від і до", як він сам зауважив, знову всміхнувшись. Валентин говорив зі мною по-російському, я — по-українському, але я не помітив у нього частоті в українців-перекинчиків зневаги, а тим більше ненависти до моєї мови. Ми тільки з'ясували, що я — націоналіст (тобто той, хто відданий рідній мові), і цього було досить, щоб питання для нього вважалось розв'язаним. Він пам'ятав, що за національністю українець, але те, що в нього вдома побутує чужа мова, сприймав як доконаний, який нікому не завдає шкоди, факт. Моє обстоювання хоч не шанував, та розумів як гідну права на існування пристрасть, таку ж, як скажімо, гра в карти. Для нього головним у людині було особисте бажання, решта має бути зруйнована, мов Карфаген. Без особливої настирности розпитуючи про мої спонукальні чинники, Валентин дивувався, що я сідаю за таку дурницю — боротьба за зникаючу мову. Я сказав, що для мене це важливіше, ніж машина і дача. Він співчутливо глянув на мене: — І даремно. Прожити вік треба в розкошах. Це єдине, чого варто жадати й прагнути. Все інше — марнота марнот, — резюмував він цитатою з Еклезіаста. Коли я повідомив йому про це, він посміхнувся: — От бачиш, я йду дорогою, заповіданою предками. Дуже шкода, що не читав Біблії. Я пояснив, що в ці слова Еклезіаста вкладено ідеалістичний, а не матеріялістично — гедонічний зміст. Його реакція була несподіваною: — І ти туди. Мені, знаєш, із цим ідеалізмом громадяни начальники в печінки в'їлися! Думай, як гарно буде жити в майбутньому, а зараз працуй. Однакова в них пісенька, що в зоні перед зеками, що тут — на трибунах. Я от удома диспут мав із матір'ю. Вона мені кричить: "Злодюго, сякий — такий. Як тобі не сором красти? — Ну, я спочатку віднікувався: "Та не, мамо. Навіщо ці розмови?" А вона в плач: "Я щастя своєму синові хочу, щоб жив, як усі люди, а не по тюрмах сидів!" Ну, тут мене й заїло: а якого ти щастя для мене хочеш? Гарувати на заводі і не мати за віщо дітей м'ясом нагодувати? Ось ти вік звікувала в цеху, закіптюжена, зчорніла, а що заробила? — Шарпнув дверцята шафи, тицяю на її блаженські речі. Ось цих два плаття ситцевих та пальто, яке носиш п'ятирічку і семирічку, черевики, які небіжчик-батько з фронту приніс? Ну, яку винагороду маєш за свою працю? — Вона спершу не знала, що сказати, потому

знайшлася: "Зате чесно". — Е-е, чого бідний? Бо дурний! — Він махнув рукою на безнадійність подібних суперечок. — Ось мета, — сяйнув він очима, — гарно справу обробити, зірвати великий куш і гуляй до несхочу! Щоб грошей не шкодувати, щоб вино річкою, щоб по жінках, як по килимах... Сам — у чорному костюмі, лакових туфлях... А тоді нехай хоч потоп!

— Не бачу в тому краси, — сказав я.

— А я в тому, чого бажаєш ти! — парирував він. І тоді я подумав про життєві шляхи цього 33-річного киянина.

Доля покоління народжених на початку 40-их років, натовплених війною та безнастанними злиднями, постала переді мною в світлі пригаданої розмови з двоюрідним братом, 1939 року народження, котрий зауважив, що добру половину їхнього класу переїхало колесо тюремної машини.

— За віщо ти вперше сів? — запитав я Валентина.

— Пограбування, — кинув він коротко. — Обмолотили "Промтовари" на Куренівці. І хоч я, тоді 16-літній пацан, лише стояв на атасі, — вліпили десятку. Отак, з 56-го на лісоповалі в Сибіру і розпочали переконувати, що праця на них — справа честі, доблесті і героїства. Отак, на власному горбі я зазнав, що то є ідеалізм.

— Це зовсім інше, це — ошуканство й визиск, — заперечив йому.

— Ну, знаєш, мліючи від захвату, співати "Реве та стогне Дніпр широкий", коли сам голодний і погано вдягнений, я теж не буду.

— І даремно. — в запалі повторив я фразу, якою розпочалася дискусія.

— Ми не зрозуміємо один одного, — розсудливо озвався Валентин. — Бо кожен має свої переконання. Я не збираюся нав'язувати свої. Це-бо у звичаях "ментів". Але й не стерплю, якщо ти чи будь-хто лізтиме до мене в душу. Ось поти моє, — він повторив Франковий вислів, тільки в російському перекладі.

— Я краду в держа ви, а не з кишені вимученого роботяги. Мені дають за це строк. Одначе, доки вони мене зловлять, я живу в своє задоволення. Ті ж, що судять мене — лицеміри самі. Вони заплющують очі на крадіїв-міністрів, які жиріють народним коштом — їм і квартири кращі, і їжа не з мого порожньооприлавкового гастроному, і дітей не шлють цілину орати, а до інститутів повлаштовували. То чим я гірший від того феодала, що прикрився "партійною квіткою"? — смішно розтягуючи слова, переінакшив він назву партквитка.

Якось по обіді, спинившись посеред камери, він став чигати поезію. Спершу я подумав, що це одна з блатних екстравагантностей, бажання пустити пил у вічі. Але, придивившись до виразу Валентиного обличчя, я помітив, що для нього це не є хвилева забаганка. Він читав вірша з явним замилюванням, відчуючи ритм і роблячи правильні логічні наголоси, виказував справжній акторський хист. Що Єсеніна обожнюють у таборах, мені відомо було давно, та тільки зараз, під час цієї декламації, я відчув, чим так привабив поет кримінальників. Замкнені за дроти та фати, люди прагнули краси чистої і ясної, як у Єсеніна. А понад це імпонувала його залюбленість в оту властиву їм відчайдушність, розуміння їхньої тоскноти, через яку і потяг до забуття

в пиятиці, гульбиськах.

— Гарна поезія, — сказав, закінчивши читати, Валентин.

— А от української такої нема. І взагалі нема ніякої. Я сказав, щоб він не брався судити про те, чого не знає.

— Як це, не знаю? — обурився мій співрозмовник. — Та я перечитую кожен збірник віршів, що мені зустрічається. Ось і в тутешній бібліотеці знайшов Тичину, Рильського, Малишка. Та таке все казенне, нещире. Правда, в Рильського я натрапив на цікаву штучку.

І він, на мій величезний подив, продекламував "У жаркі дні збирання винограду її я стрів".

— Ти любиш вірші? — перепитав я. Він не без задоволення відповів:

— Так.

— Шкодує, що не в змозі продемонструвати тобі кращих здобутків української поезії. Для цього ми повинні були б походити до бібліотеки Академії Наук, беручи видання дореволюційні, а чи 20-их років. Тоді ти змінив би свою думку про меншеартість літератури твого рідного народу.

— Але що крамольного в ліриці? Якби були у когось із наших твори, як у Єсеніна, сумніваюсь, щоб їх не друкували.

— Можеш відкинути всілякі сумніви. У ганеного тобою Тичини та й того ж Рильського, у книжці якого тобі вдалося відшукати єдину пристойну поезію, є цілі збірки чистої лірики, що здобула світове визнання.

— І тим відданим партії лавреатам не вільно друкувати все своє?

— Як бачиш. Тобто десь у немасовому десятитомнику розділ лірики буде поміщено, але далеко не всю, та ще й з редакторськими виправленнями. Валентин дивився на мене розумним поглядом. Для нього вперше постала проблема свободи творчості в СРСР. І раптом він знову почав неквапливо:

— "Что тут долго говорит? Что тут спрашивать? Вот стою я перед вами, словно голенький. Я с племянницей гулял, с тети Пашиной, и в кино ее водил, и в Сокольники".

Він читав поему Галича про гріхопадіння члена партії, якого прописують за аморалку на партзборах, так кумедно відтворюючи драматичну сторінку біографії простої радянської людини, що я не міг нареготатись, слухаючи знайомий твір.

Вдруге він сів за афери та спекуляцію. Мав у Москві на складі знайомство, звідти перевозив до Києва дефіцитні імпортні речі, які реалізували за значно вищою ціною. За його розповіддю, навар був непоганий. Потім були ще "колючки", тобто ув'язнення, за чергову розбіжність у тлумаченні способу життя між ним та владою. І ось зараз, вчетверте — справи валютні, чому й опинився в КГБ.

— Так життя ж не матимеш, Валентине! Це наче в потопельника, — виринув, повітря хапнув і занурився, доки води не наковтався. Знову виринув, повітря хапнув і знову — під воду, аж до того часу, коли вже сил не стане плисти.

— Таке життя, — розвів він руками непереконаний. — От і ти відтепер

плистимеш у цій річечці. А не схочеш ковтати та занурюватися, ставай їхнім. Бо з своїх рук, брате, вони без мита не пускають.

Ми не побули разом і тижня. Одного ранку крізь відчинену кормушку коридорний прошепотів:

— Хто тут на "Л"?

— Ленін, — так само пошепки відповів йому Валентин.

— Не глумися мені, а кажи прізвище, коли по-людськи запитують,

— підвищив голос прапорщик.

— Ну, я, — похмуро озвався Валентин, по-зłodійськи примруживши око.

— Збирайся з речами, швидко!

— Мабуть, повезуть до столиці на очну ставку, — висловив він здогад.

— Як би там не було, а не згадуй злого і хай тобі щастить видертися з якомога меншим строком.

Я побажав йому того самого. На прощання ми міцно потисли руки.

Спогад про співкамерника, якого поселили після Валентина, і зараз викликає в мене почуття, подібне зазнаному від дотику до слимака. І не через те, що пізніше виявилось: Гаркуша був "квочка", підсажений вивідувач. Усе, що він доніс про мої погляди, зв'язки, діяльність, мало що важило тоді, і вже зовсім нічого зараз. Підступність його ролі полягає в тім, що в найскрутніші часи мого блукання в лабіринтах слідства, він зробив найбільше, щоб віднадити мене від засад моральности, відштовхнути від протистояння злу. Але про це згодом. Ото ж, коли десь через півтора місяця перебування разом з Гаркушею я заявив слідчому, що знаю напевно, хто підказав їм обговорюваний епізод справи, в камері залишився один.

Самотність — річ приємна для філософів, стерпна для тренованих, стосовно ж пересічних в'язнів, а саме до таких, щойно сівши, належав автор цих рядків, дефініція "людина — істота суспільна" є цілком слухна. І коли по тижню самотности через камерний поріг переступив новий мешканець, я навіть зрадив. За час, проведений у КГБ, я вже зрозумів, що з нашим братом, політичним, мені в парі не бути, тому ще до знайомства міг з упевненістю сказати: знову злодій. Справді. Гену (повне ім'я Генріх

Бурилін, росіянин. 1946 року народження) було привезено з табору у зв'язку з нововідкритими обставинами якоїсь справи. Чи то була його власна справа, а чи йшов свідком по справі іншого, новоприбулий не з'ясовував, а я, згідно з неписаним звичаєм, не мав права допитуватися. Про слідство арештант розповідає рівно стільки, скільки вважає за потрібне. Теж киянин, із своїх 27 років 14 перебував в ув'язненні, у що я легко пойняв віри увечері, коли він, скинувши верхній одяг, залишився в трусах і майці. Його тіло густо вкривало татуювання. Я не без цікавості поглянув на ті малюнки та написи. Чогось особливо химерного не знайшов: орел, який несе в пазурях голу жінку, — на грудях, на правому рамені — портрет Леніна, на лівому — жіноча голівка з перманентом та підписом "Люся", на гомілкях — кинджал, обплутаний зміями, та написом із стрілкою вниз "они устали". Новий знайомий терпляче зносив мої зиркання.

І хоч з міркувань такту розглядати відкрито я не наважувався, мені стало ясно: він довго не лягає під ковдру навмисно, аби я міг розглянути все одразу і до останку. Вдовольнивши цікавість, я сказав, що в нього витатуйовано відомі наколки. Він погодився: — Так, малювалося все ще в дитячій колонії, а там мастаків не було. От якби зараз на "строгачі" (зона суворого режиму), то наколки б зробили і кольорові, і за змістом — куди цим!

— А що й зараз, якби мав місце, обколовся б? — запитав я.

— Не весь. Пару, але щоб був клас! — він підніс руку до грудей, стуливши кулак, відтак енергійно струснув кистю і розчепірів п'ятірню. Цей жест означав найвищу оцінку. Взагалі, рухами рук, спритними і зграбними, з довгастими гнучкими пальцями, мій співкамерник неодмінно супроводжував мову. Ця манера жестикулювати нагадала мені часто бачених у дитинстві біля винних рундуків підпилих злодіїв, так само і в них були руки, зігнуті в ліктях, кисть виробляла неймовірні оберти, вигини, помаху, довершуючись еквілібристикою пальців на рівні обличчя.

— Так тебе привезли із зони?

-Угу.

— А за що сів?

— За кишенью.

— І багато вкрав?

— Купив, — поправив він мене жаргонним.

— Ну. скільки було грошей, коли попався? — допитувався я.

— Та п'ятнадцять карбованців.

— І оце заради них варто було діставати 6 років?

— Якби знав, де впадеш! — мотнув він головою. Вони за мною стежили. Я на свободі не походив і пари місяців. Ми з приятелем удвох ускочили. І він же влаштований був незлецьки, працював зав.овочевим магазином, а от бачиш, не пофортило (форт — доля, щастя). Зранку підпили. Я його й потягнув, щоб прикривав. З Нивок доїхали до площі Перемоги. Звідти пішли на базар. Знаєш, де? — Я підтвердив. — А там я одну жінку пригледів. Телиця. Купувала щось і гаманець зверху поклала. Я його поцупив тихо. А коли почали мене "в'язати", встиг "покупку" у смітник відкинути. Вони без речдоку взяли, аж потім, за кілька днів принесли знайдений гаман і отак судили. Свавільно, за показами самих оперативників з карного розшуку, бо потерпіла нічого до пуття сказати не могла. Виявила тільки, що нема грошей, а хто, як украв — ані бельмеса. На суді їй суддя усе підказував, що говорити.

— Але ж та жінка працювала. Може, то були її останні гроші до получки, а ти хотів забрати?

— А, нічого. Вона собі ще заробить, — вимовив він безжурно. У його очах не було місця для жалю.

— Ти багато працював по кишнях? — спитав я.

— Перед третьою посадкою понад рік.

— Бувало, що чимало крав одразу?

— Траплялося, пам'ятаю, сів якимось у трамвай на "Політехнічній". Гуляючи їхав, не для справи. А переді мною дівчисько протиснулося, років 14-15. Не дуже вбрана та й зовні якась хирлява. А мене щось наче підштовхнуло: буде! Вона гаман у кишені пальтечка тримала. Я помітив, як лапала, чи на місці. З нею було легко. Мале, задивилося на щось за вікном. Коли взяв, відчув — чимало. Відійшов у кінець вагону. А вона в цей час виявила, що гроші пропали. Плач, сльози. Я аж пошкодував був спочатку, хотів підкинути. А потім подумав: чи мене пошкоднують, коли судитимуть? І мерщій на зупинці зліз. 300 карбованців виявилось.

Я обережно спробував усовістити: . — І не шкода було дівчинки? Ти ж уявляєш, скільки батькам треба за них гарувати, відмовляючи собі в усьому? А може, вона вдвох із матір'ю живе? Тоді взагалі катастрофа!

— Якби я так міркував, красти б не став. — спокійно сказав він. — Чи мене обходять чийсь сльози? Купив. Добряче. От і гаразд!

— А смаленого вовка доводилося побачити?

— Мало місце, — так само без надміру емоцій, згадував він. — У тролейбусі на Повітрофлотському попався. Здоровило з орденськими колодками, мабуть, фронтовик, помітив, що я до одного пуріца з каракулевим коміром поліз. На весь тролейбус заволав, пару раз і по пиці вмазав. Тьху! — сплюнув він презирливо. — Водій, спинивши прямо на мості, двері відчинив, а вони вивели, щоб до міліції тягти. Ну, я й шугонув прямо з мосту.

— Там же метрів 10, коли не більше! — А що зробиш? — спитав він по-українському. — Стрибнув. Добре,

внизу клумба була. Потім побіг, а так рух шалений, мало під машину не потрапив. Та минулося, слава Богу!

— Покажи, як ти крадеш?

— Ставай.

Я став, як стою завжди в метро чи тролейбусі, він наблизився до мене. Пхнув злегка з лівого боку, ненароком торкнувся спини і, ніби змушений від тісноти стояти впритул до мене, поліз до правої кишені штанів. Справді, його ледве можна було відчути. Кілька секунд — і вже носовичок з гребінцем опинилися в його руці і блискавично зникли в його кишені.

— Краще працювати з напарником. Тоді "покупку" сплавляєш одразу, а сам спокійний залишаєшся на місці.

— І багато виходило на місяць?

— Двісті — триста. Щоправда, іноді не щастило, тоді сидів на бобах. Я любив, коли йшов форт, заскочити в гастроном, двоповерховий, на розі Червоноармійської та Саксаганського, взяти там великий торт і принести додому. Моя жінка жила на Нивках, у кінці Щербакова. Ну, ясне діло, пару пляшок, шпротики, ковбаса, — він за звичкою відстобурченою долонею й пальцями "мельтешив" у супроводі мови. Зараз я вже знав, чому вони в нього такі зграбні.

— Ти сказав "жила". А де вона зараз?

— Не знаю, — байдуже знизав плечима. — До мене в зону приїздили, допитувати про неї. Нібито десь зникла, лишивши малого самого вдома. Вона останнім часом плуталася з наркоманами. Я їм того, звісно, не сказав, але, гадаю, понесло її десь "на мурку" (привільне злочинське життя).

— Невже тобі сина не шкода?

— А що йому станеться? Вже 7 років має. Вмерти від голоду не дадуть, виросте...

— Собі на радість, батькам на втіху, — подумав я вголос.

Гена дивився у вікно, скрививши кутик рота, з виглядом, що свідчив про його цілковиту байдужість, коли не зверхність до заторкнутої теми. Я зрозумів, що в нього вже про це розпитували або хтось із адміністрації в зоні, або на суді — і припинив розмову. Звичні людські почуття були чужими для цього молодого чоловіка, що зріс по той бік добра. А не керуватись засвоєними змалку законами злочинного світу він не мав підстав. Його життя було назавжди пов'язане з крадіжством, отже, тюрмою. Мені відомі були подібні долі. Зростав з матір'ю, без батька. А та, працюючи пралею, ледве заробляла на хліб. Завжди голодний, а в самотньої неосвіченої матері ще й без виховання, перебував під цілковитим впливом вулиці. Звичайно, не з кращого її боку. Гультай і бійкар, учасник витівок із скандальним, часто хуліганським присмаком, учитися не встигав. Був переведений до школи важковиховуваних, переростків. Злочинська кар'єра його розпочалася з нищпорення по кишенях у гардеробі та цуплення пончиків у шкільному буфеті. Підрісши, грабував голубники. Птахів викрадали, як правило, породистих: "поштарів", "турманів", чия ціна на пташиному базарі стояла високо. Потім нападав увечері на самотніх перехожих жінок, видираючи з рук торбинки або хапаючи хутрянні шапки з голови. Зрозуміло, його життя й діяльність не минали повз увагу міліції. Спершу Гену взяли на облік, відтак колонія, пограбування продуктового ларка — знову колонія і зона для дорослих. Таким чином, у достовірності наколки "тюрма — не мать родна" він мав нагоду переконатися з раннього дитинства. Іноді мені здавалося, що в його погляді, який я ловив на собі, виникає вираз осуду, бридливості. Але він жодних претензій не висловлював. І я ставив те на карб неминучому в'язничному очуженню. По кількох місяцях нашого перебування разом він зізнався:

— Знаєш, я спочатку був вирішив, що ти "півень" (педераст).

— Чому? — мене аж у зимний піт вкинуло.

— Бачиш, ти носиш труси з квітчастої тканини, співаєш часом жіночих пісень ("Ой чорна я ти, чорна"), зрадив, коли з дому передати напахчений парфумами носовичок... Я слухав уважно. Бо він розкривав мені бачення того незнамого світу, який відтепер ставав моїм, і де за кожну похибку можна було гірко поплатитись. У цьому я переконався буквально найближчим часом. Мені не давали паперу та ручок ні для чого іншого, крім написання заяв. Знуджений читанням бібліотечної радянської літератури, я пристав на Генину пропозицію пограти доміно у "телефон". Гра, нескладна на перший погляд, вимагала, проте, хисту й досвіду. Тим не менше, я неодноразово виграв. І ось, зранку, як звичайно, до камери зайшов черговий прапорщик і гримав

на Генку за неохайно застелене ліжко. Коли мент пішов, я хвацько вилаявся і, бажаючи виказати свою запеклість, зло запропонував співкамерникові:

— Може, зіграємо на нього? Річ певна, я промовляв ті слова не з метою їхнього здійснення. Це була поза молодика, звиклого до безвідповідального базікання. Я присвиснув і хотів додати ще щось лоскітно-ризиковане, та відчув якусь зміну в приміщенні. Я поглянув на Гену. Він дивився на мене колючим невідривним поглядом, змусивши затнутись.

— Я-то зіграю на нього. І я виконаю те, що має статись. А от чи вистачить на це духу в тебе? Ти, Жорику? (зневажливе прізвисько молодиків панського вигляду).

Отетерілий, я враз усвідомив, яку змолів дурницю. Бавлячись словами, я не просто важив на чиєсь життя. Я запропонував моєму партнерові смертельну гру, бо за напад на охоронця слідувала неодмінно найсуворіша кара. А крім того, у цей спосіб я випробовував його дух: чи наважиться утвердити найвищу злочинську доблесть, сплачуючи картярський борг убивством?

Я перепросив. Але мій співкамерник ще довго не міг оговтатись, зиркаючи на мене скося і важко дихаючи. Що слово важить много, після цього я затямив добре. І не тому, що злякався. Як казав один кримінальник, всі люди поділяються на два типи: на тих, хто здатний убити людину, і тих, хто не здатний. Я належав до останніх.

Вже після суду якось увечері Гена сказав:

— Ну ось, назабаром тебе візьмуть на етап. Моя тобі порада, ти по-українському у вагонзаку не розмовляй.

— Це ж чому? — настала моя черга зціпити зуби.

— Та засміють хлопці. Ти ж знаєш, як у нас ставляться до тих, хто по-українському балакає? Почнуть дражнити: іди свиней пасти, абощо. А поки ти розтлумачуватимеш, іще й відлупцюють.

Він мав рацію. Та коли він одного разу заявив: "Я скуштував, по чім фунт лиха і знаю життя. А що ти, з татом-мамою зріши, розумієшся на ньому?" — я скептично похитав головою, подумки відмовляючи злодієві у праві мати рацію. І лише по роках ув'язнення, численних зустрічах з гидотою, ненавистю, кривдою та взірцями людяности, я переконався, що мій перевесник значною мірою мав слушність. Тільки розібратися в пізаному та зберегти себе, на жаль, не зумів.

1975р. Урал

ШЛЯХИ, ЯКІ МИ ОБИРАЄМО

Свій день народження я відзначив у камері під час слідства. 26. Чи конче мусило статися, щоб не минула мене ця чаша?

Енергійна активістка Люда, секретарка з приймальні голови СПУ, запропонувала обрати мене секретарем спілчанського бюро комсомолу. Що дає це звання, було відомо, як відомо й до чого зобов'язує. В газеті я ще міг лавірувати. Уникати одіозно-пропагандистських матеріалів, ховатись за псевдонімом, хоч такої практики керівництво не схвалювало, зрідка писати на догоду, але принаймні, не виявляти ентузіазму. В інтересах справи можна було випробувати шлях адвоката Мартіяна. Та

які знання, ідейний чар мав я для неминучого духовного протистояння? Священики-місіонери, перш ніж стати на путь праці во славу Господню, закінчують по два-три теологічних університети. Наші націоналісти з ОУН змалку виховувались на засадах релігійності, а отже, високої моральної стійкості. Всі борці-революціонери читають свою нелегальну літературу. Я жив та виховувався за тоталітаризму, коли нічого подібного не існувало. Моя заборонена література зводилася до промарксистської "Інтернаціоналізм, чи русифікація?" І.Дзюби та кількох недосконалих статей української дореволюційної критики. І виходило, що за місце мусів заплатити душею. Я відмовився. Вочевидь, не кожному із спілчанських комсомольців були властиві гризоти футуристично-ідеологічного характеру, бо за заповітну посаду мертвою хваткою вчепився мій колега Ігор Кравченко, який щойно відслужив рік в армії і завершував роман "Солдатський острів"; не читаючи, можна здогадатися про його військово-патріотичний зміст. Ми зібралися на комсомольські збори, які раніше звичайно проводилися для ухвали рішень, заготовлених заздалегідь меткою Людочкою. Я сидів біля друкарки Тані, яка зажила заслуженої слави дівчини з найкращим бюстом у спілці. І поки доповідачка з кулеметною частотою вистрілювала підсумок нашої розмаїтої, але нездійсненої діяльності (її талант до канцелярської синоніміки просто захоплював), палко намагався схилити сусідку до давно назрілого культпоходу в кіно, вона ж вишукувала день, вільний від навчань на вечірньому відділі в університеті. Отже, коли ми, на обопільну втіху, віднайшли середнє арифметичне щодо дати зустрічі, засідання доходило кінця. Але тут слово забрав Ігор Кравченко. Він з несподіваним пафосом почав говорити про свою службу у війську, відчуття товарищескості, яке пронизує тамтешнє життя, ідейну загартованість воїнів тощо. В цьому здерев'янілому чиновникові я ледве пізнав колишнього однокашника, який не цурався ні жарту, ні чарки. Все ще не знаходячи пояснення тому, що відбувалось, я лагідно запитав у Люди, з чого це він запалав любов'ю до політнавчання. Та, сумно глянувши на годинник, сказала, що Кравченко випробовує на нас реферат "Інтернаціональне виховання в Радянській армії", який доручено йому підготувати парткомом задля вступу до кандидатів у члени КП РС. Він терзав нас півгодини. Таня, яку після років праці у приймальні титана радянської прози Юрія Збанацького словом уразити було важко, якийсь час прислухалась до потоку казенної мудрості, що струмував з вуст нашого ровесника, а далі з подивом хитнула головою: — Ну, демаго-ог!

Цей трамплін, як можна бачити, діє безвідмовно. З посади комсорга Кравченко став членом КПРС, видав нецікавий і не художній роман "Солдатський острів", вступив до СПУ. Після нього аналогічну кар'єру зробив поет Микола Луків. Щоправда, в цьому випадку, напевно, модифікація — за кордон у нас випускають навіть не кожного члена СПУ.

Під час кореспондентських поїздок на різні Декади, Свята, Дні я міг бачити майбутнє тих, хто йде в літературу подібним шляхом. Це — участь у помпезних, без крихти щирості вечорах, до яких зовсім байдуже доставленим туди в добровільно-примусовому порядку і там-таки вихвалюваним трударям. Це — роль дворушника, який

виголошує не свої думки і діє часто не за своїми переконаннями. Це — пиятика за столом святкової учти, що за неї треба платити у вищезазначений спосіб. Це — легше, заможніше життя, ніж у селянина, робітника, вчителя, інженера. Але, Боже ж мій, якою ціною!

З Михайлом Саченком, доки він не перейшов до театрального інституту, ми 2 роки навчалися на філфаці. Отже, спускаючись після лекції на Хрещатик і зустрічаючи тепер уже богемного Миха, я не проминав нагоди потеревенити. Я знав, що він ходить у приятелях Параджанова. Знав, що відомий режисер схвально відгукується про його студентські фільми. Не знав я лише подробиць Михайлових взаємин із КГБ. А взаємини, виявляється, були вельми напруженими. І довідався я про те з цілком несподіваного джерела. Моя близька приятелька Милка, випускниця театрознавчого факультету, мала з Саченком на дружній нозі. Більше того, як і кожний справжній віршотворець, Михайло за предмет обожнювання обрав красуню Милку. Своє почуття він вважав піднесеним та чистим, і, як запевняє прекрасна дама, ніяких сяких-таких видів на неї не мав. Вона-бо була заміжня і тоді щойно народила сина. Ймовірно, в Києві повторювалася Love story* з давньої італійщини: Петрарка-Лаура. Судити про її поетичне вирішення ми зможемо згодом. Якщо, звичайно, вірші не вилучено під час обшуку, як речдоки злочинного мислення. Отже, зітхання безутішно тривали протягом 1972 року (я обмежусь періодом, що стосується висвітлюваної теми), й ось одного літнього дня Милка, зв'язавши мене страшною клятвою про те, що нікому нічого не скажу, розповіла: Михайло зізнався їй — його вкотре вже викликали на Володимирську. З. а зараз узяли підписку, що він ніколи більше не писатиме віршів. Крамоли він не писав і раніше, запевнила Милка, то була вишукана талановита лірика, яку видрукували за кордоном. Вона ще раз вирвала з мене клятву, що нікому не скажу, і дала прочитати вірш, який Михайло присвятив їй. За роки, що минули відтоді, ні в пресі, ні в періодиці я не зустрічав прізвища Саченка. Можна й не напружувати уяви: якби він зрадив своїй Музі, його творче життя набуло б друківаних форм.

Одного дня на допиті мова пішла про антирадянські висловлювання в присутності вчителя української мови та літератури Віктора Кириленка. Я зрозумів, що хтось із свідків-співкурсників дав його в переліку імен, і зараз Сірику залишається доконувати обов'язок. Вітька був хлопець спортовий, і навіть фахові дисципліни його цікавили постільки-поскільки. Про політику я з ним ніколи не говорив у силу хоча б розбіжності уподобань житейських, не кажу вже, що на цім світі не конче з усіма варто говорити про політику. Події з моїм однокашником розгорталися подальшим чином: Кириленка ревно допитали стосовно особи заарештованого, але, знаючи мене лише за батьковим прізвищем Умрилов, яке я офіційно змінив по закінченню університету, він не міг збагнути, що то за один — Валерій Марченко та чому той вів з ним, незнайомим чоловіком, антирадянські розмови. Врешті-решт (я це все згодом вичитав у протоколі допиту) Віктор згадав, що, на російській філології вчився Василь Марченко, з яким він був знайомий, і вдався до експресивного фразеологічного звороту, через дорогу навприсядки, і що, можливо, той Василь Марченко й проводив антирадянські розмови,

але він, Кириленко цього не пам'ятає. Я зрозумів, тут Вітька натякає на той свій стан, коли після любої серцю чарчини-другої, бо хто ж є на світі, щоб був без гріха? (Возний з "Наталки-Полтавки"), увесь "об'єктивний світ сприймається через суб'єкта" (професор Я.Білоштан) не вельми виразно. Нелукавий і добродушний Вітька Кириленко. Він чи не єдиний з допитаних університетських знайомих знайшов у собі сили не погодитись з вимогою кривосвідчення. Хоч міг би, як і інші свідки, згодом виправдовувати намови, підказані кагебістами: той все одно сидить, а нам — жити. За свою непоступливість він поплатився. З республіканського УКГБ на нього в Кривий Ріг надіслали "бомагу" для вжиття належних адміністративних заходів.

А чи можна було мовчати взагалі? Пригадалась доля двох поетів, якою її знав я. Микола Воробйов ходив до університету погано вдягнений, з оберемком книжок під пахвою і дивакуватим виглядом, властивим більшості студентів філософського факультету. З однією проте істинною відмінністю. У виразі його очей не було затурканості. Ми, кияни, які не мешкали з ним у гуртожитку, з подивом витріщались на цього невисокого лисуватого молодого чоловіка, який, переказували, прочитав усього Леніна. Навіщо? Відповіді на цю загадку сфінкса я не чув, бо особисто з Воробйовим знайомий не був. Ті, що дружили з ним, розповідали, що ведеться йому на стипендію не жирно, віршів же друкують обмаль. Чому й гонорару — мишчині слізки. Потім він перевівся до нас на філологічний факультет. Я став бачити його частіше. І серед нас більше заговорили про його творчість. Мої однокурсники читали його недруковані вірші і в один голос запевняли, що це — європейський рівень. Поезія його глибинна, самотня піде в віки. Про Коротича, Олійника, навіть Вінграновського так ніколи не мовилось. Мій товариш з молодшого курсу Валентин обрав собі тему курсової роботи "Поетичний світ Миколи Воробйова". Науковий керівник запитав його, на який друкований матеріал Валентин має намір спиратися у своєму дослідженні. Студент сказав, що, головним чином, на ще невідомі загалом твори, а також кілька публікацій у "Дніпрі", "Літературній Україні", дитячому журналі "Барвінок". Викладач сказав, що подібну роботу він може готувати самостійно, для себе, а в вузі існують вимоги щодо наукових студентських робіт і одна з них — обирати за об'єкт дослідження обов'язково визнаних і друківаних письменників. От якби у Воробйова вийшла книжка...

— З такими віршами, як у Сингаївського, — кепкував Валентин, переказуючи подробиці співбесіди.

— Та ще добре перевірена й вихолощена, — докинув я.

— Отоді б я написав натхненно і з любов'ю, — зареготав товариш. Одного разу в редакції "Дніпра" я спостерігав за не частою суперечкою автора з видавцем з приводу цензурної сваволі.

— Я вимагаю, щоб жодних виправлень без моєї згоди не робилося, — стоячи посеред кімнати, різко говорив Воробйов, — ти не маєш права панахати вірші, як тобі хочеться.

— Та зрозумій, що інакше їх не можна було друкувати! — не витримавши, бовкнув правду-матку заввідділом поезії В.Коломієць.

— Нічого не хочу знати! Мої вірші мусять бачити світ такими, як я їх створив. Врешті-решт я в суд подам, — Воробйов вийшов, грюкнувши дверима.

— От чоловік, — трохи з осудом і жалем подивився йому вслід друкований майстер пера.

Це відбулося Десь наприкінці 1971 року. Відтоді поезія Миколи Воробйова не з'являлася друком навіть у спотвореному вигляді. Він одружився. Залишив університет. Працював сторожем на баштані. На обговоренні його творів у СПУ Василь Стус сказав, що поезія не може розвиватись нормально, коли поетам затуляють роти.

На факультеті блискавично поширилась чутка: виключають Кордуна і Рубана. Філологічний в університеті ніколи не міг похвалитися надміром чоловіцтва. Ті ж. хто носив штани, часто не відповідали дефініції — дужча стать. Причин тому багато і їх висвітлення — окрема тема. Але, на щастя, серед лічених хлопців, котрі пробивалися на філфак, можна було зустріти й непересічні особистості. Саме до таких належали Віктор Кордун і Василь Рубан. Підставою для виключення стало порушення ними правил поведінки в гуртожитку. Але всі розуміли, що визначальне тут—націоналізм. Хлопці були з хребтом, і в парткомі, звичайно, знали, що їхня творчість — не за канонами соціалістичного реалізму. На пам'яті ще був скандал із виключенням з п'ятого курсу Миколи Холодного одверто за політичними мотивами, і настрашений деканат волів спекатися потенційних протестантів під малославним побутовим приводом... Творча атмосфера в Києві за Шелеста була трохи вільніша, і в "Літературній Україні" вдалося терміново опублікувати добірки віршів ганених спудеїв. Тоді ще студкомітет прийняв рішення обмежитися суворою доганою. Але ніщо вже не здатне було вплинути на рішення університетських бонз. Наказ про виключення затріпотів на дошці оголошень під деканатом. Мені подобалися вірші Кордуна. Він не писав банальностей про "моє село", не захоплювався заяжженими образами та з примітивним римуванням своїм першим коханням. Погляд його на світ був сучасний, а ще іронічний. Поет дивився на гарну жінку — і сповнювався пожаданням, у позитивному контексті згадував західних малярів-модерністів, та й традиційні теми: любов, Батьківщина в нього звучали напрочуд свіжо. Це була тонка осмислена лірика, і зачарований нею, я в іншому світлі побачив Кордуна та його ескапади —звичайні парубоцькі витівки. Зрештою, свою серйозність він довів тим, що після виключення поступив і з успіхом завершив театрознавчий факультет інституту ім.Карпенка-Карого. Минув час. Він працював редактором у видавництві "Мистецтво", і його суспільне становище виглядало цілком благополучно. Взимку 1972 року я зустрів його на вулиці. Ми були не настільки знайомі, щоб виливатися до споду, і розмова точилася в колі проблем, порушуваних на сторінках "Літ. України". Потім я мимоволі поцікавився, як ся має його Муза. І тут раптом він почав розповідати, що написав кілька збірок віршів, сам передрукував їх, оправив у політурки й у такому вигляді давав читати приятелям. Я не зрозумів тоді, чи потрапило щось із тієї поезії за кордон, але цей самвидав вилучили в когось із заарештованих, і зараз його вже не вперше викликали до КГБ. Він був схвилюваний, проте у розповіді добирав слова. І було боляче дивитись на вродливого

інтелігентного чоловіка, який посеред засніженого Хрещатика з гіркотою викладає історію свого неймовірного гріха, що невідомо ще чим закінчиться. Замовкнувши, Кордун глянув на мене. Я вловив у його очах якийсь причаєний холодок. Мене, мов струмом, ударило: він боїться, аби я не доніс. Перше бажання розраджувати, підтримувати на дусі цього зацькованого чоловіка одразу пропало. І я не став запевняти його, що не донощик. Чому я, чесна людина, мусів це декларувати? Я стояв, мимрячи щось про лихі часи, а до чого ж паскудно було на серці! Навряд чи мав тоді Кордун когось близького, щоб відвести душу. З його колишніх друзів у Києві не залишилось нікого, публіка у видавництві, де працював, — безмежно міщанська. Він довірився мені, бо мав дужчу від страху потребу вибалакатись. Ми попрощались. Кордун попростував геть зовні рівною ходою. Проте я відчув, які кішки шкребуть у нього всередині.

Слідчий Похил якось запитав, чи я знаю Михайла Григоріва. Запитувалось це без мети долучити свідка до справи, отож, я підтвердив факт побіжного знайомства.

— Також наш клієнт. — Похил задоволено примружився.

— А в чому справа? — поцікавився я.

— Та були в нього деякі похибки, — скомпонував фразу товариш слідчий добірною українською мовою.

— На царині поетики? — підтримав я в тон йому.

— Не тільки, — пролунало багатозначне. — Але відслужив хлопець у війську, залишився в Ризі, зараз працює робітником. Ось написав мені листа — дякує за науку.

Мова в юриста непомітно для нього самого набрала казармової чіткості. Приятель Миколи Воробйова. Віктора Кордуна, Михайла Саченка, інших гнаних та голодних поетів КДУ кінця 60-х років, Григорів — не найпривабливіша постать з того гурту, вже через самий потяг до зеленого змія. Тим не менше, Михайло писав вірші, які спонукали взятися до секретів поетичної творчості оперативних працівників держбезпеки. Він крутився у колі особливо небезпечних Світличного, Стуса, був завсідником культурних заходів, куди вчашали люди у вишиванках, на кшталт вечора 22 травня біля пам'ятника Шевченка, зрештою, його походження Західна Україна, Карпати — мало сприяло створенню позитивного враження у КГБ. Виключити його з університету було легко через незгоди з навчанням. А військо тоді у вершителів творчих доль на Україні ще вважалося дійовим перевиховним засобом.

Та й по поетові — "дякує за науку".

1975р., Урал

МОЯ ЧАРІВНА ЛЕДІ

У неї блакитні очі і, коли зустрічаєшся з її поглядом, виникає нечасте відчуття довір'я та взаєморозуміння. Приваблива зовнішність підкреслена атестацією "прім'ястюардеш республіки" — було від чого згубити голову.

Ми завітали до мешкання Марини випадково. На дворі стояла надокучлива зимова мжичка і, перебравши всі можливості розваги, я з моєю приятелькою Світланою вирішили згаяти час у її друзів Перваків. Природно, я не плекав ілюзій щодо

інтелектуальної вагомості вечора у товаристві стюардес. І тим більшою несподіванкою було зустріти вродливу, інтелігентного вигляду жінку, яка вміла говорити на різні теми. Почувши мою мову, вона здивовано скинула очима на Світлану, однак швидко зорієнтувалася і сама перейшла на українську. Та незвична в Києві толерантність зворушила мене, і я подумки поставив їй другий плюс. Марина не давала згасати нашій бесіді. Відтак показала свою бібліотеку. Побачивши серед книжок томик Леніна англійською мовою, я розреготався: "Вивчаєте Леніна?" У погляді Марини я спостеріг захоплену цікавленість. Марина витлумачила мою фразу інакше, аніж я мав на думці — сприйнявши її як виступ проти доктрини. Вона повела мову про роботу, як доводиться їм пекти раків перед іноземцями через убогість Советського сервісу. — "Ми не спроможні конкурувати з Заходом. Там чудові проспекти, ілюстровані журнали, барвисті листівки. А те, що пропонуємо ми, жалюгідне. Зате цю книжку знайдете у кожному літаку. Наче хунвейбіни носимося з вождем перед іноземцями, а вони тільки глузують з нас". Такий спосіб мислення мені, річ ясна, імпонував і я чимраз більше захоплювався розумною жінкою. Далі вона розповіла, як за власною ініціативою змальовує пасажиром "матір міст руських" — столичний Київ. Відзначила, що їй завжди подобається, коли розмовляють чистою українською мовою. Я зауважив, що як на родину українських інтелігентів, у них мало видань вітчизняної літератури. Спосіб мого мислення, вочевидь, їй припав до вподоби також, бо Марина стала палко пояснювати що дуже-дуже любить Шевченка. Тепер я вже виразно бачив її в своїх обіймах. Цього просто вимагала спільнота наших духовних поривів. Але вона не знаходить у сучасних письменників нічого вартого уваги. В чому причина? Хто винен? Про це вона й сама хотіла б від когось довідатись. Я був радий чути щирі стурбованість незадовільним станом української культури, приємно дивувала мене зустріч з одностудцем там, де найменше цього сподівався. А я, песиміст, мав намір іти на вулицю з ліхтарем: шукати в Києві українця. Треба усе пояснити цій щирій людині. Та ж, певно, вона, як і багато інших моїх ошуканих земляків, не знає, що в нас діється насправді. 1 я заговорив про те, як творчим інтелігентам замкнено уста, як задихаємося ми за муром брехні, не маючи жодної змоги сказати 150 правду. Адже й зараз в Советському Союзі діється те саме, що в 1937 році. Так, Івана Світличного й Івана Дзюбу заарештовано лише за їхні переконання. Я говорив те, що носив завжди в душі, забувши про обережність, знехтувавши гірким досвідом моїх попередників в царині вільнодумства. Завершив я нашу розмову короткою лекцією з історії українського національного визвольного руху. На питання Марини про жорстокість бандерівців, я розважливо пояснив:

— Судячи про ОУН, треба завжди мати в уяві ідеали, що вона обстоювала.

Коли ми вийшли від Перваків пізно ввечері, Світлана зауважила:

— Навіщо ти так розбалакався? Міг би й припнути язичка.

— Але ж вона твоя приятелька?

Нічого не відповіла. "тільки похитала головою: такі речі не пояснюють.

.... По тому ми декілька разів бачилися з Мариною та її чоловіком. Я аналізував різні вади соціалізму, бідкався над неможливістю щось змінити і щоразу зустрічав у

лагідному аквамарині її очей зацікавлення та розуміння.

Під час слідства Первак, у числі інших, допитували про мою антисоветську діяльність. Її зізнання були стенографічною копією наших розмов. Та я не гнівався на неї, пояснивши собі цю точність переказу на рахунок страху перед КГБ.

А потім відбулося те, що буржуазна преса називає — суд над дисидентом. Вирок можна було читати на обличчях прокурора та головуючого. Тож я слухав одностороннє звинувачення з інтересом лише щодо того, наскільки вдало свідки демонстрували незгоду з моїми націоналістичними висловлюваннями та думками. Вони мусіли вибороти собі місце на щасливій советській землі. Моє місце було вже точно визначене. Більшість свідків, свідомі своєї нещирости, кидали на мене вибачливі погляди, розповідаючи, що я їм давав читати, що говорив про події в Чехословаччині. Як характеризував советський суспільний устрій.

Марина з'явилася "елегантна як рояль". Авжеж, я не чекав сповіді дочки віку, тим паче монологу української Жанни д'Арк. Я був настроєний слухати щось у стилі попередніх промовців. Однак, вона стала розпинати мене мов вдову за подушне. І, як казав той єврей, що застав свою жінку з коханцем у ліжку. — це мені якось одразу не сподобалося.

Кидаючи гаслами, що зробили б честь найдикішим сталінським часам, вона, з реакційним буржуазним вченням вирішила, очевидно, звести остаточні рахунки саме на моєму процесі. З її виступу я збагнув, що український націоналізм ледь-ледь животіє і незабаром повинен зникнути з лиця землі. Мене, як носія ідеології, зрозуміло, така перспектива вельми засмутила. Я вже був намірився плакати — тяжко ридати, коли чергова шпилька цієї партійної амазонки пробудила в мені чоловіка. Я пригадав один із передсудових вечорів, коли Марина ніжно стискала мої руки і говорила речі переважно компліментарні. Не відмовив собі у задоволенні поцікавитися, чи у вище зазначений спосіб не присипляла вона тоді клясового ворога. Її шаленству після цього не було меж. Через мене похитнувся її престиж, роками створюване благополуччя. Та й у Советському суді прислухалися до таких подробиць. І вона почала плести те, чого взагалі не було під сонцем. Первак стала бридка і, далєбі, мені здалося, що вона закувікає й побіжить по залі мов той рудий носоріг з відомої п'єси Йонеско.

Мій адвокат, який намагався змалювати мене заблуканою овечкою в монолітному гурті советських людей, встав на мій захист. В його голосі брєнів метал, коли він поцікавився: — Якщо Марченко припускався антисоветських висловлювань, то чому ви не сповістили завчасно советські органи? Питання стояло руба й уникнути його було ніяк. Марина попросила у судді дозволу не відповідати, але та, не знаходячи підстав, відмовила. І тоді в залі пролунала фраза інтимности: — "Свого часу я дала знати відповідним органам". Адвокат озирнувся на мене зацькованим звіром, з чого я зрозумів, що істина його друг, але робота дорожча. Ну ясно, у функції советських юристів відкриття агентів не входять. Мені ці слова з'ясували багато. Тепер я знав, чому КГБ розпочало свої дізнання з моїх друзів — льотчика Віктора Потеряйла та його дружини, ось звідки обізнаність з моєю вдачею та родинними взаєминами. Але

зрештою, хіба існування інституції стукачів в СРСР для мене новина? Первак скінчила спецвідділ на факультеті іноземних мов Київського Державного Університету. Викладала на курсах стюардес для закордонних летунських ліній, обслуговувала здебільшого урядові рейси. Де був мій розум, коли мене так клясично шили в дурні? Повинно було мене насторожити вже тільки те, що в 1972 році вона супроводжала академіка Писаренка в поїзді до Лондону чи Парижу. Так просто в Советському Союзі за кордон не випускають.

Ну, а моя кагебістська сага? Тричі на різних рівнях пропонувалося мені стати таємним співробітником. Капітан Юшкевич так старанно пояснював мені свого часу, чому саме моя скромна особа привернула увагу органів КГБ. Адже "Літературна Україна" — центр, навколо якого обертаються всілякі люди. Я ж, молодий, розумний чоловік, працюючи у цій газеті, маю перед очима всіх входящих. Мушу стати термометром, за допомогою якого досліджуватиметься суспільство. Термометром я не став з тим щасливим наслідком, що зберіг власну гідність і опинився в концтаборі. Але це в минулому. Не сідає той, хто нічого не робить. Я ж намагався бути громадянином і дещо зробити. Тепер з Уралу можу радити єдине: обачніше користайтесь послугами аерофлоту. А коли вас все-таки обслужать, як мене, заспокойте себе піснею:

"Викупано в соняшному плесі, Стюардесо, стюардесо!"

1975 р., Урал

Любе нотатко!*

Щоразу радію, дізнаючись, як ти там біля нашоїми клопочешся. Сама розумієш, мені її шкода, а розрадити від імені дітей її можеш лише ти. Отже, ти — мій повноважненький представник, і, наскільки можу судити з отриманих дописів, справляєшся з тим зовсім і зовсім непогано. Мамочка тебе підхвалює, а я за те цілую у щічки. Пам'ятаєш, як Петька казав Анці-кулеметниці: "Щоки, їй-богу, щоки". Мар'яно, ти на фото така велика, що дивом дивуюся. Парубки тут, як побачили дачну знімку, ввійшли нараз у раж. Всі до мене стали дуже добрими і набивалися із сватанням, ну просто, наче женихи до Пенелопи. Я сказав їм, що ти маєш коханого Одісея і чекатимеш до віка труни (мав на увазі Едіка). Але один молодий сорокадворічний жених сказав, що залюбився без міри і теж годен чекати до віка трупи — твого Одісея. Така нечемність мене страшенно обурила і я сказав, що некультурно бажати смерті нареченому моєї сестри. Тоді цей гангстер (він сидить 15 років і невідомо скільки ще сидітиме) сказав, що плює на мою сестру, тобто тебе, а мене назвав собачим сином. З чого я зробив висновки, що він образив і наших з тобою батьків. Далі все розгорталося як у пісні про Ваську-шмаровоза: "тут поднялася катавасия такая". Половина бараку була на моєму боці, друга — на його. Ми ж, вихопивши пера (тобто холодну зброю), закружляли по помешканню в смертельному двобор'ї. Можеш повірити мені, казали, що кров стигла в жилах.

— Баранячий лоу, — заволав я до нього. — Тепер ти відчуєш, яка на дотик моя фінка і можеш бути певен: твоя вага нині збільшиться рівно на стільки ж. Бо я не вийму її з твоєї туші.

— Ха-ха, — люто скреготнув зубами мій супротивник, — я пошаткую тебе, мов капусту, і тоді тобі буде не до веселощів.

Далі вибухнув страшними лайками й кинувся в мій бік з наміром проштрикнути, мов тюфяк. Але це було не легко зробити. Мусиш пам'ятати — коли ти обливала мене водою, і я не стерпівши непоштивості до старшого брата, гнав тебе спочатку подалі словесно, а потім із криком "уб'ю гаду" аж поза меж дач "Педагог", то я досить добре бігав. Тепер отой вишкіл став мені в пригоді. Я прудко розвернувся і помчав поперед нього з голосним "ура". Цю тактику ведення війни я перейняв від наших предків-скіфів. Свого часу вони відступом виснажили військо перського царя Дарія, а потім розбили його вщент. Переможне "ура" мало свідчити про незламність духу відступаючого. Одне слово, гасали ми хвилин півтора. Яуприв, але й він, мушу тобі сказати, виглядав аж ніяк не кращим чипом. Ось тоді я вирішив налетіти на нього, мов прудкий яструб, а ніж мій мав із пронизливим посвистом розітнути повітря і... Ось-ось я мав поцілити кривдника та виграти бій. Адже надихала мене свідомість того, що захищаю честь сестри. Святе небо прийшло мені на допомогу, бо в моє тіло ввілялася міць і відвагою наснажився дух. Запевняю тебе, я б неодмінно переміг, якби не надійшли дружинники. О кляті пацифісти! Вони зіпсували весь кайф і розвели нас по різних покоях. Мій суперник ледве йшов. Піт цебенів із нього, мов кров із дикого кабана, встріленого спритним мисливцем. Мене ж бо друзі щиро вітали із звитягою. Адже вона й так була очевидна. Fin (is)

Ну, це я для розривки написав тобі каторжанську фантазмагорію. Але ти вже, дійсно, велика, а я вважаю тебе все ще малою. Тому й кепкую потроху. Пробач, потятко, мабуть перебрав із тими повчаннями. Хочеться дуже, щоб була кращою, розумнішою. Не буду боле. Your Brother.

31/Ш-1975

P.S. Не псуй тітці програвана. Досить, що роздушила мої запонки. Скільки можна ?

Мамочко, добридень! Хочеш, щоб писав детально. Неможливо! Отримав від Алочки ще одну стерео — моргуха з келишком. А перед тим була з телефоном. Дякую. Коли є, давайте ще. Гнатьюка радо б і сам послухав. Хоча бачу з репертуару — нового не вельми багато. Принаймні, більшу частину знаю й чував. До речі, його концерт транслювали по телебаченню. Чи записала Мар'яна на магнітофон і чи записуєте ви останнім часом щонебудь? Іванові надіслали вирізку з "Вечірнього Києва", де про пожежу. Видовище, мабуть, було, справді, на рівні. Як Повітрофлотський міст, чи перекрили його зараз назовсім ?

Чому ні про що не прошу? Ти сама пересвідчилася: від тебе нічого не доходить. Так було і з ліками, і з молоком, і буде далі так само. До речі, якщо Вадим умовлятиме слати посилку та бандероль — не роби цього. Не можна, на жаль. Білизна моя поступово розлазиться, але до літа вистачить. Поцерував шкарпетки, то сезон ще поношу. В нас уже розпочалася весняна погода. Незвично тепло, я змінив валянки на чоботи і встиг намуляти ногу. Кепський з мене солдат, зате зек нівроку. Прилаштувався. Щоб не знидіти, жартуємо. З одним москвичем весь час розігравали

сцену з п'єси В.Іванова "Бронепоезд 14-69". Я.Загуди, 154

Филонов. Він: — Не загужу... (пауза)...Сына маво вбили. Я: — Ах (і заточуюся додолу, ніби зомлівши). Цей страшний реалізм — щоб аж мурашки бігали — в кращих традиціях МХАТу й франківців у таборі виглядає досить кумедно. Ага, віддали № 2 "Иностранной литературы" (№ 1 не одержав), як далі буде, не відомо. То ти вже поцікався в Києві: чи зробили вони переведення? Поклопочися також про листи, або ж надішли мені їхні номери, і я займуся тим ділом сам. Бачу, що деякі пропали. Через те потрібно звернутися до Міністерства зв'язку СРСР з вимогою виконувати свої функції сумлінно. Інакше в суд. Все це викласти в рекомендованому листі, або ж, знову кажу, написати мені, які саме пропали. Добре, що ти зрозуміла з усякими цупренками: "нема рятунку ні від кого". І ще раз нагадую, не смій нічого просити без мене. Не вживаю категоричніших слів для заборони, але ж повинна й так пам'ятати: зараз усе вирішую я. Сьогодні гарна погода, і мені згадався Київ. А вранці по радіо передавали англійську пісню "Зелена трава моєї домівки" /Green grass of home — з репертуару Тома Джонса /. Які там гарні слова! Палке вітання Семену, Бровку та Лідці. Вдячний, що не забувають. Привіт Ліні та Дмитриковому батьку, дядькові. Шурочка Ясногорська* справді добра жінка, а чоловік її справжній послідовник Ганді — непротивлення злу і втілення доброти. Мабуть, непогано їм вдвох. Пишеш, що мрієш про своїх невісток. Я теж про них мрію. Так давай помріємо разом. Цілую любесенько тебе, татка, всіх. Син.

15/IV-15

Люба мамочко!

Розпочинаю новий цикл листів: зараз якось аж пишеться легше. Побачив тебе вже не над усяку міру схвильованою, вже заспокоєною й чуюся багато краще сам. Ніколи раніше не думав, що думки про близьких можуть перетворитися в справжні тортури. У мене ж їх лише про матір, а коли дружина, діти? А ще є такі варіанти, які навіть романістам не снилися. Ну, скажімо, самотня сліпа мати. А ми, що ми, видужимо неодмінно. Переживав за тебе, бо їхала сама. Все-таки треба, щоб хтось супроводжував у таких випадках. Ти ж-бо їдеш на Урал, а тут крім усього повно людей непевних, злодіїв. Та й ті, що певні, є такими, часто, на перший погляд. Одержав твого листа, Мар'яниного, тітчиного — все о'кей. Наша дівашечка вимахала нівроку, росте щось симпатичне. Тільки помилок у листі вистачає. Чи це вже твоя провина, що погано вчитала. Не маю нічого заднього на думці, вона, справді, не дуже вправна в письмі. Хлопці роздивлялися фотку й одностайно схвалили. Я її тепер буду взивати Бетсі. Санітарка Бетсі. Платівки всі мені віддали того ж дня, а через пару днів вручили й білизну. Цього разу минуло без пригод. Ліки одержав і прийняв уже до середини. Пішов на працю з середини місяця. Сумки а торби, бодай... Пишеш, що у Шурочки перенесено весілля на Жовтневі. Ну нічого, хай молодята ще потерплять. Яка зрештою різниця, коли одружуватися. Мамусю, дивує мене твоє захоплення тим романом Загребельного. Облудницький твір. Стверджує примат православ'я над католицизмом, більше того, культурну вищість Київської Русі над Європою змальовує як об'єктивний історичний факт. Блюзнірство і найсправжнісінька літературна спекуляція. В

псевдопатріотизмі, та ще й а Іа Загребельний, варто розбиратися. А те, що він уміє нанизувати слова, невелика заслуга. За стільки років "творчості" мав змогу насобачитись. До речі, поспитай дідика, з боку історичної відповідності наскільки роман життєздатний? Повертаючись ще до побачення: я після нього десь добу не міг їсти. Відчуття ситості абсолютне. Із шлуном усе в порядку, навіть не потрібні були ніякі пігулки. Таки є рація в тому, що за цей час шлунок зменшується і вже не можеш їсти так, як колись удома. Консерви теж виявилися в пригоді. Словом, перетворююся потроху на старого зека. А що Льончик? Чому не пишеш, як із ним? Я ось тут переклав трохи з журналу "Америка" за 1968 рік поезії Едгара Лі Мастерса. Мені вони надзвичайно сподобалися. Гадаю, що й вам так само. Літо в нас поки тепле. Але дощі інколи все псують. Читаючи газети, стежу за політикою. Цікаво, коли можеш усе аналізувати. Сам я цілком спокійний. Нервозності, звичайно, вистачає. Але як же без неї? Чей не на курорті. Читайте оці мої переклади, розкошуйте...*

Така собі весняна поезія. Переклав її знову з "Мозаїки". Неначе природа зобов'язує. Дуже в нас тепло. Пороздягалися, навіть без ватників ходимо. Твої листи мені замість допінгу. Отримую й одразу з'являється бажання сісти за відповідь.

В польському часописі "Мозаїка" друкуються адреси та зацікавлення бажаючих листуватися. Якось я звернув увагу на повідомлення дівчат. Міркував про кожна як можливу шлюбну кандидатку. І ось, що вийшло з того. Мирославі Сташевській 20 років, і вона студентка. Уява малює елегантну блондинку в міні-спідничці з довгими, мов змії, ногами. Ось вона шпацірує вулицею. Неприступна, сексопільна, жадана. Сеї миті волів би бути малесеньким джмеликом. Щоб, заплутавшись у розк ішних білих космах, довго-довго борсатись коло її грудей, потім розпростатись і знеможено завмерти. "До того тільки ласкою" — це з арсеналу Казанови. — Дівчино, котра година? — Найдурніше запитання в ситуації, коли прагнеш познайомитися з представницею прекрасної статі. Та розраховую на певний рівень. За банальністю вона повинна відчувати океан гумору, мій суперінтелектуалізм. Нього не сталося. Скривившись у зневажливій посмішці, прискорює ходу і минає мене. — Ах, шельма, — ціджу вслід. — І помреш старою дівкою. Не помітити мене, розумного, гарного, душку! Сплювую. Аж противно.

Леззет Теюбова із Самарканда. Учениця, якій 14 років. Любить марки, листівки, етикетки для сірникових коробок, плюс гратися в дочки-матері — останнє додаю від себе. Ну яка тут итоге*, коли такі запити. Хоча... мо'бути східний варіант: гашіш, сераль і млосний ритм трам-та-та-там, трам-та-та-там. Я напівлежу на канапі. А переді мною вихиляється в танку живота юна грація. Духмян мускусу точиться помешканням. А десь у садку солодкі співи солов'їв і, що дивно, б'ють піснями в груди. Але є одне але. Потому, як ця інфантильна грудочка втомиться, мушу з нею в ляльки бавитися. А я цього не люблю.

Кочуся очима по аркушеві вниз. Ось воно — Олена Скиба. М-мм, навчителька, ох і навчить же ж, ох і навчить. Дудинка — якась глупа провінція. Самотня нудьгуюча дама щойно скінчила педвуз. Позаду естрадні концерти, ресторани, вечірки. Попереду — вереск придуркуватих школярів, зошити купами і відрада в суботу — танці-шманці під

баян. Кавалери в клубі із завжди п'яних шоферів, хоча с й з вищою освітою. Він поєднав у собі риси двох полководців, бо кульгавий, як Тімур, і безокий, як Нельсон. Отож, від такого побуту не те що в "Мозаїку", на стовпи оголошення вішатимеш. А як вона стримано-інтелігентно виписала у зацікавленнях ьіика. Розуміємо, розуміємо, в чому там штука-тука-тука. Але ні, з Советського Союзу на потім.

Ось якась Леа Жаннарі. Спекотний Пелопонес, ночі Кабірії і купіль в Егейському морі. Зустріч з Леа в Афінському аеропорту. Фю-ї-їть! Жриця кохання. Темні маслини очей магнетизують і якщо, йдучи до неї, перший крок ще робиш несвідомо, то вже другий для того, щоб зануритись, втонути, розчинитись в тій криничній безодні. До вілли над морем везе мене в своєму "Леопарді" На одному із закрутів шосе Леа припадає в жагучому цілунку, і ми ледве не летимо в провалля (південна жінка — мрія поета). Та все минає щасливо. На віллі сивий служка-негр, пританцьовуючи самбу, заставляє стіл наїдками. Пляшки сповнені славетним родоським, смажений фазан, юшка з форелі, оливки і, леле, давній знайомий оселедець. Можна сказати: друг, товариш і брат. Моя Еврідіко, — пристрасно цілую їй пальчики, — яким побитом? — Я знала, любий, тобі конче забагнеться чогось а la rus. Це на згадку про Урал. Потім стежкою ми біжимо прямо на пляж. І божественно тепла купіль — винагорода за довгі сніги й дощі,

— Я нічого не вимагаю, капітане моїх мрій. Дозволь лише бути попри тебе, як отсей берег біля моря.

Вона пестливо обхоплює мою шию руками, і її гаряче тіло обпікає, мов піски Сахари. — Хочеш, я платитиму тобі аліменти? Питання Леи хмелить як вино. Ось вони плоди емансипації. Скільки в тобі ласки, скільки жертвності, європейко! На мій невиразний жест рукою вона занепокоєно продовжує: — Ні, ні, не смій заперечувати. Це давньогрецький звичай і розпочнеться жахлива вендетта, якщо ти відмовишся.

Настала моя черга занепокоїтися. Згадка про негуманнішу з традицій її народу спонукала мене запевнити Леу, що вендетта в мої плани не входить, взагалі, всі радянські люди обстоюють мирне розв'язання конфліктів. Цілунки згоди були міцніші за всі печатки. Так, Леа це — не злецько.

А хто ще там с? Китай і далі нерозбірливе прізвище. Щоправда, розібрати його можна, але вголос вимовляти не пасує. Нє, китайка не підходить. Праця на кооператив, рис день-у-день та плюс до того обсипле дітьми, мов горохом. Як казав Озеров, нам такий хокей не потрібен. Далі за списком кілька хлопців, але це не моє ампуа. Сподіваючись на чудо, я перегорнув ще обкладинку, однак більше дівчат з адресами не було. Лишалася адреса видавництва, з яким, річ ясна, в гречку не вскочиш. Ну що ж, і так розписав собі щастя на ціле життя.

От і все. Розписався — аж противно. Надішли сюди точний список, що передплатила. Літературну вправу та переклади можеш продемонструвати Льоні, хай читає. Ага, якщо маєш квитанції передплаченого, то надішли сюди. Як там Мар'янине навчання? Дівко, що ти си гадаєш?

Ваш син, брат, небіж, онук.

P.S. Згадав, що треба простих поштівок, повідомлень і марок. Їх також вкладайте до цінних листів, бо пропадають. Велике вітання дядькові Миколі *, Лідочці.

Люба мамочко!

Розвантажився нарешті з клопотами буднів і одразу вирішив узятися за листа. Питаєш про здоров'я ? На жаль, хвалитися нема чим: скриплю потроху. Ліки твої не приймуть, шкода й праці. А придалися б мені дуже. Та що там ліки, коли... Почали робити собі різнотравні салати.

Вчора вперше покуштував один із кульбаби, кропиви, подорожника та ще якогось, кажуть, цілющого зілля —мислю, отже існую. Жартували з нашого ворожбита, який надихає нас на збирання трав, що хочемо, аби тільки смерть наставала негайно і без агонії. Він запевняв: так і буде, але на старості років. В попередньому листі випустив, коли переписував з чорнетки, місце, де йшлося про бандеролю. Але ти правильно вгадала, "Ракові шийки" саме до речі. Треба було тільки оцінити добре, щоб не розкидали, як минулого року молоко. Ми ж бо повинні брати уроки в історії, вдосконалюватись. У пас по кількох теплих днях знову повіяли холоди. Аж замерзали люди. Я вдягався якнайбільше, то якимось переходив. Тепер знов повернуло до літа. Так все-таки гарно, коли південний вітер. Хочу вже на дачу. Чого це Пидорка мені цидулки ніякої не утне. Гей, там на тахті перед телевізором! Про кого мріє зараз юнацьке серце ?

Пузо*, ти обіцяла мені свою знімку. Хочу бачити, хочу бачити. Цікаво, на скількох трійках ти переїздитимеш до дев'ятого класу? Слухай, здивуй мене і принеси матуру без оних, тобто трояків. Напиши, чи схожий я на Бельмондо. Це мені конче треба для самоутвердження.. Взагалі, колись я до нього прийду в Парижі і скажу: "Слухай, кореш. Я от строк волок, а ти тут по пляжах фільми фотографував. От я тепер приїхав і ти зі мною поділись, бо це не справедливо." І він муситиме наділити мене купою франків. Тоді ми з тобою сядемо на білий пароплав і поїдемо в круїз по світу.

Згода? Може, візьмемо ще з собою Бельмондо, хай покаже свою Францію.

Тобі показуватиме Бельмондо, а мені, я його попрошу, щоб познайомив, Люсі Мішлен. Але для того, щоб тебе приймали в кращих домах Монте-Карло, Баден-Бадену та Жмеринки, ти повинна скінчити 8-й клас без чого... ? Ти мене зрозуміла. Напиши, чи виїздила ти протягом минулого року за межі хутора Нивки? Антірисуюсь на предмет твоїх духовних обширів.

Мамочко, подякуй Семенові, Бровку та Лідці за любов та ласку. Розчулююсь від їхньої уваги. Попроси Бровка, нехай підшукає мені пару гарних платівок. Одну з якоюсь зарубіжною поп-музикою, другу з найсучаснішими українськими естрадними піснями. Звісно, коли с щось путнє. Аби-що купляти не потрібно. Ваші листи, здається, надходять без втрат. Тільки не варто класти, чого не прошу. Бо мені потім з ним нема чого робити. Всілякі радянські стерео не потрібні. Я прошу вас дослухатись до моїх прохань і виконувати їх. А то виходить як у тій китайській притчі про жіночу мудрість. Жили-були двоє приятелів крамарів. Один торгував олією, другий — календарями. І

обидва мали жінок. Рік, проходить другий і раптом бакалійник бачить, що його крамарюванню кінець. Ціни на товар упали, олію швидко розкупили і йому не стало чим торгувати. Прийшов він додому вельми засмучений. Тут його дружина й питає: в чому справа, чого журишся, чоловіче? Бакалійник з жалем розповідає їй, що розпродав товар і далі торгувати нема чим. Далі над ними тяжить криза й розорення. — Не засмучуйся, любий,— сказала дружина бакалійникові. — На тобі глек олії, ходи крамарюй далі. Зрадів чоловік, питає звідки в неї той запас. Жінка відказала йому, що кожен день, як він ішов з дому і ніс на спродаж олію, вона відливала потроху з кожного глеку, збираючи на чорний день. Похвалив за таку передбачливість дружину бакалійник і пішов поділитися радістю, що має мудру жінку, з продавцем календарів. Ту історію вчула й дружина його приятеля. Минав час. І от скрута настала у другого крамаря. Йому не було чим сплатити боргів. В розпачі він прийшов додому і поділився горем із своєю половиною. Та сказала: Не засмучуйся, любий, дамо й ми собі із тим якимсь раду. Пішла в підвал і винесла звідти купу календарів. Нічого не сказав на те крамар, тільки розвів руками на ту недолугість своєї дружини: —Ну, хто купуватиме минулорічні календарі?

Я цю китайську байку пригадав тому, що також дістав календарів більше, ніж треба. Але з моргухами тітка молодця. Щойно отримав таку, на яку в мене реакція подібна до дідової. Це четверта у травні? Ви ретельно порахуйте. Надійшло й повідомлення, що отримали мого листа. Мамочко, а що з Дмитром? У нього 8 червня свято, то варто би привітати. Надішліть йому кілограм тютюну. Він любить "Дорожній" або "Моряк", в крайньому разі "Нептун". Зроби приємне дядькові. Ти ж, як сестра, мусиш такі речі виконувати сумлінно. Не первина-бо. Ага. Ще одну спробу перекладу даю. Продемонструй Льоні. Це одна з останніх поемок ірландського англомовного поета Уільяма Батлера Їтса (1865 — 1948).

Востаннє поглянув на переклад і щось не дуже подобається. Таки римовані речі в мене не виходять. Нехай тітка сяде, погортає старі комплекти "Мозаїки", там повинно бути багато віршів, писаних верлібром. Треба дивитися тільки, щоб не уривки, а закінчені твори. В одному з листів сюди можна надіслати. Краще зразу в одному декілька, бо як заберуть на переклад, то затримається лист. Але це при нагоді. Не хочу вас завантажувати. Валерій.

15/Y-75

P.S. Напиши, чи послала дядькові тютюнець. Мабуть, буде радий.

Любесенька, добридень! В ваших листах завжди знаходжу кілька питань, на які повинен би відповідати, не зволікаючи. Але стримує дворазовий ліміт: чекаю, поки не назбирається побільше матеріалу й тоді вже беруся до письма. Гадаю, недоцільно передавати сюди ті трави. Все одно, їх надовго не вистачить, а от шипшину та ліки, як робилося минулого разу. 15 травня мене поклали до лікарні. Несподівано максимум піклування, як казав Райкін, сисілістськи сервіс. Білок піднявся 1,3%, решта, запевняють, на повсякчасному рівні. Що ж, полежу пройду курс ліжкотерапії. У нас зараз дуже похолоднішало, так що майже не виходив гуляти надвір. В палатах —

кімнатна температура. Перебувати в хаті холоднечу та дощі, звісно, краще, аніж ходячи на роботу. Іванові* дотепи теж не давали нудьгувати. Регочемось потроху. Дякую за передплату, всі квитанції одержав. Добре, що погодились припинити календарний десант. Та й конверти, листівки, марки поки притримайте. Доста вже маю. Ага. Якщо до мене хтось збиратиметься їхати, треба брати довідку з міської санепідемстанції, що не хворіє на інфекційно-кишкові захворювання. Тітчині листи, за її переліком, усі надійшли—я перевірів. Нехай дає такі переліки щомісяця. Так само можеш робити й ти. Тоді я знатиму певно: чи пропало що, чи ні. Отримав першого листа від Веніаміна Гр. Я не маю можливості та й охоти полемізувати з ним щодо моїх світоглядних концепцій. Гадаю, взагалі було б краще, якби він припинив сюди писати. Йому якось не доходить, що надмір інформації та його звинувачення шкодять передусім мені! Нехай спробує вкласти педагогічний хист у виховання молодшого сина. Має для того всі умови і, головне, ніяких шкідливих впливів. А що з того буде, час покаже. Бровко вельми й вельми розважив нас своїми мікромультфільмами. Роздивляючись їх, хлопці аж заходилися від задоволення. Я усі зберігаю. Колись організую тематичну виставку "Марченко у лікарні", обов'язково виставлю його речі. Уміє таки шельма.

Дякую йому й за пісні, але з англійської пісня лишається текстом, бо ж музики, на жаль, не чув. А які зараз з'явилися українські шлягери? Бракує тут доброї музики. Переглядали оце знову фотографії. Коли попалася Алчина знімка, де вона між гілками яблуні, один галичанин сказав: — Як Ева. І тут-таки п'ятеро чоловіків різного віку (в котрий раз) запропонували матримоніальні послуги. Що значить сила краси! На правах родича я зауважив, що спершу подивлюся на їхню поведінку. Так відтепер я називатиму те фотом релігійного змісту.

Алоччин лист № 7 також надійшов. Але англійських текстів поки не видали. Єдине, що зрозумів з короткого допису, вона прислала римовані речі. А я прохав творів писаних верлібром. Бо римованих і в самого повно. Оце, лежачи в лікарні, переклав Роберта Бернса. На диво, римована поезія, а вийшла незлецько.

За тематику, що дуже переживальна, хай у тебе голова не болить. Бо життя інколи перевершує творчу уяву в десятки разів. А експресивність — тільки на краще. Поезії я перекладав із таких номерів "Мозаїки": 1) Р. Бернс "A Revolutionary lyric" — "Револьюційна поезія", № 170, травень 1974 р. 2) В. Б. Їтс "An acre of Crass" — "Обшир зеленого поля", № 174, листопад 1974 р. 3) Дж. Гейнс "And when the Green Man comes" — "Коли приходять Зелений пан", № 179, квітень 1975р.

Зараз у нас розпочався сезон весняно-літньої відгодівлі. Ходимо вишукуємо лікувальні рослини всупереч усьому. Салати виходять майже такі самі як удома. Рецепт одного з них: кропива, кульбаба, подорожник плюс цибуля. Олію та сіль за смаком. У кращих випадках — із кислим молоком. Зілля вишукується й відрізняється за книжкою Кархута "Ліки навколо нас". При нагоді обов'язково придбайте її, незвичайної долі чоловік. Як я зрозумів, Шурочка Ясногорська дуже хвилювалась, бо двічі надсилала телеграми. Але, маючи такого щирого й мудрого чоловіка, могла б переносити все спокійніше. Таж злії люди тільки й чигають на підозри та чвари межі нами. Хай буде

певна — то, як співав Вас. Ів., "любов тверда". Цілую нашого татуся. Що він — оре перелогі? Даєш місто-сад? Його останній лист увійде до епістолярної класики педагогів-гумористів. От утнув татуньо. І Мар'яна щоб поменше глузувала з нашого вченого-орденоносця. Не доросла ще. Вітай Семена і Лідку, усіх й уся. Потрібна мені авоська, бо носити речі нема в чому. А ще мені треба обширу й волі. Чув одного дня, як співала по радіо знайома співачка * "Ой не світи, місяченьку". Просто поза порівняннями. Нова Крушельницька.

Не знаю, може, то від особливої приязні надумую, але вона голосом самим відтворює трагізм, хвилює. Потім ще співали з Київської опери, але жодна не наблизилася до такої віртуозності. Щирість виконання розчулила мене буквально до сліз. — Ну, що б здавалося слова?

Особливо небезпечний державний злочинець Валерій В. Марченко.

31/V-1975

P.S. Хай Алочка більше не надсилає англійських віршів. Поки досить с.

Нещодавно мені потрапила до рук книжечка "Тетради переводчика". Знайшов там одну не те щоб цікаву, а самобутню статтю. Якийсь Олексій Гарбуз (ну й інтелектуальне ж прізвище), літератор довгий час жив на Кавказі * і написав, чому він любить перекладати. На мій погляд, автору бракує серйозності у підході до теми. Хлюпається емоціями та все: люблю, люблю. Менше сексу, шановний. Але як там не було, для історії перекладу ця стаття становить деякий інтерес, а книжечка не моя, то я повністю переписав і відсилаю. Хай у нас зберігається. Зараз дуже сумлінно займаюся літературою. Благо, повно журналів.

Тітонько!

Свідомий свого обов'язку, як родинного так і етичного (ти мені пишеш, а я — давно ні), сів за цього листа. Зараз я з повним правом можу співати блатний шлягер "А мне сидеть еще четыре года". Непомітно, непомітно, а час — тьху й нема. Підбиваючи перші підсумки, бачу, що використовую тюремні літа якнайповніше. Читаю багато преси та літератури, спілкуюся з людьми, котрі чимось зацікавлюють, товаришую. Я не згадав ще про один вид моєї тутешньої діяльності — виробничо-технічний, але буяння моїх здібностей в цьому напрямкові ще не досягло своєї вершини. Це моє особисте переконання. Якщо я неправий, нехай ті, хто читають, виправлять. Головне ж у цій справі горіти бажанням. Як кажуть у країнах, де людина людині — вовк, "you see"**. Шкодую, що нам все ніяк не вдається здибатись. Хотів би поговорити з тобою на деякі теми. Коли я часом думаю про тебе, то творю райдужні плани. Але не знаю, чи не забракне тобі наполегливості при їхньому здійсненні. Спробую дещо пояснити.

Ми надто довго намагалися досягти якогось становища в суспільстві, забезпечення матеріального etc. Власне, під час ні до чого не

зобов'язуючих балачок всі тут визнають, що це спосіб життя міщанський і не для обраних. А наступного дня знову йдуть на роботу, потому прагнення зустріти людину для атоге, якщо ж повернутися додому раніше, то з метою попрали, полатати, прибрати. Глянь-но на той цикл: праця, їжа, розмноження. Чи варте таке життя

виїденого яйця ? На роботі пліткують про те: кого, з ким і де бачили, яку кофточку, костюм купили, скільки закуски й випивки було на минулому банкеті, а скільки замовив скнара, який щойно захистився — хіба все це не свідчення примітивізму, якщо не ідіотизму побуту. Тому-от у людини більш-менш нескutoго способу мислення настає криза: п'ятика або секс. У жінок легше — рятівним колом виступає родина з її клопotaми, але й то не на вік. Гадаю, що нормально розвиненій жінці повністю присвятити себе біологічному вирощуванню потомства — протиприродно. Це крок туди, до четвероногих. Багатьом не дано піднятися над суетою сует. Бо на питання: навіщо живеш? — просто не відповісти. Якщо кажуть, для того щоб збудувати завод, — гадаю нема потреби оцінювати такий символ віри. Є відповідь і з арсеналу облудників — щобусі були щасливі. Це вже зовсім з тої опери, що "на Марсе будут яблони цвести". Обмірковувати сенс буття з людьми, які мечуть подібні перли, марна трата часу.

Найбільш парадоксально те, що прекрасні принципи загальновідомі. Їх знає більшість людей, та живе за протилежними. А усвідомлення невідповідності між ідеалом та дійсністю приходить на схилі віку, коли вже нічого не зміниш. Як у тому вірші Е.Лі Мастерса "Джордж Грей". До речі, я би хотів поставити до нього присвяту: "моєму приятелеві міщанину". Як там чоловік бідкається під могильною плитою: того не зробив, те не зумів, тоді запізнився. А жити треба було згідно моралі: кожен коваль свого щастя. А наприкінці нема чого шукати винних. Річ ясна, у своєму поступі можна нахапатись і гуль, і синців. Але, коли мета ясна, все те сприймається як минуше, неголовне. Не хочу повторюватись, що всякий пресинг (звільнення з роботи тощо) не страшний, якщо поглянути з точки зору вічності. Зараз нічого надто страшного не може трапитися. А своє Я в цьому житті сказати вельми важливо. Не піддатися оманам і тимчасовим спокусам, не злякатися. Тоді легко геть в усьому, навіть у смерті. Певно відомо лиш одне: ніколи не залишишся у виграші, якщо лицеміритимеш. Навіть і виправдовуючи себе, що так роблять та живуть інші. Совість, вона потім з'їсть тебе, незалежно від того чи ти письменник, чи науковець, чи там хто. You see?

Оце й усе, поки, що маю сказати. За моргух вельми вдячний. Не треба тільки надуживати. Та й Льоня може до тої справи долучитися, чей би на переміну. Я гадаю, ви уважно читали мої листи, так що потреби мої відомі. До речі, драгоманські спроби виглядають, здається, задовільно. І якщо до них додати " Чому переклад ?", добірка виходить цілком непогана. Із читива зараз може зацікавить поема Євтушенка "Втікач із Китаю" ("Огонек" № 10). За травень із кореспонденцією розв'язався без втрат. За червень одержав поки два твоїх листи, від мами проходять всі. Я ще в лікарні. Почуваюся незле — відпочинок свята справа. Чи маєте квитанцію на бандеролю з ліками ?Якщо ви їх не одержали, напишіть той помер мені. Займуся розшуком сам. На цьому закінчую. Валерій.

Рідні мої старенькі! Радію весь час, дізнаючись про вашу метушню та клопоти по господарству. В моїх спогадах то — завжди як непогасний маяк домашнього вогнища. Якщо, повернувшись із лагера, першим, кого я захочу побачити, буде мама, то посправжньому відчую я себе вдома за вашим столом. Знаю, що бабуся зараз не вельми

здужає й воює на два фронти: з вибриками нашого старушка та своїми болячками. Алка, наскільки здатний судити, зберігає доброзичливий для діда нейтралітет. Решта дочок із зятями на відстані вимагають припинити домовії чвари і взятися за мирне будівництво. Материні ідеалістки, вони не враховують вродженої агресивності свого батька. Згадаймо хоча б його емоційний вибух: "Що ти налила мені в блюдо ?" — коли Алка ненароком розлила чай на блюдечко. А кому могло сподобатись те унаочнення до середньовічного спалення відьом, яке він провів над страдницею бабою. Дід не пошкодував вилляти пів-літри спирту на бабу, коли ставив банки. Внаслідок чого вона запалала мов смолоскип. А замість того, аби гасити полум'я, він бігав по хаті й сардонічно вигукував: "Ой горить, ой горить!" Історична громадськість цінує ваш сподвижницький ентузіазм, Мих. Івановичу, але навіщо спалювати жінок ? Та чи можна зрештою уявити, які наслідки спричинило б успішне завершення досліду ? Поза сумнівами, що аспірантки всі, як одна, виявили б бажання посісти місце Оксани Ларіонівни, щоб вельмишановний професор мав надійну помічницю в нелегкій подвижницькій роботі. А Мазуркевичиха та б не вагаючись покинула свого с... чоловіка, тільки щоб цілуватись. Цілуватись палко, гаряче, несамовито (чи паменташ таки дзень чудовни?). Засліплений попередніми успіхами, маститий учений занедбав своє моральне обличчя і в результаті сталося непоправне — втратив зв'язок із народом. Він розглядає знімки* напівголих жінок, які зваблюють його своїми мигами і не обурюється, не вирощує в своєму серці грона гніву на розтлінну мораль, буржуазного заходу, а хтиво вимагає: "І я одну хочу". Коментарі, як кажуть, зайві. Не хочеться робити далекосяжних висновків щодо поведінки нашого любого дідики, але мене, в минулому комсомольця, а нині зека, який твердо став на шлях виправлення, не може не хвилювати стан дідової моралі. Я сподіваюсь, він перегляне свої погляди і виправиться.

Цілую всіх.

Онук.

30/УІ-1975

Мамочко любя!

Я все не можу тобі гарно написати. Робота, клопоти побутові, читання забирають весь час. Потім, коли вибираєш вільну хвилину, зникає натхнення й лист виходить посередній. Шедевра епістолярії нема, а треба ж тебе потішити через моря-океани. Ну, та ти в мене витримаєш, козацького бо заводу. Дивлячись, чи то пак озираючись, на своє генеалогічне древо, гадаю: та левова пайка, що я маю позитивного, припадає на твій бік. От рибочка! Це я не розвожу компліменти, а справді констатую дійсне. А зараз потрібно лише зберегти в собі оте добре. Як казав Чехов, я по краплині вичавлював з себе раба. Ніколи не гадав, що доведеться займатися такою невдячною справою. Вважався сформованим пересічним київським інтелігентиком, "чуждым широких претензий". Виявляється ж, є на світі так званий великий рахунок, за яким людина порядна й мусить вимірювати себе. Он яка притичина. Але не хвилюйся, фанатизмом я не просякнув. Просто пишу тобі про те, що для мене останнім часом стало зрозумілим,

коли хочеш — відкриттям. Власне, живуть так герої. Ну от, а я підначитався гасел та наслухався радіо, тому вирішив стати на шлях виправлення. Тепер рівняюсь на Павку Морозова, Мусліма Магомаєва, Кето і Коте. Часом сумую за Києвом. Який він зараз, золотої осені? Невже відтоді, як посадили, не з'явилося жодної гарної пісні? Слухаю тут "ЦветочницуАнюту" у виконанні Світлани Резанової і згадую, що ти співала її на Слобідці. Це десь зо двадцять років тому. Ми смагли на сонці, гасали по пляжу, ласували пахучими яблуками, а десь за тисячі кілометрів від нас були люди. Знаєш, коли бачиш, що людиною можна залишатися за будь-яких обставин, це вражає. Але не буду виписувати напружених слів. Оспівати мужність людську — вкотре? Я напишу краще про кохання, це пройде напевно...

10/УП-1975

* Йдеться про стереокарточки, які тітка готувала відправити Валерію в табір.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ДО ДІДА

Дорогий діду!

Цю подію переповідають у нашій родині як билину. Ти, як один із перших організаторів колгоспів, вирішив будувати нове життя й почав із власної хати. Ти хотів особистим прикладом заохотити пасивних селян. Та коли Ти зайшов до стайні, щоб забрати коней у колгосп, прадід кинувся на Тебе з вилами. Сталася б ще одна трагедія в селі, коли б не "товариші", які Тебе супроводжували. Вони заслонили Тебе й укосякали батька. Проте в колгосп родина ввійшла, тільки пізніше.

Всупереч самій природі індивідуаліста-хлібороба, система колективного господарства за декілька років стала панівною на Україні. Але за яку ціну?

1933 року Ти пішов навчатися до Інституту червоної професури. Сидів у Харкові, вивчав "Карлу-Марлу", приглядався, як порядкує партія.

Твоїх дітей і дружину врятувала від голоду Твоя мати, моя прабабуся. Мудра стара всіми правдами й неправдами врятувала від конфіскати корову, й коли весь хліб і худобу забрали від решти колгоспників і вивезли в невідомому напрямі, вона вигодувала родину молоком.

Дев'ять мільйонів загинуло від голоду — це число було подане на пленумі ЦК КП(б)У, на тому пленумі, після якого застрелився Скрипник. Поклав перед собою твори Леніна з національного питання й пустив собі кулю в лоб. Таким чином він підсумував соціалістичне будівництво на Україні.

А Ти в той час став істориком... Кращими науковими творами мого діда можна пишатися. Твоя кандидатська дисертація "Боротьба Росії і Польщі за Україну" навчила багатьох любити Батьківщину. Я, наприклад, один із них. Та існує одне "але": а як же бути іншим? Учений і суспільство. Справа відповідальності вченого за створене. Кому користь із написаного Тобою? З'ясовується, що тут є над чим призадуматися.

На Україні, в найдемократичнішій країні світу, руйнували церкви — це пояснювали антирелігійними інтересами, як konieczність, аби ліквідувати буржуазну культуру. Визначити, чи ці споруди мають якусь культурну вартість, доручено історикам. І як дуже мало залишили ви пам'ятників нашої старовини! Так, я знаю, як підписувалися ті

акти про знищення. Але чи є легше від тої свідомості ?

Хто поверне Києву золотоголавий Михайлівський собор ? Чим заповнить Україна величезну порожнечу в науці, літературі, мистецтві, яка постала внаслідок вандальської культурної революції?

1937 року Ти чудом урятувався. Секретар парторганізації Інституту історії накинувся на твої твори, закидаючи, що в них "просуваються" концепції українського буржуазного націоналізму. Але сталося так, що наступної ночі секретаря заарештували. Після цього його критику почали оцінювати як ідеологічну диверсію — наклеп на чесного радянського працівника.

Чудова дійсність! Родина Твоя не вмерла з голоду, Тебе не розстріляли — чого ще можна бажати? Тільки жити й Бога славити та ще водичку помаленьку пити!

Ніколи не міг я зрозуміти цього гадючого звичаю...

Як можна будувати державу й нищити будівничих — родити і тут же їсти власних дітей? Рубали ліс, а від нього летіли тріски. Колись Достоевському муляло питання, чи можна будувати людське щастя на смерті бодай одної-однісінької невинно запропашеної людини? І він відмовився від такого раю.

А в комуністів шлях до світлого майбутнього веде через класову боротьбу. Освячено й проголошено істиною найдикіше — душогубство.

Ні, не вбивати — людей треба любити! Професоре, не мені Вас учити!

Я знаю, що вагання й сумніви виникли в Тебе ще багато раніше до Твого арешту (коли ти скуштував з келиха, виготовленого для тих, хто "контра").

Галичина — цей український П'ємонт упродовж останніх 50 років — пробудила свідомість багатьох східних українців. Безсумнівно, лібералізм сьогоднішнього професора Київського державного університету Михайла Марченка формувався великою мірою під час його перебування на Західній Україні. Знайомство з ученими світової слави Ф. Колессою, В. Щуратом (я ще сьогодні не можу без пошани вимовляти ці дорогі імена), а головне — доступ до антимарксистської літератури, посіяли зерна зневіри до ладу, якому Ти до того часу служив незаперечно й сліпо. Й не випадково, після приїзду додому, ти ділився з братом Степаном своїми сумнівами й при чарці заспівав "Ще не вмерла Україна...".

Ох, ця наша степова флегматичність! Роздумуємо, що зробити раніше, що пізніше, чекаємо на щось — і тратимо, програємо, гинемо!

Колись ти сказав, що будуючи нове суспільство, Тобі й не ввижалося, що воно обернеться в такий кошмар. Так, добрими намірами простелено шлях до пекла. Звичайно, й на це твердження знайдеться багато заперечень. Один старий комуніст колись сказав, що мені, звісно, легко бути мудрим, дивлячись на все з перспективи часу. Тоді я запитав його: розумів він у той час, що навколо нього творилося зло ? Він відповів, що так.

Несправедливості вашого часу ти не міг не бачити. Але ви, радянські інтелігенти, мовчали, сподіваючись, ясна річ, перечекати біду. Й постійно ховалися за хохлацьке "моя хата скраю". Хоч ставало дедалі гірше. Обережність перетворилася на страх, і він

поселився у ваших душах назавжди. Й цей тваринний стан сприймався як культурний розвиток особистості.

Арешт, який прийшов унаслідок телеграми з ЦК — "Придивіться до Марченка" — перекреслив усе. Червнем 1941 року на вулиці Короленка, 33, відкрилися ворота перед першим радянським ректором Львівського університету.

Я не хочу багато говорити про ті часи. Твоє перебування в сибірському ГУЛагу завжди пов'язане для мене зі словами, які наша сусідка-мерзотниця сказала мамі: "Таким, як твій батько, ми таму рот с...и".

Я не випадково покликаюся на деталі родинної біографії: так чіткіше видно, чим обдарувала нас Радянська влада.

Пригадую, чим закінчився Твій виступ на загальних зборах педінституту 1956 року. Тоді якраз розвінчано культ особи Сталіна й голосно проголошено про ліквідацію аномалій недемократичного життя країни. Твою розповідь про радянські концтабори присутні сприйняли як виявлення очевидця. А критика знизу?— у нас?— треба бути наївними! Одразу посипалися виклики до бюро райкому й міськкому партії, де загубленій овечці пояснювали, що представляти нашу дійсність у таких кольорах недопустимо, бо може статися таке, що доведеться покласти на стіл партійний квиток, а то й поїхати кудись милуватися полярним сяйвом. І Ти, знаючи нашу найдемократичнішу судову систему, знову прийшов до переконання, що мовчанка — золото. А що є принизливіше й ганебніше для інтелігента, як бути некорисним для народу ?

У час, коли Азія, Африка, Латинська Америка визволилися від колоніальної залежності, коли національна ідея заповонила світ, українці задовольняються гідким реміганням про неможливість відділення, бо нас, нібито, завоюють або німці, або американці, або Бог знає хто ще. І в той же час у Європі преспокійно живе 34 незалежні держави, які не знають, що таке колючий дріт на кордонах.

Ми нація примітивів!

А ти навчав студентів з чужих шпаргалок, заспокоював себе тим, що кесареві — кесарева, і що так є споконвіку. Охороняючи мене від життєвих бур, щоб не пробудити в мене почуття помсти, ти не навчив мене бачити справжнє обличчя КДБ. А як би мені це придалося! Не від одної помилки це мене охоронило б!

Виступивши проти цілої імперії брехні, я мав одну підпору — свідомість, що ярмо — нестерпне. Треба мені було самому потовктися до кам'яної стіни, відчути біль удару, щоб зрозуміти: зло таки можна подолати, з ним можна й треба боротися.

Заперечення більшовизму для мене не відкриття, а форма існування. Й не мовчазною пасивністю треба йому протиставитися. Нам ніхто не допоможе, крім нас самих. Вимога демократично розв'язати всі проблеми — єдина можливість для кожного українця-громадянина.

Мета мого листа до тебе — це спроба вияснити, чому й кому це потрібне.

Твій онук.

Липень 1975р. Урал

Мар'янку!

Дивився на твій образок — яка ти велика. Ростеш хутко, а я ж повинен впливати, виховувати. Може, якби був біля тебе, це вдавалося б краще. А так, з-над Уралу, лише поради. Говорив тут, рибко, про тебе. Твоєю долею цікавляться поважні люди, аналізують, застерігають. Їхні думки багато в чому збігаються з моїми. Не хочу погодитись, що остаточно зупинишся на фельдшеруванні. Це буде, справді, на превеликий жаль та сором нашій родині, тобі-бо відомо, хто є тато, мама, всі Марченки. В нашому випадку вища освіта — несе престижніш момент. Пише мама, ти наче захопилася навчанням. Наближаєшся до повноліття, через те мусиш поставитись до цього серйозно. Зараз, відвідуючи лекції (чи у вас — уроки?), здобуваєш знання, пов'язані з твоїм майбутнім безпосередньо. Повторюю, мабуть, відомі тобі істини, але існують на світі речі, без яких не обійтись. Так-от я, озираючись на свої університетські роки, бачу, що замало працював. Поставився нехлюйськи до деяких дисциплін, а тепер, щоб опанувати їх, повинен розпочинати від початку (коли тобі було приблизно Зрочки, я танцював твіст, де співалося: *Let's twist again* — нумо, знову твіст). Взагалі, з обранням фаху мені поталанило. Гуманітарія — моя стихія. А що дідик підштовхнув на філфак, то це було в самісіньку точку. Набрався знань, як Сірко бліх. Ясно, в 18 менше всього схильний до глибинного само— та всепізнання. Через це на біганину до кіна й за дівчатами пішло часу значно більше, аніж на бібліотеку. Тоді здавалося, мистецтво вседно вічне, а життя — коротке. Сподіваюсь, пузо, ти подолаєш спокуси з не меншим успіхом, ніж я. Мої творчі досягнення характеризувати не треба, ну а житейські ще попереду. Отож завершуй свою середню спеціальну освіту й переходь до вищої. Ага, а чому це ти мені нічого не пишеш? Хотів би я все-таки знати, чи подобається тобі медицина? Як ставишся до праці в дитсадку? Ти в нас дівчинка лагідна, можливо, біля малих ходити — твоє покликання? Із своєю філологією мав той виграш, що скрізь мені було цікаво. В школі з учнями по-своєму, в газеті репортером інакше, перекладати — нова втіха. Не уявляю, чим зараз дихаєш? Напиши, й тільки не сюсюкай, а просто розповідай: з ким дружиш, чим цікавишся, як навчаєшся? До речі, коли тебе востаннє лупцював татко і чому? Що прочитала протягом літа, і яка книжка в тебе на тортурах зараз? Здається, в цілому пояснив тобі, якою хочу бачити свою сестричку. Головне, щоб ти усвідомлювала: все це задля твого власного блага. Добрий фахівець, а таким можна бути при умові всебічного знання справи, отримує велику платню, завжди та скрізь потрібний і, закономірно, користується повагою. Глянь, який цікавий ланцюжок виходить — від вивчення уроків до успіху між хлопцями. Ладен зараз з 7сти свою фуфайку, тобі таке ніколи на думку не спадало! Впевнений, що з далеких мандрів прибувши, організую тобі пристойне працевлаштування. Але мені, звісно, нема охоти пекти раків, якщо згодом виявиться твоя неспроможність. *You see, dear?**

Чекаю від тебе листа. Брат.

Мамочко!

Потроху назбиралося всіляких питань та новин, поспішаю все живописати. Наше табірне сьогодення сповнене пафосом трудової звитяги. Я, принаймні, живу тільки нею.

Праця — пошиття торб — стала для мене чимось значно більшим, аніж просто процес виготовлення матеріальних благ (К.Маркс). Я живу з нею як Петрарка із своєю Лаурою, а Данте з Беатріче. І я таки щасливий. Ось воно — саторі, осяєння, сенс буття! Від душі, щиро шкода мені тих хіппі, які блукають у джунглях буржуазного світу. Хіба можна порівняти лежання під палаючими променями сонця на пляжах Адріатики, а чи одноманітне запаморочливе сидіння на парапетах Сени із планомірним бадьорим виробничим циклом. Відповідає до моменту й пісня: "Но в мире нет прекрасней красоты, чем красота горящего металла". А тебе запевняють, я не на шляху виправлення. Можеш Голикові** при нагоді відповісти, що ти б радо виконала його побажання вплинути на мене, але це важко здійснено, через те, що рідко бачиш мене. Минув мій 28-й рік народження, відзначили його тихо в своєму колі. Я з остачі ягід зварив узвару, було на столі навіть печиво — вийшло по-святковому. Галя привітала мене, за що їй щиро вдячний. Дістав твої, Мар'янчині та від Алочки поздоровлення, тітка написала аж із Грузії. Цілую й дякую за ваше незабудь, за всі намагання підтримати, бути разом, за труд тяжкий, рідні мої кияночки. А про Шурочку й Черниша можу тільки сказати ~ подружжя богом позначене. І всі знегоди — нікчемні, дріб'язкові в порівнянні з тим, що мають справжню красу почуттів. Коли я зустрівся з цим не в книжці, кіно, був приємно здивований. Колись розмовляв з однією розлученою жінкою, і вона сказала, що, напевно, декілька років життя біля чоловіка — справжнього друга — варті всіх потонних лихоліть, як-от: виховання дитини самій, матеріальні нестатки, життя удовою. Наш тягар — тягар нашого люду.

Матеріалізація сеї істини дає, справді, не з найлегших життя, однак мусиш напружуватись. Ожиємо, брати, оживемо. Від В. Г. одержав чергову порцію розумувань про помилки. Тепер він має стільки козирів для полеміки, та зовсім не усвідомлює, що не в силі правда. Здається, не пошкодую ліміта й відпишу раз на всі його глупства. Життя нічому не навчило мого батька. Завжди винні всі, окрім нього одного. Ет, якщо хто дурний, то це назавжди. Привітали мене знезацька Льоля й Валя. Пишуть, що люблять і пам'ятають. Оце таке.

Ліки, які привезла Іванова дружина, передали. Почав їх одразу приймати, через те що почувався не дуже добре. Набряки під очима та й потроху ние спина. Сподіваюсь, те мені допоможе. Але настрій, або, як мене поправляють галичани, гумор, не втрачаю. Жартуємо, попри все сміємося. Останній лист від тебе було датовано 10-м вересня. Гадаю, що нам краще завести порядок, аби ти надсилала листи обов'язково щотижня, скажімо, щосуботи. Нема новин на лист, то хоча б поштівку, але регулярно. Я матиму змогу контролювати пошту й позбавлюся хвилювань. Погода останні дні сльотава осіння. Я вже налаштувався вимокати, аж тут сонечко. І стало наче у вересневому Києві. Не мерзну, вдягаючи по дві пари білизни. Взагалі із природніми утисками раду міг би дати.

Син, брат, онук, небіж:.

Писано на 4 аркушах.

ЗО/ІХ-75

Стільки читав про це, стільки чув усілякого, тепер маю змогу спостерігати й брати особисту участь. Як співають грузини: да дела, во дела. Пррохолодно. Вбираюся потепліше. У вовняній білизні, яка в мене оце є, і біда не біда. Часом мені теж таланить, або по-блатному, трапляється фарт. Подивилися польській фільм "Попіл". Розкішні Ольбрихський, Бейта Тишкевич, Пола Ракса, а про ідейний зміст вже й не кажу. Я читав колись роман, але те, що вдалося створити режисерові А.Вайді, анітрохи не гірше. Справжнє мистецтво — завжди радість. Скучаю за вами всіма. Чекав звістки з нетерпінням, але хвилюватися не варто. Особливо через моргух. Пхе, якби-то того клопоту. Зараз уже їх надходить доста, тож не надуживай. Звичайно, мені до смаку молодиці в негліже, але не переборщіть, бо не допустять. До речі, про негліже. Що чути про "еще одну женщину?" Заїздила вона до нас, чи як? Я он який плохий (іззовні), дак що ж на своєму подружньому житті хрест ставити. Коли в мене викришився другий зуб, то, прийшовши на прийом до лікарки, я відзначив, що викришення зубів зовсім не означає старості. Валерій.

14/X-1975

Добридень, любесенька!

Був радий отримати твого та тітчиного листа, потім знову від обох. Коли розпочали писати регулярно, взагалі на душі повеселішало. Їй-богу, знаючи — ось нині або ввввзвввтра надійде звістка — легше. Про Дмитра та Грицька турбуватись * нема чого. Хлопці здорові, якщо буде потреба, дадуть знати. І марки, і поштівки, і листи одержав усі. З моргухами, як домовлялися, зловживати не варто. Їх доста зараз. А якби от у бандеролю поклали зубну щітку та несолодкі коржики, був би вельми вдячний. Бандеролька належиться 3 грудня, на ту дату й очікую.

Мамусю, турбуйся про мене так, щоб я просто теж не хвилювався. Здоров'я зараз нівроку. Приймав десять днів ліки — допомогло. Зараз почуваюся добре. Не з'являються набряки, відповідно й гумор добрий. Не міг з'ясувати лише, звідки ліки? Чи то мої ще літнього часу запаси, чи то привезені Івановою дружиною? Ти, часом, не передавала? Питання не суть важливе, але цікаво б довідатись. Знаєш, як засяде щось у голові. Мені видали на зиму душогрійку. Це, висловлюючись мовою газет, плоди розрядки. А от те, що мої брунатні рейтузи пропали з речового мішка на складі, рецидив холодної війни. Що ти вдієш клятим щурам — пожерли. Пам'ятаєш, як зробив Гамлет, коли виявив, що його підслуховують за ширмою: "Та тут щурі" — і ножем туди, і ножем. В нас справжня зима. Похолоднішало, сніг. Але завдяки плодам розрядки, а також власній передбачливості (запасся вовняною білизною) витримаю атакування належним чином чиком. Всі побажання щодо аміністії зворушливі, але навряд чи ближчим часом здійсненні. З другого боку і для обнадіювання зараз підстав вистачає. Але для мене та хлопців оце не найактуальніше. Можливо, реакція на одну категорію зеків, котрі жити не можуть без такого очікування. Досить невдячна справа в силу тої простої причини, що обіцянки-цяцянки. Вкладаю в це значно ширший зміст, аніж міркування з арештантського побуту. Скажімо, якийсь пуріц після того, як на нього накинулись із "даєш", скаже "ми подумаєм". Зрозуміло, це можна розцінювати вже як

доконану справу, але треба тримати в голові заповідь політиків "язик дано людині для того, аби тримати, себто приховувати власні думки". І фертік. Мабуть, я занадто розповсюдився про предмет малоцікавий, але дрібнички визначають часом не лише наші сподівання, а й дії.

Цікаво, що пригадалося моє знайомство з Миколою Лукашем. Не пам'ятаю, чи розповідав тобі про це. Я сидів у ресторації "Дніпро" з однією милою кобетою (на твоє питання, "чи одружена?" вона відповіла: "на жаль"), і от за наш столик підсідає літній сивий чоловік, на вигляд чинуша з міністерства. Я ще подумав, тільки музики бракує, щоб цей типус звабився потанцювати з представницею прекрасної половини людства. Але був день, і ми поступово забули про нього. Якийсь час теревенили, сміялись, офіціантка (сисілістиськи сервіс) не з'являлась, і раптом я відчув уважний погляд. Він спостерігав за нами з-за столу.

— Пробачте, ви не місцеві? — в його голосі звучала вибачлива осторога, і ми змушені були перервати цікаву дискусію про переваги подружнього життя.

В голові майнуло, мабуть, малороса розчулили звуки рідної мови, й зараз розпочнеться: опит про наше походження, схвалення того, що молодь її не забула, резигнації з приводу відмирання, нарешті, монолог про власну любов та патріотизм і прикрий жаль, що в Києві мало з ким вдається поспілкуватись. Однак вийшло все трохи інакше. Дізнавшись про наші генеалогічні дерева та сучасні екзистенції, він сипонув каламбуром, розповів про те, як почуває себе єврей, що приїздить з-за кордону в СРСР, і виявився в дійсності предотепним ерудитом. Крізь зубів огорожу в нього лилася злива інформації, з якої я дійшов висновку, що переді мною літератор. Коли ж він обмовився про знання італійської, англійської, польської мови, я сказав йому:

— А я вас "высчитал". Ви Лукаш.

Пам'ятаєш, це з анекдоту про Рабіновича, який їхав у трамваї ще з одним євреєм і той став перераховувати, чому та звідки Рабінович їде так рано. Одне слово, я пояснив йому про свої підстави для такого висновку, і ми тоді добре посміялись. Ось у такий спосіб я познайомився з добродієм Лукашем. Чолом йому від мене при нагоді. Бо в бібліотеці на Володимирській, коли натрапив на українського "Фауста" і читав, насолоджуючись хистом, пригадував оту несподівану й пам'ятну зустріч. Маємо й тут декілька книжок його перекладів, а влітку на день його народження згадували і хвалили. Для мене він — драгоман взірцевий...

Із книжок прочитав цікаву "Політична поезія Лесі Українки" Л. Міщенко. Дуже багато матеріалу про революціонерок України початку століття. Що з ними витворяли — просто жах. Варто звернути увагу й на повість Ю. Трифонова в "Новом мире" за липень та серпень. Цілую вас усіх. Дякую щиро татові за годинника. Здається, в минулому листі не написав цього. Цілую особисто. Тітка питає про платівки. Було б незле, якби польська чи чеська естрада, щось найостанніше з української. Але це — принагідно. Як і перше, розповідайте про новини.

Ваш син, брат, небіж, онук.

26/X-1975

Писано на 4-х аркушах.

Мамочко, добридень! В мене все без змін. Так само працюю, живу й збавляю час. Особливих погіршень у становищі не помітно, навпаки, з 'явилась до певної міри толерантність. Даремно ятрить себе, що буде зле. Ще вождь усіх трудящих В. І. Ленін сказав: "пролетаріату нема чого втрачати, окрім власних ланцюгів". Ми ж бо виховані на м. — л. вченні і, щоб там собі ревізію якусь дозволити — ні-ні. Переглянув декілька фільмів — посередність. А от у "Сов. екране" побачив список на рік і запалав чорною заздрістю до вас: стільки цікавого. Особливо закордонні. Про них дізнаюсь із ваших описів та журнальних рецензій, а реальний, безпосередній смак поступово втрачається. Але я за отим усім не шкодую. Аж дивно: пристосувався, чи що? Читав кілька творів про митців, по-сучасному інтелігентів, які потрапляли через всілякі обставини до тюрми. Як правило, знаходив там думки, співзвучні своїм. Вражали стоїцизм та велич духа, справжню ціну яким співзнав лише тут. Раніше-бо знав з підручників та художніх книжок, рідко з розповідей, а зараз-от на власні очі. Так би мовити, на дотик скуштував. У книжці Т. Шумовського "У моря арабистики" М. "Наука" 1975 р. автору найбільше вдався розділ про поетову долю.

Ткач-судьба неистошима в тонко сотканом коварстве. Золотые дни поэта задыхаются в мытарстве. 175

Что дивиться? Не поэты стражи совести и чести. Палачи и краснобаи всех нужней в ширванском царстве Старий професор, арабіст, якому свого часу довелося вздріти красу героїчного Сибіру, вклав чимало душі у змалювання людських страждань та умов, що їх породили. Звертає увагу те, що вчений загубив оригінал рукопису, і свої переклади відтворив через десятки літ по пам'яті. Скільки в тому новому витлумаченні збереглося арабської оригінальної поезії, а скільки самого Шумовського, судити важко. Але авторська експресивність приваблює. Принаймі, я читав з приємністю. Цікава й повість Ю. Трифонова "Чужая жизнь". Це, мабуть, один із кращих російських прозаїків. Плеканий Твардовським, здається, зумів зберегти обличчя. Отож і твори його зустрічають навіть за кордоном добре. Дивись "Новый мир" № 8 чи біля того. Непокоять ваші страхи за мене. Їх легко би можна було розвіяти за достатньої інформації. Аби ж то змога добряче поговорити і пояснити все. Можу тільки сказати, що істину: "кожен коваль свого щастя", я самостійно запроваджую в життя. І це не повинно тебе надто лякати. Найстрашніше було, коли я сів. А тепер уже все більш-менш стабільне. Пишу слова заспокоєння, хоча усвідомлюю чудово, якими вони здаються тобі непереконаливими. Але, мамочко, іншої ради нема. Чекання згуби — уділ вола! Я натомість не нероба. До речі, про тунеядство. Ми тут вичитали, що в УРСР скасували закон про переслідування нетрудових елементів. Ор-ригінально! Це багато про що говорить. Виявив у себе злопам'ятність, а також сентиментальність. Я, як німець, жорстокий і чулий. Різотони душі моєї. Та пишеш про декабристів, про подвиг їхніх дружин, святих страдниць. Не знаю, як там було у писаній історії, а от вас, яких бачу біля себе, я ціную надзвичайно. І тебе, мамусю, й Алочку, і жінок моїх друзів волюю характеризувати найгучнішими епітетами, найтеплішими словами. Не відцуралися, не

забули. А який то тягар кому-кому, а нам відомо. Захоплюємось, як у фільмі жінки полишають Петербург, цілують кайдани на чоловікові, вмирають там же на засланні. А в житті звичайнісінького листа написати ргоЇвтв. Волконська, Трубецька та інші — аристократки, кому ж, як не їм, утверджувати одвічні моральні, релігійні принципи. Вони-бо весь вік не гнулися, йдучи прямо. А от випростатися із кріпаків, з бидла. Ото — штука. Просто: хто слідує за покликом сумління, перемагає — бо є Людиною. Та на це потрібно величезну силу духу. Дивовижна річ — відданість. Щастя зустріти людину, яка здатна на це, і народитися від такої людини — теж щастя. Друге вже дароване мені життям, а перше сподіваюсь сам віднайти. Погода в нас поки не дуже сувора. Хоча й ношу дві пари білизни, але більше

176

з теплих бебехів не вдягаю — нема потреби. Сніжок заморозив дерева, й ліс навколо, наче казковий. Така собі давня, давня виправно-трудова казочка. М'який грудень нагадує київську зиму. А львів'янин розповідає, як вони ходили щедрували в що пору. Цікаво було. Одержав привітання від Льолі Павлівни та отої чорнявої, ми з нею любились, а потім розійшлися, щоби навіки зійтися знов... у лагері. Л. Павлівні вельми вдячний. Як много важить слово. Віллі отримав пакунок і переказує найщиріші здоровлення. Поласували досхочу. Добре і з Дмитром владналось. Звісно, на цім світі не все минає гладко, але па разі скінчилося без

ускладнень. *

Щойно отримав твого листа від 21 грудня. Як у Коцюбинського: і стихла хлипає сум. А дощі минуть! Чомусь зараз попри все страшенно оптимістичний настрій. Я впевнений, будемо всі разом і щасливі. І це не одного моя думка. Дістав у грудні одного тітчиного листа. Шкода, що другого (сюди надійшов 29, а київський штамп 17) сконфіскували за умовленості. Моргуху й поштівки, щоправда, віддали, але від того не легше. Й не уявляю, чим завинила моя рідня цього разу ? Тільки гасло: ніхто (викреслено), ніщо (викреслено) чим далі більше набирає для мене особистого сенсу. Потятко, на короткочасне побачення їхати не варто. Бо вседно, що псові муха. Не будемо ускладнювати собі життя. Зрештою, homo sapiens привлаштовується і звекає до всього. Єдине, що мене болить — це ви там. Свідомість свого безсилля чимось допомогти та захистити — злостить і дуже. А тутешні клопоти — суєта суєт, не більше. Почуваюся нівроку, так тягти збираюсь й далі. Кажуть, скріпуче дерево довго живе. Отак і я. Ага, коли надсилатимете підрядник до тієї англійської поезії "She" *, сповістіть. Аби я був у курсі наперед. Пишучи листа, якось прагнув тебе потішити, та, здається, нічого не досягнув. Залишилися ми з тобою при винових інтересах (маю на увазі карти, не юриспруденцію).

Цілую тебе міцно. Цілую татка, Мар'янку, дідуса, бабу, Алочку. Твій блудний і вічнореволюційний син.

31/ХП-1975

УРИВОК З ЛИСТА МАТЕРІ

ДО ДЕПУТАТА ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР

АКАДЕМІКА Б.Є.ПАТОНА

Перебування ось вже понад 15 місяців у таборі суворого режиму—занадто багато випробувань для молодого тяжко хворої людини.

Я, мати, прошу Вас, шановний Борисе Євгеновичу, прошу як депутата, проїнятися тією страшною бідой, що випала на долю мого сина. Прошу Вас посприяти і поклопотатися перед Верховною Радою УРСР про помилування мого сина, Марченка Валерія Веніаміновича, який відбув 2 тяжкі роки арешту та роботи у виправно-трудовій колонії суворого режиму.

З надією та пошаною до Вас

Смужаниця Ніна Михайлівна.

м.Київ, 20 червня 1975 року

Депутат Гр-ке СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Верховного Совета г.Киев, ул.Щербакова 72/2

Союза ССР кв. 130

Б.Е. ПАТОН

г.Киев, ул.Горького, 69

В связи с Вашим заявлением от 20 июня 1975 года сообщаю, что по установившейся практике вопрос о помиловании Вашего сына может быть рассмотрен по истечении не менее чем половины срока наказания.

Академик (подпись)

24 июля 1975 года

Президиум Гражданке СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Верховного Совета СССР г.Киев, ул.Щербакова, Отдел юридический д. 72/2, кв. 130

Москва, Кремль 8 июля 1975 г. 75-3837

Сообщаем, что Ваше ходатайство о помиловании Марченко В.В., поступившее в адрес третьей сессии Верховного Совета СССР девятого созыва, направлено на рассмотрение в Президиум Верховного Совета Украинской ССР с просьбой сообщить Вам о результатах рассмотрения.

Зам. заведующего Отделом (подпись) В.Волков

1975 року Валерій під враженням дій "стукачів" (і не лише в таборі) написав нариси "Суки" та "Моя чарівна леді". В таборі він удосконалювався в публіцистиці, писав нариси про табірні будні, роздум "Чому переклад?", робив переклади з англійської. Спілкуючись, брав інтерв'ю у старих зеків, в основному у бандерівців. Працьовитість незвичайна, та ще в таких умовах! Хотілося встигнути багато сказати, рятував від конфіскації написане, тому мало втрачено. Майже все потрапило "на волю", за кордон.

В час відвідин Валерія, на початку липня, мене мало не забив водій вантажної машини, до якої я напросилася, щоб під'їхати до зони із станції Всесвятська. Хотів пограбувати. Врятувала випадкова поява на дорозі військової машини. Побачення на цей раз дали одностороннє (коли як захочуть...). Все те ж саме... Перед зустріччю скандальний, ганебний, принизливий обшук. Знову намагання нагодувати сина на цілий рік. Благала лікаря, щоб прийняв для Валерія ліки, суху шипшину, горобину. В

час побачення у шпаринку вікна побачила Івана Світличного, щоб привезти крихту радості Леоніді Павлівні. Син на підйомі, настрої бадьорий — у нього прекрасні друзі, відданість яких можна перевірити лише каторжними умовами. Умовляв без його згоди нічого не

Президія Верховної Ради Президиум Верховного

Української РСР Совета Украинской ССР

Відділ у питаннях Отдел по вопросам

помилування помилования

252019, м.Київ-19, 252019, г.Киев-19,

вул. Кірова, № 5 ул. Кирова, № 5

№ 16591/74

3 вересня 1975 р. СМУЖАНИЦЯ Н.М.

Повідомляємо, що клопотання про помилування Вашого сина Марченка В.В., засудженого за антирадянську агітацію і пропаганду, в Президії Верховної Ради УРСР розглянуто і залишено без задоволення, оскільки він, відбуваючи покарання, допускає порушення режиму, норм виробітку не виконує і свого виправлення не довів.

Просимо вплинути на сина.

Зав. відділом (підпис) В.Голик

писати, ні до кого не звертатися, не може простити свою слабкодухість (не без маминої участі) під час слідства в КДБ. — Хіба ти не зрозуміла, що ми живемо в позаправовій державі? А я все ж писала...

Мати

ЗНАЙОМТЕСЬ: БАНДЕРІВЕЦЬ

Замість передмови, я хотів би запитувати документ, який переконливо свідчить, що права людини в СРСР не лише здійснюються, але й охороняються.

Виписки з вироку: Іменем Союзу Радянських Соціалістичних Республік 12 листопада 1954 року, військовий трибунал Прикарпатської військової округи на закритому судовому засіданні в м.Станіславові, в складі президента підполковника юстиції Яшина, народних засідателів сотників Свиридова і Лакенка, секретар сотник Ващенко, без участі сторонніх розглядав справу за обвинуваченням: Басара-ба Дмитра Павловича на підставі ст. 54-1а КК УРСР на 25 років ув'язнення у виправнотрудових таборах з позбавленням прав...

Відписка вірна. 12.XI. 54 р.

Я веду розмову з Дмитром Басарабом. В послужбовому списку цього сивого 56-річного чоловіка 7 років партизанки та підпілля, 23 — концтаборів, 31 — як востаннє бачив рідну домівку. Моє перше питання з розряду: як дійшов до життя такого?

— Через непередбачливість, — відповідає криво всміхаючись. Слід було б чекати, доки ХХ з'їзд засудить свої помилки, а я одразу радянську владу за грудки хапав. Тата енкаведисти забрали наприкінці 1939 року. Маму і 5 сестер —тоді ж на Сибір. Я з братом мусили втікати за кордон. Виявилося, що в світі існує така штука, як класова боротьба, і ми — виразники ідей ворожої класи. Коли раніше дивився на свого

малописьменного батька, й на думку не спадало, що він може бути чийсь недругом. Заповідав молитися, шанувати маму, батьківщину та землю, що нас годує. Вчив вирощувати хліб. А таки мав заздрісників — розстріляли, а я й досі не знаю місця його поховання. Десять років старцювала на засланні мама з малими дітьми. Жили в державі, де день і ніч співається про щастя; їли те, чого українцям не випадало їсти за всю писану й неписану історію. Старша сестра влаштувалася на фабриці, де видавали на обід миску зупи, зумисне відтягала їсти до кінця робочого дня, щоб прибігши додому виблювати все, погодувати тим родину. Хто дасть мені відповідь, у чому їхня провина?

Шукав рятунок за кордоном і мій брат. Перехід через Сян день у день забирав життя двох, трьох, сімох українців. Хто мав нещастя бути мислителем-українцем, кому не поталанило з соціальним походженням, врешті ж випало стати щасливими будівниками комунізму. А кидалися люди під кулі, оплачуючи життям волю, бо не мали її на землі. Братові поталанило — більшовицька куля не влучила, видобувся з ріки мокрий, але радий, і потрапив просто, в руки фашистів. Повели до комендатури. Втікачів за домовленістю передавали назад в СРСР. Два бандитські уряди уклали "законну" угоду: Україна як географічне поняття — так, як народ — ні. Двоє німців конвоювали його до Советського раю, туди, де справджуються усі мрії. На мості вже чекали прикордонники, "парни с открытыми русскими лицами", і він побіг знову. Скочив у бік, кущами пробиваючись до лісу. По ньому стріляли і ті, і ті — обидві "дружественные страны", але марно. Взагалі доля берегла нашу родину. Після війни ще всі живі, окрім невідомо де та за віщо вбитого батька. Одним ми відбулися. А от решті краян...

— 1945 року ви мали нагоду залишитися у Німеччині, що спонукало вас замінити безтурботне життя заможного бюргера на повне небезпек життя вояка УПА?

— Свідомість того, що там, далеко на Сході, наші люди гинуть за Україну...

— На що розраховували й чи не була боротьба проти російського уряду справою від початків приреченою на невдачу?

— Мені не раз доводилося чути подібні сумніви, як з боку чужинців, так, на жаль, і від власних українців. Гадаю, що в хвилині, коли на карту поставлено питання: бути чи не бути нації? — аптечні виважування розрахунків недоцільні. Ми не мали права датися зліквідувати себе без опору. Покорою загарбника не задобриш. А чим винагородили ту братію, яка "мовчить, витріщивши очі", ми бачили з недавніх подій на Східній Україні. І хай нас було сотні тисяч в УПА супроти декілька мільйонів армії більшовиків, ми билися, твердо переконані, що зламаємо хребет Москві.

— Чи пахне тут звичайним фанатизмом?

— Я не вельми добре знаюся на історії (я не політик і навіть не член ОУН), але доля всіх, навіть наймогутніших імперій єдина — скін. При цьому неминучі жертви, якими українці й заплатили за dokonання історичної справедливості. Ця істина живила мій дух усі довгі роки боротьби й полону. Піддавати ж її сумніву зараз не маю підстав...

Слава Україні!

Січень, 1976р., Урал

КЛОПОТИ З РЕДАГУВАННЯМ

Влаштувавшись до "Літературної України", я перебував у полоні тих самих ілюзій щодо можливості підвищення естетичних вимог, урізноманітнення тематики, повернення від провінційності до загально-важливих проблем. У відділі інформації, де працював перший час, я познайомився з тим, що можна писати, і чого ні. Наприклад, моя фраза з замітки про літературний вечір, що "Микита Шумило говорив про необхідність захищати і розвивати рідну мову", після виправлень перетворилася на "говорив про необхідність плекати красу і милозвучність української мови". З інформації про зустріч СПУ з істориками АН УРСР зник перелік останніх археологічних знахідок, які засвідчували ознаки міста та його український характер на території Києва в У ст.н.е. Тодішній заступник головного редактора Воложенінов мотивував викреслення гіпотетичністю згаданих тверджень. У повідомленнях із засідань правління СПУ не практикувалось конкретизувати. Їхній зміст належало висвітлювати в якнайбільш розпливчастих висловах.

Причому, ніхто мені так прямо не наказував. Але після начорно покресленого матеріалу й зауважень щодо неправильності написаного треба було бути дурнем, щоб не розуміти, чого вимагає начальство.

Цифри майже повсюди залишалися такі, як "у 5 разів більше", або "мільйони примірників у наступній п'ятиріччі". Навіть називана директором "Радянського письменника" загальна кількість назв видрукованих за рік книжок зникла в остаточній редакції. А коли йшлося про видавничі плани, то тут вимагалось справжньої віртуозності письма. Зрештою, сумнівне своєю конкретністю місце інформації просто скорочували. Пам'ятаю, як на обговоренні планів "Рад.письменника" у 1971 і 1972 рр. згадували поетичну збірку Ліни Костенко, і як вона щоразу так і не виходила друком. Наскільки мені відомо, та книжка не побачила світу аж до 1978 року.

В редакції загальна присутність на партійних зборах була бажана. А от відвідини щотижневої політінформації, яку проводив О.Носенко, належали до загальнообов'язкових. Так само обов'язково було сидіти на урочистих зборах, присвячених річниці Жовтневої революції, 1 Травня і т.ін. Примусово-добровільною, як участь у суботниках, була присутність на частих зборах партактиву письменників, митців і т.п. Таким чином забезпечувався належний ідейно-політичний рівень працівників редакції (тут я подав далеко не повний перелік форм охоплення).

Більшість моїх колег були членами СПУ і через непростежувані капіляри взаємин чергова ідеологічна кампанія ставала відомою нам заздалегідь. Подібна обізнаність, тим не менше, не рятувала від помилок. Я настільки захопився зображенням газетярського конформізму, що й термінологію вживаю тогочасну редакційну. Отже, про "помилки". Співробітники "Літературної України", люди творчі і часто обдаровані, мали глибокий пієтет до української культури. І той внутрішній потяг часто не годні були заглушити ні висиджування на кондових партзборах, ні ідіотичні заклинання ідеологів про красу праці, велич робітничого класу, ані власне борзописання про щасливу дійсність. Від Миколи Петренка надійшла інформація, що в селі на Львівщині,

батьківщині Петра Конашевича Сагайдачного, за підтримки та згоди обласного товариства охорони історичних та культурних пам'яток вирішено встановити монумент славному Гетьманові. Тут-таки подано короткий опис майбутнього пам'ятника, прізвища авторів, митців зі Львова, і кількома словами — про схвалення земляків-селян. У відділі це повідомлення заперечень не викликало. Сагайдачний був визначною історичною особою, якій, ми знали напевне, останнім часом закидів у націоналізмі не робили. Отож, небезпека ніби не загрожувала нізвідки.

Тим не менше грім ударив. Як завжди, після виходу газети головний редактор пішов "на килим" до ЦК. Звідти Іван Зуб повернувся чорніший чорної землі. За якийсь час друкарка вивісила наказ про догану львівському кореспондентові М.Петренкові за подання неперевіреної інформації. Виявляється, пам'ятник мали споруджувати заввишки 12 м, а на все, вище 5 м, потрібен спеціальний дозвіл Москви. У Метрополії ж на Сагайдачного наклали вето зі словами:

— Це той самий, котрий на нас разом із поляками ходив?

Не щастило із знанням ідеологічних вимог і завідуючій відділом мистецтва Раїсі Скалій, у минулому комсомольській працівниці. За публікацію невеличкої рецензійки Романа Корогодського їй влетіла догана—"за ідейно хибний матеріял". Ми губилися в здогадах. Вичитували його і з О.Дмитренком, і з А.Боженком. Намарне. Рецензія не містила жодних проти, лише хвалила монографію правовірного академіка Рибаківа. Скринька відчинялася просто. Корогодський був підписант, тобто підписував усілякі небажані звернення до партії й уряду. Про це знали в ЦК та КГБ, але ж у газеті не відали ні сном, ні духом.

—Здуріти можна, — висловила своє враження заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць.

Згодом Рая пішла на виставку малярства, присвячену славетному ювілеєві створення СРСР, і з-поміж численних учасників її вгараздило записати ім'я того, хто щойно став "неповерненцем" до СРСР. Наступна догана віщувала позбавлення преміальних.

— Газета — як "порохова бочка", — безрадісно констатувала цього разу Ганна Заєць.

На партзборах колективу мовилося про втрату партійної пильності у зв'язку з прикрим недоглядом. На летючці ж голред подібних політичних ляпсусів не з'ясовував. Як правило, разом з мірою покарання називалося погрозливе своєю невиразністю формулювання наказу. Лише в особистій розмові із штрафником Зуб міг пояснити ширше.

Одного разу мені довелося бачити і нашого керівника у передінфарктному стані. В передсвятковому номері давали інформацію ТАРСу про Брежнєва, і верстальник наплутав кілька букв у титулі. Похибку проґавили коректор, черговий "свіжоголовий" редактор. Зуб виявив усе останньої миті, коли газету мали вже пускати до друку. Після відповідного розпорядження він сидів на стільці з виглядом врятованого від неминучої загибелі.

Праця у відділі зарубіжних та братніх літератур здавалася мені цікавішою. Тут я сподівався мати більше справи з власне літературою. Я охоче читав надіслані до редакції прозу і поезію, знайомився з рецензіями та критичними матеріалами. Мої приятелі-перекладачі, приваблені змогою протекції, завантажили мене своїми творами. З класикою я відмовляв одразу. Згідно з правилом, у газеті друкували лише короткі вірзи часом разом із кількома віршами лише до сотрічних ювілеїв найвизначніших.

Мені почали нести переклади Іво Андрича, Генріха Беля, Жана Поль Сартра, Ганса Магнуса Ексценбергера — кращих із тих, кого в нас згадували як прогресивних. Про величезну більшість всесвітньоюзнаної прози, поезії, драматургії перед начальством марно було згадувати, не те що — пропонувати. Я так і пояснював ситуацію друзям. Проте і з творів тих, здавалося б, хвалених та визнаних майстрів пера я нічого не годен був проштовхнути. Все апріорі відкидали або моя заввідділом, або, якщо вдавалося умовити її, — на спробу, Зуб чи його заступник.

Одного разу у відділ зателефонували з пропозицією написати ювілейну статтю до 200-річчя англійського романіста Семюеля Кольріджа. Довідавшись, що свої послуги пропонує доцент педінституту іноземних мов (це істотно зменшувало сумніви в компетентності), я замовив статтю. Шедевр від півтори сторінки машинопису російською мовою (я мусів перекладати) сподіватись було важко, проте свою інформативну роль написане про Кольріджа здійснювало. Перевіrivши дати і зміст на предмет ідейности, я здав готовий матеріал до секретаріату. В запланованому номері газети стаття не з'явилася. Я зайшов до Зуба, бо відповідальним за матеріал був я. На моє запитання, чому не помістили ювілейного матеріалу, тим більше, — дату відзначало ЮНЕСКО, голред розважливо поцікавився: чи перед тим, як здавати статтю до набору, я заглядав до енциклопедії? Я відповів заперечно. — Тоді подивіться й прочитайте! Я знайшов потрібну сторінку і вичитав, що Кольрідж належав до представників течії реакційного романтизму. Коментарі були зайві.

На мої пропозиції надрукувати психологічне оповідання Соммерсета

Моема, чи добірку лірики італійця Сальваторе Квазімодо зазначалося — "у газети спрямування публіцистично-критичне". Це заввідділом переповідала мені керівну вказівку з останнього засідання.

Архиважливим моментом публікації, як виявилось, було прізвище перекладача. В газеті на дух не проходили Кочур, Лукаш, Світличний, Стус. За те, що, бажаючи матеріально підтримати свого однокашника, дав Михайлові Саченку для перекладу вірш сучасного азербайджанського поета, і в досить безбарвній з художнього погляду добірці з'явилося поруч із іншими перекладачами його прізвище. Зуб влаштував рознос мені та моїй начальниці. Як потім вона довідалася в партійно-письменницьких кулуарах, до Саченка мало претензії КГБ у зв'язку з публікаціями його на Заході.

Працівник інституту літератури АН УРСР Юрій Покальчук, кандидат наук без плям у біографії, приніс до редакції оповідання Френсіса С.Фітцджеральда. Я уважно перечитав його, передивився на абзацах на предмет акровірша і суворо запитав, чи

бере автор перекладу на себе усю відповідальність за ідеологічну невиразність пропонованого твору. Ми пореготали, і я сказав, що з любові до Фітцджеральда й задля друга Покальчука буду пхати твір до того, коли — або зі щитом, або на щиті. Оповідання було суто ліричне і далеко не найкраще з доробку американського прозаїка. Протея щиро виконував обіцянку, наполегливо проштовхуючи його до друку. Нарешті моя заввідділом не витримала і, скоротивши на третину, підключилась до моїх зусиль. Тепер вона почала вписувати оповідання до заявки на наступний номер. Зуб прочитав скорочений твір, але згоди на вихід у світ не дав. Відкинути в кошик у нього не було самовидних підстав, а на його німотну нехоть під'южувана мною начальниця (до речі, секретар партбюро газети) відповіла настирливо повторюваними заявками. Зрештою, оповідання набрали і відклали до запасу в друкарні. Я міг не змигнувши дивитися Покальчукові у вічі — перед ним і Фітцджеральдом совість моя була чиста.

Потім мене заарештували, слідство в КДБ тривало понад півроку. Потім відбувся суд, я приїхав до табору, де передплатив газети і журнали на наступний рік. Одного дня влітку на сторінці "ЛУ" я несподівано натрапив на знайоме оповідання, тільки скорочене приблизно втричі. Його надрукували більш ніж через два роки після того, як Покальчук приніс свій переклад до редакції.

Представників Головліту я бачив не так часто. Тобто вони сумлінно читали у своїй кімнатці в друкарні на вулиці Леніна кожну газету перед її появою в світ. Але всі зауваження, а такі, завдяки ідейному гарту співробітників, виникали вельми рідко, висловлювали безпосередньо Зубові або відповідальному секретареві Лупію.

Тим не менше, це німотне буття порушилось одного разу, коли до редакції завітав співробітник Головліту. Візит, як можна було здогадуватись, зумовлювався активізацією на ідеологічному фронті одразу після зняття Шелеста. На зборах речник усвідомленої необхідності висвітлив актуальні вимоги до працівників преси, зокрема, "Літературної України". Він назвав низку прізвищ письменників (репресованих, або які перебувають на еміграції — Чупринка, Мельничук тощо), яких не можна згадувати взагалі. Винниченка та ще значно меншу кількість дозволялося вживати лише в негативному контексті. Особливу увагу цензор вимагав звернути на тематику, присвячену охороні природи. В газеті не повинно більше з'являтися нічого критичного щодо будівництва гребель та загнивання водосховищ на Дніпрі, знищення лісів у Карпатах.

На запитання когось із нас, чим викликана така нова лінія, він відповів відверто:

— Радянський Союз підписав міжнародні закони про охорону природи, і публікації критично-загостреного змісту завдадуть нашій країні шкоди.

Всі подібні матеріали він радив пересилати до ЦК партії. І за все це я одержував 100 карбованців на місяць.

1976р., Урал

ДОВКОЛАЛІТЕРАТУРНЕ ЖИТТЯ

Мені передали телефонну слухавку, я за звичкою одразу сказав: —

Я вас слухаю.

З того боку дроту чоловічий голос ввічливо вимовив:

— Це товариш Марченко? Я запевнив його, що так.

— Я хотів би з вами зустрітись. Ви не можете приділити трохи часу? — Будь-ласка, приходьте в редакцію.

— О ні, я волію десь не в приміщенні.

— А хто ви?

— Ви мене не знаєте, але я вас знаю з вечора Лесі Українки, — щось у тоні мого співрозмовника підказувало незвичайний характер побачення.

Я погодився, і ми зустрілись на вулиці недалеко від будинку редакції. Незнайомий представився мені співробітником органів безпеки і на доказ простягнув службове посвідчення. В ньому я прочитав про звання та посаду капітана Юшкевича. Не без трепету душевного поцікавився я, чим зобов'язаний такому візиту. Але товариш капітан не квапився відповідати. Він запитав, як мені сподобався вечір Лесі Українки і як ся має мій брат Віталій?

Тоді я одразу пригадав: на вечорі в оперному театрі в мене виникло непорозуміння з кагебістом у цивільному, який не пускав до партеру (там сиділи урядові персони, хоч далеко не першої величини). Я висловився у тому дусі, що нехай заступає дорогу бандитам, а не чесній людині. Мій старший двоюрідний брат Віталій, підійшовши на ту суперечку, заштовхнув урядового охоронця між ряди. Знаючи, що на вечорі кагебістів повно, бо запрошення на такі ювілейні урочистості доводилося затверджувати на Володимирській, 33, я потяг родича подалі від джерела конфлікту. Ну ось, а зараз капітан нагадав той пам'ятний вечір, ту зустріч неждану.

А які мої творчі плани? Чи я одружений і чому ні? Чи маю намір вступати до аспірантури? Одне слово, він провів опит за справжнім соціотестом. З'ясування відомостей із моєї анкети, очевидно, слугувало вступом до справи. Тому я намагався давати вичерпні відповіді. Розмова наша тривала досить довго. Серед іншого, капітан торкнувся питання, чи приходять до редакції з пропозиціями підписувати всілякі звернення та відозви. Чи доводилося мені читати щось із самвидаву? Хто серед газетних працівників припускається націоналістичних висловлювань?

Попри всю мою недосвідченість, зорієнтуватися й відокремити подібні оперативні запитання було нескладно. І, звісно, тоді я мусів говорити з максимумом уважності. Відтак аж послідувала пропозиція співпрацювати з КГБ. На моє запитання, чим пояснюється моя кандидатура (мені тоді спало на думку: невже в мене така підла пика?), він пояснив, що я перебуваю в самому центрі культурного та літературного життя республіки і що в нашу газету прагнуть мати доступ люди, настроєні вороже до радянської влади. Я спробував відпаснути цей м'яч комусь із колег, сказавши, що, окрім мене, в редакції є ще молоді і перспективні працівники — Кравченко, Дмитренко.

— Нам потрібна людина здібна і розумна. Киянин, навколо якого обертається творча молодь, а ви саме такий. Бачачи моє небажання, він запропонував не поспішати, подумати над пропозицією. Потому ще двоє співробітників переконували мене в потрібності і важливості пропонованої місії. На випробовування мені

пропонувалося дати оцінку роману Анатолія Мороза "Дівчина на перехресті" (згодом ту книжку було вилучено з обігу), оповідання Юрія Щербака у " Вітчизні" про безпросвітне життя селянина, який духовно оживає, потрапивши у Києві на виставку дивовижних американських атракціонів, роману Івана Білика "Меч Арея" (також згодом вилучений з обігу). Я робив примирливо-нейтральні висновки, намагаючись відвести звинувачення щодо ідейної шкідливості творів.

Кульмінативним пунктом обробки стала пропозиція стежити за діяльністю мого співробітника і товариша Володимира Голобородька. Тут уже я остаточно вперся — дав категоричну відмову. Після цього вони взяли підписку про нерозголошення державної таємниці, і КДБ не турбувало мене до дня арешту.

На відміну від більшості членів Спілки письменників, чий зовнішній вигляд завжди був контрастом до оспівуваного ними щасливого життя, Юрій Щербак вдягався гарно. От і зараз він стояв у кімнаті нашого відділу елегантний і трошки самозакоханий, ховаючи до кишені ключі від власної машини, і про віщось розважливо розмовляючи з моєю начальницею. Мова перейшла на останні події в "Радянському письменнику" (радписі, як його називали жартома), пов'язані з кампанією осуду роману Білика "Меч Арея".

— М-да, двадцяттеро книжечок на історичну тематику пішли під ніж: і верстки і рукописи. — з видимим жалем вимовив Щербак. — Зняли головного редактора, редакторів, — догану, розпочалися "проработки".

І тут він звернув увагу на те, що я взяв ручку й став писати. Подібна дія мала виглядати цілком природно, адже я сидів на роботі за своїм письмовим столом. Та, мабуть, він помітив у виразі моїх очей одверту зацікавленість щойно почутим. Цей огрядний у модному строї чоловік якось відразу знітився. Вже не існувало ні розважливої мови, ні незалежного вигляду. Полохливо глянувши знов на мою ручку, папери, він промимрив декілька незв'язних речень і вишмигнув з кімнати.

— А ви кажете, не гіркий письменницький хліб, — докірливо сказав я Ганні Заєць, яка здивовано подивилась на мене.

Я ще встиг прочитати зарубаний роман Іваничука про Кальнишевського. Справа в тім, що твір віддали на рецензію моєму дідові, професорові історії Михайлові Марченку. Якийсь час уже наверстаний роман лежав у нього вдома, і я, після високої дідової оцінки, не поминув нагоди ознайомитись. Цей роман написаний у кращих Іваничукових традиціях, де кожна наступна сторінка захоплювала дедалі більше. Хто міг знати, що цій книжці без політурки за якихось пару місяців доведеться впасти жертвою партійного вандалізму? Пригадую, що якось, зустрівши в приміщенні Спілки Іваничука, ми із співробітником поцікавились:

— Як там зараз у Львові?

— Та знаєте, як то було за давнини: у Москві стрижуть нігті, по губернських містах тнуть руки, а в провінції летять голови.

Він похитав скрушно головою і далі перевів мову на побутові теми.

Працівника відділу публіцистики Івана Білика викликав новий заступник головного

Анатолій Хорунжий. Ми довідалися — ідеться про "Меч Арея", що вже набрав розголосу. Хорунжий запропонував авторові виступити з осудом помилок, яких він нібито припустився у творі, посилаючись при цьому на некомпетентність в історії України. Білик відмовився, вказавши, що він писав роман після сумлінного опрацювання різноманітних джерел — слов'янських, західних, античних, а також сучасних досліджень. Окрім того, його роман читали поважні історики і не мали заперечень. Серед рецензентів книжки — тодішній директор інституту історії АН УРСР Федір Шевченко.

— Іване Івановичу, ви повинні публічно визнати свою помилку, — з солдатською прямоотою гнув офіційну лінію заступник головного.

— Нехай нас розсудить історія, — примирливо запропонував Білик.

— Не історія, а ви самі, і тепер, — спалахнув начальник. Безпартійний Білик пішов з кабінету — залишившись при своїй

думці. Реагувати на негативне явище в літературному процесі співробітники редакції мали на відкритих партійних зборах. Головним звинувачем виступав, зрозуміло, головний редактор. Висновок Зуба був категоричний: роман написано з хибних ідейних позицій, з помилковими твердженнями. Знову вергав громи і блискавиці Анатолій Хорунжий. Олесь Лупій казав:

— Покайся, Іване!

У тоні, який завдало керівництво, говорили Олег Воложенінов, Ігор Кравченко. Решта партійців-співробітників намагалися казати так, щоб нічого не сказати.

Несподівану підтримку Іван Білик знайшов в особі редакційного художника Петра Костюченка. Фронтвик-кулеметник, він і зараз пішов у цю атаку війни за творчість, не згинаючись. Гаряче говорив, що Білик чи не найрозумніший письменник у всій Спілці, що його роман — плід довготривалих роздумів та дослідницьких пошуків і що треба пишатись, маючи такого цікавого письменника. Для простодушного і малопоказного Петра ця промова, хоч, може, того він і сам не усвідомлював, була злетом громадянськості. Щоб не розбирати ще й поведінки Костюченка, на партбюро тихцем вирішили кваліфікувати той виступ, як судження людини, необізнаної з літературою. А от із виступом на зборах Василя Шевчука справа виглядала інакше.

Не можна сказати, що Іван Білик і Василь Шевчук були близькими друзями. Вони сиділи поруч на роботі, відвідували ті самі заходи у Спілці, ходили на гостини, коли хтось із співробітників запрошував на родинне свято, і я був не раз свідком їхніх дотепних клинів з приводу манери письма кожного з них, але єднала цих двох чоловіків залюбленість у свій фах та ще невисловлювана взаємоповага. Обидва небезпідставно вважали себе письменниками. Отже, опозицією члена СПУ, автора помітного роману про Сковороду знехтувати було неможливо.

Шевчук пропонував поставитись до обговорюваного твору як до явища суто мистецького. Він сказав, що існує незаперечне право письменника на домисел, фантазію і що саме завдяки цьому набули свого життя всі романи на історичну тему.

Звіт про газетні партійні збори мали читати у ЦК. І щодо Василя Шевчука негайно

вжили рішучих заходів. Його викликав секретар парткому спілки. З ним, зокрема, розмовляли на партбюро в газеті. Василь Шевчук, перепросивши тет-а-тет у Білика, змушений був подати в партійні органи заяву, де в письмовому вигляді засудив ідейно шкідливий "Меч Арєя".

— Низа та Евріала з них не вийшло. — неголосно сказала коректорка Валя, коли я в друкарні розповідав цю історію поразки письменників. Іван Білик змушений був звільнитися з роботи.

Інженер за фахом і тямущий перекладач за уподобанням, Олесь Шевченко нарікає мені: розмовника слов'янських мов, який він уклав, ніхто не хоче друкувати. Республіканські видавництва відмовляються тому, що це видання не їхнього профілю. В Москві задум схвалили і погодилися прийняти книжку до друку, але без українського та білоруського розділів. Після такого обтинання настала черга автора відмовитися.

Зараз він виклав переді мною величезний стос перекладеної поезії югославських, болгарських, польських, словацьких, сербо-лужицьких авторів і запропонував вибрати що-небудь для нашої газети. Я передивився вірші. То були твори класиків і наших сучасників, написані про що завгодно, тільки не про партію, велич праці, дружбу народів.

Я сказав, що його доробку "до друку не схвалено" — це була звична редакційна відписка авторам на ненадруковані в газеті матеріали. Клієнт не виказав явного розчарування, лише сказав:

192

— Я цього очікував, бо бачу, що друкують у вашій газеті.

— На газету не кивай, — повчально сказав я. — Відомий тобі наш працівник Іван Білик має чотири грубезних ненадрукованих романи. Заввідділом зарубіжної літератури Ганна Заєць не може опублікувати книжки про Соломію Крушельницьку. Заввідділом мистецтва Раїса Скалій не проштовхне ніде монографії про Леся Курбаса. У Вадима Пепа відхиляють скрізь збірку нарисів з історії українського козацтва.

Справи з виданням книжок не були кращими і в інших галузях науки. Я міг судити про це навіть на прикладі самої своєї родини. В діда лежала відхилена монографія з історії української культури. У трьох кандидатів наук: старшої маминої сестри, доцента вузу — педагогічне дослідження про українську синоніміку, у молодшої сестри — дисертація з демографії України, у мами — методична праця про вивчення наступності і перспективності на уроках мови.

У тролейбусі чолов'яга, який стояв похитуючись поряд, почувши мої бідкання приятелів про безплідність зусиль, щоб проштовхнути у видавництві переклад, з п'яною безцеремонністю сказав:

— І нащо було ото писати?

Однак, і це не схилило мене до думки, що істина — в вині.

1976р., Урал

АНТОН ОЛІЙНИК

(Спогади)

Антон з боєм розповідав друзям про занепад національно-визвольного руху, про винародовлення краю. Сталінський десятирічний плян боротьби проти націоналістичного підпілля дав свої плоди. Тут у тюремній камері було вперше поставлено питання: "Що робити далі?" Не виникло розпачу від поразки, бо достеменно знали: то не поразка ідеї. Сила перемогла силу, як сказав Гоголь на розпач свого Тараса Бульби. Усвідомлювали: необхідно шукати інший шлях. Не революційна, еволюційна теорія буде тепер потрібна. А для цього мусять вчитися. Домоглися викладачів для вечірньої школи, де з особливою наполегливістю студіювали гуманітарні дисципліни. З тюремної бібліотеки, яка якимсь чином уникла цензурного погрому, мали змогу брати розкішні дореволюційні видання. Вивчали клясичну філософію і літературу, історію, іноземні мови. Поступово Антон визначає для себе і предмет зацікавлення — соціологію. Його улюбленими (авторами) були Кант, Гегель, Донцов, американський дослідник Пейн. Вчився наполегливо, день-у-день, і по трьох роках тюремного ув'язнення зріє на ерудованого політолога і... трибуна. Можна стверджувати з певністю: Олійник досяг того, що зветься абсолют. У непіддатливій для тортур плоті хлопського сина ярів могутній козацький дух. обрамлений витонченим інтелектом.

Антон повернувся до табору в Мордовію 1955 року. Хрущовська реформація після 20 з'їзду (партії) трохи покращила в'язенські будні — було перегорнуто чергову сторінку історії радянських концтаборів. Дикі, брутальні більшовики, одягнувшись у костюми з краватками, переконували народ і світ, що вони тепер не ті, що раніше. Вовки убралися в овечі шкури.

Антон, як і всі націоналісти, не плекав ілюзій стосовно долі України. Шліфував хист полеміста в суперечках з численними комуністами-ревізіоністами, котрі, заскочені поз'їздівською демагогією про "от зараз уже насправді волю слова", мов гриби по дощу, з'явилися в країні, а відтак у таборі. З неспростованою логікою викривав перед опонентами гнітюче-ортодоксальний характер їхнього марксистського суспільства на відміну від демократії. Ну. а в знанні національного питання він просто не мав рівних.

1961 року у 19-ому (таборі) вирішили відзначити ювілей Тараса Шевченка. Що то мав бути не просто літературний вечір, а політична акція, відали кілька зеків. Здогадувалися й кагебісти, але задати тону не зуміли. Антон повів справу так, що заборона святкування і вшанування пам'яті Кобзаря виглядала б шовіністичним утиском. Цього не міг собі дозволити майор Малишкін і тим більше в управлінні Дубровлагу.

В центрі сцени обрамлений жалобною стрічкою величезний мальований портрет поета. У вишиванках із суворо-урочистим виразом облич, опадистими хвилями від нього постали хористи. Щось жалюгідне про світову велич революціонера-демократа белькоче політрук Малишкін. Новосад хутко засмикує завісу, аби відділити його від сцени. Посміхаючись, гукають ущипливі зауваження зеки. Але нарешті на трибуну сходить Антон. Чисто поголений, в елегантному строї (тоді ще дозволялося), овіяний тим світлом духовости, про який і зараз згадують, коли заходить мова про нього, наш

Антон говорив своє слово про Шевченка. В залі, де сиділи представники з управління, адміністрація табору, панувала гробова тиша. З непослабною увагою слухали зеки, хоч дехто і не все добирав по-українському. Але таким вражаючим, по-людськи зрозумілим, стало кожному життя поета, його самотність серед принижено-покірної рабськості співвітчизників і поезія — крик зболеного болями України серця, що не один із старих вояків зронив сльозу. Вливалися в оповідання Шевченкові вірші. Кликали на прох з кривдою. Володимир Безуглий — "Кавказ", Трохим Шинкарук — "Розрита могила", Юрко Скирук — "Юродивий". А голос Олійника то припинявся, заглушений могутнім співом, то знову зринав, послідовно ведучи слухачів до великої тайни шевченківського генія. Їм всім було ясно, чому нищівно відгукнувся Тарас про Богдана Хмельницького і за що зарізав своїх покатоличених дітей прославлений Гонта, і чому прихильності вчорашнього раба шукала княжна. Якийсь час заля вражено мінувала. Відтак хтось жартома, але з шанобливістю проказав: — Майора Олійникові! Майора! — підхопила решта захоплено. — Майора!

Такий вибуховий вечір не пройшов незауваженим. Не помітити небезпечного таланту Олійника вже було неможливо. Невдовзі по цьому в поліцейській газеті для в'язнів з'явилася замітка, підписана начальником політвідділу Дубровлагу Комаровим. У ній йшлося про тих, котрі не стали на шлях виправлення і перешкоджають нормальному життю та праці загалом в'язнів. Названий першим Олійник, як стверджувалося, серед безмежжя книжок не виявив таких, де б розповідалося про колоніалізм у Африці. Зводячи наклеп на російський народ, намагається посварити два братні народи. Ухиляється від суспільно-корисної праці. В подібному контексті згадується (Василь) Підгородецький, Шинкарук, (Юрій) Литвин. Ця замітка в році, коли МВД розпочало масову кампанію ліквідації особливо небезпечних рецидивістів, могла свідчити лише одне. Над Антоном нависла смертельна небезпека.

Втеча. Думки Антона постійно снували навколо неї. Його очі світилися, виказуючи: він нетутешній, тимчасовий. Оперативник Біранець, закликавши якось до себе Василя Підгородецького, застеріг: "Я знаю, ви з Антоном маєте намір утікати. Пам'ятай. Антона й тебе назад не приведуть. Розстріляють там, де будете схоплені". Коли Василь переповів Олійникові пересторогу офіцера, той всміхнувшись кутиком рота, промовив: "Самі знаємо, що розстріляють. Радянська влада гуманна, але гуманізм її не безмежний".

Врешті плян втечі було розроблено. Неширокий, але досить глибокий рукав відходив від річки Явас і, перетнувши промислову зону, впадав назад до неї. Тут (нерозбірливо) сировину для табірної мебльової фабрики. Найбільш підходящим виявилось місце входу. Одразу за дротом було приварено грубі фати, далі — густий (30-50 см) частокіл закопаних паль. а над усім ним лежав щільний дерев'яний поміст. Потрібно було зробити між палями прохід і перетяти ґрати. За два десятки метрів від вишки з двогодинними та позачерговими обходами наглядачів, завдання вимагало нелюдських зусиль. Пиляти треба було в воді, бо це гасило скрегіт, але для підводної роботи мусили змайструвати водолазне спорядження (маску із поліетиленового міха,

шлянґ на повітря, який кріпився над поверхнею), — їх знімали й одягали на щоразову робочу зміну. І ще хтось мусив пильнувати за наглядачами та стукачами. А ще допомагати в праці. Антонові в його зухвалому намірі допомагало із тридцятiero (нечувана для втечі кількість невтаємничених!) зеків.

— Знаєш, — він звернувся одного разу до Степана Сороки, — мені таке химерне наснилось. Я ходив до одного дядька з Київщини, аби розтлумачив. То він каже, сон віщий — мене судитимуть і розстріляють. Схибив, певно, старий. Судити на кару смерти вони не зможуть, бо не мають за віщо. А от застрілити, як зловлять, на місці — то так. Але дідок уперся, каже: розстріл буде по суду. Диво!

Гурт зеків розташувався спочити на пляжі в пообідні хвилини. Дочекавшись слушної погоди, двоє зграбно проникають до брами. Працюють енергійно, час від часу дослухаючись, чи не чути співу. Вартовий заспіває, щойно до помосту наближається хтось чужий. Після місяця безнастанної праці лазівку пророблено. Йти вирішили двоє: Антон та Роман Семенюк.

І ось нарешті 12 серпня. Цього погідного вечора на проводи втікачів зібралося із сорок в'язнів. Антон сидить на чолі столу ледь збуджений з сяючими очима. Несподівано до бараку ввійдить старий Афанасов. Робить здивований вигляд, хоч про вечірку негайно дали знати стукачі. Запитуючи, в чому справа? "Та от, у Антона день народження", пояснює хтось із зеків. Олійник простягає горня з бурштиновим чаєм, пропонує: "Випийте, громадянин начальник, за моє здоров'я". Той, відмовляючись, посилається на те, що не бере чаю в рот. Роман, котрий мав чудовий голос, заспіває сумну "З полтавського бою розбитий Мазепа втікав".

Наступного дня, о 17 годині, вони вирушають. Першим поринає Роман, за ним Антон. Друзі бачать, як вони перетинають ріку, як, обтріпуючись, вилазять на тамтешній берег. Найзухваліша втеча за історію політтаборів останнього двадцятиріччя здійснилася. В їхньому розпорядженні було чотири години, бо вже о 21 годині оголосили місцевий розшук. Та продуманий до найдрібніших деталей плян не підвів. Враховувалася навіть імовірна одночасна втеча з побутових сусідніх таборів і засідки на шляху в зв'язку з нею. Попутна машина хутко довезла їх до Рязані, далі квитки на потяг і перегони по містах Росії. За два тижні Віктор Солодкий дістав листа від Дніпропетровська, де була фраза "привіт від затрясок". Так колись при ньому діалектно, чим викликав у всіх сміх, назвав Романюк кнопки на жіночій кофтині. Зона тріюмфувала...

"Бо тисячі доріг, мільйон вузьких стежинок мене на ниву батьківську веде". То пригадалися Антонові слова поета. Вони пливли пароплавом, милуючись мальовничим краєвидом осіннього Подніпров'я, дослухаючись до тонів рідної мови із юрбі незнайомих, але таких близьких краян. Збуджений Олійник забалакував з людьми, розпитуючи про біди й клопоти. Он 17-річне дівчатко. Взявши з сільради довідку про місце проживання, вона хотіла втекти від колгоспного безправ'я. Намагалась поступити до технікуму — невдача, — рівень бо знань учнів з провінції далеко відстає від міських. На роботу до Запоріжжя брали лише з постійною пропискою. Здобути ж

пашпорт затурканій селянці коштувало майже тих самих зусиль, що й у становищі Антона (вона так і висловилася, мов ув'язнена). Вчитель з Харкова журився: в отій першій столиці радянської України нема жодної української школи. "А я справу одну впорав", гикнувши, шепотів на вухо Олійнику веселун-шофер. Звірявся, як спритно вкрав з підшефного колгоспу машину сіна, як перепродав його, а зараз ось: "Сам п'ю, сам гуляю, сам стелюся, сам лягаю". Коли співрозмовники дізналися, що перед ними націоналісти з концтабору, пропонували заїхати до себе. (...) Всовували сміливим втікачам, хоч ті всіляко відмовлялися, гроші.

А потім був зрусіфікований Київ. І плювали з стін чужомовні оголошення і зневажливо кривилися продавщиці в крамницях на ввічливе українське "перепрошую". Про все те Олійник чудово знав ще за дротом, проте, певно, в нормальної та тверезодумної людини часом *emotio* * обов'язково переважає *ratio* **. Не стримався, зайшов на східці Софіївського собору, кидаючи в обличчя киянам слова застрашливої правди. Про те, як Москва визискує Україну..., і про давні кривди, і про громадський обов'язок кожного. "Він гадав, що він — сам Степан Бандера", згадував потому в таборі Семенюк. А тоді Роман крутився попри східці, роззираючись по натовпу, що юрмився навколо. Заувага його була небезпідставною: адже музей стоїть за 100 м від республіканського КГБ.

* Почуття (латин.) ** Розум (латин.)

Пам'ятаю, як одного з вересневих днів до мене в аудиторії університету підійшов схвилюваний однокурсник. "Ти знаєш... там. біля Софіївського собору.... один чоловік виступав. Він та-ак сильно говорив про Україну, русифікацію... " Від захоплення хлопцеві бракувало сил. Це був слід, на який я несподівано натрапив у Києві 1966 року.

Під Львовом вони завітали в гості до брата Василя Підгородецького. Той, не вагаючись, переказав, що друзі з табору радять, аби втікачі притаїлися на півроку десь у схроні. Але Олійнику, Олійнику! Де поділася його залізна витримка й розсудливість? Воля, либонь, не тільки солодка, вона й хмільна. "Не нате я рвався з неволі, аби ховатись по криївках. Мені ще на Рівенщині один боржок треба сплатити. Дуже вже в пам'ять запав один кагебіст. Скількох наших хлопців помордував, а дівчата, ним зґвалтовані — їх також не можна забути. А відтак під морем на Трапезунд. Певно, досвід наших запорожців, перших випробувачів субмарин, мені в генах передано, ге? А на Заході в ЗЧ ОУН і "за роботу, товарищи!"

— Оточені. — простогнав Антон, показуючи рукою на луг перед лісом. Роман зацепеніло стежив, можливо за сотнею військовиків, котрі з автоматами, навперейми —перебіжками наступали на хутір.

— Не стріляй, Олійнику! — надсадно репетував з-поза дерева червоноликий полковник. — Не стріляй! Все одно не втечеш.

Антон звільна опустив берданку додолу. Десятком патронів, заряджених заячим шротом, супроти калашникових не навоюєш. "Ех, лиха доля! Парнути гень того ляйтенантика, котрий, нахабно вишкіряючись, налаштовує на "бандита" кайдани. Та пощо?"

Отже з листопада місяця він в Рівненській тюрмі. В 1965 році КГБ мало час, тому новорозпочата справа провадилась без поспіху й ретельно. На допит викликалися в'язні з табору (Підгородецький, Солодкий, Мельник), в архіві добиралися потрібні матеріали. Передчуваючи, що з цього зашморгу не випручаться, Антон вирішив дати покази. Списав два грубезних томи, кожен вчинок, (кожну) рису світогляду нотував, старанно розтлумачуючи. Такою непересічною першокласно написаною автобіографією смертника не гідна похвалитися жадна політична поліція світу. Туди ж було прикладено й нариси з української філософії, соціології, винесені з табору.

З усього цього доробку поставав аристократ духу, раб волі, націоналіст. А за законами клясової боротьби подібній ідеології у праві існування відмовляється. Рік тривало слідство. Щоб заломити запеклого оунівця, вихователі вживали найрізноманітніших заходів. Була очна ставка з дорослою вже дочкою, якій наказали розповідати про щасливу дійсність. На сестру, працівницю торгівлі, відкрили справу за розтрату. Найвищі чини КГБ пояснювали Антонові: його майбутнє у власних руках, і, не криючись, двічі додавали про замовчану альтернативу. Аби довести, що 198 з ним не жартують, вирок сестри встановили в шість років ув'язнення. Засуджено було господаря, що надав їм притулок. Не менш суворо розправилася народна влада і з Іваном Підгородецьким. Тут мали значення і помста за непримиренність брата Василя у таборі, і бажання показовим судом (справжній підклад якого добре усвідомлювався всіма) застрашити односельців з націоналістичного села на Львівщині, і, зрештою, відплата за співчуття чи, як трактувало КГБ, співучасть у злочині. Десять років за розкрадання лісу — державного майна в особливо великих розмірах. З тим самим успіхом його могли судити й за участь у замаху на Кірова, просто кагебістам було неохота.

— Ти знаєш, Олійнику, — говорив до нього полковник Скоробогать-ко, — яке зараз міжнародне становище і як наші ідеологічні вороги використовують кожен випадок в середині Союзу, щоби нашкодити. Ти вічно підбурював зеків, протидіяв табірній адміністрації у її виховній роботі, до того ж не бажаєш зовсім перевиховуватися. Твій розшук обійшовся державі в два мільйони карбованців, і на цьому вже буде поставлено крапку.

В бригаду слідчих увіходив і Голобородько, той самий, з ким так жадав зустрічі перед втечею закордон Антон. Ех, не дійшли руки! В наслідок "НОВОВИЯВЛЕНИХ обставин" справи, за якою Олійника було осуджено вперше, слідство просувалося успішно. Свідки дружно дали покази, що звинувачений тодішній провідник СБ неодноразово брав участь у допитах. За його наказом знищувалися партійні й радянські діячі, чимало співробітників МГБ. Спростування та протести Олійника, що в час підпілля він був провідником юнацтва ОУН і що функціонерами СБ були його брати, до уваги не бралися. В районній та обласній пресі в 1966 році виходили друком статті про бандерівський терор, про людиноненависницьку націоналістичну ідеологію. Реагувала громадськість.

Ухвалою Рівненського обласного суду Антона Олійника засудили на кару смерті.

Дорогий Валерочка, як ми тебе звали й до цього часу називаємо понині. На старості мене долає лінивість. За це мене весь час лає твоя любима сімдесятилітня бабуса. А я час від часу обіцяю виконати це добре, навіть необхідне діло, а воно все віддаляється; час нам біжить, а тобі (я уявляю) воно інакше — безмежно довгі дні й ночі. Своєму дорогому Валерію я пишу листа, а бабуса біля мене сидить, тяжко сумує призом з тим чекає, як і всі ми, твого повернення. Всі ми покладаємо на це надію, а поки-що пригадай приказку "Терпи, козак, отаманом будеш", хоч "тюрма не свій брат". Незабаром буде три роки, як ти, дорогий онучок, звичайно не став козаком, та і терпіти не легко тобі там, та ще в хворому стані. Ти змалку терпиш тяжку хворобу — нефрит. Пригадай, як ти багато разів виїжджав, майже щороку, на лікування в Середню Азію. До речі, деякі з тих, хто там лікувався в той час з тобою, віддали Богові душу. Бережи своє здоров'я — це найголовніше. Посильна робота, звичайно, необхідна. Для цього треба тобі проситися, щоб зважили на це. Ти кваліфікований журналіст. Не забувай і не залишай цієї вдячної роботи. Всі можливості старайся використати. Ми знаємо тебе чемним і культурним. По можливості таким залишайся скрізь, щоб не писали про тебе, що ти нечемно поводишся. Звичайно, коли часом буває несправедливість, треба захищати себе належними засобами. Я повернуся трохи до питання про роботу. Мені прийшло на спогад прочитане з життя і діяльності видатного діяча культури, високоосвіченої особи і діяча партії Луначарського Анатолія Васильовича (до речі, він кілька разів був арештований і сидів у царській тюрмі), як він повчав свого сина Анатолія (Толю), який поскаржився батькові, що не може знайти собі діла. Батько, Анатолій Васильович, відповідав синові з обуренням — "Як це може не бути діла! Нуднувато було в тюрмі, і то поки залишався без книжок; а потім починалася навіть надмірна робота мислі. Як це можна бути без діла ?".

Тебе це мало торкається, звичайно, але й такі речі можуть стати в пригоді письменникові і журналістові. Перебуваючи в тяжкому стані, в якому він мимоволі міг опинитися, за найкращу порадицю мав книжку та творчу думку при всіх обставинах. Тепер скажу трохи про Київ та про себе. Що можна коротко сказати про наш славний Київ. Він зростає красним днями й ночами, величезною людською масою від малого до старого. "Все йде, все минає і краю немає", як писав Тарас Шевченко. Одні помирають, другі виростають. Київ сповнений до краю людьми й машинами. В кожного свої радощі і смутки, як повсюди. Всі твої рідні сподіваються на твоє повернення. Дід твій, що вивчив тебе на "відмінно", але не доглядив до кінця, на сімдесят четвертому році постарів. Після п'ятдесяти з 200 лишком років наукової й викладовської роботи він став пенсіонером, але не сумує. Всіх праць наукових у твого діда нараховується понад дев'яносто. Якби в тебе не лиха година, ти мене обігнав би далеко, й далеко молодшим за мене. В цьому я без сумніву переконаний, коли вдаюся до розгляду твоїх статей та перекладів з азербайджанських творів. Я був задоволений з того, про що ти, здається, писав у одному з своїх листів: серед літератури з тамошньої бібліотеки хтось читав (чи ти сам) мою книжку "Історія культури України до середини XVII ст." В цьому

напрямкові я працюю далі, в ширшому плані—взагалі про Історію Культури в плані філософському й історіографічному. Крім того, в мене не закінчена "Історіографія — другої половиниXIX— першої половиниXXстол." Пишу про це між іншим. Дорогий мій Валеричку! Ти можеш сказати своєму дідові: Для чого ти мені морочиш голову своїми планами. Мені не до цього. Мабуть, в твоїх думках буде велика доля правди. В такому випадкові вилай діда свого за те, що він дечого не доробив після твого закінчення університету. При всьому я тебе любив і люблю. Ще тепліше говорить твоя рідна бабуня, що тут сумна сидить біля мене. Цілуємо тебе міцно.

Дід. 2/П-1976

Добридень, мамочко! Ось уже й твій день народження наблизився. Хочу я побажати чогось дуже оригінального, а на думку спадає все звичне. Ну ти й сама знаєш, що я бажаю тобі пост ійно і здоров'я, і щастя, і "успіхіву праці". І сьомого числа я, як завжди, поцілую тебе вранці, коли лише прокинешся — приніс би тобі якийсь нездалий подарунок: чи набір фломастерів, що потім ти їх віддаси Мар'яні, чи набір тіней — з аналогічним місцем остаточного попадання, тобто наша Пидорка. І це, звичайно, не тому, що я тебе не люблю, або полінувався бігати по крамницях. Просто в цілому Києві нема нічого пристойного в розмірі до двадцяти крб., а є хіба в Москві, куди злітати не по кишені навіть такому товстосуму, як я. І ти знову б трохи розчаровано глянула на мій зовні наче й гарний, та ні до чого не придатний, як на тебе, презент. Проте я поцілував би тебе ще раз, потім кинулася лащитись "цокотуха позолоченное брюхо", хоча перед тим тебе вже встиг задобрити своїми квітами наш гречний татко і розпочався єдиний на рік мамин день. Перекоаний, що й цього разу все вдасться мило та приємно. А мою відсутність нехай скрасить думка, що до її кінця лишається все менше й менше. Кількість твоїх років згадаю тільки усно, на письмі не бу'. Але досі пам'ятаю пиріг, який баба спекла на 25-річчя.

Вітальці, звичайно, закортіло його покуштувати тієї ж хвилини, як побачив, що баба поклала пиріг з несамовитими ванільними пахощами на підвіконня кімнати над Дніпром. І він замислив геніальний за своєю простотою план — як відрізати від пирога манесенький окраєць, щоб ніхто не помітив. І я мусив робити вигляд, що в захопленні від ідеї, хоч у мене зовсім не було бажання псувати мамі свято. І ми пішли, скрадаючись, повз вашу метушню у великій кімнаті туди, до забороненого (солодкого для Вітальки і зовсім навпаки для мене) плода. І в найостаннішу хвилину до покою увійшла Леся і, побачивши Вітальку, котрий із святотатницькою радістю саме здіймав догори ножа, надавала йому тугих потиличників, і мій двоюрідний brother* гугняво захлипав, люто розтираючи сльози кулаком. Я співчутливо сказав, що нічого, буває гірше, а в душі тріумфував — бо шкода на мамин день народження не відбулася, і я не завдав нічим тобі прикrostі. Я того й любив тебе міцно, що ти завжди була антитезою злу. Все-таки найдемократичніша жінка в світі — українка. Стільки зазнати лих і пронести віру в добро, торжество правди над кривдою. Рибонько моя, ще раз цілую, і всіх-всіх благ!

Ну, годі творити елегії, бо Шевченко колись закликав не робити цього. Щоправда, з

іншого приводу і в іншій ситуації, але все'дно, раз класик сказав. Я в цьому місці здійняв вказівний палець (в листі —малюнок).

Може, ти не зрозуміла мого гарного малюнка, дак пояснювати не стану, бо нетямущої мамухи мені не тре'. А ще я, як з тюрми вернуся, пить буду. Дак щоб ти, стара, мені не боронила, а краще гроші складай доти. Бо я в тебе один син і любий мені мо'колись і випить бува охота. От! І не шкодуй, кажу зарані. Гиначе ще й виб'ю, як не той. Жінки не шукай, вже сама міні сюди прибилася. Порядочна даже навіть дуже. Пише часто й мене обіцяє любити. А я на те не те щоб вірю, дак і сказать що не, теж ніззя. Аякже ж. Женина при надії... на мене ходе. Весілля зограємо в ростарані з музикою. Тут у мене кореш є, теж вісім год дістав. Грає гарно на барабані. А раз на лихо випив і зіграв марш міліціонерів на голові в дільничого з їхнього району. Звати його Жора, й він каже, що орхестр берють на себе. Тіко випивку став. А я сам вирішив зав'язати. Більше в домі військові учення провадить не буду.

І дядю Васю, суседа, з балкона без парашута стрибать під дулом рушниці змушувати також не буду. Хай живе мирним чоловіком. Бо так виходить що та военпідготовка собі дорожче. Твій, мамухо, день народження я ни дуже добре пам'ятаю, бо був тоді випивши. Але цього

* Брат (англ.)

разу все було чин чином і, хоч хильнув з корешом, але за те щоб тобі добре велось! От.

Дорогая мать! Пишу тебе с военных учений. Сама понимаешь, времени в обрез, письмо буквально выстреливаю с пулемета. Сажу в БТ-4 (штатским, очевидно, не известно, это бронетранспортер) и пишу просто на пулеметном стволе. Учения проходят оптично, и мой взвод сегодня отметил сам полковой. Поблагодарил и обещал к... Не буду забегать вперед. Да, солдаты у меня молодцы. Особенно земляки. Стараются хлопцы предельно. Выправка, боевая подготовка, что тебе сказать. И все это в тяжелых климатических условиях! Здесь ой как нужно ухо держать востро. Ты ведь знаешь, какая международная обстановка — враг не дремлет. Но и мы, как говорится по-русски, не лыком шиты. "Броня крепка и танки наши быстры". Ты бы послушала, мать, как поют эту песню мои хлопцы. Кажется, ведь вот давноизвестная, испетая, а вслушаешься — сколько строгой красоты, мужественности, когда солдаты поют ее в походном строю. Удивительное дело армия! Ничто так не дисциплинирует, нигде человек не проникается таким чувством патриотизма и любви к Родине. Вспомнил сегодня о твоём дне рождения. Поздравляю. Какой, право, славный месяц февраль. Мы вовсю готовимся к празднику: чистка, стрижка, зубрежка — к смотру все должно быть готово па "пятерку". Я лично принимаю участие в концерте —худчтении. Исполняю свой юмористический рассказ. Написано в стиле Ильфа и Петрова (сын у тебя еще, надо отметить, и пописывает) о нерадивом водителе бронетранспортера, есть у нас здесь один, такое ничтожество. Умника из себя корчит. Прицепил значок об окончании университета и ходит цаца — то он не умеет, то не желает. У нас в армии разговор с такими короткий: не можешь — научим, не хочешь — заставим. Я свой рассказ и

озаглавил так. На этом кончаю. Твой.

Продемонстрував тобі три варіанти сина. Шляхи, котрі ми обираємо. Мені, мабуть, разом з тобою подобається перший. Творив свого дописа, коли принесли твій лист від 25/1. Що може бути кращим у таборі за лист від мами ?! Все йде і неодмінно буде камільфо. Чогось маю в тому певність. Та згадувана вже стаття написана з позицій псевдореалізму, м'яко кажучи. Автор, мабуть, не хоче знати справжнього стану речей, інакше треба казати, що він неправдивий. Я налічив там стільки білих ниток, аж зуби зсудомило: зовсім чоловік без совісті. Цікава все-таки психологія брехуна. Сподівається, мета виправдає засоби. Але ж за всенюку історію подібний метод неводнораз терпів крах. І от, як вірус грипу, знаходиться новий, який твердить — у нього вже напевне вийде. Дива, та й годі. Дістав від дідуся послання й був страшенно радий. І розважливо, і вельми

203

мудро, аж несподівано для мене. Я гадав, старенький все більше коло пенсіонерів метри міряє. А він — коло історіографії, науку штовхає. Здається, є порох у порохівницях. То нехай би стиха доводив до пуття свої історіографічні задуми. Тема — безпечна, ніяка зараза не причепиться. Ну, якщо вже братися, то й позиція була чисто науковою, дослідницькою: цифри, факти, видання — всі поспіль, без винятків. Є такий момент кон'юнктурний. Його необхідно уникати насамперед. Я, мабуть, злегковажив, що повірив нашому старенькому? Напевно, він ані до холодної води не береться ? Я ж тут із своїми порадами лізу. Одначе, якщо він ще ого-го-го, то чому б і не поворухнути літописи ? Тітчиного листа з метрополії отримав. І не дрібниця, і як приємно. Згоджуюсь тепер на всі настанови й нотації. Усвідомлюю, що закиди мої просто безпідставні. Але через те, що інколи надокучає вже гірше гіркої редьки. Переглянув югославський фільм "Жити коханням". І тема, і сюжет дуже прості, а було цікаво. Хіба тому, що скучив за отим світом вольним, новим? За життям мені спостерігати ніколи не набридне. Через те навіть про речі знайомі можу дивитися фільми залюбки. Ясно, коли не примітив. Останнім часом щастить із кіно. Мабуть, зо три побачив вартісних. У цьому останньому розповідається про дівчину, котра присвячує себе чоловікові, а той виявляється негідним її почуття, самопожертви. Зрештою, розлучення, і далі вона йде вже сама. Незважаючи, що її зраджено, жінка залишається у виграві: знає ціну життю, вміє боротися із труднощами і є носієм соціальних, моральних і т.п. вартостей. Він, натомість — гульвіса, особа несильна, хоча й спортсмен, бо не здатний утвердити нічого. Досить помітне екзистенціалістське забарвлення фільму, а робився ж у сусідній країні. У студії Довженка на щось подібне можна очікувати на початку віку. Ліки та платівки, залишені Галиною, ще не передали. Але, знаючи про їхнє існування, тепер домагатимусь. Обіцяли незабаром покласти до лікарні, побачимо. Гадаю, що бабуся переборе черговий напад хвороби — нам-бо неодмінно треба зустрітись. І потім це ~ нечесно. Я був присутній в них і на срібному, і на золотому весіллі, маю намір ще й на діамантовому, а вони так що ж — у мене ні? Маю чомусь таке враження, що в мене також буде кілька весіль. Тільки зватимуться вони не як коштовності, а як порядкові

числівники. Я, звісно, можу помилятись, то нехай старші товариші мене поправлять.

Але ти не бійся! Особливо небезпечний державний злочинець. В.М.

P.S. Покінчив зовсім з усім, що поза красною штукаю. Тепер мій друг мистецтво, і край. А ти кажеш, я не хочу виправитися. Якби випустили, зараз би в хіппі подався. Писана на 6 аркушах цидула.

15/1-1976

Мамо, добридень!

Сів із твердим наміром бодай кількома словами описати свою невеличку Одісею. Але розміркував, що то пахне свєдениями не подлежащими, тож руку до Муз не простягнув. Розповідатиму краще про погоду, тему, що задовольняє всі цензури на світі. З місяці в нас було доволі прохолодо. Температура падала до -40° й нижче. Рятувався, натягуючи все придатне до носіння. Відбувся невеличким катаром і чотириденним перебуванням у ліжку. Дива, але тут є люди, котрі ставляться цілком індиферентно до морозів. Може, й справді, я занадто щасливий. Тепер уже навкруг запахло весною. Ну й безглуздзя ж!

У затримці листа на мене не гнівайся, бо, як дух свят, не виновата я. В зв'язку із зміною місцеперебування графік мій і порушився *. Тепер іншим збіговиськом всіляких різних буде оточений твій син. Ет, куди життя нас тільки не заводить. Його могутні невтримні вітри кинули мене на новий берег. Чи не розтічеться після цього вусєбіч присутність духа, сила волі? Гадаю, ні, бо казав колобок: не злякалися ми дідки, не злякаємося й бабки. Хоч не скажу, щоби надто палахкотів дух протесту в персах (грудях). Однак котиться коло моєї фортуни із завидною усталеністю. Може, тобі здається забагато хвальби чи зарозумілості тих заяв, але то лише зовні. Бо головне суть та переконання в істинності, а від невживання чи вживання слів справа не міняється. Одкровення, яке явилось мені після довгих роздумів, настроює на оптимізм: їжі духовній відтепер завжди віддам перевагу перед усіма іншими цінностями. Та й більше бачиться нічого.

Годі вже теревенити про великі матерії. Краще життя домашнє згадати. Хвилююсь за бабусю, як вона? Чи робитимуть операцію та чи лікують? Алочка пише, в шпиталі ніби ставляться з відповідальністю, та мене про ту відповідальність сумніви великі беруть. Сов.медики, як ніде, сильні на світових конгресах, де є змога розповідати про досягнення. Мене ж бо цікавить цілком окремішний момент — стан нашої старенької. Тітка каже, вона скрушно зітхнула на мою обіцянку запросити на свої весілля. То я так, для красногo слівця, хай не бере в голову дурного. Мо' й зовсім женитись не буду. Співає ж Ле.Утьосов "как много девушек хороших, как много ласковых имен", а радянський виконавець абичого радити не стане. Так що заспокойте Оксану Ларіонівну й нехай одужує швидше. Дідикові обов'язково сяду (в прямому, не фігуральному розумінні)

* Валерій був переведений до уст. ВС — 389/36, а за деякий час знову повернутий до 35-їзони.

й напишу більшого листа згодом, ось пертурбації минуть, тоді вже. Мені хлопці

часто показують у книжках істориків, де є посилання на його праці. А в Історичній Енциклопедії Української РСР виявили похибку. Там написано, що він з 1941 по 1945 р. * працював викладачем Новосибірського педінституту. Питали, то за ким правда: життям чи енциклопедією? А я їм принципово у вічі просто кинув: а як того вимага біжучий момент? Я такий, коли розійдусь. Краще не чіпай, бо одкоша дам ого-го-го. Твої й тітчині листи до мене надходять помальованими, і це мені якось одразу не сподобалося. Я вживу із свого боку заходів, нехай хоч раз ще покреслять. Але все, що там писалося, зрозумів. Мені навіть якби від тебе давали чистіш папір, і тоді, здається, знав би усі думки. Риба моя! Будь гостинною та милосердною до людей добрих, будь мудрою й обачною також (окрім добрих, бо с й недобрі, лихі). Та, власне, ти й сама даси раду. Радий, що знаєте всі про мій побут, любите мене. Як не дивно, не лише ви. Пише мені ота чорнява циганка, що спав би 'м до полудня — здається, я всі пісні поплутав? Та нехай уже буде. Тільки бабусі не показуйте, бо їй буде боляче за мою ущербну мораль. Привітали мене і з зореносної столиці. Щиро зичено успіхів у житті та творчості, а головне, зустріти справжню подругу, леді**. Я на останнє ні мур-мур, тільки подумав: доста було. На Новий рік одержав поштівку й від В.Г. Цього разу лаконічно й без мудрствовань лукавих. Отаке в мене з епістолярією. А чого це пузо мене ігнорує? У шприц із головою пішла, да? То я їй хутенько тее-то як його прополощу. Я їй брат, чи я їй що? Чи вона гадає, як я весь час по тюрмах, дак мені од сестри листа читать не хочеться? Може, отут аж тільки по-справжньому й оцінюєш ласку жіночеську — от! Пузо, а що це ти там цілий рік борюкалася з одним іспитом та двома заліками? Складається враження, у своєму протистоянні ерудиції ти стала мов Дант у пеклі непорушно. Не варто, хотя злого вона не завдасть. А коли несправедливий який викладач, то горе капосному. Підійди до нього на перерві й тихесенько на вухо шепни: "Брат оце незабаром з табору виходить і дуже переживає за моє невстигання по вашому предмету. Казав, конче збирається побалакати із вами. Він у нас дуже справедливий любить, але невірноважений — страх. До того, як сів, все з ножем не розлучався (то моє хоббі, казав), а тепер не знаю, до чого в нього й душа лежатиме. Писав, що дивився якийсь

*Михайло Марченко 23. VI. 1941 — 12.11.1944рр. перебував у сталінських концтаборах в ув'язненні. ** Нарис "Моя чарівна леді"

італійський детектив, і там людину спершу шнурком душили, а потім розчиняли у ванні з сірчаною кислотою. Справило на нього велике враження. Так я вас прошу, викличте мене ще раз. Дуже хочеться порадувати брата гарною успішністю". Якщо ж у тебе в голові зовсім інше, а саме — хлопці, — то це вже з царини батькових методів впливу — наука не йде без бука. За наявними в мене відомостями, тут у вас не без успіхів, мда, не без успіхів. Ну туди я втручатися не маю права. Аби вскочило щось у мізочок, дістань по с... разочок. Взагалі, мушу відзначити, я перед твоїм фахом благоговію. Бувало, медсестра набере до шприца якоїсь каламуті і ну з простягнутою голкою до мене. Я так серцем стиснуся, а сам гадаю: ну, контра, за що ж ти мене потомственного пролетаря (розумової праці, річ ясна) жадаєш замордувати? А вона йде.

Я їй, річ ясна, ні до, ні після нічого лихого не зробив, їй же ж аби вколоти. Втік би од наруги тяжкої, та запізно. Тут вона мене досягає і... бац. Заштрик зроблено. Після нього піднімаєшся завжди, мов побитий. Одягаючи штани, я бурмотів лише: "Готово, парус розпустили". Ну, не буду більше тебе одволікати: тягни науку за вухо. На цьому закінчую. Напишу в перших числах змістовніше, бо поки на карантині нічого сказати не можу. Мамо, ти на цього дописи не відповідай мені. Аж коли я вдруге напишу, тоді вже. Ваші останні листи я отримав: Аллочин від 16 лютого (№ 2), твій від 9 лютого. Хусточку напарфумлену не видали, позаяк не положено. Поклали до речей за зону. Взагалі, полетіть би від мари, як Івасик-Телесик. Чи дійшла в попередньому листі поштівка-вітання Мар'яні? Валерій.

P.S. Наснився мені недобрий сон. Чи не сталось чого? Тоді даруйте за легковажність викладу.

26/11-1976

Син, небіж, брат, онук.

Добридень всім!

Потятко, як обіцяв, повернувшись із двотижневого вояжу, хутко тобі відписую. Вже вийшов на роботу, але не зовсім добре себе почуваю, то буду домагатися пристойнішого лікування.

Сидячи на карантині зробив кілька перекладів. Мені надійшла цікава збірка "Австралійська новела" англійською мовою. Я її із задоволенням почитав, а потому й перетлумачив двох авторів минулого віку, одного сучасного. Тепер поступово порпаюся, доводячи до кондиції. А оце вже

207

другий присід. Отримав листа від тітки, першого березневого листа, а також твій від 4 числа. Бачу — хвилюєтесь, та, на жаль, зарадити нічим не можу. Відіслано мого дописи аж 3 березня, то й матимете його запізно. В тебе якось посвіжіло перо, тож перечитую твоє з приємністю. Не відбивай хліб у Загребельного. Єдиний суч.пис., який пише ні про що, але так, що плакати хотьця. Згадав про Загребельного, бо оце перед очима роман його новий у "Вітчизні". А в №2 "Иностр. лит-ры" наштовхнувся на репортаж одної Мадлен Ріффо. Вона завзято зображує побут лікарень Франції. Як бідують санітарки — звать тамарки; медсестри та всяке інше в подібному дусі. Гадаю, Мар'яні би варто познайомитися, про колег-бо мовиться. Крім того, з репортажу ясно видно розміри проблеми зайнятості людей роботою, яка зарплатня в того ж таки жорстоко експлуатованого медперсоналу. Sapienti sat, власне. За повагу до Беранже дякую. Дрібниця, а приємно. Мамо, надішли мені 50 карбованців. Потроху та сотня, що привіз із собою, витратилася на книжки та періодику. Отож, коли твоя добрая ласка, сипни на мене золотим дощем. Стосовно посилки, то належиться вона 25 червня й вислати її слід заздалегідь. Вміст, мабуть, найкращий: 2 кг сушеної смородини, 2кг масла обгорнутого чимось, аби від спеоти не зіпсувалось, 1кг — консерви, які ти пам'ятаєш. Чи мої листи надходять до вас дуже покресленими? Сповісти, і повстану я тоді за правду-матку, щоб не малювали моїх послань, не писаною козацькою рукою.

Якщо скрутно з моргухами, могла б стати у пригоді Льоля Павлівна. Справа ця не крамольна, всім від неї лише приємність. Он і дідик колись заволав: "І мені, і мені таку!", і читачам нашим естетичний рівень підвищимо, та й я облагороджуюсь. А щоб не забуть, виховне, виховне значення жінщини мають колосальне. Медичні анкети одержав. Питання наче для гуморески: санаторія, ліки, дієта*. Вітай Шурочку**. Можеш їй навіть листа почитати. Ну та поки все. Цілую тебе, татка, Пидорку, діда, бабу.

15/Ш-1976

Валерій

Писано на 4-х аркушах. Скільки листів і чи повністю одержала від мене в січні, лютому, березні?

* Із НДІ нефрології УРСР на ім'я Валерія додому надійшли анкети на визначення ходу хвороби. Анкети були переслані до зони.

**Галя Дідківська, дружина Євгена Пронюка, якого на тривалий час посадили до ШЗО (штрафний ізолятор).

31/111-76

Зона № 35, Урал

Дідусю, чолом!

Лежачи два тижні в лікарні, підпер собі трохи здоров'я, тож тепер вирішив повідписувати вам кожному зокрема. Після вороття на круги своя читав здебільшого періодику та пресу. Відкрив часопис "Вопросы истории". Щоразу знаходжу там якусь цікавинку. В №2 буквально приголомшила розвідка про славетного американця Патріка Генрі. Згодом дослідники характеризували його так: якщо Дж.Вашінгтон — меч американської революції, а Джефферсон перо, то П. Генрі її сурма. Подано там зміст промови, яка підняла всю Америку на визвольну боротьбу. До речі, виявляється, на Заході історики не роблять різниці між рабством і кріпацтвом. Я вже писав, що твій лист прочитав залюбки і гадаю, ти тепер онука в такий спосіб частіше розраджуватимеш. Попри все часу намагаюсь не губити. Бездіяльність навіть у царині духу рівнозначна самогубству. Звісно, можна багато спати, економити дорогоцінні калорії. Але тут чатує небезпека, захворіти одного чудового дня на грип (померти). Я беру крайню випадковість (це — як цеглина на голову), але прикро: так самообмежуватись, охоронятись і раптом врізати дуба. Тому я прихильник теорії усталеного самовдосконалення. Не менше є для душі і в "Укр. істор. журналі". Там з наснагою висвітлюють партійне будівництво на Україні та в братніх республіках. Тема напрочуд багатогранна, особливо якщо розпочинати досліджувати історію організацій на заводах та колгоспах від самих початків. Мені здається, редколегії варто глянути на справу ширше і, можливо б, живописати ту справу не по роках, а місяцях. Підказати б Калениченкові чи пр. ? Якось трансливали гарну народну пісню у виконанні Гнатюка. Попри все чоловік інколи показує клясу. А як його слухали старі! Тільки, коли співав "Чом, чом, земле моя", знайшли похибки в тексті — недокінчив останнього куплета. От у таких "дрібницях" ніби-то проявляється індивідуальна відповідальність за творчість!

Знехтуєш нею й перестає існувати митець, є натомість аморальний заробітчанин. Все це теми дискусійні, бо істина відносна. Завжди знайдуться відповісти: — А я так розумію. Аби потім бити себе в груди з покаянням: прогледіли, помилились. Радий, що ти не втрачаєш бадьорості, повен "сили і завзяття" — після пігулок чи чарочки, га? Любий мій старушеку! Чади, не припиняй, над своїми (фоліантами, а жнива колись-то будуть. Здається, цього разу я нічого путнього не сотворив. Лізе до голови всяка крамольна чортівня, а мені ж

209

цього ні-ні не можна. Лікують мене тими ліками, що мама передала з Галиною. Уже прийняв леспенефріл, 5-НОК, допегіт. Особливого покращення не відчуваю, але гадаю, далі діло піде. Та й як не як лікарня, нерви зміцню — а ниркам полегкість. Зараз у нас сонячні дні, ясно. Дуже поетично так у газеті з цього приводу написали: весна вступає в свої права. Чекаю від тебе, дідусю, нової цидулки. Цілую.

Бабусю! Доброго тобі здоров'я! Здається, скінчилися чи то перепинилися твої шпитальні муки. Тепер удома потроху лікуйся. Порадами здалека я тобі навряд чи допоможу, та вибалакаюсь і то легше стане. Ти тепер не гарцюй по кухні, щоб не перевтомлюватись. Не сварися із своєю челяддю. Бо у домашніх сварках винних нема і правих нема, а всі у програші. Так що намагайтеся не терзати одне одного. Десь я вичитав мудрість, що, перш ніж висварити когось, подумки скажи лайку сім разів, якщо ж бажання висловити її не зникне й тоді, давай. І подумайте все таки про Алочку. Вона в нас ще повинна виглядати на "п'ятку", тож намагайтеся не затруювати їй життя. Побережіть і себе, і її. Мар'яна написала, що Вас. Ів. став недочувати. І от одного разу вона півгодини стукала в двері, а він потім відчинив та нагрімав на неї: "Де ти була так довго?" А я пригадав, що загулявши, мов Карась у Гулака-Артемівського, одного разу й я пізенько причимчикував додому. А наші, Мар'яна в тому числі, спали мертвим сном. І я грюкав до дверей з упертістю віруючого: стукайте і відчиняйте. Однак сили зла були, вочевидь, супроти мене. Там за дошками входу в німотності тиші мешкання руху, як категорії вічної, не існувало. В ту глупу ніч цій підвалині людського життя помешкання, де залягли істоти близькі мені по крові й паспорту, виявилось чужим. Я не був професійним боксером і через те запас моїх хуків, аперкотів, лівих та правих бокових вичерпався приблизно за три чверті години. І тоді я вибився з сил, та й фантазії на те, щоб збудить хиренну волю кривих, мені забракло. Наостанку, пригадавши прийом карате, бачений мною в японському фільмі, я завдав дверям ще з пару чосів ногою. Однак без помітного успіху. Я був нікому не потрібен. І тоді я відвернувся від помешкання тих, хто називав себе моїми батьками, і рушив у ніч. Східці скакали мені навстріч, раптово розверзлося переді світло силуету парадного, але мені вже було не до фантастичних атрибутів темряви. Я пішов, бабусю, до тебе. Таксі, перегони нічним Києвом і за 40 хвилин я вже дзвонив до вас. Ти підійшла, спитала з-за дверей: хто ? (чи я часом не бандит?), потім пустила свого онука, постеливши в першій кімнаті 210 під батареєю, і я заснув під блаженнотеплою бабиною ковдрою. З тобою, рідненька, в мене назавжди залишається пов'язані три речі: смачна їжа, тепла хата та

супокій, забуття всіх турбот. Про себе писати особливо нема чого. В нас тут усе добре. Слава Богу, не в Америці живемо! Ну, оце тобі, бабусю, Валеріїв день. Цілую міцно. Онук.

Добридень, люба матусю! І знову радесенький відписую. За оцей от час поодержував від тебе купу запитань. Зрозуміло, клята моя хвороба вами сприйнята з тривогою. Даремно, бо, лежачи, перемелював її самотужки, крім того, й лікарі стежать. Так що навряд чи ваші оті "охи, ахи, пильнуйся" варто видавати підвищеним регістром. "Добридень, смутку!" — це назва мудрого й цікавого роману Франсуази Саган. На світі у всіх свої клопоти: дружина, діти, а в мене — ти. І мушу зазначити хвилювань не менше, ніж якби був обтяжеий родиною власного виробництва. Ти так експресивно журишся, що я втратив усіляку надію чимось зарадити лихові. А по радіо оно співають: "не надо печалиться, вся жизнь впереди". Ти хоча б радіо слухала, коли не сина*. Пишу зі шпиталю. Оклигую, бо повернуло на краще. Збив тиск, підхарчувався, потроху гріюся на сонечку. Відзначили, як і ви, свято. Каторжники святкують Великдень. Дивився на знімки одного чоловіка. Який химерний цей світ! Справедливо, несправедливо — судити не беруся, аби самому не бути підсудному — досвід! Ось стоїть із дівчиною симпатичний двадцятирічний юнак. Життя ще не встигло почастувати його зі збанку добра та зла. Виразний погляд звиклого до праці, приступного до кохання, якась надзвичайно щира людина. Потім були ще й ще (/літографії. Обличчя зборознили зморшки, постава обважніла — перетворювався поступово на діда. Але трансчасовою, незмінною залишилася ясність зору. Як багато треба зробити, щоб життєпис вкладався у формулу: ми чесно йшли, в нас не було зерна неправди за собою. І край. А поруч маса таких, котрі навпаки. Та, мабуть, я перебільшив. Антиподів — рівно стільки ж, а половина — ні сих, ні тих. Вибиваюся на фільозопа, тобі не здається? І не песиміст, бо за дуалістичний поділ світу. Шкодную, що так сталося з Н.Д., і не я один. Довший час відносив себе до вдячних учнів. Що не минає. Людина не з заліза, а навіть воно старіє. Я згоден сприймати це як втому, зневіру, та коли розпочне виправдовуватись, обливати брудом уже неприємців

* Просить більшої інформації із зарубіжних радіопередач.

— скажу "фе". Одна бо річ, відсторонення від свого принципу через обставини хай навіть суб'єктивні, зовсім інша — блюзнірства перегата. Маю на увазі тепер уже хрестоматійний "випадок з Полинїним". Неприємності на роботі все-таки краще сприймати не впадаючи в чуттєві крайнощі. Інфаркти, як на мене, є наслідок ідіотичної світоглядної концепції. Чого, чого, а роботи в цій країні по зав'язку, давай тільки. Заходи ж, які варто вживати, щоб ніхто не сідав на карк, відомі. Люди вивчали в школі фізику, але чомусь геть забувають про 3-й закон Ньютона. В ньому стверджується, що "сила дії — рівна силі протидії". Коли світова громадськість приглядається до виконання Хельсінської угоди — виробничі конфлікти аж ніяк не бажані. Що що, за демократією та резонансом пильнують повсюди. І правильно роблять. А начальничка за "самоуправство" по голівці не погладять. Щоб знав: сієш вітри, жнеш бурю. Пише мені прегарні листи жінка 70-го року. Далєбі, такої мудрої я не зустрічав. Просто

фантастичне поєднання розуму та пристрастей. Спробуй оте все оцінити ? І Ленін не зумів би, скажи. Цитую вірша, який вона віднайшла для ілюстрації того, що було між нами: И это дар: что мимо нас Прошла возможность счастья, Нет, не то. Не так. Скорее невозможность. Лишь прозренье, что это лето. Старый дом в цветах и музыка минут, Мелькнувших тенью, невинны в том, Что юность солгала (Р. М. Рільке). Тільки благаю, не пиши мені чергову порцію застережень. Суду все ясно, і давно. Переглянув документальні фільми за греко-католицьку церкву із зацікавленням. Досі читав на них рецензії, а тепер-от побачив живих всіх націоналістів та їхніх верховодів. Назва фільмів "Упирі" та "Троянський кінь". Трапилася під руку і приваблива белетристика. Насамперед, "Прийди в зелений дол" Р.П.Уоррена в № 10-12 ж."Москва" 1975р. (я зараз розкошую на цьому романові). В № 3 "Нового мира" цікаве оповідання "Дом и сад". Жінка письменниці незвично, неортодоксально глянула на життя і своє місце в ньому. Відсутня задана заздалегідь тенденція, легка манера викладу і сумнів (!), чи все досконало на цьому світі ? Прочитай обов'язково. Твої листи одержую ніби всі. Моргухи надходять без втрат, але без надмірностей, Потятко. Обмірковує проблеми буття. Скільки потрібно було часу, аби збагнути справжні вартості. Поплакався тут, що аж до 26 літ блукав манівцями, не наважуючись, але, зрештою, все о'кей. Дехто скільки й віку не спроможеться знайти свого шляху. "Вчора, коли був молодий, я надто жартував із життям, тому не

212 доспівав багато пісень", — виконує Шарль Азневур. Майже мій випадок, я тільки вчасно схаменувся. Попереднього листа вкинув 13 квітня, так що зі мною все гаразд. Не згадуєш щоразу про друзів та бандеролі. Невже я менше тебе хочу їх одержувати ? На травень виписався з лікарні. Я вже дужий та спритний. Ваша зустріч у Палаці спорту може бути й не випадковою. Хай їх грім спалить! Стосовно права на побачення зі мною ти можеш у письмовій формі довідатися від начальника табору. Поки все. Писано на 4-х аркушах. Вкладено й листівку-вітання. Валерій.

ЗО/ЛУ-76

P.S. Потроху перекладаю й захоплююсь поезією. Майже за Маяковським: Кто там шагает левой? Правой! і т.д. Ще раз цілую.

Добридень, мамочко! Пишу з нового місця, де потроху при звичаївся, встигаючи — прийти з роботи, попоїсти, переглянути газети та часописи й шмигонати в пір'я, пославши, знову запрацювати в країні, чия назва така афористична в белетристи-росіянина. А було назвати "Групова знімка з дамою", принаймні, за Белем звучить саркастичніше. Акція написання і дальшого життя художніх творів взагалі залежить від вдалого заголовку. Так виграв трактат Маркса про в'язнів ірландців, яких за волелюбність посиляли на австралійську каторгу. Безперечно, якщо з максималістською вимогою підходити до всіх компонентів твору, щось путяще може вдатися лише тоді. А допустити бодай маленьку поблажливість і — гуляй Вася. Ілюстрацією до наполегливості може правити Чеккеріні, представників же arts longa*, котрі працюють в нормальних життєвих обставинах, тут торкатися не варто. Просто надлюдську стійкість у прямованні до мети спостерігаю поруч, коли відсутність

червоного, взагалі будь-яких радісних кольорів протягом десятиріч не згинає людину, навпаки утверджується Особистість із кришталевим сумлінням та сталевою волею. В страхотливій, предовгій одіссеї чоловіка надихала віра в Христа, а отже, добро й справедливість. Проте однозначність подібної дефініції буде проведена умовно, адже Бог у світогляді звичайних людей посідає лише одне з місць. Восьмого дня я, принаймні, будучи на місці Творця, зробив би ще пам'ятник найбільш гідним з роду людського. Хоча надворі календарна весна, тутешнього травня з київським не порівняти:

* Мистецтво вічне (латин.) холоднеча, дощі, болото. Згоден, що час працює на нас і через якихось два роки я вже стану нелімітований, необшукуваний, неперлюстрований (останнє, щоправда, проблематично). Нагадалася мудрість про буття, складене з безлічі оман — що важить брак будь-якої речі для нас? Модний одяг, дівчата — колись, жадання медикаментів і також дівчат — тепер. Далебі, незадоволених, спраглих по минуці вартості на сьому світі не меншає. Тим часом замість того, щоб пхатися до побутових забаганок, потрібно спрямовувати себе на духовність. Умов ідеальних на тій царині не настане ніколи, та дарма. Справжнього чоловіка характеризує здатність до чину, ото ж величних постав набирати не варто — варто здійснювати своє житейське покликання. Видно, з останнього часу й мене старечі лінощі посідати почали. Роботи, щоправда, маю більше, аніж досить: то перекладу раду дати (щоб переписати "Сталеву штабу Джона Прайса", витратив кілька днів), то гудзики попришивати, черевики нові одержати, а то й просто з хлопцями потеревенити. Підшукав напарника відповідного із моїм жартівливим уподобанням, то потроху собі кепкуємо з лягерників. Ще одна важлива річ, яку варто би згадати всім учителям-мучителям — про принципи. Перекоханим і відданим можна виглядати, безжурним і легковажним — так само, але на повен зріст кожен виявляє себе під час випробувань. Тільки отоді, а зовсім не в хвилини сміхів, по-справжньому можна пізнати людину. Це я правоті, правильніше, безапеляційності дечіїх суджень висловлюю заперечення. Здатність пореготати з питомої, власної, так би мовити, манери поведінки настільки прикрашає життя, що я себе без оної й не уявляю. Отак стоять мої справи. Гумором я просякнутий до мозку кісток, не випадково, що й як перекладач розпочався з наміру перетлумачити "Троє в одному човні" Джером Джерома.

Але годі думок вголос. Третього червня мені належить бандероля. Надішли, будь ласка, пару пачок какао, а решта — супових концентратів — вагою все до 1 кг. Бажано, звісно, щоб супчики були вищого гатунку (курячий і т.д.). Оце тобі мій синівський наказ. Листи, твої й тітчині, переслали зі старого місця * отже не пропав жоден. Одержую вже всю пресу та періодику, в тому числі "Комс. правду". Духовної поживи не бракує. З ліками адміністрація вчинила у суворій відповідності з ИТЗ, а також російським висловом — от ворот поворот. Це тобі не..., СРСР. Скромнесенько відзначили Великдень. Стушували цибульки, білий хліб з маслом та червоною ікрою, узвар з печивом — святковий стіл, про який згадуємо, аж цілий рік. Отак нам на Уралі ведеться. Добре, хоч із

* Перевезли із 35 зони до Збразом з І. Світличним, С. Глузманом, І.Калинцем

хлопцями переїхав — не так сумно. Звісно, чимало цікавих людей і тут, є про що погомоніти, але це вже не те. Ну та всього не пояснити. У № 4 "Всесвіту" видруковано переклади з польської Ліни Костенко. Чи, справді, вдалося перетлумачена, а чи автор оригіналу, Богдан Дроздовський — то поет, але вірші справляють винятково гарне враження. Здавалося, що після отої своєї публікації в "Літ. Україні" Ліна Костенко звернулася до всеперемагаючого методу соцреалізму. Аж тут така поезія, на диво! Потятко, надішліть мені трохи конвертів, поштів, а от стерео поки не потрібні. До речі, якщо в нас на дачі збереглося насіння з квітів настурцієвої редьки, надішліть трохи. Тут дозволено садівництво (городництво заборонено — ви ж у курсі дела), то виконайте прохання свого уральського бранця.

Цілую міцно тітку, Мар'яну, татка, бабу, діда. Тебе персонально.

Син.

ЗЛ^1976

Мамочко, добридень! І знову для мене — "ой артіль, моя трояндо, маркізет-мадеполам". Тобто, труд переростає у красу. Після лікарні почуваюся краще. Тиск я пов'язую із частими змінами атмосферного. Наша ж установа розташована на горі, тут він стрибає, мов кошеня: вранці — такий, вдень — інший, ввечері — ще інший. Викроюю собі час і на йогівське дихання, й на ніч роблю прогулянки. Сплю зараз спокійніше та й нерви зміцнилися. Я, принаймні, так собі гадаю. Тут пройшли дощі. Повесняніло. Я скинув бушлата, вигріваюся на сонечку, коли воно буває. В неділю вже поласував першим салатом, рецепт я писав ще минулого року. Згадалися зелені страви, що ними перебирав колись, і подумав, як їстиму їх у майбутньому. Нічого, теперішній час хутко стає минулим. Хвороба потроху відступила, отож і гумор покращується. Крім 5-НОК не відаю, чи й потрібне мені щось. Лише бо ці ліки ефективно діють. Опісля прийняття решти особливих наслідків не помічав. Але однак леспенефріл не завадить. Тепла білизна — дві пари, а ще шипшина, плоди чорноплідної горобини. Тих гомеопатичних пігулок, певно, треба з кілька пляшечок. Буду з тиском боротись. А більше, бачиться, нічогенькії. Якщо пригадаю, напишу. Потятко, я хотів поширено розписати про свої настрої, свій світогляд. І, мабуть, надто вихлюпнувся з емоціями, екстраполював на тебе. А це сприйнялося як заохочення, повчання, чи, навіть, претензійні вимоги. Власне, такого розуміння мого ставлення до кожного з вас я не бажав би. У кожного своя доля. Я ж бо люблю тебе згідно палких запевнень Возного: як жадний вовк младу ягницю. І не боє. Через це й непотрібно стріл сарказму на той предмет, що "герой", "великий теоретик". Річ просто в тому, що в людей різна міра є рішучості. Не кажу вже, що у різних homo sapiens того добра також у неоднаковій мірі. Але це між іншим. В мене зараз елегійний настрій. Під нього й переклав новелку письменника-австралійця. Щось напрочуд лагідне, прегарне в отій прозі. Справжній сховок для душі, й по всьому. Серед сов. новинок варта уваги книжка "Білі прапори" Нодара Думбадзе. Вийшла в Грузії російською мовою 1975 року. Талановито описується сучасне наше життя, витоки злочинності, навіть її неминучість. Подано лист-анонімку, яка була й у

дійсності, до міністра. Сила! Я прочитав декілька рецензій і відчутно, що варта уваги річ. Нехай Алочка спробує дістати. Лежачи в лікарні, наслухався музики. Такі гарні є пісні та й оркестрові мелодії справляють враження. На жаль, платівки нам тепер не передають (щоб не розбещувати!), хоча як на думку педагога із певніш досвідом роботи за фахом, музика, як ніщо інше, спрямовує людину в бік краси і т.п. Але укладачів законів, тим більше їхніх виконавців, переконати важко. Ну й нехай. Обійдуся без платівок. Та хлопці в нас, здебільшого, колишні учасники КВН, то намагаємось у тому ж руслі підтримувати й табірний побут. Через це часто регочуся. Підходить до мене якось вірменин та каже: — Прыходы вчэра! Після цього завжди, коли хочу когось відшити, кажу: — Прыходы вчэра!

Одержав твого листа від 4/V. Дуже милий. Я взагалі небайдужий до компліментів. Про здоров 'я пишу щиро — справді, зараз чуюся добрі. Так що не драматизуй ситуацію. Сам собі дивуюся, що організм здатний на такий біологічний подвиг. Тітчиного листа skonфіскували. Як сказав поет з іншого приводу й у інших обставинах: "Моя милиция меня бережет". Надсилаю тобі зразок моєї перекладацької творчості.

Валерій. 15/V-76

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

ДО ВАЛЬТЕРА ГАЙНОВСЬКОГО ТА ГЕРГАРДА ШЕЙМАНА, журналістів із НДР

Гутен таг, камаради — журналісти! Я пишу до Вас вдруге, ймучи віру, що доля зласкавиться цього разу — і мій лист досягне адресата. Так нестерпно говорити, бути непочутим і каратися. Мали бо слухність древні: Vixi гі апітат Ївоауі. Із змістом Вашої книжки "Операція мовчання" я познайомився завдяки численним публікаціям у советській періодиці. Знаю, що зображення багатостраждального Чіле Ви присвятили не тільки перо, а й кінокамеру. Обурено та дуже кваліфіковано розповідаєте про злочини хунти, поневіряння та злидні простого люду, муки в'язнів концтаборів. Останнє, власне, спонукало мене сісти за листа до Вас. Не буду торкатися чілійської проблеми широко, оскільки суперечка, який суспільно-політичний устрій кращий, навряд що внесе у встановлення істини. Впадати в розлогі дебати стосовно шляхів розвитку країни під орудою Альенде справді невдячно. На що марксистки мастаки, то це — малювати повітряні замки. Відзначу, проте, що мені слова А.Піночета: "Краще нехай в нас згине 30 тисяч, аніж мільйон за три роки" — промовляють вельми багато.

Але повернемося до побуту чілійських політв'язнів. Як особа компетентна (ось уже три роки перебуваю у ВТУ ВС-389/35) можу порівнювати, де терор та знущання насправді, де права людини порушуються (я хибно скомпонував речення — людині права непотрібні там, де в неї забирають життя).

Про все це я й написав статтю обсягом понад пів друкованого аркуша. Та, хоч серед нас поети, музики, малярі, ми не спимо на трояндах — під час чергового обшуку її було вилучено. Мені, далєбі, до втрати не звикати, проте бажав би, якби з моїм матеріалом Ви ознайомились особисто. Та чому лише з моїм одним? Після такого мальовничого опису Вашої журналістичної вправності — і ошукали Піночета, проникли в Чакубуке, взяли інтерв'ю у в'язнів — не виникає сумнівів, що Вам під силу потрапити й на Урал. А

чому б і справді Вам не з'їздити до ССРСР? Візьміть інтерв'ю в нашого каудільйо, в управлінні, якщо він там, можете побалакати з генералом Громовим, який пам'ятний багатьом моїм спів'язням від першої зустрічі — коли вітав етап прибулих й під його ногами харчав, спливаючи кров'ю зек, один із сімох власноручно застрілених ним — керівником режиму та справедливості, відтак круїз по-московському варіанту комунізму аж до мого концтабору.

Але тяженька то буде штука. 58-річна історія советських концтаборів не знала прецеденту відвідин іноземцями. Лише в ролі безпосереднього учасника, лише в цій ролі. І все ж таки я сподіваюся на зустріч. А на той випадок, щоб наша розмова була предметною, пропоную кілька запитань.

1. Віднайдіть бодай єдину країну на нашій планеті, де ув'язнено поета, наголошую, поета, а не політичного діяча, який у хвилі резигнації виливає душу, римуючи рядки. Поета, який, знехтувавши посадою, премією, псевдославою, заради служби світлонепорочній Правді, дістав у винагороду вінок із колючого дроту.

2. Назвіть мені століття, суспільно-політичну формацію, партію, або навіть звироднілого одинака-садиста, що утримували б в ув'язненні 25 років людину? В якій країні світу взагалі зараз перебувають у концтаборі жінки-політв'язні?

3. У своїй книжці Ви часто проводите аналогії між Чіле та фашистською Німеччиною. Вочевидь. Ви добре обізнані з пенітенціярним режимом Третього Райху. Отож, прошу з'ясувати: в концтаборах якого диктаторського режиму нашого часу запроваджено примусову працю? Де ще, крім Советського Союзу, вимагають роботи, практично не оплачуючи її? В Чіле, як Ви самі зволили спостерігати, з поту і крові нещасних хунта капіталу не наживає.

4. І останнє. Нормальна людина, звісно, може вдарити, в ефекті — забити. Прийнято вважати, що коли садист дістає задоволення від мук собі подібного — це садист, злочинець. Так званий режим перевиховання у концтаборах ССРСР цілком ґрунтується на катуванні голодом і холодом. Будьте ласкаві, вкажіть країну, де була б законодавчо оформлена сума на харчування політв'язня в 12 советських карбованців на місяць. Не треба мати глузду Соломона, аби збагнути, що коли працюєш за вола, харчуєшся міркою горобця, то ноги можна випростати. Кількість загиблих у концтаборах фашистівської Німеччини широко відома. Нехай же Ваші товариші за клясою в Москві сповістять цифру знищених ними у своїх виправно-трудових установах.

На моє тверде переконання, з відповідями на ці питання нашій розмові не буде бракувати предметності. Принаймні не нагадуватиме схолястичних діалогів дискутантів середньовіччя: чия віра ліпша! І ще одне. Я ніяк не для красного слівця посилався на древніх на початку листа. Засуджений (завважте, колеги, не за вбивство, не за створення протиурядової організації) лише за виявлення власної думки, свободу тієї самої думки, яку Ви так палко обстоюєте для чілійських комуністів і за яку Ваші єдиновірні покарали мене 8 роками ув'язнення. І все ж слово можна перемогти лише словом. Тому, давайте дискутувати.

Цього листа я вже був закінчив, а тут нові обставини. Я, як тім'ятаєте, людина

підневільна. Отже, щойно мене викликав лейтенант Хромов і пояснив, що у зв'язку із систематичним недовиконанням норми виробітку, адміністрація рішила покарати мене. В результаті маю решту пільг большевицького пекла. Вологі камери льохів у російську зиму помножете на зіпсутий харч вартістю дев'ять карбованців місячно — Владімірська тюрма — відплата за небажання стати таким, як Ви. Далєбі, Ваші співвітчизники доби Гітлера виглядали чеснішими, коли спалювали в крематоріях й не насолоджувалися тортурами, голодом, продовженням на роки.

Для порівняння: дуже радянське—значить, відмінне.

Надруковано в часописі "Свобода" за 19 листопада 1976 р. Тоді ж таки статтю переклала на німецьку мову п. А.Г.Горбач і надруковано в газетах та журналах ФРН.

31/УІ-76

Добридень, тіточко! Інколи задивляюсь туди до вас на південний захід і мрію, що, потрапивши на Дніпро, спершу неодмінно постою на пляжі під теплим літнім дощем, змокну, мов хлющ, і таким прийду додому. Мабуть, подібні забаганки має кожен зек і, мабуть, лише тому, хто побував, зрозумілий їхній тягар з масою непередаваних нюансів. А чого варте очікування здійснення! Прочитав якось у "Советском екране" про словацький фільм, де зображено життя і смерть юної антифашистки учасниці руху опору, Її схопили й тримали довго в тюрмі. Звідти дівчина спромоглася передати рідним листа. Мене найбільше вразила фраза: "А ще передайте привітання ластівкам". Треба знати, що таке ув'язнення, допити, страх за життя, намір хай там що не заломитись і можна лише уявити, які почуття перед стратою. Саме через це буденні слова, предмети в отих виняткових ситуаціях набувають символічного звучання. Наче в японській поезії: "Щойно згоріла свічка лягти сльози спинить". На відміну від матеріної сестри мені містицизм не чужий давно. Лише хотів би сам-один нести весь його тягар. Я так багато зрозумів за оці роки. Тепер зостається узгодити розум та волю, щоби був досконалий варіант. Інакше-бо: рефлексуючий інтелігент. Життя ж вимагає непомильності, витривалості, відданості та ще багато всілякого. Вичитав, що боротьба за існування закладена в людських генах. Цікаво, а звідки той альтруїзм. Як ми переборюємо в собі мерзку матерію й утверджуємо в собі високості духу. І фертік. Читаю зараз доволі, а от часу на серйозну працю не лишається. Накопичується матеріал, мов мед у вулику. Дай, Боже, не занидіти, переобтяжившись знаннями. Тепер бачу, чому Грабовський писав часто недосконалі речі. Елементарний брак умов. А як би я цікаво зміг викладати українську літературу в школі. Супер інтелектуально. Говорити про вічні "прокляті" теми в літературі, мистецтві вже досить. Можна так розповісти про Зерова — ахнеш. Можна розповісти і про Тичину в контексті вітчизняної історії останнього п'ятдесятиріччя — також ахнеш. Але поки на вчительській кар'єрі ставлю жирний хрест. Зовсім інша ситуація з перекладом. Тут процесу дискваліфікації є змога протиставляти деякі проби пера. Але на це знову ж таки потрібен дорогоцінний час. Тому намагаюсь бути зібраний, хоча написав оце й одразу подумав, що просто хизуюсь. Де та в біса зібраність, коли зледачів до краю й цілими днями сплю? Теж мені сильна людина — прийшов з заводу, пузо догори — зберігаю калорії. Ледар, та й уже.

Ну от, маєш: розпочав глибинним аутозвеличенням, а скінчив нищівною аутокритикою. Тетя чисто, як у Франка: "І знов рефлексії" (шутю з дурой). Листи ваші одержую ніби всі, а ніби й не всі. Повідомили от, що Миколиного сконфіскували. Неначе акула з'їла, чам — і нема. Ласую "Раковими шийками" і вкотре згадую мамочку. Я — нещадний визискувач матірньої любові. Каюсь.

Ваш щиро. Карний злочинець Валерій Марченко.

Мамочко любя!

Звичайно, я вболіваю за всім, що оце сталося*.

Звичайно ж, двійко куких днів нашого побачення не варті переживань, зазнаних через отаку дурницю. Виграш вельми мізерний, аби за ним гнатися. Ну що ж, пречудовий для двох учителів урок — чого не треба робити й чого уникати. Даремно ти так гостро сприйняла мою худорбу. Просто заскочила свого сина не в найкращі часи. Ось у цім місяці дали діету, то оклигаю. А з твоїми переживаннями і, взагалі, з тобою я ради дати не міг. Ох-хо-хо! В інших: ні матері, ні жінки, ні дітей, їм спокійніше. Тепер журился, що на твою голову посиплеться? Не мала баба клопоту, дак сина в тюрму посадовили. Будемо сподіватися, все минеться без значних кусань. Сподіваюся, що в нач. громадян знайдеться досить розсудливості, аби не перетворювати випадок у привід для езекуцій. Відомо ж бо: палка має два кінці. А тобі треба набратися терпцю. Як писав поет — три літа марно пролетіли — я не вмер, гадаю, й решту так само відбути. Тепер вже пересвідчилась, що протягом двох діб на весь рік не наїсися? Бо в тридцять років з ложечкою — на з'їж, синку! Гвалт! Передали мені гарні капці, дві пари білизни, вовняні білі шкарпетки. Обіцяли, що і з ліками все буде гаразд. Принаймні, напиши, що саме і кому

* Це перший лист після перерваного побачення.

з начальників вручила? Лікар говорив, ніби з цього приводу, розмовляв з пол. Міковим і ніби все має бути владнано. Тож тягтиму якомсь свого воза далі. Приїхавши ввечері до зони, довго обмірковував усе, що сталося. Заспокоюю себе тим, що таких випадків щороку по таборах десятками. І все те було б дурницею, якби траплялось з іншим, а не Моею мамою. Дійсно, життя з нічого творить трагедь. Чоловік би жінки не бив. Малувато ми, на жаль, побалакали. Що не досхочу, то не досхочу — тут треба бути справедливим. Після всього в мене лишилося враження — для інтимних бесід ми з тобою не створені. По цій колотнечі поїдь кудись відпочити, викинеш з голови дурне. Жаль мені звідси ніяк і податися. Чкурнув би за сине море, очі би мої їх не бачили. Ех, тюрма — не мати родна. Не питаю, хіба були ввічливі з тобою (безглуздо сформульоване питання, але як інакше напишеш)? Прикро, весь час з'їдаюсь — мамі моїй заподіяно кривду, а син не в змозі захистити. Як же тут залишатися спокійним! Співав нещодавно хлопець гарну пісню на слова Грабовського. Під гітару незвично свіжо звучали слова декількох десятиріч давності. Химерне поєднання: поет початку віку, гітара — популярний музичний інструмент 70-х років і ми групка зеків, котрі повсідалися на моріжку теплого липневого надвечір'я. Асоціації в мене значно бурхливіші та не для опису в листі, а пісня сподобалась. Знову сиджу шию на машинці.

Норму за минулий місяць виконав на 83%. Не багато, але й не мало. При моїх нирках і тому треба радіти. В № 6 "Иностранной литературы" вичитав цікавий роман Уайлдера "Теофіл Норт". Напрочуд багатий, різноманітний наш світ. Не здатна дикість на чім запанувати.

Отакої. Пишу листа, як завжди, кілька днів. В понеділок розмовляв з капітаном управління. З'ясовували остаточно про припинення побачення та наслідки. Сказано, що й з тобою буде без продовжень. Ага, ліки вчисті передали в медчастину задля вжитку твого хворого сина. Відпадає питання: куди й кому передавала? Напиши лише кількість, для порядку. Так у мене життя вертає в старе річище. Цілуй усю родину, а саме: батька, сестру, діда, бабу, тітку.

Як і раніше, твій — особливо небезпечний державний злочинець — син.

13/УІІ-76

P.S. Пиши листи без викрутасів та натяків, по-солдатському просто. Тоді доходитимуть швидше. Чекав на якусь поштівку від тебе, та поки дзуськи. Щойно повечеряв: узвар + білий хліб із ще твоїм маслом, згадав про нескуштовані бабчині пиріжки і глухо зарідав. В такі хвилини здатен за бабиного пундика на крайнощі.

Мар'яні!

Рибонько, як тобі ведеться без старшого брата? Від мене, зрозуміло, користі було не вельми, та проте цукерок коли-не-коли приносив. А морально я на тебе тиснув, цього не заперечиш. Крапки ставив? Верещала, коли ганяв за тобою по саді? А уроки англійської просто непорівнянні. Ну, скільки б я міг собі дозволити учня в школі стукнути? Раз, ну два? А тут — під рукою милесенький писок, товчи скільки душі завгодно й жодної відповідальності. Ех, не цінував. Треба, щоб тебе мама захопила ризик на побачення, помилуєш тепер, який у мене писок. Зростаєш, Мар'янку, і розуміти повинна з дня на день більше. В твої роки таку річ як ідеалізм уже досягнути цілком підсилу. Всі бійки мого юнацтва проходили під знаком оборони справедливості. Це для мене було важливішим протягом 29 (старий, правда?) літ. Мар'янку, ти повинна усвідомити — я не розсипаю перед тобою мудрості (не фастаю фостом) для годиться. Ти член нашої родини й обов'язок всіх старших допомогти тобі не лише прожити якнайкраще, але й стати кращою. Не випадково я раджу тобі читати. Напевно б, ти орієнтувалася в ситуації, якби познайомилася з романом Войнич "Гедзь" (він є тепер в українському перекладі). Перекоаний, мої повчання не є нереальними, щоб ними можна знехтувати. Вже маю певний життєвий досвід, а дався він мені після тернів і відчутних, тому й ділюся з тобою. Така-от приблизно відповідь на твоє питання, чи варто зраджувати журналістському фахові, чи варто зберігати йому вірність. Я багато чув і читав про те, що на світі існують речі неоціненні, за які інколи треба платити по найвищому рахунку. І я, Потятко, дуже радий: хоч наприкінці третього десятиліття досягнув, як цю істину треба здійснювати. Для декого буття перетворюється в їзду вагончика фізіологічних потреб за маршрутом "робота — родина". Мені здається, homo sapiens від такого переведення відпущених долею літ має тікати чимдуж. Бо настільки примітивний цикл неприпустимий для того, про кого поет сказав: "Я перл, я вінець

творіння, я — людина!" Так хочу, сестричко, щоб ти збагнула все отут писане. Цікаво, і успіх на танцях, і нова сукенка, та мине все — незчуєшся. Головного в житті не можна розгубити: моралі та мети. Ну, як завершували свої листи римляни, їхні*.

30/X1-1976

* Наказую!

Чао, бамбіно!

Ти мене починаєш втішати, Мар'янко. Якщо насправді у малюванні писанок побачила ілюстрацію до теми "Труд переростає у красу", їй-бо' прудко зростаєш у моїх очах. Так ти ще чого доброго естетом зробишся, наукові перелогі орати пожадаєш. При сучасному рівні в республіканських масштабах, пузо, гарантую тобі успіх. Ходитимеш в лавах дослідників перша, не бути мені В. Марченком. А за використання в рефераті кращих віршів сучасної поезії відважую тобі, цінителько муз, жирний поцілунок. Пам'ятаєш, як ти одразу починала витиратися після нього? М-да, вільна праця. Тема вельми цікава. Замислився оце над нею і згадав за повстання Спартака. Як ти гадаєш, чому повстання відбулося? Адже жили раби не дуже й кепсько. Я тут переглядав підручник Римського права і виявив: за вбивство раба тяжко карали, за знущання — також, та й становище рабів, висловлюючись по-сучасному, їхній правовий статус доволі ліберальний — мали змогу одружуватись, заробивши гроші, викуплялися і відтак ставали повноправними громадянами. Доходило до того, що в Римі навіть імператори були вихідцями з рабів. Отже, становище більш менш стерпне і раптом — вибух, революція. Звичайнісінькі істоти, на яких до того ніхто не звертав уваги, наважилися на протест небезпечний і руйнівницький. Дивись, як захоплююче! Замість того, щоб довгими роками животіти, вислужуючись та принижуючись, люди вирішують: віддати життя або здобути волю. Знехтувано найдорожчим у людині в ім'я, очевидно, ще дорожчого. Ось що значить homo sapiens — істота розумна. Коли читатимеш роман Джованьолі, зверни увагу на болісну резигнацію-скаргу Спартака одному старому служці. Вождь повстанців гірко казав: — В Римі є 9 мільйонів рабів, а до мого війська зібралася ледве сотня тисяч. І ще там мовиться, напевно, мають рацію римляни — є народи холопської вдачі, придатні лише на виконання, а не творчість. Цікаво те, що автор книжки, італієць — учасник руху карбонаріїв. Його батьківщина в минулому столітті постійно нуртувала повстаннями за звільнення з-під ірми австрійської монархії. Тому в його романі чимало думок, ніби звернених в історію, а промовляють до сучасників. Ну. сподіваюсь, для популярної шкільної теми я матеріялу тобі підкинув. Коли згадую тебе, Мар'янко, завжди з самим собою співставляю в 16-літньому віці. Щось же і в моїй головешці калатало — якісь там емоції, флюїди, раціональні зернята. Мама, мабуть, краще розповість: чого більше було і чого бракувало. Але рецепт на твій виріст радити не стану. Властивість даного нам відтинку часу під назвою людський вік у тому, що ніхто не знає свого майбутнього.

В цьому, напевно, й привабливість.

Вчора глянув на молоденьку медсестру і знову на думку спала ти. Ми зайняли дорогу, шикуючись на вечерю, а вона намірилась обійти колону цариною і провалилася

в замет, їй допоміг вибратись на стежку один старий інтелігентний прибалт. Треба було бачити, скільки шляхетності й тепла прозирнуло в рухах цього чоловіка, котрий не торкався жінки десятиріччя. Зауважив його очі — хвилева, спалахнула та миттю згасла гама відчуттів. Був би добрий комусь чоловік, батько. Зустрінь, Мар'янко, хлопця і розпізнай в ньому ось такого, щоб на все життя. Знай тільки: перше враження — найправдивіше. Як одразу відчула неприязнь, а він в'язне, намагаючись сподобатись, не гадай, що перемелеться-злюбитись. Що засіяно — те виродить. І тому, краще зовсім ні з ким зараз, ніж потім псувати з барахлом нерви. Ти вже в нас дорослішаєш, а я не хочу, щоб якийсь київський трутень коло тебе опинився. Ну, зростає інтелектуально.

Брат.

Тітонько, привіт!

Тепер я маю набагато більше часу, тож вирішив одписати тобі з нашої рятівної лікарні. Наполіг перед лікарем, і все владналося. Що для мого здоров'я потрібно — в оцих умовах або відсутнє, або ж у мінімальній кількості. Річ ясна, сповіщаю це не з метою поплакатись, я бо "не нарікаю ні на кого". Марно розраховувати, що від чужих візьмуть, але передавайте при нагоді ліки. Я завжди пам'ятаю приказку, що Москву сльозами не проймеш. Одначе, якраз дали, то чом би не спробувати ще ?"Литературная" писала: 7 разів постукай в промтоварний магазин, а потім зайти і попроси, щоб і відрізали краму — хе-хе. Лежу та сплю безбожно багато, та діб мені не рахувати — хоч відпочину. Нещодавно я випадково натрапив на роман Івана Цюпи (знаменна етимологія самого прізвища) про Юрка Коцюбинського. Як оптиміст прагнув задля всіх щастя, і врешті-решт загинув через справу рук своїх. Спання — то все ж таки найкращий лікар. Я пересвідчився в цьому на власному досвіді. Коли інших засобів не існує, то мусиш роботі цього терапевта віддаватися максимально. Пригадую на подібну тему висловлювання відомого вірменина поета Саят Нови: "Три речі допомогли мені позбутися недуги: сон, мед та мої гори". Гадаю, що подолавши свій невикористаний 5-НОК і чорноплідну горобину, я також поборююкаюсь із хворобою.

Але краще про речі веселіші писати. Радію, що ти маєш пейзажі Ігоря Кондінського за повною кількістю кольорів веселки. Згоден, коли все належить перу одного митця, то цінний набуток. Я, щоправда, до мистецтва зараз збайдужів, бо просто не маю чим захоплюватись. Кіно в пас здебільшого на виробничу тематику. Тепера я гідно оцінив моральні якості радянського робітництва та переконався, що живе воно понад усякі порівняння. З рецензій у часописах дізнаюся про виставки сучасного малярства, скерування яких мало чим різниться від переглянутих кінострічок. Ну а музику слухаю по радію. Справжній емоційний стрес у мене викликає пісня "про красоту горящего металла". Тож виходячи з перерахованого вище, ти зрозумієш, чому я сказав мистецтву ад'йю. Та, власне, на нього особливо й часу не напасешся. По пошті я отримав досить цікаву книжечку "Фабрики мысли" Поля Діксона (М. "Прогрес" 1976). Тебе повинні б також зацікавити напрямки досліджень у США. Я прямо таки захоплений кількістю науково-дослідних інститутів та й обшири їхньої діяльності вражають. Живуть же люди! А в нас книжечку про демографію УРСР виписали до того, як одержав від тебе

квитанції. Але по тому й я собі замовив, так що матиму особисту. Вже казав, що писав був листа до Катерини Горбач і вже повернулося з ФРН сповіщення. Тепер чекаю на відповідь. Перефразовуючи героя з "Золотого теляти", казатиму: в мене є жінка в Ростові на Дону і ще одна у Франкфурті на Майні. У зв'язку з цим, я заборгував міжнародних АУІА-конвертів та сповіщень. То, якщо твоя добрая ласка, підішли мені штук 5 того й того. Згадували оце про Різдво в римо-католиків. Це ж їхні коляди зараз на всі заставки передають з Польщі та Чехословаччини. Дійсно, така краса навколо, а я чорти зна якою музикою захоплювався. Знаєш, як гарно слухать той спів у чоловічому виконанні. Чар просто неповторний. Ти натисни на Вас. Ів. та дідика, нехай на Святий вечір поспівають. Мудрі японці кажуть, що своє життя потрібно, якомога красою наснажувати. А в наших народних піснях її більше ніж досить. Тому навіть від самих розповідей, що слухала Гмирю, в мене приємні асоціації. Спасибі, тітонько, за передплату Франка. Буду тобі дякувати, як колись дідові "за шапати". До речі, про стареньких. Перекажи діду, щоб не підупадав на дусі. Бо наше здоров'я залежить від гумору, тобто від психотерапії. Тому нехай налаштовується на оптимістичну хвилю і чекає свого онука. А позаяк до зустрічі часу ще ого-го-го, треба йому триматись, наче козакам у Почасві. І при цьому не тероризувати родину, насамперед — бабусю й Алочку, примхами як Нерон римлян, а поставитись до життя витримано. Воно варте супокою, а не чвар. Я цілую бабусю, бо згадаю обов'язково її 6 січня. З Різдвом Христовим вас! Сподіваюсь дуже відзначити діамантове весілля Марченків. Твої листи та поштівки отримую регулярно і молодця, що ведеш їм облік. Тепера, правда, можеш мене менш розважати тим, бо з боку вищепоставлених органів мені робилися грізні всілякі застереження. Парочку на місяць, так би мовити, символічне нагадування про моє філокартистське захоплення, і квит. Марок у мене також вистачає, тож не переобтяжуй зайвим. Щось останні мої 2 сповіщення від мами

повертаються без її підпису. Це тому що вдома нікого не було, чи на пошті така вказівка? Дізнайся, будь ласка. У Галини, справді, елегантна свита, я пересвідчився на знімці. Передай моє захоплення і заздрість, яко модника. Твій постійний кореспондент, небіж і в той самий час особливо небезпечний державний злочинець. Писано на Уралі в останні дні 1976

року.

28/XII-1976

P.S. Всім палке вітання Новорічне! Радий за Володю*.

* Володимир Буковський

Із заявами щодо онука Валерія проф.Марченко звертався до Л.Брежнєва. Відповідь не надійшла. До Президії Верховної Ради УРСР — відповідь була однозначна.

Депутат Верховного Совета Гр-ке СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Союза ССР г.Киев, ул.Щербакова,

Б.Е.Патон 72/2, кв.130

г.Киев, ул. Горького,69

Ваше заявление о помиловании сына Марченко В.В. представлено мною в

Президиум Верховного Совета УССР для рассмотрения.

9 декабря 1976 г. Академик (подпись) Президія Верховної Ради
Української РСР гр.СМУЖАНИЦЯ Н.М.

Відділ у питаннях помилювання

10 січня 1977р.№16591/74

Повідомляємо, що оскільки засуджений Марченко Валерій Веніамінович характеризується адміністрацією виправно-трудової колонії негативно, клопотання про його помилювання залишено без задоволення.

МД/Завідуючий відділом (підпис) В.Голик

Депутат Верховного Совета гр-ке СМУЖАНИЦЕ Н.М.

Союза СССР г.Киев, ул.Щербакова,

Б.Е.Патон 72/2

кв. 130 г.Киев, ул.Горького, 69

Президиум Верховного Совета своим письмом от 3 января 1977 года за № 16591/74 известил меня, что ходатайство о помиловании осужденного Марченко В.В. в Президиуме рассмотрено и оставлено без удовлетворения в связи с негативной характеристикой с места заключения.

Академик (підпис)

12 января 1977 г.

Після апеляційних скарг до прокуратур, до Верховних судів писалися безкінечні клопотання і заяви: в ЦК КП

лот

України (і особисто Щербицькому), в ЦК КПРС (і особисто Брежневу), на сесії Верховних Рад, до Президій Верховних Рад, до Міністрів охорони здоров'я (Петровського і Братуся), незчисленні заяви до медуправлінь — МВС СРСР та Пермської області, до прокурорів "по надзору". Вся суспільна бюрократична машина засипалася скаргами, заявами, клопотаннями матері, діда, депутатами Верховної Ради УРСР, які підтримували в горі сім'ю, були й випадки втручання депутатів Верховної Ради СРСР. Відповіді надходили від прокуратури УРСР або Президії Верховної Ради УРСР, однотипними у штампі були й папірці від медичних закладів — "все хорошо, всем обеспечен..." А незчисленні заяви до начальника ИТУ, до політрука...

А Валерій жив своїм непростим життям, таким далеким, незрозумілим, дивним з погляду обивателя "на волі". До нашого липневого побачення (1976 р.) начальство ретельно готувалося. По моєму прибутті до Всесвятської адміністрація зони № 35 у побаченні відмовила, сказавши, що Марченко буде перевезений до Кучино, і мені там треба просити у начальства дозволу. Навантажена, з клунками, у спеку, без транспорту я добиралася по уральському бездоріжжі до зони № 36, яка вже в ті роки зазнала слави своїм концтабірним режимом. Навколо мого приїзду зчинилася якась незрозуміла метушня, і, нарешті, пізно, майже вночі, після процедур обшуку, до яких я вже почала звикати, ми з Валеркою опинилися самі у "кімнаті побачень". Нам пообіцяли 2 доби. Я заходилася, як завжди, навколо приготування їжі, обговорювали те, про що не вдалося

написати, говорили багато. Та побачення виявилось куцим. Через 16 годин, десь годині о 13-ій до нас ввійшла група наглядців табору (6 офіцерів), вивели від мене Валерія і оголосили обшук. Передивилися все — піднімали дошки у підлозі, перевертали холодильник, викручували гвинти у віконних рамах, обшукали електропровідники, дроти, плиту, сіль, крупу, хліб, голубці, суп, матраци, подушки, обстежували шпаринки у стінах, плінтусах і та інш. Далі взялися за мене... "Шмонали" з лікарем... Знайшли гроші. Від намагання передати їх виснаженому сину я не відмовлялася. Був великий страх, страх за Валерія, бо зрозуміла, що вони хочуть його судити, збільшивши строк. Я молилася до Святої Богородиці... Нічого з того, що їх цікавило, не знайшли. Заходилися біля грошей... Побачення не продовжили, і я, переночувавши в селі, у якійсь без заборів хатинці, вранці кинулася до Всесвятської. Кучинське начальство відмовлялося вести зі мною розмови щодо побутових умов Валерія, його лікування, теплої одягу, ліків. Нас з сином сюди в 36 зону привезли лише для екезекуції, для спільного обшуку, останнє ж їх не цікавить, "не їхня справа". Я написала пояснювальну записку щодо прихованих мною (поза табірними правилами) грошей. Адміністрація 35 зони не стала зі мною говорити, ні про які послуги для Валерія мови не допускали. Залишивши свої речі, я кинулася до селища Половинки, де знаходилося управління таборів цього куца Чусовського р-ну. Після довгих прохань, обіцянок, сліз, вимолила дозвіл на прийом лікарем теплої білизни, ліків і сухої шипшини. А в "учреждении 35" зміни. На посилення поміняли начальника табору, заступника, а позначеного чесністю і гуманністю лікаря Яруніна перевели до Пермі в медуправління. На його місці жінка типу зображуваних у кінофільмах про фашистські катівні лікарів-садистів. Ця ще довгенько вправлялася на мені: "положено, не положено, здоровье хорошее, мы не курорт; что такое нефрит мне не обязательно знать" та інші відповіді такого змісту. Дещо прийняла, обмеживши до краю.

А менше ніж через місяць на місце моєї роботи в Київський педінститут прийшов лист, підписаний начальником учр. ВС 389/36 Журавковим про мою недостойну поведінку у зв'язку з намаганням передати в'язневі-сину гроші. Просять вплинути на мене. обговорити мій вчинок. Я ще в травні подала на конкурс в НДІ педагогіки, тому обговорення мого злочину пройшло без ускладнень, оскільки я переходила на іншу роботу, чим позбавляла безпосереднього антирадянського, антипартийного, ворожого, антипедагогічного впливу молодь. А в науці нехай щось робить...

А реакція виявилася незапланованою. Хто знав і хто не знав про мою біду — заговорили, висловлювали співчуття, часто потай знаходили привід для спілкування, обуритися, вилаяти устрій нашої країни, вождів.

Моє бажання жити підпорядковувалося необхідності, потрібності Валерці... Кожний день із Вірою і в Надії...

Добридень, мамочко! Розпочинаю з непорозуміння, яке потрібно терміново з'ясувати. У вересні я звертався з проханням передплатити газети й часописи. В мене склалося враження, що все зроблено і ти надіслала сюди квитанції. Але бібліотекарка вперто запевняє, ніби в неї жодних квитанцій нема і тому ось уже два тижні я нічого не

отримую. Правдивості її словам надає і самий факт відсутності надходжень на моє ім'я видань: "Известия", "Литературная газета", "Книжное обозрение", "Літ.Україна", "Новое время", "Ин. литература", "Вопросы истории", "Всесвіт" і, що особливо мене засмучує, журналу "Комуніст" українською мовою. Потятко, якщо ти все-таки передплачувала, будь ласка, піди на пошту знов, випиши квитанції та надійшли їх сюди. Якщо ж ні — буде такий рік на мене. Оце на мене халепа! Дістав декілька новорічних привітань. Ти та тітка — поза конкуренцією. Потім — від люби-згуби, як і перше, жадає ласки; метнув перуна антинаціоналістичного Вен.Гр.; і теплесенькі поздоровлення Мик. Горбала та Люд.Алексеевої. Кожен зичить змін, на щось уповає. Але з усіх найбільш ірреально налаштована моя мати, себто ти. Якісь прожекти і вельми наївні заклики стосовно доброї поведінки. Мамочко, ти здаєш собі справу в усьому, чи ні? Як ти собі уявляєш моє звільнення: дякую, товаришу Марченко. Ідіть і продовжуйте в тому ж дусі? Сподіватися когось іздуриати — то це і зовсім смішно. Я не в змозі писати через цензуру, але, їй-богу, роззлостився на тебе за безглузді клопотання. Невже так подобається в болоті брѳохкаться? А що за висновки квазі-геніальні! Зі мною серйозно поговорили — це наслідок материнської діяльності. А коли зараз серйозно розмовляють з іншими, також тобі треба дякувати? Я розумію: і тяжко, і боляче. Проте не впадати ж від того в маразм. Я завжди гордився любов'ю моєї мами, шанував і шаную тебе саме за неї. Але ж не можна в біді пускатися берега. І в цих умовах ти повинна не втратити передусім в моїх очах. Бо задля мого щастя та спокою в 100разів важливіше, аби між мною й тобою збереглися взаємини дитинства, які від випробувань нехай гартуються, а не руйнуються. Я тебе, Потятко, цілую й хочу, щоб ти добре подумала над написаним і припинила "тоту роботу". Ти й тітка написали оце про ювілей Вас.П. А я гадаю, що залишиться, коли поцінувати його творчі потуги за великим рахунком? І приклав ту мірку до своїх колишніх однокурсників, викладачів, знайомих діячів науки й культури. Картина — просто жалюгідна. Я аж ніяк не максималіст, чудово усвідомлюю, що, спаливши мости, вже легко обстоювати високі матерії та ідеали. Але... але..., я просто намагався глянути неупередженими очима аполітичного історика вітчизняного мистецтва. Розумієш, коли мистецтво — вічне, життя — коротке. Так-от, якщо до зіграного Вас.П. підходити з критеріями неперехідної вартості, він — явище антикультури. Третьюрядний актор провінційного, а в нашому лексиконі є краще слово — хуторянського театру. І хай він сам з рукою на серці скаже: чого вартий доробок, що він віддав, поклав, примостив на рідний вітвар? Ось — ювілей, а ось — питання життєвого підсумку. Як, як називався той довоєнний фільм?

Лежу в лікарні, очунюю, висипляючись від (закреслено) коли "рученьки терпнуть, злипаються віченьки". О, та наша швацька доля! Провели мені курс вітамінів та глюкози, відтак приймаю 5-НОК. Гуляю на свіжому повітрі. Все це в комплексі повертає смак до життя, хочеться жирувати та жартувати. На жаль, і те й те — неможливо. Перше через те, що відсутній об'єкт натхнення. До мадам міліціонерші мене не змусить доторкнутися жодна із знаних людству тортур, включно до китайського лоскоту. Пожартувати ж я тут спробував одразу. Але брак аудиторії звів

зусилля нанівець. Одному чоловікові робили тридцятихвилинну операцію, а він верещав натхненно і несамовито. Другого дня під час сніданку зайшла мова стосовно того: добре це, чи погано. Медицина й політика є двома галузями, в яких кожен вважає себе компетентним. Тому присутні поділилися на два супротивних табори. Одні стверджували, що кричати слід і аргументували свою позицію тим, що он для породіллі крик вважається корисним. Другі вважали різником лікаря, ма'ть, кишку втяв, або нерва зачепив. Ще дехто схилився до гіпотетичної думки, що у хворого забуто в череві хірургічний інструмент. Я не пристав до жодної з груп, зайнявши позицію безстороннього спостерігача. Коли ж розмова відхилилася в бік нищівної критики сучасної медицини, я зауважив: —Я теж інколи йду, йду, а тоді—як закричу! На якусь хвилину аудиторія під враженням почутого замовкла. — І всі чують, — пояснив я свою поведінку. Вигляд у мене повсігди серйозний, через те й сказане сприймалося як щось далеке від легковажності. А я ж просто розмову хотів підтримати. Ех, темнота людська!

Ваші листи до мене надходять справно і сповіщення також. Коли ж ви не отримуєте їх від мене, то вихід простий: надсилати сюди рекомендовані сповіщення і звернутися на пошту ст. Всесвятська із заявою,аби їх реєстрували при одержанні, відправленні. Я зробив би це сам, але до мене всі мої сповіщення повертаються — раз, а, по-друге, я не знаю, котрі з ваших пропадають. І не треба буде в кожному листі запитувати мене: де сповіщення? Тітці подякуй персонально за марки. Файні, особливо серія Репіна. А все-таки, ріднесенька, ти нагородила мене волячим здоров'ям. Де ж оце все нормальний нефритик міг би витримати? А я — будь ласка. Син.

17/1-1977

Добридень, мамочко! З нагоди твого Х-надцятиріччя полізли на думку всілякі спогади, всілякі сентименти, ем-мацанально — одне слово. Так собі подумав: што туй писати? Поворушив мозжечком і вийшов реферет під назвою "Я й моя мама".

Цитати Коментарі

Уа-уа-уа! Крик життя. Я народився і за це вельми вдячний.

Хочу...сама Гігант одного суспільно-політичного вчення стверджує, що мовлення в людей виникло внаслідок виробничої діяльності. Не знаю, як у класика, а в мене осмисленим словесам передували місяці суцільної вологості. І позаяк я індивід емпіричного складу розуму, гадаю: мова прийшла до людей через потребу позбутися клопотів з надміром води.

Мамка, Це я у 5 років даю оцінку недопущенню тобою до тіла хворого сина какая ты (здається, кір?) зграйки гарнесеньких дівчат, моїх вуличних при-невежливая! ятельок. Хочеш вір, хочеш ні, а сцену ту пам'ятаю досі. Ти тоді страшенно розреготалась.

Лясь-лясь! Макаренківським гідним методом (що то радянська педагогічна Щоб добре школа!) відучуєш з мене тринадцятирічного від читання забороне-знав! них напередодні "Підводників" Новикова-Прибоя. А даремно. В

тій книжці я зіткнувся з художнім засобом іронії. Вперше побачив, що влада не безгріховний фетиш, а витвір рук людських, приступний для аналізу й критики.

Маман! Сленг свідчить про перехід твого акселеранта-сина до віку Ви просто малослухняної юності. Я — в захваті від габардину "електрик" (під шарман! колір очей як одностайно зауважили родичі з Киянівки) на мій перший костюм. Якісь хмільні були травень, літо, нарешті, вересень, коли ти з батьком вирішили урочо відзначити моє 15-річчя.

А я вчора Оксана К., виголосивши тираду, зробила багатозначну паузу. — А бачила Ва— ну-ну, з якою? — жваво зацікавились мої однокашники. — 1-и-і... леру з такою студент КДУ... комсомолець... замість того, щоб вчитися на жінкою... відмінно, виправдовуючи довір'я народу, оце так! — Дівчата обступили мене, мов Шевченкову вдову за подушне. — Хто вона? Розпуснику! Кажі, інакше помремо від цікавості. Наступного дня я приношу твою знімку осені 1965 року. Ти тоді схудла й виглядала дуже молодо. Вони стали вгадувати скільки років. Здебільшого фігурувала цифра 25. Аж поки не підійшла Ярина й не сказала: — Тю дурні, та це ж його мати. Зіпсувала триклята весь цимес.

Ми... пі— Подиву Ніни немає меж. — Ну. в кіно... так. А що такого? — демо в кіно... відповідає Саня. Ми чимчикуємо утрюх брати квитки в літній разом з Ва— кінотеатр на Нивках. Дівчина вражено дивиться на нього, потім на лериною ма— мене — їй і в голові не вкладається, що на світі існують батьки, з мою? якими можна знаходити спільну мову, ба... жартувати навіть

(в її родині домострой). Саня вже був у курсі історичного цього досвіду, тож ним вечір у твоєму товаристві сприймався як рівноцінний аналог КВН. Згодом, коли його дружина обтесалася, вона перейняла пієтет мого приятеля до тебе так само.

Я — в за— Наводжу фразу в оригіналі, як її сказала Франгіз після повернення хопленні від з Києва додому. Вона приїздила з Азербайджану на наукову твоєї мами, студентську конференцію, де зачитувала доповідь з порівняльного

мовознавства. Вивчала українську мову навмисне, щоб прийти в мій дім і сподобатися мамі.

Ніна Ми— З розповіді Аббаса в приміщенні ЦК КП Азербайджану, х а й л і в н а дуже розумна й інтелігентна жінка.

Він просто з виступу свідка на суді. обожнює свою матір

Резюме. Усе вищевикладене дає підстави стверджувати: взаємини між сином — Марченком В.В. та його матір'ю Смужаницею Н.М. можна вважати наближеними до абсолюту. Рекомендації. Рахуватися з бажаннями чада і пам'ятати, що добрими намірами вимощена дорога до

Пекла.

Тепера трохи про жисть, ту котра поламанатая. Про лікування тутешнє, сама знаєш, можна писати як про небіжчика — або добре, або нічого. Тому я краще уникну характеристик. Прийняв 3 пляшечки 5-НОК, завершую 3-тю пляшечку горобини, давали мені уколи глюкози, вітамінів, навіть сиропу з шипшини трохи покуштував. Ну, ясне діло, й вилежувався максимально. А оце тобі на предмет флюїдів. У моєї матері був радикуліт, а в мене шию протягло. Вже коли лежав у лікарні — з тиждень в'язами

не міг рухати. Саме посередині січня — з матір'ю синхронно. От і будь після цього атеїстом. "Мама, ты моя родная. Рыба моя дорогая. Усе бы ты бегала да бегала". Стільки ліків мені здобула! Якщо ж передаватимеш їх сюди, то все, що маєш, одразу не треба. Бо можливі всілякі пертурбації, аби через них не погубились. Отже, три пляшечки 5-НОК, три горобини та й уже. До речі, проконсультуйся, наскільки доцільно приймати леспенефріл. Я вживав його минулого року й наче пішло добре. Але, можливо, то в мене суб'єктивне. Тиск зараз 150/105. Про аналізи нічого конкретного не скажу, бо не говорять. А враження, ніби без загрозливих змін: білок 0,669, а мо' 0,99; питома вага 1010, всякої всячини не багато, бо відчував би. Але ти маєш нагоду звернутися до адміністрації особисто. Нехай дадуть письмову відповідь. Назву "забобон" я надав твоєму небажанню передплатити наперед газети і журнали. Квитанції всі одержав, та тепер місяців зо три не одержуватиму нормально преси. Що тут, потятко, докоряти? Сказати лише, мов Ян Гус на стареньку бабусю, котра принесла до його вогнища в'язанку хмизу: свята простота! Це я так, люблячи, жартую. Віллі * дуже дякує за все. Треба бачити оту рафіновану європейську чемність. Як можна зберігати шляхетність тут і стільки літ? — це питання часто задаю собі. До речі, не сюсюкай так уже, до мене пишучи. Бо не листи, а суцільні слинявчики надходять. Твоєму синові он уже 30 років і крім того у нас, у злочинців, заведено жити без телячих пестошів. Я, мабуть, сам до того підбив, вживаючи забагато пестливо-здрібнених епітетів. То не буду боє. Бо й так люблю без міри, назло всім ворогам. Син. Дякую.

P.S. До моїх привітань на день народження радо приєднується Іван, сусіда по палаті. Як і я, здоровий, мов бугай. Потятко, був невдоволений твоїми візитами до Патона та заступника голови Ради Міністрів — лише. Власне, навіть не так отими марними розмовами, як ілюзіями, що з'являються після них. Здається, не дуже хлюпав емоціями, бо ж до решти цілковита, як співають французи: "ту ля мур ке же пуртуа". Вибачай, що трохи припізнився з листом. Але в січні надіслав одного до Катерини Горбач, тож не турбуйся що був один.

P. P.S. Щойно отримав листа від 30/1. Ніби відчував наперед і на всі питання відповів. Отже лежу ще в лікарні, а це головна відповідь на всі клопотання. Гадаю, що все мине, а ми будемо. Тим більше, почувуюся краще.

7/11-1977

В'язню литовцю надіслала пакунок

Начальнику ИТК № 389/35

гр-ки СМУЖАНИЦЫ Н.М.,

прож.в г.Киеве, ул.Щербакова 72/2, кв.130

Заявление

Мой сын, Марченко Валерий, находящийся в Вашем учреждении, тяжело болен неизлечимой прогрессирующей болезнью почек — хроническим пиелогломерулонефритом и рядом хронических заболеваний, связанных с этой болезнью. 4-х летнее пребывание в условиях лагеря угрожает ему смертью, т.к.

хронический нефрит при отсутствии необходимого лечения может внезапно вызвать нарушения функций организма и в первую очередь крови.

Имеющиеся в Вашем учреждении медицинские справки подтверждают его болезнь.

В порядке ст. 100 ИТК РСФСР и ст.ст. 362 и 368 УТК РСФСР прошу направить моего сына на врачебную комиссию для получения соответствующего заключения с последующим предоставлением в суд дела об освобождении Марченко Валерия от дальнейшего отбывания наказания.

Мать заключенного Марченко Валерия

Смужаница Нина Михайловна

25.11. 1977 г.

Учреждение ВС-389/35 252111, Киев

11 марта 1977 г. ул.Щербакова, 72/2-130

№ С-1,2 Смужаница Н.М.

п.Центральный

На Ваше письмо сообщаем, что состояние здоровья осужденного Марченко В.В. удовлетворительное. Необходимым амбулаторным и стационарным лечением обеспечивается периодически по показаниям.

Полностью обследован. Консультирован врачами специалистами.

Заболевание Марченко В.В. с учетом его состояния здоровья со всеми объективными данными не подпадает под перечень болезней, в связи с которым осужденные могут быть освобождены от дальнейшего отбывания наказания.

По существующим правилам сообщить результаты анализов крови и мочи не представляется возможным.

Начальник учреждения

ВС-389/35 — (подпись) Н.Г.Поляков

Исп. Шелия Ю.Ш.

103831, Москва-К-31, Петровка 25-а,

Управление медицинской службы МВД СССР

Начальнику Управления медицинской

службы МВД СССР

СМУЖАНИЦЫ Нины Михайловны

прож.в г.Киеве, ул.Щербакова 72/2, кв.130

Заявление

Мой сын, Марченко В.В., 1947 года рождения, осужденный в июне 1973 г. по ст.62 ч. 1 УК УССР на 6 лет лагеря строгого режима и 2 года ссылки, находится 4-й год в Пермской обл., Чусовского р-на, ст.Всесвятская (ВС-389/35). С 16-летнего возраста он болен тяжелой прогрессирующей болезнью почек—хроническим пиелогломерулонефритом, хр.простатитом, хр.холецистоангиохолитом, постоянно болезнь протекала с альбуминурией (белок в моче, в среднем, 1,5%-2%) и повышенное АД— 140/90 — 750/90 мм рт.ст. Медицинские справки находятся в его деле. Эта тяжелая болезнь

требує постійного постельного режиму, строгого дієтичного харчування. Умови важкого режиму в Уральському таборі обривають мого сина фактично на смерть.

Ображаю до вас, до працівника медицини — найгуманнішої в світі професії, людині, що стоїть на охороні життя людей, проникнутися моєю материнською мольбою, проникнутися важким станом молодого чоловіка, взяти до уваги жорстоку, важку хворобу сина і ставити питання про звільненні його від подальшого відбывання покарання.

З щирої надії до Вас

Н.М.Смужаниця

Київ. 30.ІІІ.77 р.

Копія — Медичний відділ УВД Пермського облвиконкому. 614600, Пермь, Комсомольський проспект 74.

СРСР Гр.СМУЖАНИЦЯ Н.М.

Міністерство внутрішніх справ г.Київ. вул.Щербакова

Управління 72/2, кв.130 медичної служби 12 квітня 1977 р. 113 №11-2278

Ваше звернення направлено на розгляд керівництва УВД

Пермського облвиконкому, оскільки питання досрочного осво-

238 звільнення вирішуються за місцем відбывання покарання, звідки Вам повідомляють про результати.

Зам.начальника Управління МВД СРСР (підпис) В.Н.Попов

Добридень, тітко!

Усе йде, все минає (як сказав поет) і краю немає, а я собі живу поживаю — тут всього добра наживаю. Десять від дев'ятнадцятого вже почував себе досить непогано: не боліла голова, нирки не нили. Здається, що лютого місяця я прискочив без ускладнень — ну й гаразд. Сам собі допитував, так би мовити, чи насправді вже у такому кепському стані, як вам здається? Гадаю, що ні, хоч Івана-чаю попити на мою хворобу не завадило б. Та ще б миску доброго борщу... М-да, а перечекати трохи більше двох років і переді мною гостинно розкриє обійми героїчний Сибір. Ну, годі рубати сук, на якому сиджу.

Не характеризуватиму тобі побут з їжею, ти й так у курсі, скільки всього бракує. Не поширюватимусь і про медицину, в моєму випадку здебільшого зціляє природа. Слідчий, пригадую, розводився на предмет того, як у таборі один його підопічний вигоїв сухотні легені, потім ще дякував за посадку. "Московської" напевно тоді обпився, бо явно натякав, що, можливо, й я дякуватиму. Щоправда, не одному — прокуратурі, суду, адвокату. Останній, дійсно, не фабрикував мені додаткових епізодів, і от за це я йому вдячний. Я так ціную його, досить, що покази, зібрані на слідстві, розхитував. Тому не когось, а мого адвоката надішли, будь ласка, робочу адресу. Просив про це декілька разів маму, може, боїтеся — судитимуть мене за це (ошибаєцца). В кожному разі попередьте, чи він працює там само, на старому місці. Бо я вирішив скористатися знаннями юриста: столицю за вим'ячко поторсати. Оце таке! За новинами суспільного життя стежимо із великим задоволенням. Кожен день зараз приносить якусь втішну

звістку, а допомагає про неї вчасно дізнатись правдиве радянське радіо і преса. З останньою все не можу дати ради. Як і передбачав, від невчасної передплати її лихоманитиме мінімум квартал. Єдина втіха — закон на моєму боці. А з квитанціями на руках я здатен боротися з агенством друку цілого Союзу. Перечитав оце написане й засумнівався, чи переконав вас, що самопочуття зараз нівроку. Але таки нічого. Не уявляю, правда, наскільки доцільна мамина поїздка у верхи, але тут їй — не судія. Бо як ви не уявляєте всіх мотивів моїх вчинків, так і я про ваші часом не той. У "Наук.думці" вийшла книжка із зразками ділової мови XVIII ст. Хлопці відгукувались, що цікава. За нагоди купи

239

та й дідик міг би своє слово сказати. Щось він до мене ні гугу. Чи не розсердився, бува, на мої мислії? Хоча обіцяного чекають три роки, надсилаю лірику вірменського поета. Мені дуже подобається, наскільки пригадую — кращого із східної поезії по-українському не читав. Можливо, то більше голос чуття, аніж розуму, але таки переклади вдалися. Прошу читати вірші, бо про табірне життя не напишеш.

Ну, от маєш поезії по зав'язочку. Тітонько, ти мені ще поштівок трикопійчаних надішли, бо скінчилися всі. Я вже питав, чи не розсердився старенький на мої повчання? Так то ж не користі ради, рцел яко младий до старого токмо за для надії урозуміти огром суєтності людського буття*. Бабусі передай мою духовну підтримку. Я також он побував у лікарні (та ще якій!) і живу, нічого. Тож і їй нема чого втрачати, окрім болячок. Хай живе прекрасна і сильна! Взагалі, мушу зізнатись, що той Марченківський острівець з вічним виглядом на Дніпро став для мене гарним психотерапевтичним засобом. Часом лежачи вночі, згадую перипетії дитинства і таки приємно. Можливо, це ідеалізація минувшини, але більше скидається па те, що — просто моє дитинство. А ви — неодмінний його атрибут із виховними годинами, прекумедними ситуаціями, святковими та недільними зустрічами. Сподіваюсь, справдиться і моє бажання знову посидіти за столом у кімнаті, з якої я все дивився на лівий берег. Що мене так вабило в тій стороні й зараз не збагну, якісь передчуття, Бог знає. Мав я змогу з'їздити по Волзі разом з капелою бандуристів Миньківського в 1973 р. От якби зараз — я поїхав би й написав, а тоді гидився. Щото порозумнішав! Ага, тепер про друзів. Щось я нічого про Альошку від вас не чую**. Як він ся має, як живе? Він що, зовсім поїхав? Про таке варто би знати Шурочці. Привіт усім-усім!.. І, нарешті, у зв'язку з Міжнародним жіночим днем шлю вам всезагальне вітання...

Бабоньки! Виходячи з доконаності, що ви з ступенями та званнями (наша праматір, поза сумнівами, гідна балотуватися до академії педнаук, адже пустила в світ трьох кандидаток і зробила з горлопана-комсомольця професора, згодом, щоправда, діда); нещадно експлуатуєте засліплення закоханих чоловіків "як пленні" (а Алці, їй-бо', можуть позаздрити всі разом узяті холостячки УРСР: коло мене поети, класи, класи якої!!! оспівують хором достоїнства і вітають, між іншим); імітуючи дослідницьку діяльність, бундючитеся по своїх квазінаукових установах; походжаєте павами по наському Хрещатику, — я проголошую: люблю!

* Натяк на нарис "Лист до діда"

** Людмила Алексєва ~ московська дисидентка, опікувала українських в'язнів.

І хоча стюардеси також жіночого роду, сей факт не похитнув мого пієтету до вас. Цілую від малої Мар'яни до старої Оксани по колу.

Одержав щойно лист від 1 березня. Ти, як завжди, на висоті — до речі прості поштівки, а знімка невдало затемнена. Здаюся собі кострубатим, але щось нема напруги до писання.

Небіж.

П/П1-77

Мамочко, добридень! Ось і в мене турбація-новація — переїхав туди, куди ти влітку за доставку заплатила 20 крб. Як звикле, без пояснень. Отже, з 1 квітня я вже тутешній*. Начальство обіцялося сповістити про це додому бомагою. Не знаю, чи здійснило свій намір. Ну, а я одразу не писав, затримуючись з листом, хотів вражень назбирати. Харчування трохи краще: раз на тиждень є, навіть, тушкована морква! Капусту шатковано не перемерзлою, тому борщ має якийсь смак. А мені видали дієту, призначену на попередній зоні попередніми лікарями. Я попрохав, щоб залишені книжки переслали додому. Так що не дивуй, коли надійдуть. Цього разу пакунок буде без белетристики, переважно з науковою літературою. Я радий, що тобі також сподобався Думбадзе. А от наші естети чомусь його не сприйняли. Не знаю, чи то від снобізму, чи то від неувважного прочитання? У Думбадзе й попередні романи нівроку ("Сонячна ніч", "Я, бабуса, Іліко й Іларіон"), але цей, мабуть, через співзвучність тем сподобався найбільше. Дай почитати іншим, цікаво, як його сприйматимуть? Одержав твій лист, де квитанція на "Комсомольську правду" вложена. Так невдало — щойно перевезли на 36, а ти пересиляєш газету на 35. Скільки я вже в цій системі грошей втратив, одному Всевишньому відомо. Та ще буде відомо економістові, котрий підрахує: скільки, хто, кому винен. А поки що я на новій роботі. Збираю для праски невеличкий блок з деталей. Це нескладно, якби не було так багато. Стосовно громадян-начальників нічого, звісно, не попишеш. Але твої враження від першої зустрічі — непомильні. Ну, а я, якщо мене випробовуватимуть на стиснення, зроблю все, аби гуманізм радянських законів не залишився пустою фразою. Бо мені принципово близька розрядка міжнародної напруженості. Від змін журитися особливо підстав нема. Що не з'їдено за 4 роки, тому й за 2 ніч ся не стане. В №2 "Дружбы народів" надруковано добірку перекладів з вірменської Алли Марченко. Те прізвище з іменем я зауважив давненько. Якась собі літературознавець

* Уст. 36, Кучино.

з Москви, часто виступає в періодиці з статтями, оглядами і не занадто ортодоксального штибу. А оце надрукувала переклади поезій Кучака. Мені сподобалися. Я, щоправда, з Ігоровими ретельно не порівнював, однак зроблено не без смаку. Отаку маємо з тіткою однофаміліцю. Чи ти ба, як обполює братню нивку! Але тітці он поети також твори присвячують. О, діво! В нас уже зовсім було запахло весною — сонце, теплий вітрець, гола земля. Та потім студінь як ударить, як ударить — я назад

у теплі штани, шапку-бирку на голову, теплий піджак на груди молодечі і сидю, п'ю чай. Пару днів зими постояло, і знову квітень вертається. Природа... А я вже зек із стажем. Спокійненько сприймаю етап, нову зону. Знайомства відбуваються при міцно завареному чаю (імітація чифіру). А справжній чифір, про який згадується в "Одном дне Ивана Денисовича", це — пачка індійського чаю на кухлик води. Від нього, кажуть, язик кілком стає, а ложечка в ньому стоїть, не торкаючись стінок. Колись заварю, покуштуєте. І дізнаюсь про людські долі, найрізноманітніші. Дивуюсь, ще і ще раз дивуюсь, як люди подібне витримують. В інтелігента чи простолюдина — кожного замучать емоції. Лише, коли закосніти, не піддаючись силі вражень, можна вижити. Ну, та про це слід писати цілу монографію. З природи, психоаналізу, в отаких-от умовах. Вся штука в тому, що нерви, мов линви — у одинаків. Решта ж пересічно слабкі істоти, і їхній рішенець визначено наперед. Яке щастя, що історичні катаклізми не продовжуються вічно. Потятко, здається, в червні Віллі належить бандероля. Зроби ласку, надішли йому цукерок. Все людині звеселіє на серці. Надсилаю вам оповідання Прайса Уорунга. Зробив цей переклад із книжечки "Австралійські оповідання", виданої в Москві 1975 року у в-ві "Прогресс" (ст. 17-26). Можливо, від довгої праці над ним оповідання перестало справляти на мене враження. Але з погляду історичного, гадаю, його цінність залишилась *.

14/ІУ-77

ЛИСТ ДО МИХАЙЛИНИ КОЦЮБИНСЬКОЇ Шановна добродійко Михайлина! Декілька днів ходив думав, як вам написати. Розпочати в мажорі, з вірою в обов'язкову перемогу добра над злом ? Тоді, аби допис втрапив за призначенням, мусив би не конкретизувати упевненості. Бути ж голосливим з вами зовсім не хочеться. Ну, а до мінору в мене упередженість від щасливих піонерських часів. Отож

* Далі в листі Валерій подає свій переклад з англійської оповідання Прайса Уорунга "Сталева штаба Джона Прайса".

і скористався розважливо-стратегічним рішенням сімнадцятирічного вождя про те, що потрібно йти іншим шляхом. Вирішив подати цього листа у модному стилі ретро.

Десять років у спілчанському клубі проходив вечір югославської поезії. Мій теперішній сусіда саме намірявся читати один із своїх перекладів, як слово забрав головуючий Григорій Кочур. Його пропозиція зводилась до того, щоб попросити Михайлину Коцюбинську почитати Іванові* переклади. — Бо ми тут усі поснемо, — було мотивацією такого оберту справи. Зараз я хочу нагадати вам зміст того прегарного твору, який справив на мене тоді враження, можливо, своїм змістом — отже, хистом перекладача, а можливо, пристрасним, переконаним прочитанням, і лаври слід було віддавати вам. Та вже згодом я збагнув, що ділити нічого не треба. Тут мав місце випадок, коли мистецька річ заграла завдяки прегарному синтезу. Ви, певно, пам'ятаєте, в тому вірші розповідалося про тяжкий, виснажливий путь каравану, що, простуючи до мети, має торувати стежки в незаниханих пустощах, дертися крізь терню диких чагарників. Погоничі потерпають від холоду вночі й від нестерпно палючого сонця вдень, їм бракує їжі, мучить спрага, чигають постійні,

різноманітні небезпеки. "Валують пси, а караван іде". Прості люди — ті погоничі. Один, не витримавши, забирає з собою ніжну, гладку жінку, теплий повстяний намет і залишає друзів, з якими вирушав у путь і яким присягав на вірність. Наполягає, що зупинитись слід отут, подальша хода-бо йому здається безнадійною гонитвою за маревом. І, осівши на узбіччі, кидає навздогін караванові глузливі просторікування, вдає, ніби раніше піддавався омані, а от тепер тверезодумний і нормальний, як усі. І падають від нестачі корму верблюди, падають від хвороб та втоми погоничі. Хтось, перепросивши нечисленний гурт друзів, відступає. Цілує зраділу, вщасливлену подругу, пестить по голові дитину, з повагою показуючи на посталих на далекому овиді жертвних шукачів. Ціплять зуби погоничі, женучи від себе зневіру та смуток. Все так, а не інакше. І далекий шлях зовсім не відповідник до неправильний. Недаремно Крлежа, справді, дістав Нобелівську премію та й гідних українських тлумачів також. Бо й ваші переклади Превера мені припали до смаку, це вже на іншому вечорі. Відтоді я, коли зустрічав ваше прізвище в газеті або часописі, уважніше вчитувався в текст, сподіваючись на вибухові інтонації Крлежі. Вже в Баку від свого азербайджанського друга довідався про ваше захоплення раннім Драчем. А ваш аналіз його поезії в переказі того ж товариша лише засвідчував, що в особі Михайлини Коцюбинської щасливо поєднався і добрий перекладач, і добрий критик.

* Івана Світличного.

Чи не головне за вашими рекомендаціями й поталанило Івану Федоровичу, що книжка його побачила світ мовами народів СРСР спершу в Азербайджані. "Ой, летіла гуска додому та впала, як грудка, додолу". О, жінка зовсім не СЛАБКА половина. Не хочу замінити антонімом те означення, бо чоловіки-українці й так достатньо фемінізовані. Тому давайте погодимось на половині — як кажуть американці. Не знаю, чи

вдалося висловити загадане. Може, слід було б писати компліментарно не про літературні, а людські, жіночі, материнські якості? Але я знав вас з віддалеку і саме такою, як описав. Прийміть найщиріші вітання й захоплення. Щиро вітаю з Днем народження Тетянку. Шкодую, що не в змозі надіслати букет квітів. Хай росте квітнево і щасливо. В житті нам часто чогось бракує. Але мати таку маму — значить, бракуватиме неістотного, другорядного, і це поза сумнівом! Цілую ручки. Валерій.

10[^]-1977

P.S. При нагоді сповістіть моїх, що написав до вас. Щоб не хвилювалися.

Добридень, потятко! Так хутко минув місяць, і повідати назбиралося тьма тьмуца. Оце сюди надіслали перший том Франка (взяв у бібліотеці), там поезія — сила! Розпочав був "Скорбнії пісні" — запит, правильніше, захват так і завмер у грудях. Наскільки все вражає, проте Богданові Деркачу, тому небораці літературознавцю, навіть проаналізувати не під силу. Беру ось перший ліпший віршик "Нехай і так, що згину я". Докладно, розіклавши на полички кожне речення, заглибитися в зміст — хіба не насолода, не кажу вже — органічна потреба. Та кожен науковець ничтоже сумняшеся тут тобі відповість правдиву розвідку про ідеали молодого Каменяра,

жертвовність натури, його поетичний хист. А читати мусиш лінгвістичні мудрствовання з приводу діалектичних форм сли-, шли-. Ну, кому той пакунок ідіотизмів потрібен? А відповідальність, не я один чекаю ж — на цілий світ видання йде. Ну та нічого, хоч Франко залишається Франком. Полишу тепер клопоти критичної літератури й перейду до табірної прози. Передусім, з'ясую за свою епістолярію. В квітні я вкинув першого дописи ще на 35-й зоні, а № 2 — вже звідси. Ага, в березні одного написав до любизгуби і хотів би вельми знати, чи дійшов за призначенням? При моєму куцому ліміті листи без відповіді — річ неприпустима. В травні № 1 писав додому, а № 2 — до Михайлини Коцюбинської. Із ним, сподіваюсь, усе камільфо, досить того, що затримали в місцях не настільки віддалених. Відтепера низатиму рядки лише до неньки й рідні, доки не набридну. Одне застереження у зв'язку з нововведенням. До конверта не вкладайте сповіщень, а лише приклеюйте їх. Бо інакше кажуть: без штемпеля з місця висилання маємо право не відсилати назад, і не відсилають. На всю трахимудію, тобто аби встановити все як було раніше — потрібен час. Треба би заглянути до поштових правил виданих Міністерством зв'язку СРСР і прочая, і прочая. А час між тим летить... За цидулку з фотографіями подякуй від мене щиресенько Надійці *. Подумалось оце, вона має пречудову здатність називатися так пестливо ціле своє життя без аніякогісінької втрати для авторитету. І чадо її росте, мов на дріжджах. Гарної мамі син. Дай, боже, йому здоров'я! Я, щоправда, маю можливість спостерігати його виріст по знімках та переказах, але від цього нічого не змінюється. Потятко, принагідно будь сказано, надішли мою маленьку знімку. Напередодні пам'ятної червневої віхи мого буремного нац.життя я сфотографувався і, поклавши щось восьмеро маленьких знімків до одного конверту, вкинув його до шухлядки книжкової шафи. Знаючи твою здатність брати завжди найрідкісніші речі, в даному разі знімки, прошу, нехай Мар'яна займеться тією справою і знайде, що потрібно. Бо в мене в альбомі зберігається в чорному конвертику добірка паспортних знімків, розпочинаючи з 13 літ. Так-от, ту добірку не рухати. Вона, як Кісі Вороб'янінову піджак, дорога мені як пам'ять. За насіннячко, що ви прислали, дякую. Посадив його і вже буяє. Я щоправда до копання не великий мастак (та ви й самі добре знаєте, що це я пояснюю), але водицю ношу, полю бур'ян. У травні мені дали дієту і мушу сказати дуже доречно. Бо вже майже до ручки дійшов. Дякую, що ти здала попідкувалася. Ну, що б, здавалося, слова! З 18 травня я лежу в тутешній медчастині!, це — так само як і в центральній лікарні. Висипляюсь від праці осоружної, ковтаю вітаміни, беру заштрики. Шкода, бракує ліків моєму безпосередньому захворюванню, але від тиску дістаю резерпін. Він у мене зараз 170 на 115. Ти підійди, будь ласка, до Дмитрикового батька і побалакай на предмет моєї хвороби. Хай до ладу розтлумачить: які ліки і в яких дозах приймати, мені потрібна хоча б на день детальна розкладка дієти (молоко, свіжа городина й садовина, м'ясо і т.д.) та й остороги стосовно переобтяжень, переохолоджень не завадять. Ну, він ескулап хвацький, нараяти зуміє. Як я тобі вже писав, дечого в мене досягти можна і згідно законів. Оце щойно вийшов Указ Верховної Ради СРСР, який дозволяє адміністрації клопотатись за усіма, хто став на шлях

* Надія Светлична.

виправлення, клопотатись перед судом про переведення на поселення й примусові роботи. Однак мене то обходить мало. А от щодо медичного обслуговування та пільг хворим, то з'являється простір для ініціативи. Наводжу витяг: Стаття 36 Основ Исправительно-Трудового законодательства материально-бытовое обеспечение лиц, лишенных свободы: "... больным создаются улучшенные жилищно-бытовые условия и устанавливаются повышенные нормы питания. Этим лицам по заключению врачебной комиссии может быть разрешено получение дополнительных продуктовых посылок и передач" (Указ Президиума Верхов.Совета СССР от 8 февраля 1977г. № 5201-IX, введен в действие с 1 апреля 1977 г.). Пакунки тут ідуть вмісту дещо розмаїтішого. Скажімо, можна покласти, крім як звичке, — топленого масла, сушеної смородини, пару консервів ікри, ще й кілька супових пакетиків, все — близько 5 кг. Буду вдячний, коли знайдете для мене сонцезахисні окуляри. Бажано в стилі модерн. Старих вже немає, залишилася жага носити їх. Таткові, я за його презент вельми вдячний і не забув, перекажи, нехай не дуже надуживає над своєю псевдопедагогікою. Це, мабуть, зек сказав: "Праця не для того перетворила мавпу на людину, щоб потім з неї зробити вола". Щойно оце закінчив речення, прийшов предобрий сивий чоловік аж від бараку до медчастини. Гукає мене: "Валерію, Валерію!" Я виходжу з помешкання, простягає твого листа від 19/У (з бузком — такий пахучий), а на обличчі — винувата посмішка, що потурбував. Аж дивно, звідки тої доброти в наших людей. Вже, здавалося б, стільки лиха, паскудства, біди за своїх двадцять і п'ять перебачив, а не лагідність і любов. Ходячі пам'ятники людяності *. А про цвіт ти трохи не вгадала. В нас тут — розкішна зелена алея з черемхою та липами. Духм'ян, мов над розлитими парфумами. Кажуть, в жодній зоні стільки нема, як отут. Випало декілька днів спекотних. Я з таким задоволенням ніжився на осонні. Аж оце знов дощ, а до того — комарі, як татарове, хмарою. До адвоката поки не маю з чим звертатись, адресу його дістав, все гаразд. З ваших листів зараз нічого не викреслюють. Пропасті скорше може цілий лист, бо ти так і не нумеруєш їх. Та поки не (закреслено) крадуть і гаразд. Доходять марки, конверти, сповіщення — все. Гроші 50 крб. надішли, коли ласка твоя. Але не забудь при цьому сповістити й обов'язково заховай квитанцію. Минулого разу загубилися (в дорозі — річ ясна), то я не міг розшукати 5 місяців. Щодо книжок з 35-ї не турбуйся, бо, гадаю, після перевірки їх не "зажують". Принаймні, я за них не забуду,

* Степан Мамчур. Помер у таборі.

як мати родну. А коли вже надійдуть, відпиши, старенька. Я, здається, повідомляв: із пресою в мене більш-менш впорядкувалося. Після перевезення сюди за мій рахунок переадресували передплату і квит. Отож читаю досхочу й досмаку, благо, що в газетах і "Новом времени" стільки всякого.

Мамочко, огорнув оце мене черговий напад світової скорботи. І скільки через блудного сина тобі жалю та прикростей завдано, і скільки вам, тітці, зокрема, через мене терпіти доводиться. Знову мав розмову з відповідальним товаришем. Знову зайшла мова про торішнє побачення. Я одразу поквапився із щиро російським

застереженням "кто старое помянет..." Побалакали й погодилися, що тоді вийшло "нехорошо" і що надалі нічого подібного не повториться. От якби вони тільки годувати стали. Цілую міцно тебе, тітку, Мар'яну, бабу, діда, татка—усю чесну компанію, мою малину.

Ваш і твій Валерій.

1/УІ-77

МВД СССР Гр-ке Смужанице Н.М.

Управление Внутренних дел гор.Киев, ул.Щербакова,
исполнительного комитета дом 72, кв.130

Пермского областного совета депутатов трудящихся Медотдел

8 июня 1977 г. №27/С-15

Медицинский отдел УВД Пермского облисполкома сообщает, что Ваш сын Марченко В.В. комиссионно освидетельствован врачами-специалистами. Состояние его здоровья удовлетворительное.

К досрочному освобождению по болезни не подпадает.

Зам.начальника медотдела УВД

Пермского облисполкома (подпись) В.А .КОСТИН

АКТ

23 июня 1977 г . п.Кучино

Мы, нижеподписавшиеся контролер по выдаче посылок Ершакова, агент ГИС Мохнутина В.Г., пр-к Фотенко И.Б.

Составили настоящий акт в том, что сего числа была произведена выдача посылок. При вскрытии посылки осужденному Марченко было обнаружено не положенное вложение.

1. Икра лососевая 2 банки
2. Паштет мясной 1 банка
3. Сушеные ягоды шиповника

Из-за нарушения ассортимента вложения посылка возвращается отправителю.

Осужденный с актом ознакомлен от подписи отказался.

О чем составили настоящий акт

Подписи:

1. (Ершакова)
2. (Мохнутина)
3. (Фотенко)

Відповідь на прохання (заяву) до Голови Верх.Ради СРСР — Брежнєва.

Президія Верховної Ради

Української РСР Президиум Верховного Совета

Відділ у питаннях Украинской ССР

помилювання Отдел по вопросам

252019, м.Київ-19, помилювання

вул.Кірова, № 5 252019, г.Киев-19,

При відповіді посилатися на наш номер

5 липня 1977 р. № 16591/74 гр.Смужаниця Н.М.

Повідомляємо, що клопотання про помилування Марченка Валерія Веніаміновича розглянуто і залишено без задоволення. (Закреслено)

Завідуючий відділом (підпис) В.Голик

МВД-СССР Гор.Киев, Украинской ССР,

Управление внутренних дел ул.Щербакова, д.72/2, кв.130

Исполнительного комитета Смужанице Н.М. Пермского областного Совета депутатов трудящихся

614600, Пермь, ГПС 597

Комсомольский проспект 74 от 15 июля 1977 г. № 27/ С-27

Медицинский отдел УВД Пермского облисполкома сообщает вам, что Марченко Валерий Вениаминович необходимой медицинской помощью обеспечивается, периодически получает диетпитание. 30 мая 1977 года консультирован врачами-специалистами гор.Перми. По заключению врачебной комиссии досрочному освобождению по болезни из мест лишения свободы не подлежит. В соответствии с положением, Марченко В.В. обеспечен питанием, одеждой, бельем и обувью по сезону и с учетом климатических условий. Получение дополнительных посылок существующими положениями не предусмотрено.

Начальник Медотдела УВД (подпись) Костин В.А.

Люба мамочко!

З переміною місця мешкання оце кваплюся тобі відписати, може, встигну й сюди одержати кілька листів, перш ніж повернуся на круга своя. Повезли мене на обстеження до центральної лікарні. Вважається, тут краще: більше медиків та ліків. Як воно буде, побачимо, а поки що полежу, відпочину. Вочевидь, і наші розмови під час зустрічі, твої рішучі наміри разом із наступними діями не пропали марно. Нема-бо тиску, принаймні, зникла на разі проблема з роботою. Оце лежу, вигідно вмостившись у ліжку, й творю тобі цидулку. А надворі паде гарний дощик. Випустили на прогулянку, я побродив по росі — радощі життя. Не пригадую, чи давав читати книжку Сомерсета Моема з цією назвою. Дійсно благодать, коли літепло летить тобі на голову, обличчя, долоні. Хто відчує, що жертвувати тими дрібницями —жертвувати найбільшим, тому дано зрозуміти ціну відсидки. А он з-поза паркана видніють понуро зелені деревиська. Сумний ліс. Якось я висловився в присутності верховинців, що краєвид скидається на карпатський (в одному місці тут —положисті, нестрімкі гори, які надвечір огортаються приємним бідавосинім серпанком), то мене мало не заштурхали. І що нічого подібного, і що тони зовсім інші, і небо, і пахощі з луків. Одне слово, не — ясні зорі й тихі води. Мамочко, ти, як домовилися, почни нумерувати свої листи з № 1 від побачення, сама веди облік в записнику. Мені тоді легше дізнаватися про втрати. Принаймні, досі я не мав жодної звістки з дому, то буду знати, за що качати права, як пропаде. Надійка написала листа, від Зойки, на жаль, не одержав. Аби знаття: номер квитанції, місце відправлення та інше, я б розпочав розшук. Бо за жінками я страх як

переживаю — ві міня розумієте ? Мама, перепиши мені у листі один або два дієтичних дні з тої брошури "Дієтичне харчування при захворюванні нирок" Поліщук та ще

група авторів. Не забудь також бібліографічні відомості: повну назву, всі прізвища авторів, рік та місце видання. Ага, про пакунок. Видали мені масло, сало, цибулю, 3 пачки какао, 2 бляшаночки консервів — певно, все. Ти казала, масло було в пластмасовому бідончику, чи та *bestia bestiorum* повернула? Якщо ні, напиши, я його собі доможусь. Цікаво, що відповідають з прокуратури про пакунок, невже таки 2 кг сухофруктів заборонено ? І це при моїх нирках. Масло споживаю зі смаком, проте, зараз отримую діету, небагато й розходу. Взагалі, дай боже здоров'ячка дипломатам у Белграді: якщо так справи підуть, я ще й вилікуюся. Маю до тебе одне велике прохання, потятко. Припини, будь ласка, всілякі взаємини з отим рудим кодлом*. Що то за одні, ти вже мала нагоду переконатися. Тож навіщо ще випробувати долю. Адже все одно ніякого рятунку не буде. Але треба знати підлу натуру подібних людців, щоб виявити: на що вони здатні. Після всього забажають стати носіями моральних чеснот і тебе Ж звинуватять. Я благаю, не лізь ти. куди не слід! Надійшло сповіщення з мого листа до тітки, проштемпельоване тут 23/VI, в Києві було аж 5/VI1, а мені вручене 13 /VII. На ньому нема ні її підпису, ні підпису працівника пошти — чи вона взагалі того листа отримала ?

Анекдот щойно почутий. Начальник: — Не викручуйтеся, не викручуйтеся. Я вас зловив, ви спали на робочому місці. Підлеглий:— Так, це правда. Але вві сні я бачив, що працюю.

Я дуже реготав. Ну, а ще надсилаю трохи перекладів, що був зробив**.

18/VII-77

Добридень, любесенька!

Зараз гарне, тепле літо й часом дивуєшся: що така благодать може бути па Уралі. Я ще в лікарні, вилежую, приймаю ліки. Поболює голова, чого раніше в таких обсягах не було. Здавалося б, у шпитальному супокії повинен підліковуватися, проте та справа справується не вельми хутко. Бандеролю не одержав, бо вона очікує мене на місці відбування покарання.

Прочитав прегарну книжку "Притча про візиревого слона". І вкотре пересвідчився: Нобелівські премії даремно не даються. Клас того югославського письменника—найвищий. Взаємини турків та слов'ян змальовано ним у повсякденному житті, коханні, повстаннях, битвах. Я не знайшов у Іво Андрича одвертої симпатії до своїх краян, що було б природньо, немає й одвертої неповаги до чужинців, що було б ще природнішим, є головне

* Генеральний прокурор СРСР Руденко.

** Далі Валерій вмістив переклад з англійської Едгара Лі Мастерса.

— добро і зло. І тут позиція письменника однозначна, бо правда не може супутничати завойовникам. А їхня жорстокість — брутальна, несамовита не підлягає жодному виправданню. Просто блискучі новелки. Обов'язково почитай. Ця книжечка вийшла у вид-ві "Дніпро", здається, 1973 року. По сонячних днях вітало декілька яernih

дощів, і пішли гриби. Як їх тут тільки не називають: печериці, шампінйони, а все одно не ймеш віри, щоб оті дари природи можна було запросто з'їсти. І проте смажаться з масельцем, цибулькою, а часом на сальці — смакота виходить, што ну. Біля мене лежить вуйко-буковинець, виявилось, відмінний кухар. От він часом і творить своє диво з нуля, розповідаючи при тому, що міг би напекти, наварити, насмажити, якби дозволили піти за парканом назбирати. А там, кажуть, білих грибів — маса. А ще он червоніє горобина, з неї можна чавити повидло. "И счастье было так легко, и счастье было так возможно", пропонували — ось щойно...

Це напевно, останній лист із шпиталю, бо вже наговорили, що я одужав. Так що відписуй мені вже на 36.

Твій первісток та одинак, і нікуди не дінешся — особливо небезпечний державний злочинець.

16/УШ-77

Добридень, мамочко! Розраховував, що вже писатиму із свого основного місця відбування покарання, але спрацьовують якісь невідомі мені пружини, бо й досі у шпиталі. Для Мар'яни маю невеличке завдання. Нехай із збірки "Антология азербайджанской поэзии", Ленинград, 1972 (здається, так), короткої, череватої, червоного кольору книжечки випише й надішле мені декілька віршів Фізулі про кохання. Потрібно, щоб у них поет освідчувався, оспівував свою любу, змальовував її принадність — інтимна лірика, одне слово. А я пузові теж у пригоді колись стану — дам заштрика зробити, або аналізи. Від вилежування почуваю себе дещо краще, але знудився. Читаю "Казки про тварин", виходжу на прогулянки, пишу листи та ще бабраюсь у кухарюванні — роблю з нічого щось. Оце приготували з одним милим старушеком, двадцятип'ятирічником*, смажені гриби. Майже дієтична страва. Бо спершу хвилин 40 варили, доки вода не випарувалася, потім поклали на пательню по вранішній порції масла й засмажили. А позаяк було вкинуто ще й потаємної приправи: кілька стручків зеленого горошку, кріп, часничок, то вийшов люксус. І порхавки стали не порхавки, а чимось вельми привабливим яко на вигляд тако й на смак.

* Степан Мамчур

Отаке. По радіо слухав концерт із Києва за участю Солов'яненка. Виконав прегарну давню пісню, її так і оголосили: старовинна галицька пісня — я насолоджувався. Вперше за чотири роки почув, щоб він проспівав щось нове. Бо репертуар мав незмінний і заїжджений, наче тролейбус 5 маршруту. Їй-бо — подія в культурному житті республіки. Але співав досконало, пристрасно — перша кляса. Потім узялися співати тріо бандуристок, ровесниці нашої молодії країни. Незважаючи на цілковиту амузикальність, їм не вдалося спотворити пісні, і "Чотири воли пасуться" забриніли такою дівочою тугою, щирістю почуття, що вкотре переконався: марнував час у школі. Натомість ми набували на співах фізкультурних навиків, смикаючи дівчат за кіски, ліплячи щиглі по потилицях хлопців і я вам скажу: це було таки набагато цікавіше, ніж замогильно ревти "То берьозка, то рябина". Мій голос виявився близький до дівочого і тому мене поставили в хорі між "Ч" і "Ж". Попервах таке розташування на співочих

лавах вселило в мене непогамовну гординю. Мені стали ввижатися лаври Робертіно Лоретт і: велика сцена, визнання корифеїв, квіти й старлетки. Хоча ні, про останніх я тоді не міг думати. Однак з бігом часу честолюбні пожадання розбилися об сумну одноманітність буднів. А усвідомивши, що далі берьозки мені не піти, я заходився коло справ земних і більш приступних. Боєм та муками мала заплатити моя сусідка по парті, пихата Зінка, яка зарозуміло знехтувала знаками виявленої до неї уваги. На той час у нашій школі пішла мода на трубочки та кульки із зіслиненого паперу. Ефект максимального влучання досягався за деякого тренування плюс наполегливість. І от, час відплати пробив. — Бац — кулька, як у казці, увійшла Зінці до лівого вуха, але чи вийшла з правого, я помітити не встиг, бо обернувся весь чуттям, спрагло стежачи за порухами палички нашого музрука. Зінчине "ой-йой-йой" дисонансом устромилося в "куст ракити над рекой". З пущеної, мов хмарка, брови, я зрозумів, що згук об'єкту моїх устремлінь не минув повз увагу Леопольда Івановича. Він махнув на всіх рукою і, повільно закипаючи шалом, спитав: — Тобі хіба болить. Зіно? Вона ствердила його здогад: — Хтось плюнув мені кулькою до вуха. Очі Леопольда пойнялися білою плівкою, від чого він став нагадувати Івана Грозного після вбивства сина. — Хто це смів зробити ? В залі запанувала тиша ідеальна для уроку співів, мені здається, що це був єдиний момент в культурному житті нашого класу, коли всі з беззастережною одностайністю жадали "То берьозки, то рябіни". Але між учнями і вчителем вже зринула прірва, відома в соціальній психології як некомунікабельність, і скористатися нагодою навчити нас співів Поля (ми дали йому таке пестливе прізвище) не поспішав. — Я повторюю, — він вимовляв слова з якоюсь сатанинською лагідністю, — хто це зробив ? Що, соромно перед своїми товаришами зізнатися ? Боягуз!

Хибним кроком педагога, бо покликання до наших моральних засад в часі, коли потрібно було тримати клас у страху — виявилось послабленням, негайно скористався найзапекліший хуліган і другорічник Беня, щосили загорлавши: — Свободу Патрісу Лумумбі!

Ні до, ні після того я не спостерігав у Беніному житті подібної громадянськості. То був його злет і, коли хочете, лебедина пісня воднораз. Тепер, коли він спився, відсидів декілька років за хук лівою з кухлем пива в голову міліціонера, всі його розмови снують межі двох для нього неперехідних цінностей: горілки та баби. Але тоді він був паном ситуації, каліфом на час і народним рятівником у особі нас, шестикласників Київської 155-ї школи. Клас зраділо загув на підтримку свого духовного поводиря, відчувши, що трапився рятівний шанс. — А що ж, правильно, нехай імперіалісти його випустять, — палко підтримав і я, сподіваючись знайти у вчителя, якщо не підтримку, то хоча б розуміння ваги моменту — очевидне зростання політичної свідомості його учнів. Але Поля витлумачив усе по-своєму, як, зрештою, і передбачалось. — Мовча-а-ать! Добровольський! — його грубезна, мов у горили, яку ми бачили на екскурсії в зоопарку, лапа простяглася до Бені і, підхопивши наче іграшку, шпурнула до дверей. На очах згасаючим метеором Беня щез за дверима, лишивши по собі асоціацію-унаочнення до музичного образка "Політ джмеля". Мене педагог шпурляти не став, повіривши виразу

найщирішої шанобливості, який я відтворив з максимумом старанності. А, може, його спинила думка, чи діти й, справді, не забажали звільнення африканського негра, (закреслено рядок) — не розгледів, вчасно не заохотив. Хтозна? Коли Поля запропонував розпочати розучування наступного куплета, задзеленчав дзвоник. Так Валерій Марченко врятував від дурнуватої пісні багатьох людей. Ну, не знаю як, але хотів, аби смішно.

Твій син.

31/У111-1977

У вересні 1977 року Валерія привезли з Пермського табору до КДБ УРСР (Київ, вул.Володимирська, 33) для "перевиховання". Мати просила написати заяву-каяття. Цей лист із КДБ від 20.X. 1977.

Мамо, пробач мені! Я часто гнав від себе думки про те — як ти мене любиш ? Що я значу в твоєму житті? бо тоді б моє життя перетворилося на пекло. Я гнав

від себе ті думки і от зараз уперше, зненацька відкрито, мов рвану рану, побачив тебе в сльозах і повір, що подібної муки я не зазнавав, відколи пам'ятаю себе. Я повернувся до камери і запитав у Бога: навіщо весь цей світ, якщо страждає така людина, як ти? Навіщо тоді існую я, щоб завдавати болю найкоханішій істоті? Це прокляті питання, на котрі сам я не здатний відповісти. І я мордуюсь над ними та ще одним: як зберегти мою повагу й любов до матері, як не занести себе в ім'я наших прегарних взаємин ? Я не хочу приєднатись до тих численних, котрі, не витримавши випробувань і збочивши з путівця моральності, вдаються до рятівного аргументу "не ми одні такі". Ти в мене — єдина, і я не бажаю нікого, нічого слухати, що задля біологічного буття біля матері можна перекреслитися духовно. Сподіваюся, й ти по розважливому обмірковуванню погодишся зі мною. Невже матері потрібен моральний покруч, який би на питання "чи попередні 30 літ жив облудою?" мусив позичувати в Сірка очей і... згоджуватись, белькочучи там щось про хворобу, нестерпність ? Хіба такого життя бажати синові? Не йму віри! Я не знаю жодного із своїх друзів, хто б так обожнював матір. Але я знаю, моя ненька гідна найвищих найкращих слів. І я не хочу, потятко, щоб ці слова вимовлялися нечестивими вустами. Скільки снаги, я дбатиму, щоб нього не сталося. Вчителько, ти ж постійно навчала принциповості, багатьох інших чеснот, з яких складається порядна людина. Завжди важко стверджувати, що правий саме ти, але мовлене опонентами взагалі поза критикою. І ти не до кінця слухна, коли кажеш, що, крім мене, в тебе нікого нема. Ти мала й матимеш сина, котрий, як небагато хто, любив свою маму, котрому та любов, разом із якостями, нею втисканими, допомогла витримати в найскрутніші хвилини, а також вибороти право називатись людиною. Ось твій здобуток, ріднесенька. Я певен, він важить непорівняно більше від умовлянь-аргументів, що ти несла на побачення. Облиш їх, вони не варті моєї матері. Нам, мамусю, ще немало жити на цьому світі, тож будьмо гідними його краси — і почуттями, і вчинками! А тепер стосовно тітки та Миколи. Нашій Аллі Михайлівні припало велике щастя. Я знав її чоловіка за складних обставин, а тоді людину видно наскрізь. Він має силу привабливих якостей, що про них тітці, можливо, й невідомо, але

це ті якості, що роблять Миколу бездоганним задля домашнього вогнища. Він — терплячий, добрий, чемний, високої внутрішньої культури (про зовнішню менше випадає говорити, бо в таборі її не так легко виявити), естет — одне слово. І на моє переконання, дорожити тим, що після тривалого дівування й парубкування сім'я таки створена, слід дорожити від початків. Розумію, що схожий трохи на американського спостерігача із, своїми порадами. Але ж я уже й кровно зацікавлена сторона у процвітанні фамілії. Нехай вони уникають дріб'язкових незгод, що з часом виникнуть, але зовсім не обов'язкові назавжди. Я так бажаю їм злагоди (з боку Миколи — тут певність цілковита, непокоїть — от Алочка в шлюбному супрязі). Ох, тітко, будь розумничкою і шануй мужа свого, бо ваш добробут — часточка моїх гарних мрій поза колючками. Тож не підведи київську породу, покажи, що наші козачки здатні долати житейські труднощі не лише в історичних піснях, а й у дійсності. Обітниця — над цим словом варто замислюватись. Мабуть, я дещо настирливий у своїх повчаннях, але відкинь дидактику і хай залишиться лише щире вболівання — щоб "у вас все буде гаразд!". Оце написав замість весільного тоста. Мама мені сказала, що лист відісланий із Всесвятської 5/VII (а написано його й було датовано 31/VII), таки до тітки дійшов. Якщо це так, то перемога за мною. Я ж бо оголошував розшук, і відповідь-наслідок повинна б уже чекати на Уралі. Підтвердіть, чи саме той лист ви одержали? Зараз оце написав одного листа Зойці. Хай вона скаже, чи вона одержала? Мамочко, ну й щорічний клопіт — передплата. Нього року вона щось невдало розпочалася, тривала й закінчується. То вже хоча б з наступного хай буде добре. Отже, що мені потрібно? Журнали: "Вопросы истории", "США.Политика.Экономика. Культура", "Иностранная литература", "Новое время", "Всесвіт", "Комуніст України", газети: "Літературна Україна", "Друг читача", "Літературная газета", "Известия". "Отсебятины" не треба, бо й тих вистачає, а коли деінде трапляється цікаве, хлопці завжди дають. А от витинки з київських газет, якби ви задля перевиховання надсилали, було б добре. Бачу, вдома маєте "Вечірній Київ" та ще хай Мар'яна передплатить собі "Молоду гвардію" (там бувають матеріали про кіно, театр або художню літературу). Почуваюся зараз добре, настільки, що знову вправи йогів роблю. Але вже без надмірностей. А тут ось мені шипшину, що ти дала, заварюють. Харчі з передачі поглинаю в міру сил та потреби. Отак і живу помаленьку. Прочитав цікаву книжку Станіслава Лема "Кіберіяда" К."Молодь" 1968. Блискуча сатира, не в брову — а в око. Раджу дуже почитати. Хоч на початку воно ніби й нудне, але за кілька сторінок — суцільна насолода. Цілую всіх. Валерій.

20/X-1977

P.S. Надішли мені сюди пару різдвяних поштів, але не радянських, бо ними лише в пінг-понг грати. Одержав два твоїх листи від 13/X та 14/X, а більше ніц. Хіба не писав ніхто?

Добрий день, мамусю! Користуюсь нагодою і посилаю привітаннячко*. Домігся, щоб дозволили передачу: 1 кг меду, 1кг — ковбаси, решта — овочі, фрукти (гранати, лимони, яблука, пару морквин). Щодо бандеролі, то поки утримайся. В табір уже,

мабуть, надішлеш. Кажуть, що є змога одержати побачення з тіткою та дідом. Ну, спробуйте, якщо дадуть — чудово. Ім би я був дуже радий, самі розумієте. Про Зойку тут така справа. Коли ти її візьмеш за білу ручку і приведеш до відомої установи і пообіцяєш при цьому, пообіцяєш, що вона не видасть на побаченні аніякісінької антирадянщини, тоді, можливо, з'явиться змога надати побачення. Я бачу, що це ускладнено, то вже й не знаю, чи просити тебе про це. Сама вирішуй. Щойно одержав (вручили) твого й тітчиного листа з фотознімками — маленька радість. Дякую за все.

24/XI-77

8XI.77г.

ЦК КПСС**

В этот день, день 60-й годовщины, я, Марченко Валерий, выражаю свой решительный протест против: 1) действующей (вопреки подписанном в Хельсинки) практики репрессий против инакомыслящих; 2) жестоких условий содержания политзаключенных в концлагерях и тюрьмах; 3) 25-и 30-летнего (мировой рекорд) срока заключения за политическую борьбу; 4) отсутствия свободы слова, печати, манифестаций; 5) отсутствия свободного выезда за границу — и объявляю однодневную голодовку.

26.XII.77 р.

Министру юстиции УССР В.И.Зайчуку

Гражданин министр! Сколько раз я встречал в прессе Ваши выступления, приуроченные к разным датам. В них Вы часто употребляете звонкие, справедливые слова. Это, собственно, и заставило обратиться к Вам. Я, заключенный, не буду касаться нарушения законов или

* Доставленного для "перевиховання" в КДБ УРСР Валерія ублажали — вилікували зуби, двічі на місяць приймали передачі поза обмеженими "Переліком передач для перебуваючих в ізоляторі КДБ"... Багато поступалися, але... з ув'язнення не випускали.

** Заяви і листі він писав рідною мовою. Тут друкуються переклади, зроблені Московською правозахисною групою для бюлетенів 1978 року.

жестоких условий содержания в к/лагерях, хоть это было бы нелишним. Хочу только предложить вариант отбывания мною заключения с максимальной пользой для народа. Я — единственный специалист в области перевода азербайджанской классической литературы (нового периода). Кроме меня на Украине этим никто не занимается. Тем временем, имея определенный опыт (книги: "Страшные рассказы" Сулеймана Сани Ахундова, "Веселка", 1971; "Мертвецы" Джагила Мамедкулизаде, "Мистецтво", 1972; сборник "Азербайджанская песня", "Музична Україна", 1971 г.), я мог бы благополучно продолжать свой труд, заключив договор с одним из республиканских издательств на опубликование, например, "Избранных произведений" Дж. Мамедкулидзе. Известно, что в ИТЗ для заключенных предусмотрена работа по специальности¹. Более того, недавно принятая Конституция СССР (ее выдающуюся роль в деятельности исправно-трудовых учреждений, надеюсь, доказывать не нужно) говорит о праве выбора профессии, о дальнейшем повышении квалификации². Я не

вижу препятствий, которые бы помешали осуществлению задуманного. Ведь в безусловном выигрыше окажется украинская культура, которая национальна по форме и социалистическая по содержанию. Кроме этого, важна и другая сторона дела. Я тяжело болен почками. Работа в лагере на заводе мне не под силу. Я не в состоянии выполнять норму выработки (которая, кстати, уже дважды повышалась, и это — без обязательных по КЗОТу технических усовершенствований!)¹. Невыполнение нормы, несмотря на то, что я имею 3 группу инвалидности, используется администрацией, чтобы наказывать меня. И надо отметить, последствия усилий тех, кто "приучает" меня к труду, не заставляют себя ждать. Сейчас я — искалеченный человек, вялость и остальные симптомы заболевания стали для меня постоянными. Вот, собственно, и все, что я хотел сказать в связи с Вашими выступлениями. Было бы чудесно, если бы своим

¹ "...Администрация ИТУ обязана обеспечивать привлечение осужденных к общественно-полезному труду... по возможности по специальности" (ст. 27 Основ ИТЗ).

2 "Граждане СССР имеют право на труд..., включая право на выбор профессии, рода занятий и работы: в соответствии с призванием, способностями и профессиональной подготовкой..." (ст.40).

3 "Нормы выработки ... подлежат замене новыми по мере внедрения в производство технических, хозяйственных и организационных мероприятий, обеспечивающих рост производительности труда (ст.102 Кодекса Законов о труде РСФСР).

словам "соблюдение законности", "гуманизм" Вы придали конкретное содержание. Я имею в виду реализацию моей просьбы.

20. III. 78 г. Председателю Верховного Суда УССР А. Н. Якименко

Это просто заинтриговывает. Я уже пишу заявления в высшие инстанции с единственной целью: найти должностное лицо, которое бы не нарушало советских законов. Прокурор УССР Глух нарушил, министр юстиции УССР Зайчук нарушил, остаетесь Вы. А дело вот в чем. Более четырех лет добиваюсь своего приговора. Перед этапом сюда у меня были отобраны все записи, а то бы я процитировал, на основании какой статьи и параграфа Кодекса я имею право получить приговор на руки⁴. Однако сейчас приходится просить без дословного напоминания соответствующих законов. Так вот, более четырех лет на просьбы отдать мне приговор (как и другим осужденным, которые находятся со мной на Урале) приходит стандартный отказ председателя Киевского облсуда³. Я категорически, со всеми вытекающими отсюда последствиями, прошу Вас выдать мне на руки мой приговор! Вы, возможно, пожелаете отличиться от Ваших молчаливых коллег и пришлете мне какую-нибудь отписку. Но предупреждаю, если Вы собираетесь написать "осужден правильно", то будете неоригинальным.

Добридень, тітонько й дядечко!* Не скажу, щоб до тутешнього життя вашого родича можна прикласти означення — розмаїте, напружене, інтелектуальне або сповнене роздумами над сенсом людського буття. Існування моє плине в основному згідно фізіологічних законів та читання, що під руку попаде. Оце натрапив на п'єсу "Інтерв'ю на латифундії" знайомого московського журиаліста-міжнародника. Писано, звісно, з великою претензією — тут і великий страйк супроти визискувача-

цукровласника, і робітничі керівники виголошують прогресивні промови, і революційні маси, які

4 Копия приговора вручається осужденному... в трехдневный срок после провозглашения приговора" (ст.344 УПК УССР, ст.320 УПК РСФСР).

5 Г.Л.Дышель.

* У цьому листі багато закреслено. Вихователі стали сердитими. Їм вдалося вилучити Валеріїв репортаж про Киселика (учасника УПА)

вдячно їх сприймають. А Алексеем (це на Кубі!) одного з персонажів названо явно задля показу міжнародної солідарності, його присутність просто настирлива. В мене, принаймні, таке враження, бо монологи сповнені булькотливим киселиком і зовсім не динамічні. Можливо, це те, що зветься, чорна заздрість: колега ударився в белетристику, вступив у п'єсу, але більше скидається на мою слухність. Інтригу закручено слабенько плюс цей медовий пафос до речі й не до речі. Щоправда, я також весь минулий місяць брався до художнього перекладу, котрий, як відомо, є різновидом художньої творчості. Проте мушу констатувати, мені на цій царині успіх не сприяє. Тупаю й топчуся довколо одного австралійського оповідання, ось жовтневі вже давно минули, а не йдуть. Здається б, перебування у рідному місті мало надихати: тут навіть рідну мову почуєш. "Ой, сама я й не знаю, що робити маю" — співається он у ресторанній пісні. Я вже й по-йогівськи зосереджуюсь, пильно вдивляюся в голу стіну. Ну, ніякісінького тобі ефекту, хоч криком кричи, тільки раз було трохи блимнуло, заяріло — дівку в негліже побачив. Воно, либонь, і це для різноманітності не так уже погано. Проте хотілося б, щоб муза надихала на писали, аж вона просто в гості ходить. Я дививсь на неї, дививсь, а потім кажу: заяви на мене тоді куди хочеш, або зараз одягнись. Не полохлива — до неї рукою тіко мац, не тікає. Ну, тут я не стерпів: це тобі злочинець, чи це тобі хто сидить? Ані бровою не поведе, ну хоч би тобі ка— або хихикнула. А, може, в неї протест антиміщанський, може вона шукає щирості почуттів й оце завітала до мене в камеру, а я казна-що вигадую? Але несподівано вона озирнулась, і я побачив оці, байдужий, безмежно цинічний погляд дівачи з Хрещатика, якій давно відомо, що бузьки дітей не носять і що золото — метал не мерзенний. Ну, правильно, та це ж муза, яка за висловлюванням Ломоносова сучасника-ми-поетами була "превращена в такую девку, которую завсегда изнасилничать можно".

Химери, все химери вам розписую. Нема нічого путнього сказати. Прочитав ось чудову книжку Зигфрид Зоммер "И никто по мне не заплачет" (М.Изд-во иностр.л-ры, 1973 г.) і подумав, що завжди по хвилях смутку має настати хоч трохи радощів. От був знуцьгувавсь уже до чортиків, книжок вартісних нема, переклад не йде і раптом — трохи сонця в зимній воді. Довго переказувати про що твір. Життя дітей, одного хлопця від дитинства до юності подано в такій сповненій витонченого гумору манері, що аж здивувався, звідки це у німецького прозаїка. Досі я вважав, цілковиту монополію на дотепність тримають в англійській літературі й ось маєш: диво! Можливо, розчулила тема — спогади про дитинство (вони у мене в камері постійно), але річ, справді, талановита. Зустріч з інтелектом, та ще коли його почуття близькі твоїм, приємна

напрочуд. Я часто даю вам рекомендацію на ту або іншу книжку. Це тому, що зараз маю змогу читати більше ніж ви, тож користуйтеся порадами й не губіть часу на макулатуру. І взагалі, якщо не вільно писати, що хочеш, то почитайте бодай писане іншими і що мені співзвучить. Я не лише роман Зоммера маю на увазі, а й Іво Андричеву "Притчу про вітрового слона" і т.д. Одержав від мами шалик, фляжчи-ну, конверти — все клас. Тепера можна й за степи безкраї, до Уралу рушати. Яка погода стоїть чудова, ніби на замовлення. Бабині літо. Скільки їх було в нас на Слобідці — три, здається? Глибока ріка, у ній купаєшся до посиніння, до несхочу, а відтак залягаєш на м'якому, сліпучожовтому піску й вигріваєшся під сонечком. Або заплисти на човні у моторошно супокійну заводь, зарослу буйним лататтям з водяними жуками, що про них не знаєш, чи кусаються, грузьким дном, де з усього видать тьма п'явок і, звісно, туди ступити нема дурних, і нарешті лілії, мета плавби. Дивовижно гарні, можна сплести віночок, просто накидати повен човен і дихати отим п'янким, знадливим запахом, що нагадує про його єдиність, бо вже за кільканадцять спекотних хвилин квітка в'яне й зникає. А ще ловиться рибка велика й маленька. На це треба багато терпцю, але коли з води витягаєш щось раз-по-раз, охота до рибальства сама розпалюється. І потім смачно їсти її засмажену, коли ж удачі було кіт наплакав, то вилов увесь ішов котові, який, мабуть, вболівав заходом путини, але ж його безсловесного не поймеш. Якщо в серпні чималенько дощів, то кращого ніж піти по гриби — не вигадаеться. І тоді десь у напрямку ДВРЗ треба чимчикувати добрячих 2 години, заходити в молоденькі посадки і брр... вода з ялинки виллялась за комір. Тут потрібно обережності. Маслюки дурно не даються. Лазиш, лазиш, поки спина не починає боліти, а тих грибів ледве півкошичка. чорти б їх збирали. А пора вже додому, та краще книжку почитати. В мене тоді якраз "Тарас Бульба" був, дід купив. Уф, уф — двадцять років тому. Написав, мабуть, вельми абстрактного листа, але конкретне щось до голови не лізе. Я дещо іронічно висловився стосовно того, щоб побачитися з Зоєю. Річ у тім, що це обставлено певними складностями, про які мамі гр.співробітник, мабуть, говорив. І я, власне, передчуваючи вдома негативну реакцію, удався до того тону. Але з другого боку вельми страшного нічого нема. Виграш від побачення той, що я побачуся з подружкою і попоїм домашнього. Якщо подібні цілі не викличуть заперечень, тоді мамі можна ставати посередником між Зоєю та установою, де мною

займаються. Я зрозумів, що їм потрібна гарантія в некаверзності надаваного побачення. Але оскільки мені не відомо, чи охота мамі втручатися в цю справу, я й не наполягаю. Вам усім і так досить за мене дісталось, щоб зайві клопоти завдавати. А я сиджу й дивуюся, чого листів нема. Ще й сам з відповіддю не квапився. То це ви вирішили — я вже не тут. Ну, сподіваюся ще трохи побути. Пообіцяли он навіть побачення з тіткою й дідом. Так що, як співають поляки, "swiat Nie jest takizly". Радий за Миколу з пропискою, тільки чого б це йому не відписати про своє життя самому? Листи: мамині (від 10/XI, 21/XI — з марками), тітчин (21/XI — знімки, календарики, конверт), Зойчину поштівку (9/XI) одержав. Маю й тітчині знімки, котрі надсилала влітку. Ага, в грудні відзначатимуть 100-річчя Леонтовича і готується прем'єра його

опери, здається, досі нествавленої. Підіть послухайте, потім опишете. Валерій

28/XI-77

P.S. Передачу одержав. Дякую, ріднесенька! Добридень, любі!

У ці дні смутку я поруч з вами, я з вами! Безмежно жаль за бабусею. Та тут нічим зарадити не можна, бо наші життя не нам продовжувати. А я ще був подумав, чи не вдасться відзначити діамантове весілля. Так жалкую, що п'ять років тому піддався загальній ніхоті й не наполіг на банкеті на честь 50-річного подружнього шляху наших стареньких. Вічна пам'ять небіжчиці! Колись, Бог дасть, напишу про бабусю. Їй довелося на віку ох-ох скільки зазнати. Мені сказали, похорони відбулися в понеділок у Гатному. Отже, поховати на батьківщині. Це втішно, мабуть, і для небіжчиці. Так незвично й важко вживати це слово про бабу Оксану. "Все тече, все минає". Хай буде мужнім наш дідусь у цьому горі. Всі слова співчуття видаються дрібними й безпорадними, але все одно, дідусю, треба набратися мужності і дивитись на світ без розпачу. Нам дано ще жити. Скільки доброго пов'язано з бабусею в родині. Вона лишалась тією віссю, довкола якої оберталися всі ми. Онуки, зяті, дочки радо приходили до баби на Різдво, чи Великдень. Якийсь особливий затишок, смачні страви, атмосфера родинності — все було там. Опишіть мені похорони: хто був, що говорили, де поховали? Я ж був на Гатнянському цвинтарі, то хоча б приблизно. Тітонько, дякую за листа (від 30/XI), в понеділок же вручили й мамин (2/XII). Ти там згадуєш, якийсь лист повернувся тобі вже з Києва, з ізолятора? Мене запевняють, то — неможливо, ніби вся кореспонденція на моє ім'я від дня прибуття в кінці вересня передавалася адресатові. Ну та зараз головне, чи дадуть побачення? Для цього я офіційно (наскільки це можливо в листі) запрошую тебе разом з дідусем прийти до мене на Володимирську, 33. Це ініціатива моя і, звісно, без примусу і, зрозуміло, ніяких ускладнень у жодному з напрямків бути не може. Отже, ви повинні знати, що я домагаюся побачення, а від вас потрібні лише згода та іздзвонитися з моїми опікунами про дату. Цей складний формалізм (уся попередня писанина) не мій винахід, але без нього, кажуть, не обійтися. На побачення можеш прихопити й отого повернутого листа. Сподіваюся на зустріч, бо начальник говорить про неї, як про цілком реальну річ. Надіслав 28/XI тобі з Миколою листа, то вже не розписуюсь.

Валерій.

Мамо, даруй, що третього підряд листа адресу не тобі. Але так склалося, що потрібно офіційно-епістолярно звернутися до тітки з дідом, запрошуючи їх побачитися зі мною. А головне, то — бабина хата. Так сумно за нашою бабусею. Нехай земля їй буде пером. Цього року багато родичів і близьких мені людей померло. Немилосердна косарка тне — і не ухилишся, не вблагаєш. Мить, коли залишаєшся сам на сам з вічністю. Про неї згадують лише ідеалісти. Ось питання: що доброго вчинив на цім світі, або взагалі, що вчинив? Уявляю умриловців. Кожен з них прудко назве: пив, їв, спав... потреби... трохи працював, але знову ж задля тих попередніх, і поза тим вегетативним рядом дієслів — нічого більше. Ното *valgus*!*. Я взяв один із крайніх випадків людської нікчемності, а є ж і наближені до нього. Почитай у М.Зерова сонет

"Чернишевський". Інколи розмірковую над тим, що міг побачити бабусю. Для цього потрібно було просити, а я не хотів. Вона мені простить — я не піддався слабкості. "І не введи нас у спокусу, і захисти нас від лукавого". Твого дописа прочитав з цікавістю. Особливо через Абдулчиного батька. Пізнаю "радну старину": і щирість уболівань, і відданість у допомозі. (Закреслено більш як рядок.) Але мій шлях — то мій шлях. (Закреслено два з половиною рядки.) Домовилися! Повернувся до мене давній ворог — хронічний нежить. Що я вже з ним не виробляю, поки без успіху. Ну, боротимусь все одно: дихаю, як радять йоги, хлебчу носом медок. З хронічними захворюваннями провадиться й хронічна борня. Передача виявилася дуже до речі (хоча як могло бути інакше!). Розкошую цитринами, горіхи з родзинками вмиє схрумав і, вже писав вище, спиваю меди. Шипшина,

* Проста людина.

само собою — до того. Загалом стан зараз добрий, і цьому причина — краще харчування. Газети та журнали перечитав, шалик, фляжчина й конверти лежать серед моїх речей. Так що все передаване та прийняте потрапляє за призначенням. Як бачу, і твої листи доходять. Шкода, що не вийшло з пересиланням мого одягу тому чоловікові. Але тепера діяти пізно, бо він уже вільний птах. Так, час ніби стоїть, а потім — ф'юїть і вже понад два місяці милуюся небом (закреслено), пардон, перебуваю в Києві. Перечитав "Мерці" і сам собі сподобався. Аж шкода мені, що нема змоги перекладати в таборі з азербайджанської. Забув я її добряче, але то не біда, а нема ні словників, ні літератури наукової, ні знавця мови, консультанта. Такий цікавий письменник Дж.Маммедкулізаде! Ну, нічого, вже згодом цим займуся. Мамочко, я б хотів мати ту мою статтю про Кримського, що була надрукована в Азербайджані 1973 року. Вона ж бо зовсім лойяльна, так що, можливо, тобі пощастить її запопасти. А тоді опишеш у листі: назву, обсяг, я навіть не знаю, в якому журналі. Це прохання таке, коли змога. До Зойки я процедуру запрошення вже проробив. Тобто в своєму листі до неї згадав, що домагаюся побачення, що це моя ініціатива і що, коли буде дозвіл, нас сповістять. Очевидно, треба зателефонувати до мого вихователя і запитати, чи дозволено? Денервуюсь маніпуляціями з моїми листами, від такого були відучені навіть на Уралі. Буду сподіватися, що мій лист (від 28/XI) дійде до тітки. Ви обов'язково сповістять про отримання. Якщо "загубиться", я маю копію й легко його відновлю. Що з ним можна робити вісім днів, окувати чи що? Ну, гаразд, поки кінчаю. Вклади мені 5 конвертів рекомендованих. Валерій.

7/X11-77

Люба мамо!

Так сумно було читати твій лист (від 9/XII) про смерть бабусі, її похорон. Для мене тоді тільки невідворотність втрати постала у всій страшній повноті. Кріпися, рідна моя! Що зробиш, цього уникнути неможливо. Жорстокість природи щодо тих, хто любив небіжчицю і, може, найбільша милість для неї самої. Адже старенька бабуся стільки настраждалась за останні роки з хворобами. Сподіваюсь, молодший зять подбає, щоб із звичаєвого боку все було належним чином. На поминання треба записатись у

священника. Технічних подробиць справи я не торкатимусь, бо не зовсім виразно їх уявляю. Але без них ми б не здійснили свого обов'язку перед небіжчицею. А нашому дідові треба обов'язково сходити до церкви, послухати відправи. Він заспокоїться душею, злагідніє. Та й сама думка, що на тім світі вони з дружиною будуть разом, повинна принести полегкість. Зникне відчуття безвиході й дідусь житиме біля нас, будемо надіятися, з розумом непотьмареним тугою. Не дайте йому замкнутися та зосередитись на цьому горі. Він ще доволі енергійний, годен у супокій витривати не один і не два роки. Я розумію, поради давати легше, ніж їх здійснювати. Та, на мою думку, це єдиний шлях, який збереже нам і батька, і діда. Вас три сестри, педагоги, невже без настирливості, надокучливості не вдасться відволікти старенького, підбадьорити його. Принаймні, тоді можна буде сказати, що для нього все зроблено. Жаль, здається, я з ним цього разу не зустрінусь. Незрозуміло для чого обіцянка надати побачення й ось уже три тижні очікувань. Дивні маневри — однаково це ж нічого не змінить. Я вийшов і давно з віку, коли плачуть за віднятою цукеркою. А зараз трохи практичних питань. Я оце надумавсь, що було б непогано, якби ти передала сюди фуфайку (тілогрійку). Нею можна б зогріватися в дорозі та й у табір дозволять занести. Взагалі, перебування тут до січня є для мене річчю не зовсім очікуваною. Розраховував, що два місяці, а там — ф'ю'їтьу бік героїчного Сибіру. Та от — стільки часу миру й тиші. Нежить мій помалу вщух, і зараз він, наче напівприборканий звір, лежить та гарчить, тобто: не до кінця, але в основному позбувся його. Про мій від'їзд тебе, мабуть, сповістять. Як повернуся на круги своя, негайно напишу. Повернулись мені сповіщення. Ну й заспокоївся — листи одержали, а то я вже тут за грудки хапавсь. Взагалі нечувана, в Києві лист іде 10 днів, а з Уралу — 7. Несповідимі путі моїх читачів. Одержав також листи від тітки (8/XII) й дядька (12/XII), за що їм сильно вельми вдячний. Особливо тітоньці. І звідки в неї стільки милосердя, співчутливості. Справжня Жінка. Я вже писав: всі передачі мені вручено (харчі поїв, речі ношу). Марки, котрі вложено до твоїх та Алоччиних листів, також маю. Пильную за їхнім рухом і тут нічого не пропадає. Надсилайте мені авіа або рекомендовані конверти, а от марок та календариків поки не потрібно. До речі, я поставив Зойці конкретне запитання: чи одержала вона, здається, у березні мого листа ? Там було вложено невеличку ікону-листівку з переписаною мною молитвою, а також скільки і коли вона писала мені цього року в табір ? Вона-бо запевняє, що багато, а я не мав за рік ніц, окрім новорічної листівки. Для мене то важливо, і я хочу знати обов'язково. Хай або сама напише, або принаймні тобі скаже.

Під час прогулянки майже щонеділі долинає голос Володимирського собору. Не знаю зовсім, які свята і з якого приводу? Чую тільки: "дзвони 264 гудуть у Києві". А цього разу подумалось, ось подзвін по нашій бабусі.

В мене змін, звісно, ніяких. Мислю — отже, існую. Спробував написати невеличкий шкіц-спогад про іоні літа. Але така тоскнота напала — нічого доброго не вийшло. Кудись гумор зник і легкість стилю згубилась, саме той випадок, коли "рука колоть устала". Та дарма, може, натхнення ся верне, то допрацюю й у листі надішлю. Чого

тільки не пригадаєш, попосидівши у буцигарні. Маю вже відросле волосся. Голячись подивився на себе в люстерко — нічогенький на вигляд. Схуд, але решта все гаразд. Ніколи, принаймні, не сказав би, що особливо небезпечний злочинець. А що поробляє наша рептя? Виявляється, "рупте" по-румунському: рвана губа. Скажи-но! Так-от, що поробляє наша губошльопка? Як на мене, хоч і вкрай переобтяжена хатніми, науковими та вулично-особистими клопотами, майбутній фельдшер-лаборантка могла б і писанути листа своєму братові. Я зовсім не в курсі, які в неї зараз предмети (в училищі вони, здається, мають пари), де була на практиці, куди з їхньої бурси переважно розподіляють? Їй би варто ходити на кращі гастрольні вистави, ансамблі. Треба Мар'яні й духовно рости. Ти не занедбуй цього, бо потім, як дуркою виросте, з нею спільної мови не знайдеш взагалі. Буде он як у Висоцького з Мариною Владі: "Мы снова говорим на разных языках". Ну, це так, думка вголос. Твій син. *

19/XII-77

В кінці липня 1977 р. було однодобове побачення з сином у с.Кучино, Чусовського р-ну. Начальство, на диво (після скандалу з поголосом минулого року), поводитися винятково ввічливо, навіть обшук був поверховий. А у вересні, на 30-ліття Валерія привезли до Києва, помістили в слідчому ізоляторі на Володимирській, 33. Тут його оточили увагою — прикріпили двох "вихователів" — офіцерів КДБ, які вели розмови "на покаяння". З сином дали кілька побачень, двічі на місяць приймали більш як 5 кг передачі з вмістимим не "за переліком" дозволеного. Він мав змогу їсти фрукти і свіжий сир, мед і масло. Лише за це я була готова погодитися з усім. Зі мною вів розмову полковник обласного управління КДБ, казав, якщо Валерій напише

* Лист з ізолятора КДБ.

заяву (будь-якого змісту, вони підкоректують), то він запевняє, що Новий рік ми зустрінемо вдома всі разом. На побаченні я просила Валерія написати... Він спочатку віджартовувався, а далі розсердився і сказав, якщо я не припиню подібні розмови, він відмовиться від побачення зі мною. Мої сльози викликали у нього відчай. А потім був "лист до матері", сповнений і безмежної синівської любові, і відповідальності перед власним сумлінням, відповідальності за свою людську гідність і чесність перед товаришами.

Там, на Володимирській, 33, він тримав, щоб передати чималий публіцистичний нарис про Киселика—учасника УПА. Про долю його Валерій дізнався в таборі, проникся нею, як казав мені пізніше — цей чоловік — справжня гордість нації. Там він написав, зумів поза всіма трусами довести його до Києва і тут передав. Проте невдало, його вилучили. "Вихователі" були дуже незадоволені моєю поведінкою, вказували на діяльність Валерія, яка не сприятиме його "нормальному" життю, адже героями своїх "пасквилів" він обрав "ворогів українського народу, руки яких по лікті у крові"... Новий, 1978 рік зустрічали у Києві — Валерій на Володимирській, 33, я вдома...

Мати

Люба мамо!

Оце сидів перечитав передані тобою газети й журнали. Цього разу ти — молодця,

задовольнила на всі сто. І "Вокруг света" до речі, бо'м скучив за екзотикою, і "Всесвіти" з "Дніпром" та "Вітчизною", і "Лит.газета" з розмаїтістю тем дала поживи для роздумів, і все, все. Навіть у № 11 "Новин кіноекрану" знайшов цікавинку — невеличкі нотатки Р.Корогодського про фільм "Летять журавлі". Виявляється, вже двадцять років, як він вийшов у світ. Так гарно автор написав про двох закоханих, розлучених нещадною війною, про долю людську, яка може бути розтрощена вмить і, що особливо зворушує, надзвичайний біль над стражданням людини без вини. Тут можна сказати висловлюванням про Стефаника: "як глибоко і страшно пише ця людина". А писати йому майже не дають. Я, до речі, пам'ятаю твою реакцію на фільм. Коли ти прийшла додому і з Тамаркою ділилися враженнями. А я тоді подивився, мені не сподобалось. Ти слушно зауважила — малий, тому не розумію. Зараз мені тридцять і я, як ти тоді, в захопленні. А фільму, здається, вперше з радянських дали нагороду на Каннському фестивалі. Що то значить, коли про людину по-людськи сказано й показано. Надійшли твій лист (15/XII) та тітчин (21/XII). Ти не журися, що нема чого писати. Мене цілком влаштовують ваші побутові клопоти й новини. Твої міркування або спостереження за Мар'яну, переказ телепередачі про (закреслено третину рядка), чи навіть згадки про книжечку "По Туреччині" читав залюбки. Все, навіть дурнички, від тебе сприймаються тут не нецікаво. Єдине буває прикро, коли починаєш схиляти до того, що неможливе. Тоді просто болить. Ти так і знай: тоді ти сиплеш сину сіль на рани. Краще за все більше тої огидної "можливості" ніколи не зачіпати. Щиро сміявся з останньої сторінки в "Лит.газеті". Раз десь На 3-4 числа там вигулькує гарна річ. Яз такою насолодою почитав, як бідолаха-чоловік замріяв порозважатись, коли дружина виїхала у відпустку, і як йому безжально не поталанило. Блискуче оповіданнячко, що зветься, інтелектуальний гумор. Все на нюансах, на відомих деталях побуту. Скажімо, сцена із здаванням пляшок: переведення часу в сплетіннях черги з безглуздими розмовами, із страхами, що не стане тари. Ні, варто просто прочитати "Ажур" (ЛГ№ 50 14/XI1-77). А книжку Познанської "По Туреччині" це я купував. Написана не без вправності, а от там, де про Роксолану, явно відчутна тенденційність. Звичайно, можна кивати на випадковість в історії, припускаючи стосовно національної приналежності попівни з Рогатина різне-всяке. Але коли відомо, що Роксоляна — дочка священника (не ксьондза!) з невеличкого містечка на заході України, то тут можуть бути сумніви лише у польського публіциста. Я вислав ще одну книжку з подібної серії про Австралію. Почитай, цікава. А тітка наша не тільки Жінка, вона ще й Особистість. (Далі закреслено цензурою, але можна прочитати: Розумно вчинила, що заяви з обіцянками не писала). Звичайно, я тут ніяких конкретних порад давати не стану, бо ситуацію в цілому лише уявляю. (Далі знову закреслено, але можна прочитати: Перший абзац илиста геть закреслений, проте, маючи 4-річний досвід спілкування з) ім'ярек, (закреслено: без) особливих (закреслено: зусиль уявляю ті вимоги. Не побачились — не гріх. Гідність дорожча.) Одержав ще твій лист від 21/XII та Зойчин з Новорічним вітанням від 22/XII. Вона пише, що надсилала раніше поштівку та один лист. Але я, крім поштівочки на Жовтневі, від неї нічого так і не мав. Оцей мені віддали, очевидно,

тому що рекомендований. Якщо я їй в цьому місяці напишу, то вона тебе сповістить. Стосовно обіцяної, а потім відкладеної передачі, мені також не все зрозуміло. Бо вони не пояснюють, а я їй не домагаюся. На всяк випадок опишу оптимальний варіант вмісту, а там уже, як Бог дасть: 1,5кг масла, 1 кг родзинок з горіхами, 5 цитрин, трохи часнику, моркви та гранатів або яблук. Все це, ясна річ, може змінюватись, в разі не дістанеш чогось дефіцитного, чи на якийсь із харчів накладуть табу. Прецінь вірую в гуманізм і в те, що дадуть, також вірую. А може й ні. Стан у мене зараз дещо погіршився — цього разу хронічний простатит. Справді, я скаржуся не на постійні мої ниркові ознаки, а на урологічні. Цілком вірогідно, що діагноз приведенного на консультацію уролога відповідає дійсності. Він тут розробив цілий комплекс заходів. В кожному разі, якщо буде без змін, обіцяють вдатися до інших ліків. А ті, що вживаю зараз, виглядають ефективними та й знайомі: невіграмон, бісептол. Ага, мамо, в мене закінчуються гроші, то, будь ласка, перекажи сюди 20 крб. Отак-от, час летить між тим, летить, і Новий 1978рік я зустрів у місті Києві преславним. Добре зробила, що передплатила все поки на свою адресу. Бо хоч у таборі й збиратимуться мої газети та журнали, проте так буде певніше. Нагледів ось у "Радянській Україні" повідомлення про епідемію грипу. То це, мабуть, і тебе зачепило. Вилежуй добре. Щоби мені без ускладнень все минуло, пойняла? У "Всесвіті" № 9 прочитав чудове ессе "Тургенев". Андре Моруа є Андре Моруа. Нещодавно захоплювався його "Байроном", а зараз — нове диво. Яка досконалість вислову, ерудиція, психологізм —лише задля економії не перераховуватиму всіх цнот твору. Цікаве ставлення одвічного демократа-француза до царської Росії, росіян. Глибоко співчутливе, приязне щодо тих, кого він визнає гідним:

Герцен, Толстой. І навпаки, іронія, зверхність до тих, кого зневажає, хто втілює чорносотенність і азійське морокобісся. Проте його відраза ніби зовсім незлостива і тим більш дошкульна саме завдяки своїй некричущості. Моруа незвично змальовує Тургенева. Коли все життя читаєш про класиків канонізовані тексти, перестаєш сприймати їх як живих людей. А тут — гульвіса замолоду, поміщик, котрий існує за рахунок кріпаків в зрілості, користується тим своїм становищем без докорів сумління, замивши від матеріної швачки дочку. Все життя, волочачись по європейських столицях, рефлексує й розумує про російську дійсність. Одна цитата з щоденника Толстого, коли Тургенев розійшовся в пустошах, чого варта: "Тургенев і — канкан. Сумно". Трохи непевний себе, слабкодухий і попри все — талановитий письменник. Був самим собою, жив самим собою, вважаючи, що для митця необхідна свобода. Завдяки цьому та можливо ще нешуканню слави став класиком. Я проковтнув ессе з захопленням, а потім за інерцією прочитав післямову Оксани Іваненко. Бред сивої кобили! Мені її щиро жаль. Це людина, яка не має уявлення, що таке справжня література, письменницький хист. Нагадала мені одну слабкорозвинену ученицю. Скільки я з нею не морочився, не здатна була переказати елементарного тексту з підручника. Так і тут. Прегарна річ перед носом, а стала переказувати, тобто аналізувати — маячня. Моруа пише: художник повинен бути вірним лише собі, а не якійсь системі... Художник і мораліст не мають між собою нічого спільного. "Коли я

описую конокрадів, — казав Чехов, — ви хотіли б, щоб я додав: "красти коней не годиться". Але судити їх — це справа суду; моє завдання тільки показати, які вони є". Через те у віках читатимуть Чехова, Тургенева, і ніхто навіть згодом не згадає Оксани Іваненко.

Писав цього листа днів з десять. А оце трохи притримав, сподіваючись одержати щось від тебе. Так сталось. Маю Новорічне вітання з двома листівками (30/ХП), лист — твій та Мар'янин (28.XII). Пузові дякую за увагу. Подякуйте щиресенько за привітання тій жінці, котра все зичить справжню, справжню /закреслено/... знайти. * Боюся, щоправда, що моя активність в тому пошуку після відомого випадку з невдалим завершенням не матиме потрібної енергійності. Щось хотів висловитись дотепно, а вийшло мов у економічному журналі. В кожному разі, знайте, що це я спливав гумором. І неznаних мені поздоровників навзаєм вітаю. Ну, а тебе, ріднесенька, всю нашу родину обціловую, бажаю щастя й здоров'я.

Син.

* Мальва Ланда, московська дисидентка.

4/1-1978 р.

Писано на 2,5 аркушах.

Добридень, дорогенька! ** Щось нічого про тебе не знаю, а вже, що хочу дуже ж — можеш повірити. Мама, мабуть, переказувала, я одержав від тебе лише одну поштівку на жовтневі, де ти одразу дякувала за мій лист, а вдруге — перед Новим роком вітальну поштівку й коротенький допис. Кажеш, що надсилала ще щось, напевно, nereкомендоване, бо ніц не дали. Отож, май на оці, якщо мені писатимеш, то обставляй справу з максимумом поштових формальностей. Сама знаєш, як шкода, що листи гинуть. Ото таке! Прочитав зараз "Современную английскую новеллу" і знайшов талановиті речі. Проте добір одноплановий, все — для переконування, як тяжко там на Заході ведеться. 1 мушу відзначити, таки досягають мети. Принаймні я, читаючи, сумував. Тоскнота вибраної прози пригнічує. Волів би хоч кілька творів з happy end. Американці, до речі, подібним чином і трактують необхідність такої кіно та літературної продукції: з тим закінченням — вона життєствердна, бо жене від людини рефлексії, зневіреність. А це в житті багато важить. Не всі є надлюдьми. Одних, це — нещасливці або неміцні, удари долі призводять до смерті, самогубства, других, з розвиненішим інстинктом самозбереження — до зради або підлості, третіх, з неусталеними моральними засадами — яко до ницості, так і до вищості, і лише четверті, двигун людства, найдужчі, витриваліші, сумлінніші, безоглядно б'ються, звиятно ведуть перед.

Ця класифікація, безперечно, не абсолютна (хіба можна охопити всесвіт), такою, проте, я уявляю діалектику суспільних взаємин. Так от, одне з завдань тих передніх — допомагати решті не втратити надії, не розгубитися від поразки чи поразок. Десь я вичитав, що трансісторичною цінністю є боротьба людини до останку, навіть в умовах цілковитої безнадії. Цікаво і справедливо. Через те безжурні, інколи безсумні твори несуть своє соціальне завдання. По-перше: не дають зневіритись, подруге: розважають.

Двійко авторів у антології я не можу не засипати компліментами. Не знаю, чи ти тоді читала, в 1965 році в "Всесвіті" видруковано було "Лицедії" С. Моема. Відтоді він — моя постійна любов. Я перечитав, здається, все, що надруковано в СРСР. Яка розкіш, сила! Ну, ми з тобою на його оцінці зійшлися. Так само, як і на Агаті Крісті, я ж не помиляюсь? Її оповідання "Іспанська скриня" читається, наче на голках. Майстер детективу вона — неперевершений. Так що в бочці тоскноти я відшукав і ложку торжества життя. Залюбки почитав би зараз англійські гуморески, а що перекладав би, то це вже — не годуй хлібом. На жаль, тут вибору в мене нема. Англійською мовою є "Великий Гетсбі", є "Ключ до дверей" А.Сіллітоу, ну відома тобі моя невдача з "Троє в одному човні" Джером К.Джерома. Але до цих величезних опусів, по щирості, важко й підступатись. Де тут набрати часу на роман, коли оповідання місяць або й два ялозиш. Принаймні, ти май на увазі, коли десь часом нагода виникне, за "Антологію англійського гумору" буду тобі вельми вдячний. Короткі жанри — моя стихія. Не встигає надокучити і тому життя здається прекрасним. Dear, я, мабуть, нудне "писаю" (казав один вірменин замість "пишу"). Міль пардон тоді, але це тому токмо, що, лише надумаю якусь свіжину описати, стримую сам себе через всевидящее око. Воно бачить не дуже глибоко, тож підступи можуть виявлятися там, де їх нема. Плюскаюся оце водичкою. Ти б мені хоча пліток якихось наповідомляла. Що там подруга поробляє, та й та, котра неїстівна? За чотири з половиною рочочки чимало всілякого скоїлося. Мої друзі поженились, а я таки хлопець! Із мужчини в соку поступово стаю підтоптаним парубком. Мені такий природний плин не до вподоби. Справді, молодість це та вада, що хутко минає. Ти мене хоч за колишні заслуги, як у нас один дядько каєє, за "ригали", не забувай. Ох, honey-honey, посидіти б зараз десь у "Млині", дивлячись, як за шибкою кружляє заметіль у світлі ліхтаря, послухати музику., із'їсти якогось звіра (котлети по-київськи) — ти як? Скучив за нетюрмою страшенно. Я тут трохи від'ївся. Садивина, морква, цитрини — ласую. Знаєш, вперше за ці роки зникло відчуття голоду. А які фільми цікаві йдуть? Вичитав з газети, що в палаці "Україна" виступають два інструментальні ансамблі, щось цікаве чи — бам, бам? От, закидав тебе запитаннями, мов снігом. Але мої постійні кореспонденти молодіжних тем не висвітлюють. Мама, наче Ніобея, журиться за мною, живучи поза розвагами. Тітка віддалася (в розумінні пд.-зх. групи українських діалектів) і щаслива, наче Пенелопа, клопочеться весь час над мощенням родинного кубельця, що зветься, в тенетах шлюбу. Я потроху хворію. Надавали купу ліків, оклигую. Ну, а повного видужання нема чого сподіватися. Зараз маю більший клопіт з підшлунковою залозою — хронічний простатит. Мама передала кукурузяну олію, п'ю, як радила. Дай Боже, щоб допомогло. Вручили мені все з передачі 4 січня (смакота!), шапку, а також газети й журнали, котрі мама надсилає, поки віддають. Вона добре робить, що одразу описує все в листі. Тоді я маю змогу контролювати. Листи мамині, тітчині, Миколине вітання отримав. Все тече своїм плином. Я казав мамі, щоб вона не ускладнювала собі життя з фуфайкою. Хай передає, яку має. Довгий ватник я ношу, а фуфайку — під спід, та й перебуду етапи. І ручками хай не сушить голови, можуть бути зовсім прості — не слід зволікати з бандеролею, яка

належить мені за законом, а не від чийої ласки чи неласки. Бандеролі слід надсилати поштою, досі тутешня адміністрація ИТЗ порушувати не наважувалась. Дорогесенька, сповісти мою родительку про все, що я отут описав. Маю один великий клопіт: як зробити, щоб вона менше тужила. І хай не ходить ходоком, все одно, нічого не дізнається і не вплине. Потрібні терпіння й витримка. Несподівано для себе зустрів 1978 рік у місті народження. Закрут або сюрприз долі. Я вже зараз не такий беззастережний, але в "места столь отдаленные" поїду, мабуть, у лютому. Мама пише (щойно одержав її лист № 3, тітчин від 13/1, а раніше 20 крб.), ви з нею понаписували заяви на побачення. Мало ймовірно, хоча в країні перемігшого соціалізму все може бути. Господи, що з мамою — температура 39,2 ? Їй тільки ще ускладнень бракує. Постійний якийсь біо-радіозв'язок нас: я хворів і їй треба обов'язково. Скажи мамі, щоб у цьому вона не була зі мною єдине ціле. Зворушений, що так прагнеш побачитись. Чим я заслужив таку пам'ять і відданість? Майся добре.

Валерій.

18/1-1978

P.S. Докладаю різдвяний образок з привітаннями.

Люба матусю!*

Ти — мій безцінний скарб, світло, що розсіює гнітючу темноту, МАТЕРІЯ добра, яку викликаю в уяві завжди, коли мені сумно чи боляче. Відчувати твої страждання (а я відчуваю їх, навіть якби ти надсилала чистий папір) і бути неспроможним нічим зарадити — синівський тягар не з найлегших. Але я вірю в нашу тріумфальну зустріч. Тому в День народження бажаю витримки, здоров'я і незгасності Твого оптимізму!

Син.

7/II-1978

Добридень, мамо!** Почав ось слухати радіо, зустрів живих людей — повертаюсь до свого статус кво. Прегарно співає Анна Герман. Я в вагоні почув, як * Вітальна поштівка.

** Після майже семимісячного перебування в слідчому ізоляторі КДБ УРСР "на перевихованні" Валерія, не перевиховавши, етапували до зони (учр. ВС 389/36), с. Кучино, Пермської обл.

дівчина виконувала ту пісню "Только раз сады цветут", і подумав був, то якась зеківська балада, а воно он що. Кілька разів уже слухав і все подобається. А полька ще добила мене, проспівавши "Черемухи цвет". Страшенно приємно виконує. Можливе таке особливе сприйняття через весну та зливу вражень.

Проте, здається, смак мене не підводить — пісні нарівні. А ще щодня читалися по радіо глави з "Війни і миру" Толстого. Майстерно ліплені характери, вишукана мова, розмах зображуваного. Я слухав, аналізуючи його художні засоби. Класика — справжній літературний взірець. Стали дуже в пригоді твої коржики. Бандеролі тоді затримала, а воно, бачиш, і на користь. Я в Києві трохи приборіг цукру, теж придалося. Сів оце за листа ще в дорозі, щоб по приїзді одразу надіслати. Ти, мабуть, уже нахвилювалась ? Вловлюю шматочки життя з радіо, газет, вдивляюсь у нього крізь

шпарини або на хвилюку спущене вікно — все йде своїм шляхом. І я йду від "щастя", що було "так близько и так возможно". Навздогін друкуються покаєння. Вичитав он у "Рад.Україні" наприкінці березня Гелія Снегірьова. Вічно цінуватиметься в людині послідовність. Але це — справа суто індивідуальна. Ганьба також індивідуальна, проте про неї всі знають. Пишу хаотично, бо ніяк не зосереджусь. І часу купа, а все одно щось заважає: то сусіда, то радіо. Передали пісню у виконанні угорця Яноша Кооша про те: як батько подзвонив додому, а дочка, не знаючи з ким розмовляє, відповідає йому, мов чужому, "бачі". І от чоловік розпитує і дівчинка охоче розповідає, як вона живе з мамою, як бавиться і всі свої дитячі думки. Дуже зворушлива пісенька.

А тепер ось дописую вже із зони. Ще виявляється не край. Щойно сповістили їхати мені на інше місце. Куди й чого ради, не пояснено. Тож поспішаю використати квітневий ліміт і розтікаюся мислю. Рівно місяць попоїздив. Ох, ці мені етапи. Ну, нічого, я їм теж — як казав герой Гашека аберфельдкурт Кац. На Уралі сніг, але мені було жарко від двох фуфайок. Так летить ото прекрасний і неповторний час. Наслухався аргю. Дуже є цікаві приповідки, колись розповім. Такі зеки бувають дотепні і — пропадає сила. Спробував був сам "по фене ботать" для інтересу. В мене це стало виходить настільки природно, аж ся напудив. А зовні я мов хіппі. Черевики із брудно-білими шнурками чого варті! Все одно, дарма, пусте. Згадую, як стежив за кольором краватки до строю. Потятко, трохи згодом напишу більшого листа. Тоді, може, почитаю вашу кореспонденцію та зберуся з думками. Шкода, що преси та періодики ніяк не дочекаюсь. Треба зараз уже до нового місця затримуватися. В Харкові я почув, що в продаж надійшов черговий том тлумачного словника. Не забувай його викупати.

Твій син.

Христос воскрес, мої любі!

Прибув на остаточне місце призначення й одразу відписую. Після всіх поневірянь тут, здається, мов удома. Все звичне, всі знайомі. Той самий випадок, коли тюрма — рідний дім. Нема лише кількох найближчих, та й то враження таке, ніби вони просто на часинку десь вийшли. А як приємно з друзями погомоніти. На Уралі зараз холодненько, випав сніг. Кажуть, втретє зима приходить. Мамо, газети та журнали можеш переадресувати сюди. Єдино, чого не потрібно — "Вопросов истории КПСС". Не знаю, хто переплутав: ти чи на пошті, але я прохав передплатити журнал "Вопросы истории". Той мені й потрібен, а в цьому нічого корисного знайти не годен, то вже залиш задля хатнього вжитку. Надішли також 50 крб. Сповісти, чи тобі повернули гроші з ізолятора, скільки? З 36-ї зони я надсилав додому листа, чи одержала? Зморився я за дорогу страшенно, а зовні — ні в казці сказати, ні пером описати. Добре що тут мене трохи підтримали. Великдень зустрічали якось по-родинному. У того останній і в другого, але кожен з надзвичайним теплом говорить про друзів, радісні дні в цьому безпросвітньому невілництві. Де воно береться людське довготерпіння або ж витривалість! Оголосили ось нові правила, за якими в ларку з 'являться молочні та м'ясопродукти. Ніби завезуть овочі, фрукти, також ширшим має бути вміст пакунків. Побачимо, як воно там настане з 1 травня. Можливо, як у пісні "разговоры, разговоры стихнут скоро". Я виїхав з Києва

27 березня. Щойно лише відправив тобі листа (чи надійшов ?), одержав два твоїх та тітчин; побалакав на прощання з вихователем і в путь. На 36-й сказали, що лікар, якому ти давала ліки, вже там не працює. Здається, пішов на пенсію. Отже, є потреба в ліках: 5-НОК, левоміцитин, горобина чорноплідна. Довідаюсь і в наступному листі напишу, чи дозволяється в бандеролі шипшина. Тут Алочці зичать всього кращого найгарнішими словами. Мабуть, в жодної киянки її становища нема стількох чоловіків-співпереживальників, симпатиків. Кажуть, що з Миколою їй поталанило, а для обох — чудова партія. Мамо, чи від липня місяця повернувся з обох зон хоч один лист ? Тітка в Києві писала, що їй один завернули. Ти ж неначе назад не отримувала жодного ? Мені зібрали на 36-й всю пресу та періодику за 6 місяців минулого року. Цікаво почитати деякі передбачення, обіцянки, розумування, коли про них можеш судити з часової відстані. Доїхав по етапу без пригод з побутовиками, навіть навпаки. Вражень, звісно, в мене сила, проте неописувані. Тому, щоб лист швидше дійшов, хай буде цього разу лаконічним.

Син.

ЗО/ЛУ-78

Добридень, мамо!

Нездужаю трохи, то оце взяли до лікарні. Взагалі, без позиції сили жодні переговори завершитись успішно не можуть. Колись розповім про перипетії. Довго не писав, очікуючи твого листа. Хотів дізнатись, що там у вас змінилось? Бачу нічого. А дві травневі поштівочки на 36-у й сюди адресовані мені вручили. З насіння половину вилучили, бо пахне кропом. No passaran *, але частково. Календар і квитанції дійшли без пригод. Я його з приємністю повісив у себе в секції і, поглядаючи, згадую маму, єдину й рідну. Багато ти в мене хвилюєшся, от що. А нерви треба тримати в кулаці. Я так пробую і в мене ні чорта не виходить. Бачив з віконечка ще, як Іван погулював тут, а оце вже поїхав. Поступово і з часом ми звідси всі порозтікаємось. Холоднеча на Уралі страшенна. Я ношу постійно дві білизни, безрукавку і все одно коцюбну: антициклон. Дякую за монументальну переадресовку, тільки сисілістський сервіс — мушу писати скарги, аби регулярно почали надходити. І це за мої ж гроші! А як там тітонька ? Я за неї потроху переживаю. Дай Боже, щоб усе добре минуло. Так хутко ці дні спливають, що аж-аж. Вражень проте не додається. І через те лист цей буде короткий. Поки мені нічого з поштових видів не треба — ні конвертів, ні марок, ні сповіщень, ні поштівок. Цікаво, чи й у Києві така весна холодна ? В нас учора й кілька днів падав сніг. А читати газети немає часу. Прийшов з роботи, туди-сюди покрутився, словечком перекинувся та й спати. Я маю назбирані за минуле півріччя мої "Л.Г.", "Новое время", "ИЛ", то перед сном знічев'я переглядаю. Збавляв таким чином час до підходу нових. А в лікарні лише сплю. Кволий я став дуже. А від попередніх перепадів тиску голова болить, що воно за місцина клята! Розважився був у неділю, коли принесли фільм з Чарлі Чапліном "Золота лихоманка". Я давно уже нічого порожнішого й веселішого не бачив. Реготів від душі. Цікаво спостерігати за реакцією декого, коли дізнаються, що був у Києві і там пропонували помилування. Я ненароком написав "цікаво", ні, огидно

сапостерігати за людською нікчемністю, як зізнаються: а я б написав усе, що сказали. Слава богу, не на таких стоїть світ. Потятко, ти напиши мені листа не такого квапливого, як перший: про Мар'яну, діда ets. Мені цікаво. А я трохи оклигаю і сам встругну щось грандіозне незабаром.

Син.

24/V-78

* Не проходить (іспан.)

Начальнику Пермского медуправления

Убедительно прошу Вашего содействия. Мой сын, Марченко Валерий, отбывающий наказание в лагере строгого режима в Пермской области, после полугодового пребывания в Киеве (с 27.1X по 27.Ш с.г.) отправлен обратно и находится в данное время в ИТК 389/35 (Чусовского р-на, ст.Всесвятская). Сын тяжело болен хроническим пиелонефритом, хр.простатитом, хр.холецистоангио-холитом. У него повышенное АД, он инвалид 3 группы. Месячный переезд (с 27 марта по 30 апреля) из Киева в ИТУ еще больше усугубил состояние его здоровья. Убедительно прошу Вашего содействия госпитализировать сына, перевести на диетическое питание, распорядиться в получении начальником ИТК пересланных мною медикаментов—5-НОК,леспинефрила, таблеток черноплодной рябины и передать их в медчасть для его лечения. Убедительно прошу содействия в разрешении получить дополнительно посылку с плодами шиповника и черной смородины.

Мать заключенного Марченко.

12Л/-78Г.

Начальнику Управления медицинской службы

МВД СССР Москва, Петровка Копия: Начальнику медицинского отдела УВД Пермского облисполкома. 614600, Пермь, Комсомольский проспект, 74

Мой сын, Марченко Валерий Вениаминович, находится в лагере строгого режима389/35, Пермская обл., Чусовский р-н, ст. Всесвят-ская. Он тяжело болен хроническими формами нефрита, простатита, холецистоангиохолита. Последнее время у него значительно повысилось АД, он инвалид 3 группы. После тяжелого, более месячного этапа из Киева в лагерь (с 27 марта по 30 апреля) сын находится в тяжелом состоянии и, после длительных переписок и жалоб, помещен в госпиталь. На мою просьбу о передаче больному сыну медикаментов пришел ответ, подписанный начальником учреждения Осиным Н.М. — "Лекарствами обеспечивается согласно рекомендации врачей. Бандероль будет Вам возвращена". Я знаю, что 5-НОК, плоды черноплодной рябины, левомицитен и лесли-нефрил — дефицитные лекарства, точно знаю, что в лагерном госпитале их нет. Статья 36 Основ Исправительно-трудового законодательства о материально-бытовом обеспечении лиц, лишенных свободы, рассчитана, очевидно, в первую очередь на тех, кто должен ее выполнять—на администрацию исправительно-трудового учреждения, и в ней четко сказано: "...больным создаются

улучшенные жилищно-бытовые условия и устанавливаются повышенные нормы

питания. Этим лицам по заключению врачебной комиссии может быть разрешено получение дополнительных продуктовых посылок и передач". (Указ Президиума Верховного Совета СССР от 8 февраля 1977Т5201 —IX, введен в действие с 1 апреля 1977 года). Это не выполняется.

Убедительно прошу Вашего содействия на получение медикаментов и дополнительных продуктовых посылок для тяжело больного сына.

С надеждой к Вам

Н.М.Смужаница.

2^11978 г.

5Л/І.78 р. Мати повторно відіслала медикаменти, на цей раз на ім'я начальника медсанчастини уст. ВС 389/35.

Учреждение ВС-389/35 23.06.1978 г. №С-4 Гражданке Смужаницы Н.М. г.Киев, ул.Щербакова 72/2, кв. 130

На Ваше письмо от 12 мая 1978 г. сообщаем следующее — состояние Марченко В. удовлетворительное. Лекарствами обеспечивается согласно рекомендации врачей. Бандероль будет Вам возвращена при получении.

Начальник учреждения ВС-389/35 (подпись) Н.М.Осин

Исп. Кузнецов В.В.

Министерство внутренних дел СССР Медицинское управление гор.Москва 2.08.78 г.

№11-3765

Гр.Смужаница Н.М.

г.Киев, ул.Щербакова, 72/2, кв.130

Ваше заявление, поступившее в МВД СССР, направлено в Управление внутренних дел Пермского облисполкома, поскольку в соответствии с существующим положением вопрос об освобождении от отбывания наказания по болезни рассматривается только по месту содержания осужденных, откуда Вы и получите ответ.

Зам.начальника отдела Управления (подпись) Бобин В.

Тітонько! Роблю другу спробу відписати тобі, тому так із листом затримався. Одержав твою цидулку наприкінці травня та мамині, як завжди, регулярно — 21-й останній. Відтепер часом буду додому надсилати на одного листа менше, але щоразу обов'язково попереджатиму. З'явилася в мене потреба писати й на інші адреси. Написав був у травні до Ірини Калинець. Вона одразу й відповіла, але її листа також конфіскували. Так що я його не читав. Ти, будь ласка, напиши їй якусь поштівочку і подякуй принагідно від мого імені. Зараз став почуватися краще. Температура спала вдень до трохи вище 37°, а зранку вже нормальна. Мама з ліками все робить правильно, ну, а решта — (закреслено) свідчення гуманізму. Правобічне запалення легень, що в мене виявили лікарі, лікувалося досить інтенсивно. Нарікати не буду. Та тут додався плеврит. Двічі відкачували рідину з плеври —1,5 л. Робили мені пункцію, такий собі заштрик попід ребро або лопатку, і шприцем висмоктували усьо наболіле. Відчуття не дуже приємне, але головне — закінчилося добре. Мій органон продовжує

долати всі монблани та еверести, дивуючи, передусім, мене самого. Вичитав у "Літ. Україні" про новий роман Іваничука "Черлене вино" К. "Дніпро", 1978. Я його "Книга-поштою" виписав, як надішлють, почитаю. Бо з рецензії враження особливого не виніс. Власне, виніс — про деградацію, але, щоб судити напевне, слід потримати роман у руках. Алочко, ти нагадуй мамі, щоб викупувала з книгарні "Тлумачний словник укр.мови". Там уже закінчується видання і я хочу, щоб повністю були томи на всі букви. Мама написала, Вас.Ів. бідкається за Мар'янину платню. Дійсно, на ту мізерію, що вона одержуватиме, в місті не прожити. Є вихід — відіслати діваху на периферію, там би вона цілком себе забезпечила. Можна ще їй погуляти, живучи коло батьків. Можна чекати, поки одружиться. З усіх цих здійснених варіантів у двох останніх Мар'яну доведеться матеріально підтримувати обов'язково. А шукати кращого фаху при її здібностях — безнадійно. І порадити щось важенько за подібної ситуації. Мов у кіно: "чтоб ты жил на одну зарплату". А щоби з дідиком нашим отак справи стояли, я навіть не міг припустити. Гадав, він до мого повернення протримається, та побалакати б з ним. Як же я багато повинен був у нього розпитати! Не встиг. І наміри всі тануть, наче медуза на сонці. Дитиніє старенький, ех, життя. Завжди до чогось руки не доходять. У Достоевського я зустрічав вислів: кожную справу роби так, ніби робиш навек, а молись щоразу, ніби взавтра маєш померти. Послухав у неділю нашу нову Крушельницьку. Так гарно співала Ольга Басистюк, родом з Тернопільщини, арію з опери якогось бразильського композитора — заслухався. Я раніше вичитав, вона була в Ріо-де-Жанейро і завоювала там "Гран прі". Співачка феноменальна. За всієї моєї прихильності до однієї з київських примадонн, не можу не віддати належного Басистюк. Могутній спів, дуже своєрідна європейська манера виконання, навіть на мій дилетантський погляд її вирізняють із почутого. Ну, хай несе нашу славу по світі. В мене локальна радість (хто розуміє, звичайно) — за перевиконання в травні плану дали 4 крб. Накуплю собі в ларку, мов на ярмарку. Хоч і дорого мені обійшлася та травнева робота, зате маю вищеназану компенсацію. Ще точно не знаю, але лікар пообіцяв пакунок. Сповіщу в наступному листі. Зараз консерви можуть бути всілякі, вже ніяка зараза за ікру пакунка не заверне. Отже, можуть бути: і тушонка, і паштет, і ікра, яко чорна тако й червона. А щонайкращий приблизно вміст 1 кг — сушеної смородини, 2 кг — топленого масла або сала, 0,5кг — часнику, решта — консерви. Тітонько, я тут мелю всілякі дурниці, а треби би тобі написати щось гарне і надбадьорливе. Я тебе, ріднесенька, цілую й усіма фібрами коло тебе, укупочці з твоїм золотом а не чоловіком (це я по секрету, як говорять сусідки). Знай, що завжди за мою тітку стоїть горою 35 зона. Мамі скажи, що бандероля мені належить 14 серпня і кращого за коржиків ніч не вигадаси. Черговий пакунок аж 4 січня. Це я щойно одержав 22-й мамин лист, то одвічаю. Дізнався, що в лікарні — тримайся по-козацьки, бо козакому роду нема переводу. Хай мама не нервозиться занадто, бо в мене таке враження — вона гадає, чим більше рве волосся на собі, тим я більше вдовolenня одержую. Скажи, щоб жила спокійніше, і листи нехай спокійніші пише. Небіж.

Добридень, мамо! Добридень вам усім. Я гадав дочекатися спершу ще листа, але чекаю, чекаю — а нового ти все одно не напишеш. То вирішив, як учать японські каратеїсти: бити першим. Порушив звичний графік — завжди раз у два тижні і відписую за тиждень. Я вже одужую від запалення легень та плевриту, декілька день уже нормальна температура і самопочуття покращилось. Кволий лише, мов осіння муха. Вимагатиму, щоб зараз лікували нирки. Хоч ліків потрібних немає (твої прийняти відмовились), дозволили натомість пакунок. "У меня такая радость", як співається в поп-пісні. Можеш надсилати 1 кг — сушеної смородини, 2 кг — топленого масла й трохи сала, 0,5 кг — часнику, решта — консерви: паштет, тушонка, ікра. Власне, що маєш. За тиждень особливих новин не набігло, тут, в області проходили Дні радянської літератури, і від України виступав Іван Драч. Читав вірш про те, як круповській гідрі заткала пельку наша уральська гармата. (Я тепер теж можу вживати цей присвійний займенник множини) А потім ишо на украинском языке. Розвезли тотих письменників по всіхусюдах і кутках, окрім Чусовського району. Така ігнорація знаного центру Пермської культури мене спочатку обурила, але потім я розміркував про роль та місце особи в історії й заспокоївся. Отже, Драча я не лицезрів, а счастье (в который раз!) было так близко. Читаю у "Всесвіті" № 6 цікавий роман "Сервантес". . Декілька розділів поспіль про його ув'язнення в турків. Написано захоплююче, як на мене. Все було в нього — борсання поміж безнадії та відчаю, наполегливість, жага свободи і раз у раз — невдалі втечі. Я, коли читав, переживав за нього і разом з ним. У тексті згадано прекрасну фразу з "Дон Кіхота": "свобода — це єдине, за що можна і треба віддати життя". Ох, ці вартості, їх здатен виміряти, лише позбувшись. Як рвався Сервантес із своєї тюрми! Шалені, майже нездійсненні задуми, підготовка яких коштувала неймовірних труднощів, а під кінець — або зрада, або згубна випадковість, і все — в тартарари. Як тчуться нитки людської долі? Він звільнився, коли вже втратив надію, коли роки ув'язнення наклали свій відбиток на його зовнішності, коли хробачок зневіри став підточувати непогамовний оптимізм. Цікаво описує автор чинники, які спонукали цього зовсім не найдужчого чоловіка вірити і діяти до останку, а коли приходила хвилина смерті, не здригнувшись, зустрічати її. Я читав і думав, що все це бачив на власні очі. І вітальність, і жертовність, і зневагу до небезпеки — риси справжнього чоловіка у справжніх чоловіків.

П'ять років тому, сидячи в Києві, я почув від старого кримінальника, мого однолітка — "ти ще не знаєш життя". Тоді я вирішив: він майже не має рації, а тепер віддаю її йому цілковито. Поки вип'єш келих житейського досвіду, мусиш заплатити багато чим. І все-таки це було прекрасно — і пізнання, і похибки, і тріумфи. Пам'ятаєш закінчення фільму "Ночі Кабірії", коли героїня, пограбована, ошукана у своїх мріях, іде й всміхається. Людина створена для життя, а це значить — щастя. Я тебе, мамо, волю бачити не зарюмсаною і в розпачі, а з сухими очима і непохитно усвідомленою, що й до чого. Не думаю, що ти сподіваєшся своїм квилінням когось розчулити. Мусиш пам'ятати, я — особливо небезпечний державний злочинець і тут ніякі "охи та ахи" не діють. Просто сидить у тобі бабська слабкість, і ти її, будь ласка, притлуми.

Бо мені аж ніяк не до вподоби читати листи, де ти собі дряпаєш обличчя і обсипаєш голову попелом. Багато легше повчати інших, вичитавши про героїчні взірці з книжки, проте в житті є моменти, коли треба демонструвати, на що здатен, самому. А це, зрештою, твій обов'язок людини — не піддаватись часам долі. Ото таке.

Твій первісток-одинак, нікуди не дінешся — особливо небезпечний державний злочинець.

21/У1-78

Добридень, Миколо! З нагоди народження сина — мої величезні вітання, якщо родителеві і якщо родичеві! Молодця, Андрійовичу (уживаю по-батькові навмисне, бо ж і син таким буде). Твоє батьківське право незаперечне, тому — як назвеш, вийде найкраще. Я подумав оце, що між мною та братом — прірва в тридцять один рік. Застарий я, аби з ним товариство водити, вже токмо на дидактично-педагогічній нозі годен бути. Аж дивно, скільки прожито. Здається, нещодавно гасав малим по вуличках старого Києва. На Слобідці ми з Таліком робили в Алки, твоєї дружини тобто, з голови карусель, гойдаючись на кісках — на знак протесту протії її вреднющості. Ми вилазили на дах будинку і влучали їй у тім'ячко сливовими кісточками, радо спостерігаючи за спалахами та згасаннями пароксизмів люті. Зненацькими вискакуваннями з-за рогу ми досягали того, що тітка, в якій для нас зосередилось всесвітнє зло, розхлюпувала відро й мусила вертатись по воду знов. Ми робили на неї пастки й копали в піску на пляжі вовчі ями, куди за непомильним конструкторським розрахунком та бездоганному технічному виконанню двох юних делаварів потрапляла наша вражина. Це була достеменна домова війна, що в ній схлюснулась одвічна ненависть двох статей, війна із засідками, вистежуванням супротивника в найнесподіваніших місцях, просторі, часі із закиданням босоніжки на найвище дерево саду, з бійками під несамовитий обопільний вереск, котрі уривалися бабою-рефері і в котрих не перемагала дружба. Бої велися нещадними засобами і в тому, що я зараз пишу до тебе, а ти в змозі читати ці правдиві рядки, треба завдячувати своєчасній реакції тоді молодого діда. Мстива Алка, підступно заскочивши мене у річці, занурила восьмирічне дитя у води Русанівської затоки і тримала там понад межу, приступну для визначніших пірнальників світу. Її людиноненависницькому плану став на заваді дідусь, якого, крім усього, скеровував інстинкт по збереженню роду. Він відтурнув "дурепу дівку" (ці його гнівливі слова постали реалістичним монументом у моїй пам'яті про тітку того періоду) і дав змогу онукові зробити ковток повітря, що зберіг мені життя. М-да, й уже космічна відстань від отої безжурної пори. Спостерігаю зараз за горінням твого домашнього вогнища — як усе склалось на добре. Радію за обох. Нехай тітка опише, як малого купає? Цікаво. Мене щойно вкусив комар. Я грізно в нього спитав: — Ти на кого х-хобот підняв? і далі — нещадне розчавлена за дії, несумісні з законами рад.державного та сусп. устрою. Миколо, все хочу дізнатись: чого ти не хочеш працювати за фахом? Це особисте небажання, чи через труднощі, котрі не перестрибнути без фібергласової жердини? Слухав оце виступ хору Верьовки. Знову в них незаперечним і невід'ємним акомпанементом зробився баян, а жіноча група надсадними голосами ревля

одноманітні соціально-побутові пісні. Зараз модно "ретро", мабуть, незабаром заспівають "Шахтарочку". Гортав знічев'я книжку Попова "Лікарські рослини в народній медицині" й натрапив на цікавинку: "якщо медом змащувати ясна дитині грудного та раннього віку, прискорюється процес прорізування зубів" (ст.290). Застосовується лише чистий, без домішок мед. Хлопці всі тут вигукують градуляції з приводу народження лемка спадкоємця. Я зараз, відлежуючись, потроху набираюсь сил. Мамин пакунок (одержав 7 липня всенький неушкодженний) дуже став у пригоді. Апетит з'явився разом з інтересом до життя, бо радісно читаю еротичні сторінки "Корабля блазнів" у "Всесвіті". Я потроху смагну й беруся до дихальної гімнастики йогів. Почуваю себе ніби добре-краще, але ще раптово підскакує температура. Ескулапи кажуть, що ліки мушу приймати Ще зо 5 тижнів для розсмоктування спайок та проти інших внутрішніх небажаних явищ. Запалення з плевритом, виявляється, речі небезпечні. Ага, хочу з'ясувати один момент, який то виникає, то зникає в листах і Алоччиних, і маминих, а я все чомусь забуваю на ньому зупинитись. Свою відому приятельку в одному з листів я жартома назвав "люба-згуба", й відтоді ця іронічна в моєму контексті та розумінні прикладка зарясніла й у зворотніх дописах, але вже із похмурим відтінком. Аби заспокоїти маму в тому, що я не збираюсь одружуватись, я висловлювався про неї в легковажному тоні. Та під час розмови з Вас. Ів. і мамою в Києві я зробив відкриття, що її "згубність" цілковито прикладають до мене, так ніби вона винна в моєму теперішньому перебуванні в "местах столь отдаленных". Аж ніяк. Зоя зробила, можливо, трохи більше, ніж хтось із них, які були на її місці за часів мого парубоцтва, але жодного визначального впливу не існувало. Її доля більше статична, а не динамічна. Тому намагання батьків, захищаючи сина, шукати винного деінде є відступом від реальних подій 6 — 7-річної давності. Отож, задля зерна істини пишу: Зоя для мене добра приятелька, якій я багато за віщо вдячний (хоч би й за те, що вона викликала в мене прегарні почуття). Тому я волію, щоб і в моїй родині до неї ставились, коли вже без великої симпатії, то, принаймні, без прикрих негативістських ескапад.

Валерій. 24/УІІ-78

Председателю

Всесоюзного Общества Красного Креста Смужаницы Н.М.,

прож.в г.Киеве, ул.Щербакова, 72/2, кв.130 В лагере строгого режима 389/ 35 Пермской обл., Чусовского р-на, ст.Всесвятская 5 лет и 1 месяц находится мой сын — Марченко Валерий. Он журналист. 1947 г.рождения. В 1973 г. был арестован и осужден по ст.62 ч. 1 УК Украинской ССР к 6 годам лагерей строгого режима и 2 годам ссылки. Сын тяжело болен хронической, прогрессирующей болезнью почек — нефритом и связанных с ним заболеваний внутренних органов. Условия лагеря строгого режима, этапы, транспортирование значительно усугубили болезнь почек, повысилось АД. В апреле с.г. во время тяжелого месячного этапа из Киева в лагерь, куда возили его осенью 1977 года (тоже месячный этап), он заболел воспалением легких, был долгое время лишен внимания со стороны врачей и лишь 17 мая помещен в больницу, где выкачали из плевры 1,5 литра жидкости. В каком состоянии находится

человек с хроническим заболеванием почек, перенесший плеврит и воспаление легких, ясно не только медработнику. Точные результаты анализов скрывают, что дает основание администрации не освобождать его от работы. На мои заявления приходили ответы — "состояние здоровья удовлетворительное (?), находится на профилактическом лечении" (и это в период острого воспаления легких!). Во время свидания (19./II) я убедилась в тяжелом физическом состоянии сына. В данное время он находится в больнице, где лечат его преднизолоном, который, как известно, отрицательно действует на почки и печень. Только сейчас согласились принять 5-НОК и леспинефрил, а до этого лекарства дважды возвращали. За 5 лет сын по несколько раз длительное время находился в стационарной лечебнице. Обращаюсь к организации Красного Креста — самой гуманной человеческой организации — взять во внимание тяжелое физическое состояние моего сына, связанное с хронической продолжительной болезнью почек, высокой гипертонией, исключительную ослабленность организма, взять под защиту и ходатайствовать перед органами Советской власти о досрочном (осталось 11 месяцев лагеря и 2 года ссылки) и скорейшем освобождении Марченко Валерия из-под ареста. С надеждой к Вам мать заключенного

Смужаница Нина Михайловна

1'Л/П. 78 г.

Добридень!

Я цілую й обіймаю всіх mocno, бо'м скучив вельми, дуже. Прочитав твоїх два листи, позгадував переказані київські новини та плітки, побалакав з Миколою про його тамтешнє життя-буття. Таки воно було малувато — декілька (24!) годин. Твоїх бо сліз натомість було чимало. А завершилось усе оте безжально лаконічним "чао бамбіно", яким я вітаю тут старих дядьків і від якого вони завжди приходять у захват. Але це вже нічого, адже неухильно минають дні, минають ночі до заслання. Головне: аби ти, рідненька, не хвилювалася понад усіляку міру. Як я зрозумів одного світила-професора, кожна хвороба розпочинається з нервів. Отож, ти мені, будь ласка, пиши побільше різних дурниць, відволікаючись та відволікаючи. Цікаво, що кожен тут гадає: моїм переносити все чи не найтяжче. Проте найбільш ефективним способом долання туги в нас визнано сміх, і я використовую його максимально. Нарешті 5 серпня мене виписали з лікарні. Виник був невеликий конфлікт через ліки — хотіли не віддати, але гуманізм восторжествував і я їх уживатиму унутр, як належить. Коли сиджу на роботі, то, здається, стільки маю написати, а доходжу до бараку і всі думки пропадають разом із бажанням писати. Цензура — могутній засіб розвитку розумової неповноцінності. Перешив по-новомодньому мені один каторжник штани і куртку. Зараз я вештаюсь по зоні першим парубком, демонструючи приталений піджак і підібгану не в кулак, а вдалим швацьким витинанням матню, усім бажаним з/к. Поштовхом до цього вибуху вітальності послужив фільм "Табір іде в небо". Там грала розкішна акторка, молдаванка Світлана Тома. Кстати о Светланах. Чи є там чоловіки? А якщо є, то їхній порядковий номер? Цікаво знати, якої небезпеки я уникнув завдяки своєму арештові. Здається,

роблюсь саркастичним з іронічного. Згадав про смерть Лідочкиного батька й вирішив присвятити цій сумній темі декілька рядків. Щось 78-й та минулий рік стали жалобними. Померла бабуса у нас, у Славка й Гарика — матері, в Лідки — батько. Вічний і абстрактно ніби звичний колобіг при зіткненні віч-на-віч виявляється нестерпніш і болючим. В житті завжди будуть

хвилини, коли здасться — все втрачає сенс. Я колись писав, як протистоять часам долі сильні та слабкі натури. Але більшість з роду людського, що задля самозаспокоєння називають себе золотою серединою, сприймають все як неминучу необхідність, пристосовуються до них згідно свого темпераменту та сили, відповідно ж реагуючи. На мою думку, найкращі ліки від невідворотності зла вигадано самими ж людьми. За точною, дослівною цитатою Маркса: "релігія — опіум народу". Тобто, самовидна думка — ми без мрії й казки не можемо жити. Цікаво подивитись з цього погляду на всі релігійні обряди, клопоти, пов'язані з визначнішими подіями нашого життя, якщо вони обставлені з християнською пишнотою та урочистістю. Така обов'язкова обрядовість робить людину боржником сумління, пам'яті, усієї решти компонентів надбудови, що вирізняє homo sapiens від роботоподібного боввана, чие щастя в праці. Тому я радив би моїй любій подрузі вшанувати пам'ять батька і хрестом на могилі, і молитвами, і поминками згідно християнського звичаю. Не забутих предків, а підживлювану вервечку зв'язку з минувшиною — ось що слід мати перед очима і що повинно входити в наше сьогодення. Хай прийме мої найщиріші співчуття і знає, що разом з нею в хвилю скорботи сумую я також. Шкода, не довелось мені якось погомоніти з небіжчиком щиренько. Після твоїх розповідей він постав переді мною у новому світлі. Раніше-бо я знав його просто добрим, а, виявляється, він був людиною з тамованою чесністю і розумом. В наші часи це вже — рідкість. Радий за Миколин вибір хрещеного батька * для Андрійка. З цього боку безсумнівна згода і вдовolenня. Так у наше тюремно-табірне життя вривається, нагадуючи про себе, життя з-поза колючок. Чи надійшов мій лист до Миколи від 26/VII. Йому купа вітань від друзів і подяка за листи. Твій останній лист № 29 одержав. Десь у наступний поклади, будь ласка, тонесенький шнурок на хрестик, бо мій ланцюжок раз по раз рветься. На все добре.

Син.

10/VIII-1978

P.S. Я тут собі передплатив, що хотів, крім "Иностранной литературы" та газети "Друг читача". Будь ласка, зроби передплату в Києві на мою адресу. Крім того, потятко, з вересня дозволяється передплата на польське видання "Mala mozaika" (для дітей англ.мовою). Собі додому її передплати, а потім аж від літа я вже зможу читати цей безневинний дитячий часопис. Ти надішлеш на заслання всі зібрані примірники.

*Зіновіііі Антонюк

Дорогий Валерію!*

А вже ж більше року, як ми з Вами не бачилися... Хоча чути я, звичайно, чув — от і зараз до мене приїздила Льоля і розповідала про Вас, про Ваших, про те, що Ви в лікарні... Багато про що Вона розповідала, а все-таки, гадаю, спілкування без

посередників не замінити нічим: мені його зараз так бракує!

Ви, мабуть, знаєте, що я довго й серйозно хворів на небезпечну недугу — сиворотковий гепатит (найгірша форма з гепатитів). Але, треба сказати, коли я вже потрапив до лікарні, лікували мене добре, майже бездоганно. Особливо вдячний я моїй лікарці — Галині Миколаївні, і якщо Ви бачите її, прошу передати їй мої теплі вітання й подяку за увагу. Прошу так само вітати її тезку — симпатичну, романтично настроєну сестричку Галочку.

Хвороба моя була неприємна не так фізичними болями (їх майже не було), як тим, що вона мене вкрай знесилила, виснажила, спустошила. Я й зараз іще не прийду до тями: варто хоч трохи пройти швидше або під гору, як я одразу задихаюся, серце заходиться. Тим то на етапі мене всі — від малолітків до старших за мене — звали дідом — і якби ж тільки чоловіки! А коли так титулували молоді та красиві жінки, хай би вони краще ножаку в серце всадили...

Але це, кажуть, після такої хвороби — звичайне явище. Тим-то я не ставлю на собі хрест, хоча зараз нездатний ні до чого: крім листів, не пишу нічого, а навіть прочитав за майже два місяці свободи одним-однісіньку повість. Я знаю: з будь-якої ситуації є вихід — і в мене є вихід, і у Вас є вихід, хоч як би там скрутно не було. Безвихідних ситуацій, слава Богу, не буває — і це мене, оптиміста, тішить і додає сили і певності.

А ще мене тішить те, що — поза хворобою — доля моя склалася назагал непогано, краще, ніж у багатьох моїх колег. Гірський Алтай місцеві патріоти називають другою Швейцарією. Я ще не місцевий патріот, та й першої Швейцарії не бачив (так само, мабуть, як і місцеві патріоти), але назагал гірське повітря, майже карпатські лісисті гори, сонця — навалом, до неба — рукою подати — що ще треба людині для щастя? І перше відчуття після важкого етапу таке, ніби ти раптом опинився в земному філіалі раю. Але рай цей дещо вдосконалений. Бог врахував свою історичну помітку в епізоді з Адамом і Євою і, населивши рай прекрасними евами-алтаєчками, позбавив їх всім відомого знаряддя спонуки: тут зовсім не ростуть яблука. Єви є, а спокушати нічим.

* Влітку 1978 р. 1. Світличний із уст. 389/35 було відправлено на заслання в Алтайський край.

Гірше, що Бог взагалі, видно, спеціальним садівництвом цікавився мало і, щоб не було плутанини, не дозволив тут проростати жодному фруктові, а з овочів зробив виняток тільки для картоплі, капусти та моркви. Бог, видно, діяв за принципом, який Михайлина сформулювала так: "Лучше перебдеть, чем недобдеть". Але місцева влада цю небесну помилку виправила в той спосіб, що навезла в крамниці всіляких найрізноманітніших соків: і Єви лишилися беззбройними, і Адамам є чим, окрім оковитої (з-поміж усіх соків це — найпопулярніший), закропити

душу.

Побутово я влаштувався зовсім добре. Маю окреме помешкання з двох кімнат: у одній спальня-кабінет-бібліотека, у другій кухня. Посада моя — сторож ПМК (пересувної механізованої колони, будівельної організації) — посильна навіть для такого знесиленого та ще й безпалого, як я. Маю до того ж трохи й вільного часу: 15

годин (від 6-ї вечора до 9-ї ранку) чергую, а потім два дні відпочиваю. Засланців, тобто злочинного елементу, тут чимало, одначе цегли, залізобетонних плит, тракторів і машин навіть і вони не крадуть (вони, як правило, спеціалізуються по оковитій). Одне слово, я міг би слідом за К. Прутковим сказати: плюнь в очі тому, хто скаже, що радянська влада не гуманна.

А моя персональна Єва — Льоля — була в мене майже цілу свою відпустку і, крім того, що ошчасливила мене своєю присутністю, яко жінка практична розв'язала майже всі мої господарчі питання: зодягла, взула, купила все необхідне. Шкода тільки, що відпустка така коротка — і мені тепер лишається тільки — звичайно, на віддалі — милуватися місцевими Євами.

Часто, майже щотижня говорю телефонічно з Надійкою. Ви, мабуть, знаєте, що в неї народився Івась (мій не тільки тезко, а й хрещеник), рівно на місяць старший за Вашого Андрія. Говорив і сьогодні. Вона чекає Льолю (а Льоля прилітає також сьогодні), а потім їде з обома хлопцями до мами в гості: вона ж — цього разу за пропозицією компетентних осіб — оформила й подала документи, на відповідь треба чекати місяць, а в разі позитивної відповіді маму вона побачить не скоро, а може й зовсім не побачить: мама у нас старенька, часто нездужає.

Кореспондентів у мене зараз побільшало, пошта жвава і цікавіша, ніж раніше. Біда тільки, що всім треба відписувати, а в мене здоров'ячка бракує.

А газет, крім літературних, як і раніше, майже не читаю і політичних новин майже не знаю. Правда, слухаю радіо, але приймач, хоч і японський, бере тільки якісь короткі хвили, слухаю головню "Маяк", а навіть Києва піймати не можу. Хоча з мене буває досить і того: музику я люблю, а вона мажорна, оптимістична.

А як Ви себе почуваєте? Безпосередньо мені, звичайно, відповідати не варт, я не хочу грабувати Вашу маму, про яку моя Льоля розповідала такими добрими словами. А Льоля зайво хвалити не буде: шануйте свою маму, вона Вас любить і розуміє — може бути так, що Ви її недосить розумієте. Але це вже я збиваюся на повчання, як справжній дід. Якщо ви напишете про себе мамі та попросите, щоб вона переказала й мені, вона Ваше прохання виконає.

Ну, бувайте здоровий і щасливий. Вітайте моїх старших і молодших друзів, що були до мене такі прихильні: обох Василів, п.Дмитра, Анатолія, Маті... всіх перераховувати не буду. П.Дмитрові я написав листа. Не знаєте, чи отримав він його ?

Крім листа, вкладаю своє фото (через місяць після свободи), стереопоштівку на східні мотиви і календарик (якщо буде зайвий, дасте комусь із наших друзів). Широ Ваш І. Світличний.

13/8-1978

Добридень, тітонько! Наодержував од вас листів, але відразу не відписав, бо надіслав відповідь Іванові. Він помітно змарнів на знімці, але дуже оптимістичний на письмі. Читалися його гумористичні теревені з превеликим задоволенням. Молодця Іван. Але тебе пологи змінили. За п'ять минулих років я на твоєму обличчі карбів життя якось не зауважував, а тут одразу стільки всього. І погляд інакший, і постава, і навіть

манера висловлюватись, наскільки в змозі судити з листів. Отак пізнаєш ціпу мудрості древніх: часи змінюються і ми разом з ними. Але ти, все одно, не піддавайся. Залишайся, любесенька, молодою. Побажання мо' банальне, проте для тітки, яку я пам'ятаю, воно здійсненне. Пані, кобета, феміна, яких тобі кращих характеристик треба? Self made woman*. А що наш Андрій-богатир, усьо кричить?Знатьця, в батька вдався. Той теж голосистий страх який. Я, може бути, не до кінця маю слухність, то нехай старші товариші виправлять (спитай Івана). А кого ви обрали за куму? Зенко тут собі місця не знаходить, так йому кортить дізнатися. Мені також кортить. Щойно Зенкові надійшов Миколин лист із знімкою, від родичів, як бачиш, кореспонденція доходить більш-менш справно. 1 на дідика з

* Жінка, зобов'язана тільки собі (англ.) цікавістю я подивився: ось на такого свійсько-пенсійного. Боже, як ви все-таки далеко у просторі та часі. Мама написала мені, що до неї прибігала листоноша з нашої пошти й зчинила галас з приводу хибної адреси на моєму сповіщенні. Але мамин висновок, що то все через мене, не відповідає дійсності. Я нікуди не скаржився, хоча мій лист до тебе і сповіщення від тебе йшли вельми довго. Вочевидь, просто хтось із службовців на пошті, чиє хоббі — моя кореспонденція, випадково виявив похибку: на сповіщенні було написано твоє прізвище разом з маминою адресою. Це, мабуть, і спричинилось до затримки з докладним аналізом (закреслено) помилки дописувача. Ну, та завдяки пильності й терпеливості чесних радянських службовців темний зловісний клубок було розплутано, лист та сповіщення розшукали адресатів і всі сторони залишилися при своїх інтересах. Ага, моргуху від мами одержав, дякую. Стосовно здоров'я особливо хвалитись нічим. Голова від тиску болить, та вже якось при звичаївся і майже забуваю про це. З преднізолоном усе обійшлося. Висипів не стало і на обличчі, і на тілі. Ну, а аналізів мені не кажуть, то й я нічого нового сказати не можу. Бандероля надійшла 18 серпня. Смачні були коржики, придалися й сітки до електробритви, шнурок на хрестик, шкода тільки, що мама не виконує всіх моїх прохань. А тут невеличкі зеківські радощі. Поласували після нововведень яблуками. Отепер я зрозумів Єву — було від чого втрачати голову. Та й змій не дурень: знав, чим спокушати. Як усе в житті просто, і як усе складно. Геніально ефективний батіг голод *, однак і він — не всепереможний. Це стає очевидним, коли людину окрилює дух. Але уникну ескапад у бік виправно-трудових установ. Зараз по тривалій голитьбі несподівано з'явилися харчі, навіть на смак дієтика цілком і цілком — помідори, капуста, соки. Хай Микола розповість, як один чоловік дивувався, як же він житиме в таборі без соків ? Не ймеш віри! Читаю з великою втіхою гумор Андрія Крижанівського, книжечка "Гномо сапієнс". Є кілька винятково смішних оповіданнячок, раджу почитати. Ось його афоризми.

Блюзолизи. Впав у щасливе дитинство (це вам на злобу дня). Він був безпощадний у своєму гуманізмі (це про мого прокурора). Тверезо дивився на речі — пропивав їх. З анкети: "освіта — висча". Вибивався в люди як звір. Епітафія: "Ну, тепер ти повірила, хай тобі біс, що я був тяжко хворий ?" Наставила роги достатку. Дійшов до ідіотизму, але не спинився на досягнутому.

Мені надійшла із 3х. Німеччини бандеролькою книга про якогось голландського живописця: прізвище зараз вискочило з голови — Ван Гог,

* В'язні зони через голодовку добилися успіху...

здається. В кожному разі подякувати треба, а мені цілого листа витратити шкода. Якби ж не ліміт! Подякуй від мого імені. Адреса: Gerolf Benner, Wassei-gasse 1, 3400 Gottingen, Bundesrepublik, Deutschland. Між іншим на бандеролі стояла якась вартість — 14р. 41 к. Незрозуміло, чому так дорого за одну невеличку книжечку ? Валерій.

6/IX-1978

Добридень, мамо! 1 подій наче особливих не сіпається, і час летить, а треба сідати за листа. Почну з того, що сердитий за втручання у внутрішні справи. Щоб усе таки якось впливати на хід подій, змушений позбавити тебе права на чергову бандероль. Надішле її той, хто не гадає, що робить мені добре, а таки робить добре. Це наша відповідь Чемберлену. Надійшло від тебе чимало листів: писаний №35, від 16. IX з газетною витинкою, останній цінний із стерео від І8/Х ну, й усі попередні із вмістом ніде не загубились, бо я стежу за нумерацією. Одержав також: лист від тітки, Миколине вітання, Надійчину та Кандибину телеграми, вітання від Зої, Мар'яни, дідика, від Івана листа сконфісковано. Моє тридцятиріччя плюс один відзначилося не гучно, але не без урочистості. Попили чаю "індички" (нехай Микола пояснить, що то значить), прийняв gratulacii. І, як вгадало материнське серце, я, справді, працюю білошвейкою — ой артіль моя, трояндо, маркізет, мадеполам. Шию торби (закреслено, але можна прочитати: для рідної влади). Фах засвоїв так, що всі мої колеги-журналісти можуть тільки позаздрити. Хапаю план щосили і сподіваюся до кінця терміну його таки схопити. А як не, то так і буде. Сто карбованців надійшли, за що й дякую красенько. Але перечитай листа за серпень, хіба я не писав. Передплатив на них трохи преси та періодики, і книжечки мені надходять помаленьку — всі з Києва та всі цікаві. Одну ось читаю: Трумен Капоте "Лугова арфа". Химерний незлобивий світ із надуманими проблемками, драмами районного масштабу. Але дуже обдарований автор, якого я, можливо, сприймав би інакше, якби читав не отут сидячи. А так, бурі в склянці води чомусь не сприймаються. Взагалі, ти мене, відлюдька, не слухай, почитай. У №9 "Вітчизни" надруковано добірку перекладів з азербайдж. поезії. Там, коли не помиляюсь, є Аббас. Якщо це так, надішли мені ту добірочку. А з того приводу, що не згадують Дж.Маммедкулізаде, С. С.Ахундова, пісні, перейматись нема потреби. То — класика, а вона незнищувана. Я, коли брався за тлумачення, на це й розраховував. Тисячу разів може вмерти перекладач, а талановитий автор — ніколи. Знайшов —от, як сидів на {вулиці} Короленка, неоковирності у перекладі, є там що змінювати і покращити. Проте головне зроблено, стежечка вторована — уперше й з оригіналу. А, коли на Україні з'являться факультети сходознавства, тим, хто навчатиметься там, вже буде легше. Це — історична закономірність. А що без жодної згадки, настільки пусте, навіть не уявляєш. Я, коли в університетській бібліотеці брав книжки 30-х років з перекладами неокласиків, часто зустрічав на місці їхніх імен на шмуцтитулі закреслення або просто наскрізь вирізані ножом смужки. І, все-одно, я знав, де

переклади Драй-Хмари, де Бургардта, де Зерова. У вересні ви одержите лише один лист, бо я написав Калинцям. У нас розпочалася вісьмимісячна зима, сніг усе запорошив. Надішли мені, будь ласка: сповіщень, простих поштівок та трохи примірників описів для цінних листів (вони ж безкоштовні на пошті). Марки та конверти зараз маю. Здоров'я поки без відхилень, отож усе гаразд. Хочеться з тіткою погомоніти на теми подружнього життя. І про те, що потрібен триваліший час на притирання задля взаєморозуміння, і про завелику індивідуалізацію сорокарічних і прочая, і прочая. Але, все одно, на письмі всього не пояснити, та й на місці побути треба. Проте гадаю, що перемелеться без надміру труднощів. Зенко щиро дякує за знімки куми. А що Гриць уже мешкає в Києві? Зойці напишу, можливо, в наступному листі до тебе. А окремого інтимного листа? заміжній жінці? я? Про таке я подумати соромлюсь, не те що. Іншим разом напишу більше, бо зараз щось нічого путнього не спадає на думку. Син.

1/X-78

Добридень, мамо!

Як завжди, мінімум новин при максимумі бажання висловитися. Лежу з 17 жовтня в лікарні. Стан незадовільний, проте тутешні та пермські лікарі інакшої думки. На підтвердження актуальності думки, що табір — не курорт, а вони — не янголи, мені відмовлено в наданні II групи інвалідності. З аналізами все те саме, як я тобі розповідав на побаченні. Ну, нічого. Добре, що хоч до карцера не садовлять. Твої листи з усім умістом поодержував: і попередні, і 39-й, і 40-й. На знімках файно повиходилисьте. Ви — наче Антоній і Клеопатра. Принаймні, їх можна уявляти саме такими, якби їм було навколо 50, і вони зненацька опинилися в ХХвіці. Така моя об'єктивна думка. Песик* твій просто диво. Надішли мені ще. Один турок тут будить мене зранку: — Марченко, йди вечеряти.

* Стереопоштівка

А я йому: — Ну, що ти причепився. Піду, де ж я подінусь. Потятко, я колись просив про чорну або темносиню вишиванку. Чи є така змога? Якщо ні, повідом. Я тоді звідси сам організую. Дуже вже мені хочеться мати. Я не уявляю собі процесу їхнього створення. Але, здається, власне вишивання робиться окремо, а тоді вже пришивається до полотна. В кожному разі, напиши. Прочитай "Трете царство" Єжи Кусневича, гарна річ. А в "Дружбе народів" цього року №2 (?) надрукували роман Ю. Трифонова "Старик". Сильна проза, кажуть. Є, щоправда, застереження стосовно певних українофобських моментів, проте варто читати. В нас тут, на жаль, цього часопису нема, тож я гину від цікавості. А чого наша рептя така незграбна? Це ж і до неї так ходитимуть на весілля, як вона до Оксани. Ти б їй підказала, що вона мусить з родичами триматися якось ближче. Бо я так зрозумів: для її невідвідин весілля підстав не було зовсім. Чи, може, ти мені всього не пишеш? Інакше вона, справді, наче Кіса Вороб'янинов "глупеет на глазах". Роман І.Білика "День народження золотої рибки" марнування часу: і авторового, і читачевого. Наче за Гамлетом: "бідний Білик". Мені зараз понадходило багато книжок з України, то почитую в своє задоволення. Ця була

даниною поваги до правиці колишнього майстра. Ну, анічогісіньки доброго не скажеш, хіба за посидючість — чималенька. Та не буду змальовувати все темними барвами, є в книжці і світле — обкладинка, з якої молодий усміхнений чоловік дивиться в осяйну блакить. Він твердо знає, чого хоче, не те що деякі. Валерій.

З/ХІ-78

ЛИСТ ДО ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ КУРТА
ВАЛЬДГАЙМА

Вельмишановний пане Секретарю! Ви не можете перевірити, як в СРСР здійснюється Декларація прав людини. Не у Вашій теж силі перевірити, як втілюють в життя статті Конституції СРСР. Ви не знаєте справжнього виправно-трудового законодавства РСФСР, за яким приходиться жити в таборах. І ось я Вам скажу: а) Мене часто з найменшого приводу карають; б) Медична опіка далеко не задовільна; в) Харч малокальорійний, — в ларку від травня 1978 року (дата впровадження нового розпорядження) не можна купити згущеного молока, м'ясних консервів, картоплі; свіже молоко, масло, городина і фрукти бувають дуже рідко і в малій кількості; г) Заяви і скарги на таборову адміністрацію у різні радянські інстанції переважно повертаються назад у виправно-трудові установи (так зробив, зокрема, передсідник Верховної Ради СРСР Шитіков з проханням поліпшити харчування в таборі), або повертаються з допискою цілком не до теми; д) Листи вільних радянських громадян, адресовані до таборів, конфіскуються, всупереч Конституції СРСР.

Не зважаючи на те, що про такі дії не згадується, та й не може бути згадки в законах СРСР, ви не можете мені допомогти. Тому, враховуючи Ваші можливості, я прошу Вас взяти під свою опіку закордонні листи, які йдуть до мене на адресу: Москва, УПР ВС-5 440. Хоч мені відомо, що до мене пишуть багато людей, які живуть за межами СРСР, я за п'ять і півроку не отримав від них ні одного листа. Тому прошу Вашої допомоги, щоб можна було покористуватися статтями декларацій Прав людини і Гельсінських угод.

10 грудня 1978р.

В. Марченко

Заяви аналогічного змісту до п.Курта Вальдгайма вислала група в'язнів з табору ВС 389/36.

Рідна мамо!

Пишу тобі то докори, то доручення, то регочуся, то журюся. І, далебі, забуваю, що тобі також потрібні моя підтримка, моя увага. Але це так важко тут, майже те саме, що виделкою й ножем їсти кашу. Ти же знаєш, що я тебе люблю і як я тебе шаную. Тому нечасті згадки про ці почуття зовсім не означають, що вони кудись зникли. Я — все той самий люблячий сип, чия мама — краща з матерів, яких я будь-коли знав. Вітаю тебе з Різдвяними святами і бажаю всіляких благ у цей мій-наш рік.

Валерій.

25/ХП-78

Цілуй тітку, Андрійка, Мар'яну, всю рідню.

скарги ніхто не зважав. Його примушували виходити на роботу, поки не знепритомнів. Тоді в дистрофічному стані госпіталізували і з плеври викачали півтора літра рідини. На побаченні у липні 1978 року був вкрай виснажений і сказав: "Перст Божої Матері у мене на чолі. Вона мене врятувала".

Мати

6-місячне безрезультатне перевиховання в стінах КДБ завершилося жахливим 5-тижневим етапом до уст. ВС 389/36с.Кучино, Чусовського р-ну, Пермської області, під час якого Валерій захворів на запалення легень, ускладнилася хвороба нирок. Та тепер уже на заяви,

ЦЕ НЕЗЕМНЕ ДОВГОТЕРПІННЯ

— У польській тюрмі сидіти було набагато легше,— зненацька втрутився добродій Степан, який, проходячи мимо, зупинився. Доти лише наслухав до нашої суперечки з капітаном Пацковим. Ішлося про умови утримання в концтаборах СРСР.

— Та звідки вам знати? — не розрахувавши в запалі полеміки на неспростовність відповіді, огризнувся ДПНК. — У Мамчура — 5 років ув'язнення за український націоналізм, — не без приємності я підтвердив компетентність свідка.

Щоб залишити поле непереможним, Пацков, якому дозволялося вести політичні дискусії з зеками, став переконано рахувати табірні добродії: в нас не б'ють, м'ясо видають за нормою і працюють, як на волі. Угледівши, що від хвіртки до приміщення наглядачів прямує хтось з офіцерів, він, пославшись на справи, хутко пішов геть.

На наші розпитування, як вони сиділи за Польщі, Степан Мамчур відповідав із сумовитою незворушністю. Втома на обличчях людей із понад двадцятирічним терміном часом здавалась просто кричущою.

— Ми були на своїй землі, широко листувалися та й побачення з родичами відбувалися без такої пекельної напруженості, — звільна пригадував старий каторжник.

— З політв'язнів сиділи комуністи й націоналісти. Примусити працювати ніхто не мав права, і весь вільний час витрачали ми на самоосвіту та політнавчання. Прикупляти харчі надавалася змога необмежено, хоча й тюремний раціон не йде у порівняння з отим, що маємо тут. Але хіба варто зіставляти, чиє ярмо краще? "Була Польща, була Польща та й стала Росія", — закінчив він рядком пісні свій порівняльний екскурс до історії ув'язнень українців.

Згодом, коли ми якось слухали передачу народної музики з Києва, я поцікавився, що підтримувало його всі 5 літ до звільнення аж у 1939 році? Не письменник і не маститий політик, чиї справи помітні і чий дух може жититися підтримкою та схваленням багатьох. Рядовий член ОУН, якого посадили за переховування забороненої літератури, — і ось така затятість?

— Я сидів з однодумцями, — спокійно пояснив він. — Освічені й неписьменні, провідники й нікому не знані члени організації були полонені всенаснажною і безплатною ідеєю — звільнити Україну. Я молився за неї більше, ніж за себе. Отой дух

волі перекреслював інші малоістотні матеріальні пожадання. Ну, — хата, ну, — гроші, ну, — добре поїсти, але ж — під чужинецьким чоботом! Свідомість цього мучила, і я знав, що мушу щось робити, щоб змінити принизливий стан. А для того треба мати незгальблене відступництвом ім'я. Отак і сидів.

Восени 1941 року Мамчура після короткочасного вишколу разом з групою інших пропагандистів направили на багатостраждальні східноукраїнські землі. Завданням тих жертвоних людей було ширити серед населення правду про національні права, необхідність національної згуртованості та опору всім окупантам задля вільної соборної Вітчизни. Задуми "жовтоблакитників" цілковито суперечили намірам німецьких визволителів, які стверджували, що тільки вони несуть нове життя та світле майбутнє. Під Винницею запідозреного в підриивній діяльності Мамчура схопили гестапівці. Навчений на допитах у польській дефензиві, він зумів дати раду з фашистами. Не маючи доказів, його відпустили, і Мамчур повернувся до рідного села на Львівщині. Головна причина численних провалів та невдач учасників їхнього тодішнього рейду на Схід, на думку Мамчура, полягала у несприйнятті там звичних, загальнозрозумілих понять. Здичавілим від нечуваних більшовицьких репресій та голоду людям самостійність України здавалася згубною, ворожою ідеєю. І дуже часто на всі пристрасні заклики слухачі тільки безпорадно розводили руками: хіба що вдієш проти такої сили?

Що німці не втримаються, ставало ясно вже 1942 року. Перед очевидністю повернення більшовиків націоналістичне керівництво почало готуватись до тривалої боротьби, що, на мою думку, — згадував старий оунівець, — було єдино правильним рішенням. Захищати нашу культуру від каннібальського руйнування, зберегти мову та віру, чинити якомога довше опір не знаному в історії винародовленню українців — того вимагала доба. І тим вимогам ми слідували, як зуміли. Більшовики тепер закидають: мовляв, ми не воювали, або мали контакти з фашистами. Неправда! Воювали і більш ніж достатньо. А що не стільки, скільки з Радянською владою, нехай вибачають. Треба бути сліпим і безумцем, аби витрачати сили на конаючого Гітлера, коли на нас сунула оскаженіла червона навала. Коли ось-ось мала розпочатися щаслива радянська дійсність з її масовими виселеннями до Сибіру, голодом, винародов-ленням... Ми скуштували всього отого, що раніше наші країни на Східній Україні, але й "товарищи и братья" скуштували того, чого раніше не знали: земної відплати за злочини. Через це й піняться злобою, згадуючи наші національно-визвольні змагання. Через це ми й "кати", й "душогуби": заважали, бач, нове життя будувати.

По війні засвічений оунівець, він мусів перейти на нелегальне становище. За завданням організації їздив по всій Україні, придивляючись, куди та як партія веде. Мав терміново опанувати російську мову, бо, коли в зрусифікованому Києві говорив по-українському, це привертало увагу. І, якщо на поблажливо-зверхне "ви з села?" не давав ствердної відповіді, висловлювався наступній здогад "значить, ви з Західної?". І на обличчі співрозмовника з'являлась коли не підозріливість, то настороженість. Адже в тих краях були бандерівці, і де (навіть подумати страшно!) є такі, хто не хоче

радянської влади.

Про той випадок на початку 50-х років у Львові добродій Степан згадував з просвітленим видом. Він стоїть у кімнаті оперуповноваженого райвідділу міліції, куди потрапив через безглузду необережність — перейшов вулицю у недозволеному місці — й ось сатанинське колесо, закрутившись, підминає під себе. У Мамчура не було документів. Його вже обшукали й не знайшли нічого вартого уваги: ключі, носовичок, декілька зім'ятих карбованців. На шиї у нього висіла ладанка з образом Божої Матері. Офіцер, неуважно виклавши на столі речі, спинив погляд на ладанці. — Що це? Степан пояснив. — А-а, предмет культу-у, — іронічно прогук той і, взявши ладанку, злегка підкинув на розчепіреній долоні, розповідав Мамчур.

Я заблагав у Пречистої, щоб порятувала мене. Одразу по тому задзвонив телефон. Чолов'яга, зрозумівши, з ким говорить, виструнчився і відповів, що негайно йде. Він наказав затриманому, щоб сидів на місці, а сам вийшов. Перечекавши якийсь час, визирнув з кабінету. В коридорі нікого не було. Не гаючись, він проминув відстань до сходів і крізь проліт подивився на світлий прямокутник виходу. На дверях стояв міліціонер. Набравши якомога байдужішого вигляду, Мамчур пройшов повз останню перепону. На вулиці обличчя його враз змокрило від поту.

— Віра порятує і народ, — розглядаючи надіслану німецьку стерео-видівку із зображенням Ісуса Христа поміж 12-х апостолів, міркував уголос добродій Степан, — тільки вірити слід ревно, без сумнівів і, головне, всім.

По тому він оселився в Ірпені під Києвом. Тут мав перебувати на зв'язку. Вже одружений, з двома маленькими дітьми, Мамчур заходився давати раду з господаркою. Що то таке — вибудувати хату самотужки, без заощаджень, — можна лише уявити. Розшукати дефіцитні дошки та колоди, дістати цеглу, якої й близько нема у госпмазі, придбати цвяхів, котрі майже на вагу золота, а ще бляхи, а ще фарби... Працював з рання до ночі без спочину, щоб мати окрему хату, щоб бути наготові. На роботі інженер, росіянин з Києва, ділився, як воював на Західній проти націоналістів та які вони запеклі, що не хотіли живими здаватися, та які лихі — заманулося, бач, відділитися.

— А що, то хіба недобре? — наївно поцікавився у свого начальника Степан.

— Мы никому не дадим развалить наше государство! — послідувала категорична відповідь.

Цей, як і безліч співплемінників, мешкав у його столиці, їв хліб, зібраний стражденими колгоспниками з його землі, але навіть не думав говорити з ним його рідною мовою. Вони знали одну мову — хамів, і через це вирішували за народ Мамчура, як йому краще жити. Вкотре вже змовчав, хоч від образи защеміло серце. Не в силі правда — засвоївши від перших кроків у боротьбі цю Біблійну мудрість, не раз мусив пригадувати протягом життя.

1957 року його заарештували. Питання щодо конспіративної організації у тоталітарній державі вирішувалось на користь останньої. На суді йому пред'явили звинувачення в антирадянській діяльності, участі в бойових операціях проти

партизанів-ковпаківців, радянських парашутистів. Ворожою і, зрозуміло, такою, що підлягає суворому покаранню, було розцінено його працю станичного в мережі ОУН.

— Не розстріляли, але на 25 років білих ведмедів пасти відправили, — резюмував вирок суду добродій Степан.

Як не дивно, в таборі перший час відітхнув з полегкістю. Зникло граничне напруження, що ним жив довгі роки підпілля. Вже не мусив зважувати кожне слово, пильнувати, чи не шастають по сусідах та довкола хати кагебістські вивідувачі, потерпати за родину. На зоні ж у часи хрущовських пільг велося більш-менш стерпно. Працюючи, мав змогу заробити й надіслати дещицю згорьованій родині. В кількатисячному гурті політв'язнів, незрідка одверто непримиренних до рідної радянської влади, почувся нарешті — серед своїх. Тут для нього, як і кожного новака, розпочалося життя за новими табірними законами. Але Степанові Мамчурі не було потреби замислюватись над своєю подальшою поведінкою. Все було обмірковано й вирішено замолоду. Зараз він простував шляхом, де не існувало дороговказів, окрім єдиного непомильного. Добродія Степана, щиросердого й побожного, знали багато хто в Мордовії. Належав бо до того рідкісного гатунку людей, на яких можна покласти за будь-яких обставин. Він з найперших у зоні підійшов тоді до Митрополита Йосипа Сліпого дістати благословіння і допомогти, чим здатний.

— Я стриг нашого Владику, — згадував мені багато літ згодом уже в Уральському таборі, — не хотів, щоб пашекувала на нього кумівська наволоч у перукарні. І ще на дієту я готував йому картопляні котлети, — посміхнувся — і стільки душевного тепла, стільки гордості за свою причетність до святості й чистоти світилося в його звернених у минуле очах, що мені мимоволі спало на думку: "божиста сутність людини".

Минали дні, місяці, роки. Нескінченна низка років ув'язнення, що назбирувалися в десятках, два десятки... Зникала чоловіча сила. На баланді, без "підігріву" з-за дроту надто не напрацюєшся. З деревообробного виробництва мусив іти санітаром до табірної шпиталю. Можливо, там він був найпотрібніший. Бо мало кому вистачало терплячості доглядати чужих людей, і лише Мамчурові з його сумлінням християнина завжди залежало на тому, як почуває себе хлопчина, що обварився, впавши до чану зі скипілим варом, чи вражений паралічем німічний дід. Для нього було внутрішньою потребою піднятися серед ночі, щоб провідати слабого, тихо поправивши постіль, і, подавши туалетне причандалля, піти.

Існує таке безвідрадно-сумне слово — депресія. Чимало хто з в'язнів через цю саму депресію згубили право називатися людиною. Це невимовно прикро бачити, як колись звитяжні, повні, здавалося, нездоланної відваги борці після десяти, ...надцяти, навіть двадцяти трьох років підписували папірці з проханням про помилування. КГБ ставило різні вимоги до заломлених, і конче треба було робитись донощиком на ближнього. Але по-сатанинськи всеохоплюючий знаменник був спільний

— кожен мав засудити націоналізм, отже, незалежність України.

Диво тому й диво, що в існуванні білкових сполук неодмінно постає феномен людськості. Мамчур переживав свою скрутну годину з глибокою релігійністю. У

молитвах шукав жаданої втіхи, посиленою вірою намагався відігнати занепад, розклад. І мав рацію: сей страшний тягар витримати під силу було тому, з ким Бог. Безсрібляництво й невибагливість його загально відомі. Сто карбованців, надіслані друзями з Москви, без вагань переказав на рахунок монастиря на Україну. Якщо когось із переслідуваних у таборі позбавляли ларка, добродушний Степан квапився з допомогою серед перших.

Ще не на часі висвітлювати участь Степана Мамчура у русі опору в'язнів в ИТУ* ВС-389/35 на Уралі. Але все, що він зробив, поза сумнівом, згодом знайде належну високу оцінку. Зболений хворобами Мамчур передчував, що не побачить Батьківщини. І хоч ми одностайно запевняли

— він муситиме жити, щоб бути разом з нами, він казав, що його невичерпному довготерпінню настає край.

Після кончини сеї людини ми цитували одне одному його слова: — Друзі, хочу померти за вас.

Серце українського мученика перестало битися 10 травня 1977 року на 26-му році польсько-радянського ув'язнення.

1978рік, Урал

* ИТУ (рос. исправительно-трудовое учреждение) — виправно-трудова установа

ВІРИТИ — І ТІЛЬКИ

Серед моїх знайомих є чимало, котрі, називаючи себе атеїстами, запевняють, що ні дива на цьому світі, ані забобонні зобов'язання перед потойбічним не примусять їх ступити на стезю релігійності. Існує бо родина, робота, розваги — видимий вічний цикл, що його, з поправками на поступ, здійснювали прадіди, батьки. Виходячи з реальних данностей, слід влаштовувати своє життя.

Тут я на час полишаю надідеалістичну думку про покликання розумної тростини. Тож чи стає людина щасливою від розкошів і ситості? Правильна відповідь на це відома, але не матеріалістам, не кажучи про слухняних членів КПСС. Виходячи з реальності, далєбі, смішно говорити про щастя можновладця, скажімо, Ботвина* в Києві, котрий має повну чашу плюс царські можливості для задоволення матеріальних потреб. Хто не зна, що він до інфаркту боїться спіткати долю Шелеста, або навіть Маланчука, і що шлях в опалу для йому подібних є щодень очікуваним пеклом на землі? Але в цьому випадку муки одинака на соціальному полюсі — виняткова ситуація.

Проте, навряд чи можна назвати щасливим таксиста або перукарку — представників верстви, яка перетворилася на суспільних паразитів, їхнє задоволення життям — на рівні щастя блощиці, яка спочиває, насмоктавшись крові. Зрештою, вони гнітяться власним становищем, відчуваючи коли не недосконалість подібного "modus vivendi"**, то дотичність його до статей Карного Кодексу.

Чи щасливий прораб великого будівництва? Сумніваюсь. Робітник заводу "Більшовик", що знайшов істину у вині? На це питання надаю змогу відповісти моїм опонентам.

Тому-от очевидно, що трифазовий цикл із родини, роботи й розваг зводиться до

заперечення Біблійного "не хлібом єдиним". І тут я переходжу до каменя спотикання: а що таке — потреба духовності? Можливо, це гонитва за так само недосяжною примарою?

Мій власний досвід виявляє, що без пожадань духовних життя стає нецікавим. Без Віри, духовних обітниць життя стає небезпечним і лихим. Втративши орієнтири, людина втрачає і відповідальність за вчинене. Хто знає Бога, — не вкраде золотої обручки, випадково покладеної й забутої господинею на столі у кімнаті, де гостя залишили на часину самого, не займе дівчини, зустритої сам-на-сам у відлюдній місцині, і не напише в газеті, що з дня на день життя кращає, коли у гастрономії тижнями, місяцями нема м'яса. Релігійна людина шануватиме як батьків, так і

* Ботвин — перший секретар Київського міськвиконкому КПУ ** Спосіб життя (латин.) сусідів своїх, ширячи повсюди моральні норми, яким слідує за переконанням.

Я міг би довго перелічувати добродійності вірного, що ґрунтуються на десяти заповідях Господніх, але зараз важливо не це. Подиву гідне, що те, в чому я пересвідчився, проживши з гаком років, давно відомо людству. Ще від викупної жертви Ісуса Христа існує непомильний дороговказ, про який у нас не відають, яким нехтують, одержавши про релігію спотворену, або просто брехливу інформацію.

В таборі я бачив, на що перетворювались ті, хто не знав, і навпаки, якими сильними та щедрими душевно виявились ті, що пізнали Бога. Євген Пришляк, цей український Монте-Крісто, провів 9 років в одиночці Володимирської тюрми. Що замінювало йому відсутність калорій у баланді й тепла в камері? Як міг перебути предовгі роки націоналіст Підгородецький серед звироднілих кримінальників-росіян у Тобольському централі? Відповідь одна — це люди з непідвладною жодним тортурам вірою. Сила духа заступала умови, без яких людина, здалося б, не може існувати.

Ті самі мої знайомі можуть заперечити:

— Ну. от, вони такі праведні, вірні, чом же Господь їх не визволить? Тут треба розпочинати з історії гріха. Омину його початки біля дерева

добра і зла, а також розбрат, війни, величезні кривди й несправедливості між народами упродовж цілого людського віку і торкнуся лише сьогочасности.

Отже, чи, маючи коханку, другу, ще, як до законної дружини та і при ній, не порушують відоме "не чини перелюбу"? Прошу звільнених від релігійних пут лічити свої добродійності.

Те. як мій сусід-робітник із трамвайного депо крав фарбу, щоб пофарбувати собі підлогу, очевидно, не вартє і згадки, якби я зненацька не подумав, що у всіх моїх сусідів, представників класу-гегемону я бачив удома незліченні знаки технічного прогресу з місця їхньої роботи. В цьому контексті фах шофера згадувати просто зайве, я маю на увазі посади багато менш прибуткові: електриків, теслярів, слюсарів. Отже, з'ясовано і з постулатом "не крадь".

Господь заповідав: "Хай не буде тобі інших богів при мені". Товаришів членів партії, комсомольців, піонерів прошу встати. "Кто остася на трубе?" — інваліди, не здатні підвестися за станом здоров'я.

Наступне — "возлюби ближнього свого". Тут далеко й ходити не треба. Треба лише у тролейбусі (в Києві, Харкові, Одесі чи Донецьку) звернутися українською мовою:

— Передайте, будь-ласка, на квиток!

Насмішливі з принизливою зацікавленістю погляди, ущипливі або дратівливо-обурені відповіді пасажирів будуть щонайкращою ілюстрацією і, до речі мовити, до тези з Кодексу будівника комунізму "Людина людині... " За те, що співвітчизники підпрацьовують у вихідні дні, бо не в змозі жити на одну зарплату, треба подякувати системі, за яку боролися наші діди.

Щодо того, чи свідчать неправдиво проти ближнього свого, я міг би подати довгий список учасників власного судового процесу, здебільша випускників КДУ, які запевняли, що під час розмов зі мною нібито гостро заперечували й вимагали, щоб я припинив націоналістичну агітацію (це коли я казав, що в Києві не почуєш української мови).

Про п'яниць, блудниць та убивць, яким, згідно зі Святим письмом, вготовано антитезу Раю, питання порушувати нема сенсу.

Після переліку навіть не всіх десяти заповідей прошу озирнутися на своє життя і зіставити його з моральними нормами Християнської релігії. Очевидно, подібну паству не поблагословить жодний парох, не кажу вже про Творця.

Зараз хочу з'ясувати, чи допомагає Господь отим ворохобним, чия Віра непідвладна жодним тортурам. Їхня мука — це жертва во ім'я спасіння всього народу. І байдуже, як трактувати її: спокута, чи офіра задля досягнення прийдешнього.

І померлий у концтаборі легендарний український політв'язень Михайло Михайлович Сорока, і скромний, малопоказний Степан Мам-чур, що віддав Богові душу на двадцять першому році своєї відсидки у радянському, або двадцять шостому, якщо додати термін у польському концтаборі, і тисячі тисяч загиблих у національно-визвольній боротьбі впали, протидіючи несправедливості та насильству.

І тоді, якщо пов'язати життя людське з силами духовними, а саме. існуванням Диявола з його облудною ідеологією-спокусою, все стає самовидним. Бо якщо жінок тримають у концтаборі 25 років — це злочин і це — від Диявола. Якщо мільйони селян, для того, щоб загнати їх до колгоспу, спершу забравши хліб, навмисне заморили голодом, то це — сатанинська справа. Якщо для того, щоб підкорити християн за класовим принципом, їх вивозять ешелонами на заслання, цим куриться фіміам нечистому. І коли Біблії не можна прочитати в бібліотеках цілої України, значить, сам чорт святкує на цій землі.

Поставлена перед вибором людина повинна вчинити згідно зі своїм сумлінням. Принести себе в жертву Духові — найвищий акт віри, приступний небагатьом. Те, що згадувані мученики знайдуть у Господа блаженний Рай, відомо, як відомо, що вони здобудуть визнання та вдячність у нащадків. І програшу тут не видно. Бачу хвали гідну самопожертву та винагороду за неї. А тих, хто такого не розуміє, прошу до столовки попоїсти борщу.

Я намагався з'ясувати, чому прийшов до розуміння Бога і чому обстоюю

необхідність духовної поживи. Сподіваюсь, ці роздуми придадуться моїм краянам, бо давно настав час для повалення облудних кумирів. Відмовившись від комуністичної жуйки, слід нарешті вдихнути цілюще повітря Віри і будувати своє життя на засадах справжньої людськості.

Січень 1979 року, Урал

ФІЛОСОФ І ПРАЦЯ

З останніх арештів українців вирізняється справа В.Лісового за паразитичний спосіб життя — тунеядство. Василь — особа оригінальна, власне, дивакувата, на що його цілковите право філософа і за фахом і за покликанням. У таборі він завжди керувався моральними нормами, від цього щоразу заходячи в суперечність із режимними вимогами ИТК РСФСР. Якщо він ніс на роботу чай (зеки мають право на 10-хвилинну перерву, в час якої і пилося) і, скажімо, капітан Рак під час обшуку вилучав ту дрібку "на перевірку". Василь міг завернути з вахти і піти до бараку, зовсім не зважаючи, що за "невихід на роботу" його каратимуть. 1, справді, покарання за порушення підвальної засади концтабірного режиму сипалися на нього, як із рогу достатку. Лісовий неодноразово і частіше від багатьох інших в'язнів-дисидентів сидів у карцері, ПКТ * саме за небажання усвідомити, що його щастя — в праці. Можливо, в умовах переслідувань і цькувань у зоні він знаходив кращим, прирікши себе на голоднечу, в самотині ізолятора супокійно міркувати над своїми філософськими теоріями. А, можливо, страйк він вважав єдино відчутим протестом проти безнастанної сваволі адміністрації. Про це він не поширювався. Василь просто чинив згідно з сумлінням і ще міг незворушно вислухати наші застереження про необхідність брати гнучкішу дипломатичну позицію, яка б не давала змоги мучителям, чи пак перевихователям, виснажувати до краю голодом та холодом. А наступного дня ми бачили, як знову Василя "пов'язали" за чергову відмову. Як і всі мрійники-ідеалісти, він часто міряв життя нереальними категоріями. Скажімо, він вивчав німецьку та англійську мови не для того, щоб, як мали намір більшість з нас, прорватися на Захід, а для того, щоб мати змогу читати згодом у бібліотеці Інституту філософії АН УРСР закордонні книжкові надходження. На думку йому не спадало, що з ярликом націоналіста-антирадянщика його до цієї бібліотеки не підпустять на гарматний постріл. У таборі (ми були з ним на Уралі: і на Всесвятській, і в Кучино) він читав багато, але там це явище загальне, от хіба те, що мав схильність до спеціальної літератури з філософії, вирізняло його з-поміж решти бібліоманів. Він переклав українською мовою "Слово о полку Ігоревім". Хоч на моє запитання, чи знайомився з добіркою перекладів "Слова", видрукованих окремою книжкою у "Науковій думці", він відповів заперечно. Що ж, може бути, та необізнаність уберегла його дітище від епігонства, навіть мимовільного, маститих вітчизняних перекладів. На жаль, тоді я не мав змоги проаналізувати працю ретельно. Це було влітку 1978 року на Всесвятській. Після ж усього слухання, можу

* ПКТ — "приміщення камерного типу"

стверджувати, лишилося враження цілком кваліфікованого перекладу. Наскільки

відомо, його позиція щодо права людини на працю не змінилася й на засланні. Він вимагав забезпечення роботою за фахом. Кандидат філософських наук ніяк не бажав рахуватися з тим, що за тоталітарного соціалізму закони на папірці — одне, а дійсність — інше. Товариші міліціонери попереджали його, щоб краще щасливо працював (у подібних випадках вони мають залізний аргумент: "і не таким хребта ламали"), але він відмовлявся від посад слюсаря, вантажника, якими його забезпечували з метою перевиховання. Відомо, що гуманізм радянської влади не безмежний, і зараз Василь Лісовий спокутуватиме провину у місцях вельми віддалених. Нема сумніву, що на засіданнях МОП* радянські представники висловлять гнівний осуд поняттю "примусова праця". Бажаю, щоб при тому їм було згадано справу В.Лісового.

1979 рік, Урал

А тепер хочу дешицу сказати до любого дідуся! Згадують усі про тебе: і що старієш, і що пам'ять втрачаєш, і що нерви розхитані. А ти все мовчиш, наче то важкий якийсь тягар —написати онукові декілька слів. А я прочитав у (закреслено) газеті статтю Бондарчука і замислився над тим, що ж таке інтелігент? Прослойка. Чи, може, квінтесенція нації, її честь і совість, жертвний вогонь, що спалюючи себе, осяває їй та її? Чи вони теж всякі бувають? І ще я думаю про страх. Це, виявляється, така зараза, що вражає, здавалося б, наймужніших, найперевіреніших людей. От диво. Варто тільки попустити, і він враз тут — зрадливий, панічний або виправдувально-нахабний. З цим грізним ворогом треба воювати передусім і завжди перемагати, якщо хочеш зберегтись як чоловік. Дідику рідний, що ти робиш цілими днями ? Чи вже рука булат, тобто — перо, "держать устала". Гай, гай, старосте. Зникають сили, так необачно витрачені замолоду, щоб не могли собі дати раду в найпростіших ситуаціях. Але ти кріпися, Михайле Івановичу. Нам з тобою ще треба зустрітись та погомоніти добренько. Тому тримайся якомога: роби рухавку, не нервуйся через власні забаганки і т.д. і т.п. Повторюю загальновідоме, сподіваючись, от моє вже буде виконуване. Як же я легковажно не готувався до тюрми. Надто багато не здійснено, скільки часу витрачено на хи-хи-сміхи. А поруч мене була жива історія, яку необхідно було будь-що розворушити, не дати канути в Лету.

(Закреслено.)

Щось останнім часом нічого путнього не читаю. Трапилась в № 52 "Нового времени" стаття, де критикують книжку групи французьких комуністів "СРСР і ми". Це представники т.зв. єврокомунізму розглядають досвід соціалістичного будівництва в Радянському Союзі і роблять з цього приводу свої висновки. Рецензія-відповідь щедро насичена цитатами французів, через що легко скласти уявлення: що ж вони засуджують, а що хвалять. Мабуть, книжка та набула розголосу, бо стаття в "Новом времени" передрукована з журналу "Коммунист" № 18. Ну, здається, все описав суто для діда. Цілую міцно дідуся, Андрійка, тітку.

Ваш Валерій.

2/1-79

В горах далеких на Уралі.

* МОП—міжнародна організація праці

Добридень, мамусю! Здається, ніби пройшло зовсім мало часу, як писав листа, та вже середина місяця й мушу знову братися за перо, щоб живописати свої зеківські будні. Довго щось, буває, затримуються з Києва мої повідомлення. Не хочеться взагалі про такі дрібниці й згадувати, але з них складаються дні очікування, часом це діє на нерви. Зрозуміла річ. до серцевого нападу або отруєння жовчу не доходить, проте неприємно. Куцою змелеться — ці слова баби Галі я з непохитною вірою в перемогу добра над злом адресую службовим особам, винним у несумлінному ставленні до своїх обов'язків. Кандибиного листа почитати не довелось, "по причине не зависящей от нас". Отож, стверджувати, ніби підтвердилось твердження звичаєвих норм: пишіть і відгукнеться, буде з мого боку самонадіяністю. Вони були дужчі — так я б оцінив виниклу і вже бліт триваючу ситуацію. Ну, та мені аби лише центральна преса доходила, аби лише, як казав Тичина, орган мені звучав. Мда, ще скількись баланди допити залишилось, скількись каші доїсти — "та й на коні всі у путь". Сексуальний шантаж — чогось цей вислів, несподівано зринувши в моїй пам'яті, змусив затреміти від обурення цнотливі струїш душі. Як багато зробили все таки там, на Заході, щоб довести жінку до отакого-от непривабливого стану. Ні, таки назріла революція, потрібен потужний Землі трус, щоб вирвати кобету з-під гніту капіталу. А що наша Мар'яна, чи вона усвідомлює, наскільки жахливе становище жінки, по суті, закріпаченої гонитвою за гарними речами, косметичною фата морганою, ганебними чуттєвими насолодами. Звільнилася б наша дівка, чи знайшла б у собі сили, якби їй довелось боротися там, як це роблять феміністки, за свободи прекрасної статі. Її ставлення до роботи дає підстави гадати, що подібний огидний спосіб життя був би їй не чужий. Але ж, як на мене, на сердешну Мар'яну витрачено стільки зусиль і... не в той степ. Бо її, більш ніж довірливу душку, обдурили осяйною стерильністю білого халату, а того батьки не усвідомлювали, що плати за труд тяжкий — сімдесят крб. на місяць. Ні, щоб було одразу прозу буднів висвітлити, розповісти про медичний переліг, який треба орать... Я несподівано заповзаявся аналізувати сестринську педагогіку, але спиняюся, бо то — страшенно невдячна справа. Не про наші глузди. Тут із свого шляху нагору часом дивуєшся, а то взаємини між батьками та дітьми, між індивідумом та суспільством. Отак існую тут, ніби під скляним ковпаком, а світ же, боже, який милий. Подивився прегарний музичний фільм "Романс за крону", де все жартує, сміється, співає. Та примарне відчуття щастя минулося, щойно засвітилися лампи в залі.

Потятко, одержав пакунок, за що й вдячний. Дякують тобі щиро наші дядьки за бандероль та пакунок. Все одержано без прикрих затримок і несподіванок. На жаль, ти знову не все замовлене кладеш. Тому бандеролю не надсилай, бо відішлю її назад. Видно, наука не йде без бука. Мені із заслання написав листа Гарик Суперфін. Він згадує, що одержував двічі листи від Миколи, а той його дописи — ні. Я, принаймні, так зрозумів його писані по-українському нарікання. Одержав на Різдво привітання від Льолі, Басараба, Сороки. Дякую й Миколі. Про його знімку у Толі я обов'язково з'ясуую, коли той вийде з лікарні. Твій останній лист був № 51. Розумію материнські хвилювання

і радий би тебе тримати в ізоляції від своїх клопотів, але... але. Ну, та все, зрештою, не смертельно. Сама бачиш. Хоч потроху болить і голівонька, і нирки. Тобі, мабуть, краще приїхати на початку лютого. Тільки не розраховуй, що нагодуєш. З відстані 3-5 м зможеш споглядати та й по всьому. А от про пакунок для мене за медичними показаннями довідатись у міністерстві варто. Нехай письмово відмовлять. Цілуй Алочку й малого. Хоча тітка й, справді, невиразна, але бачу, що погарнішала, відтоді як була породілля. Всі знімки й стерео віддали, лист також. А от Кандибин — но пассаран, та я писав уже во первых строках. Подякуй йому за знімку, принагідно. Від усіх інших адресатів листів також — чортма. Щоправда, я борюкаюсь, качаю права людини, але єдине, що з того маю, це усвідомлений трюїзм — нам

пишуть.

Мар'янці на день народження надсилаю листівочку з віршами, які мені сподобалися. Бажаю їй здійснення всіх мрій. Надішли мені 6 коп. та 4 копійчаних марок, сповіщень можна в кожному листі потроху. Валерій.

15/1-1979

Писано на одному з половиною аркуші, плюс листівка Мар'яні. А в пакунку мені лежала лише одна бляшаночка червоної ікри. Ти писала, що дві? Пакунок розкривали при мені, ти часом не забула — там, справді, дві бляшанки клалося? Решта все було згідно опису. Подивився нині фільм "Судьба" за Проскуріним, чим ти так захоплювалася, не розумію. Ну,

поки все.

(Підпис)

Тітонько, добридень! Даруйте, що зволікав із листом. Все сподівався на мамин приїзд, то прочитайте його аж тепера. Одного листа я написав Ігореві, отже, за лютий додому буде лише один. А мене знову перевезли в Кучино, добре хоч верхи зараз на грузовиках не транспортують. Бо ляка, пак лиха, набрався б, мов Карась із "Запорожця за Дунаєм". Кому легко уявити все, це Миколі.

Тому не зупинятимусь на етапі. Зрештою, минулося без особливих ексцесів. Опинився на новому-старому місці, зустрів старих приятелів, познайомився з новими. Посіла мене одразу сила клопотів: і чи сповістили маму, і чи вона, бува, не виїхала (я сподівався, на початку місяця) і чисто технічні турботи з переадресуванням передплати, наприклад. Працювати поставили наладування шнурів до електропраска "Лисьва". Застерігаю одразу: щоб не заманулося купити, бо я за себе не ручаюся. Як на лихо впали сильні морози, що мені аж ніяк не по здоров'ю, тим більше й почуваю себе не вельми. Отож, мушу зараз качати права на захист нирок. Ваших листів після 31 січня вже не одержував, пишу и не знаю: як ви, що ви? Здається, про твої знімки, що надійшли в січневому листі, я писав. Доречно надійшли 3 стереокалендарики, великі конверти, які я замовляв, від мами. Вже починаю сам хвилюватись за те, що ви хвилюватиметесь без моїх дописів. Звідси вони йдуть досить довго. Приблизно так, як на Україні, в епоху доісторичного матеріалізму. Я, звичайно, докладаю всіх зусиль, щоб цей процес якомога прискорити. Однак, це тобі не фізика, й сили протидії часто не

дорівнюють силі дії. Дивні люди, нащо їм так довго читати треба? Бібліофіли, мабуть. Якщо мимохідь натрапиш десь у кіоску на № 1 "Жовтня", придбай для мене. Там цікава стаття під рубрикою "Пост імені Ярослава Талана", то вирви й надішли у листі. Ага, я слухав якось тріо Мареничів, справді, чарівно. Навіть не уявляв, що так можна проспівати народну пісню. Я їх розглядав на газетній витинці (маминій), всі — дуже сценічні. Потім бачив ще у "Вістях з України", таки привабливі, маю на увазі кобет. Знаєш, на шостому році я якось гостро став відчувати відокремленість від того, що вкладаємо в поняття повноцінне життя. З якоюсь жадібністю дивлюся в кіножурналах на киян (закінчення слова закреслено), вдягнутих за незнану, незвичною для мене модою, випадково почувши по радіо гарну пісню (естрадна, чи не румунська? "Калина"), дізнаюся, що вона майже заспівана, бо виконується досить довго; з сумом спадає на думку, що ось уже який мамин день народження я відзначаю не з нею. І сни сняться переважно зеківські. Головні дійові особи — кримінальники обох статей з термінами від 3-х до 25. Я втікаю від солдатів з псами, стріляю, а кулі падають, ледь вилетівши з цівки, б'ю, а сили нема. Мають рацію фундатори передового вчення — визначає буття свідомість, визначає.

Твій небіж. 13/11— 1979

P.S. Вибачай, що не дуже розписався. Голова болить та й враження здебільшого не писабельні, не цензурні. Вітай усіх. Шкода, що вони так розпорядилися з (закреслено) премією.

Люба мамо!*

Зараз мене, напевно, везуть до Пермі до лікарні. Маршруту не оголошують, тому точно ще не знаю. Але! Ти надішли для харчування телеграфом 10 (десять) карбованців на адресу: Пермь, следственный изолятор УВД, Марченко Валерию В. Спробую звідти або, куди приїду, написати тобі. Щоб мене розшукати, слід телефонувати до Скального, Чусовського р-на, начальнику ИТУВС 389, подполковнику Хорькову, або на стару адресу.

Валерій.

15/11-1979

Добридень, мамо! Від переміни місць доданків — сума, виявляється, незмінна не завжди. Несподівано і негайно ж опинився у великому промисловому, культурному центрі Зх. Уралу. Мешкають тут люди не лихі, дореволюційна назва Їдъ (повніше охопити цей етнічний, психологічний та біологічний феномен спробую в одному з наступних листів). Я не спроможний описати Перм у візуальному аспекті, позаяк, прибувши увечері, бачив крізь шпарину швидкісного авто лише ліхтарні вогні. Тим більше після почутої новини "везуть лікувати" на мене зійшла блаженна полегкість, і я перебував майже в сомнамбулічному стані. Проте віра, що побачення з цим найсвоєріднішим містом Європи відбудеться, зігріває мене, не дає занепасти на душі. Чому, власне, я й висловив сумнів стосовно відомого правила арифметики, треба ж уже із строком закруглятись. Важко він дається, та найприкріше, що не те обговорити щось, просто посміятись з тобою, вами всіма нема змоги. Той засланицький термін хоч

би в цьому легший. Мда, так от і минає етап, пардон, слава мирська (sic transit gloria mundis).

Мені табірне начальство сказало, що вас повідомили по телеграфу (?) про мій переїзд на славетну 36-у зону. Чи так ? Зараз кваплюся писати тобі листа, бо 12 лютого кинув рекомее тітці, а невдовзі по тому загуркотів потягом у даль. Маю надію цей якось швидше до тебе проштовхнути. Мені потрібно на ларьок гроші, то, будь ласка, телеграфом надішли 15 крб. Крім того сподіваюсь одержати дозвіл на позачерговий пакунок, за медичними показами. Його орієнтовний вміст: 2 бляшанки паштету, 2 — ікри або печінки тріски, 2 — згущені вершки, решта сало й топлене масло. Тільки не суши голови, якщо чогось не буде. Ага, сушеної

* Поштівка

смородини не треба, бо лишилося трохи. Враження складається: можуть дати. Прямо перед від'їздом принесли мені лист із відділу по помилуваннях Президії Верховної Ради УРСР, де сказано, що "для розгляду питання про помилування гр. Марченка потрібне його особисте клопотання". Я гадаю, тут квапитись особливо не варто. Спершу все гарнесенько обміркуємо, місяців з чотири. Потятко, а як із моргухами? Чи це тепера — саіу problem *? Якщо твоя та й добрая ласка, надішли сюди. Вкладаю до конверта 3 квитанції на передплачені з Києва "Иностранную литературу", "Комуніст України", "Друг читача". Будь ласка, переадресуй їх на домашню адресу. Збирай усе до мого приїзду на заслання, відтак надішлеш. Я б їх сам переадресував на табір але, хтозна, чи повернуся на старе місце, крім того, вони цілорічні і треба буде на когось передоручати, це пов'язано з новими клопотами, отож краще зробити, як я прошу. Вибач, що зайве турбую, але, бачиш, то не моя провина. Чи надходить "Моzaika" ? Через оцю смиканину я геть згубив тямку. Чекав, що ти приїдеш на початку лютого і тому не привітав із Днем народження. А до Алоччиного листа забув покласти листівочку. Ти вже пробач, ріднесенька, що так забарився. Ну, дарма. Рік, все одно, ювілейний. А що згадував і віншував тебе 7 лютого, можеш бути певна.

Перше враження про пермських медичних світил більш-менш. Тут краще годують (навіть безсолева дієта), їм справжнє м'ясо і обіцяють, що щодня питиму молоко. До цього додай запевнення провести повне обстеження і те, що кажуть правду, вимірюючи тиск (в п'ятницю другого дня по приїзді був 180 на 120). На цьому поки що закінчую. Всій чесній родині палке вітання.

Валерій.

19/11-1979

Люба мамо!

Та моя провина, що завдаю тобі стільки горя, все таки є нашою спільною. Адже, якби я мав не слухав книжечок, котрі ти читала мені після дитсадка, або добре не вчився, щоб бути розумнішим (як ти від мене завжди вимагала), якби я мав на думці красти, беручи чуже, чи дбати лише про своє, забуваючи про всіх і все, тоді ти могла б сказати, що все закладуване тобою в дитину не прийнялося. Але сталося так, як ти того бажала, і не варто нарікати, що воно поціновано в спосіб абсурдний,

* Ціла проблема (польс.)

312

протилежний єдино можливному. Хочу побажати тобі, рідна, стійкості у твоїх навчательських засадах. Я щиро вдячний тобі за все і зичу в день 50-річчя завжди такого недостатнього щастя, здоров'я та витримки (останнє задля мене особисто). Твій син.

7/11-1979 Урал

ТЕЛЕГРАМА 614600, г.Пермь, ГСП-142, ул.Клименко, ИЗ-57/І Главврачу

Убедительно прошу телеграфировать состояние здоровья Марченко Валерия разрешение на свидание продуктовую посылку.

252111, Киев, Щербакова 72/2 кв.130 Смужаница 3 оплатою ВІДПОВІДІ і повідомленням про вручення.

Киев 111 Щербакова 72/2 кв 130 Смужаница Нине Михайловне Состояние здоровья Марченко удовлетворительное. 1383 Волощенко. Пермь Почтамт 6903 15 28 1827

Киев 111 Щербакова 72/2 кв 130 Смужаница Нине Михайловне

Вторично уведомляем состояние здоровья Марченко удовлетворительное. В ближайшие дни будет этапирован. 1430 Волощенко. Пермь

Почтамт 1307 22 № 1455

Добридень, мамусю! Ну, от творю епістолярію із нового місця, із новими враженнями. Етап, "нехай його чорти знають" — взагалі, але завдяки вчасно переданій вітамінотно-дієтичній підтримці минув без надмірних енерго, психо та фізіологічних витрат. Хоча Шура Балаганов з відомого роману тут вжив би мрійливо-ностальгійне "набить бы рыло", та я, ти ж знаєш, керуюсь менш радикальними установками. Проте, якщо моя матінка

313

звернеться куди треба, аби це задоволення не повторилося, гадаю, не зашкодило б. Перебування в обласному лікувальному центрі дало свої добрі плоди, отож Перм — це було не так зле. Живеш, вимагаючи раз у раз до себе уваги, а ти кажеш "сиди тихо". Без руху сидючи, так просто законної підстави на медобслуговування не дочекаєшся. Я, до речі, домігся весняної, позачергової, продуктової посилки. При диспансеризації таких хворих, як я, це мона. Та ще, коли є загроза туберкульозного спалаху. На волі я б уже з десятків санаторіїв об'їздив, чоловіка необхідно рятувати попервах, а не коли до ручки дійде.

Менше з тим. Пакунок: 1,5кг—меду, 3 бляшанки згущених вершків, І — паштету, можна вкласти зубну щітку, решта — топлене масло. Одержав твій лист із Перли. Усьо — камільфо. Я читав твою заяву, того ж дня і вмістиме віддали згідно з описом. Смакота. Всі листи напередодні мого приїзду звідси вислали в Кучино, зараз мушу очікувати, поки назад перешлють. 5-НОК лікарка пообіцяла забрати. Дізнайтеся, будь ласка, що з Зенком та Іваном. Адже обидва, здається, зараз у лікарні? Стосовно переадресування тих трьох квитанцій журналів, про яке я прохав у листі з Пермі, варто зробити з червня місяця. Але це в тому випадку, якщо ти не встигла нічого змінити.

Якщо ж уже, то нехай так і буде. Пробач, потятко, завдаю тобі клопотів. Але ситуації змінюються й ми разом з ними. Після трьох тижнів нечитання накинувся на газети й журнали. Надибав декілька гумористичних місць, а особливо ліспе розважив уривок з нового роману Ігоря Кравченка "Вічний мир". Молодий прозаїк натхненно працює в галузі військово-патріотичної теми і читачам України, та й не тільки її цікаво буде ознайомитись із цим твором. У доробку молодого письменника з'явилася ще одна непересічна сторінка. Шкода, що ти не передплачуєш "Літ.Укр.", сама переконалася б, як збагатилася скарбниця вітчизняної літератури. Зате відпочив душею, читаючи роман "Нічний черговий" у "Всесвіті" № 3. Розкішна річ. А ще більше — "Особливий хист" Памели Джонсон з "Ин. л-ры" № 1-2. Скільки справжності, життя у взаєминах молодого чоловіка з дівчиною, котра його кохає, другою, котра удає, що кохає, матір'ю, друзями. Обов'язково почитай. Роман багато чого мені нагадує. Я просто зачарований вишуканістю, інтелектуальністю прози. Можливо, то — ейфорія після тюремного посту, проте відчуття співрозуміння, причетності до зображуваного чомусь не полишало мене при читанні того "Особливого хисту". Ти зверни увагу на взаємини матері й сина. Так війнуло на мене домівкою, тобою. Не думай тільки, що я себе з головним персонажем ототожнюю. Йдеться про загальну атмосферу: вагання, сумніви, пошуки та очікування кращого, людські слабості — все, як у житті, й тому щиро симпатично, привабливо. Що ще? У травні місяці (закреслено більш як рядок). Ми з ним колись домовлялися, мені тепер незручно не виконати — надішли йому цукерок. Якщо це з тих або тих причин зробити не зможеш, нехай надішле Алочка. Я прошу! А щоб він був у курсі попередньо сповістить поштівкою. Я поступово оклигую! від своїх внутрішніх болячок, тиску. Лікують ескулапи більш-менш справно та ще, коли є що їсти, воно й дається взнаки. Цілими днями сплю, що скидається на засуджений історією спосіб життя феодала. Цілую міцно. Син.

19/111-79

Не хвилюйся. Мені справді покращало.

Добридень, мамо! І знову в твого сина перестановки, пертурбації, і знову хвороба посіла та, здається, ще гірша — хай їй грець. Прошу я так мало, аби не чіпали, якщо не лікують, та все марно. Перевезли на зону 36, ти звернися, будь ласка, до сусідок, чиїх чоловік вже поетапували в героїчний Сибір, як там? Київського повітря мені ще довго не вдихати, то мушу тамтешнім, побутом цікавитись. Я збираюся прохати у прокурора СРСР, як уже казав, про полегшення переїзду, скидається з тим глухо, як у танку. Але ж заповідали вожді: нам нема чого втрачати, окрім власних ланцюгів, щоб здобути значно більше. Твої, тігчині, інших листи по *passaport*, втішає тільки, що не в мене одного. Ефективно чи пак без перешкод я з тобою, друзями набалакаюсь, певно, аж на засланні. Зрештою, я домігся, аби лікували — поклали нещодавно в медчастину, прослухали, дали пеніцилін, а боки болять чимдалі, схоже плеврит розпочався. Надішли мені сюди бандеролі з цукерками, як ти, мабуть, вже зробила. Знову я зайві клопоти завдаю тобі, потятко, але це з останніх. Посміхнися: обіцяли-балакали. Ліки, які ти надсилала на шпиталь з Пермі, там отримали, але вони поки що недосяжні. Із

Всесвятська зараз вимагай не вимагай, хоча... не можна все розглядати в чорному світлі. Повезли б оце мене літачком на заслання, усьо міркую, було б не погано. Ну нічо, ще по 20 день чотири рази і — на вольній, бачиться, бо й сам вже вольний. Як, усе перервавши, з-під пера в мене матримоніальна думка шугнула. Болячки, лікування, стільки років у таборі, а туди ж. О-о, твій син ще курс loving* годен піднести багатьом песимістам. М-да, шутю!

* Закоханого (англ.)

Розшукай обов'язково у № 2 ц.р. журналу "Театр" комедію В. Розова "Гніздо глухаря". Ето што-нібудь особенного. Я давно так не реготав. Там про дійсність. Закінчується п'єса словами головного героя, до котрого завітали в гості два іноземці: "живем мы хорошо (и заплакал)". А ще почув у виконанні Марилі Радович "Кольорові ярмарки". А ще слухав нову пісню тріо Мареничів. Прегарно! Мамо, ти не думай, що я аж зараз зібрався тобі написати. Це в мене вже друга спроба, перший-бо лист, послугуючись експресивною лексикою Тарапуньки, гавкнувся ще того місяця. Дарма, най си побавлять, наостанку. Тут мені випадково трапився на очі підручник болгарської мови, за яким навчався в університеті. А ще з тих часів я вподобав там один дуже цікавий вірш. Тільки тоді я поезії не перекладав, все відкладав на потім, доки в табір не сів. А тут суцільна проза, от і понесло, закрутило. Біографічно поет з погляду рад.літературознавства бездоганний — антифашист, робітник, ще й, здається, в бога не вірив. Розстріляний гітлерівцями за участь у русі Опору. Отже: Никола Вапцаров. Передсмертне.

Що ж, боротьба — безжальна і жорстока. І боротьба, як кажуть, є епічна. Я згину. Інший встане... та й по всьому Тут-бо не важить чиясь окремішність! Розстріл, а за ним — слимак. Усе це зовсім просто і логічно. Та в бурю люту знов з тобою будем ми, Народе мій! Тебе кохають вічно! 1942р.

Ага, ваші додатки до конфіскованих листів (марки, сповіщення, листівочки — усе) повіддавали. За що красненько дякую. Тільки календариків, о жінчини! не кладіть більше, незабаром уже середина року. Так і не знаю, чи отримала мого дописа з Пермі. Там тобі було вкладено вітальний адрес з нагоди —річчя (цілую!). Надійшла мені збілочка Миколи Вінграновського. Пам'ятаєш, був такий поет. Зветься вона "На срібному березі". Вийшов черговий том Тлумачного словника укр.мови. Не забудь викупити. Подивись також, чи нема у книгарнях "Іліади" в перекладі Бориса Тена. Хотів би згодом почитати. Ну, здається, все, через що можна конфіскувати листа, я написав. Цілую міцно. Син.

9/ІУ-79

Учреждение ВС-389 Гр.Смужаница Н.М.

9.04.1979 г. № 44/3-С-18 г.Киев УССР

п.Половинка ул.Щербакова д.72/2 кв. 130

На Ваше письмо в МВД СССР от 17 марта 1979 г., поступившее в наш адрес для рассмотрения, сообщаем, что по отбытии основной меры наказания гр.Марченко В.В. будет этапирован в ссылку, согласно исправительно-трудовому законодательству, на

общих основаниях.

Согласно медицинскому заключению здоровье гр.Марченко В.В. удовлетворительное, вопроса об этапировании его к месту ссылки самолетом и в сопровождении со стороны родственников не возникает.

Начальник учреждения (подпись) Н.В.Хорьков.

Дорогий мій синочку! За листами у різні інстанції все відкладаю лист до тебе, а це ж, мабуть, найголовніше?! Які можуть бути слова, коли ти хворий... Що тут скажеш... Пишу листи, телеграми, ходжу, ходитиму. Думаю, що меншому начальству не треба бути занадто впевненим у деяких діях, які суперечать наявним фактам. За них теж треба відповідати. А то від жорстокості завертілася обертом голова і за категоричними відповідями не бачать брехні. Хворий же, а "согласно медицинскому заключению здоровье гр.Марченко В.В. удовлетворительное", тому, мовляв, все буде згідно исправительно-трудовому законодательству. Але ж у нашому законодавстві є інше, проте про нього я написала прокурору. Не хочу знати, що кому тут не сподобається, але мій син мусить жити, інших кроків у мене не буде. Ти пишеш, синку, що завдаєш мені клопотів, —про що говориш ? Ти у біді, і інших думок у мене немає. Якщо трапляється хоч найменша нагода якусь зовсім мізерію зробити для тебе, і мені вже від того легше на душі. Ось вчора відправила "Ракові шийки" і вже, думаю, щось попаде йому, проте за листами, за візитами і пр. забула знову вкласти зубну щітку, а поклала ж її на видне місце. Ну, твоя мама ніколи зібраністю не відзначалася, а тепер склероз переважає. Господи, допоможи моєму синові! Нехай міцною буде наша надія! Винеси, синку, витримай, видужи! Інших бажань не існує. Лист твій, як завжди, прекрасний. Шкода, що так довго доводиться їх чекати. Вже всім підрахункам і припущенням уривався терпець. Аж раптом — вчора отримую. Водночас і відповідь на мої листи до Міністра і Управління, підписана нач. управління Хорьковым. Я тебе, мій синку, на відстані чую, бачу, знаю, що хочеш спитати. На все відповідь одна, така, як ти хочеш. Ти — мій син, а це і Земля, і Всесвіт, і повітря, і вода, і війна, і зброя, і добро, і зло. Ти — Планета, мій світ, і взагалі — суть. Писати листи мені у тебе треба вчитися і вчитися. Твої листи будь-хто з задоволенням читає, а від моїх можна лише відмахуватися — мама зі своїми нюнями. А проте я все ж покладу тобі в лист дівчаток-моргух, ся побав. За що мій лист тобі не віддали? Та чи хоч один, бо це вже № 65, а там були й більші, ніж оцей. Що тут говорити, коли думки лише одні, а їх не опишеш, бо ними ж так багато цікавиться і, головне, навіть ті, у кого є свої діти, але чомусь кожний думає, що у нього все гаразд, — моє життя найзразковіше, тому маю право і злорадствувати. Мені б оце знову тебе і якнайшвидше побачити, а зараз — то най би вже і через шибку, і по телефону. А хлопці хворі... Захворів Валера — нефритик, був п'яний (!!) Я його не бачила, але дуже про тебе розпитував, вітання передавав. Саша ходить круглий, одутлий, але той від сну і перепоя. Дівчатка його обидві школярки. Наші сусіди Василь і Таля переїхали, отримали 3-кімнатну квартиру на Оболоні. Андрійкові завтра 10 місяців. Вже великий, намагається ходити, але надолужує повзанням і страшенно задоволений, коли самотужки відкриває для себе новий світ. Виповз у коридор (бо ще

при мамі першу кімнату відгородили легкою перегородкою, щоб був прохід і їй не заважали бути біля балкону), до книг і давай деякі витягувати із шафи. Хазяйнує і задоволений, на обличчі посмішка. Я пригадала, як ти колись такий дуже прудко повз по пляжі до Дніпра аби викупатися, любив воду. Або теж виповз на "тераску" і покотився зі сходів, а там Юрка глухий тебе схопив і заніс до розгубленої 20-річної мами. До речі — молода мама. Оксана народила вчора дівчинку. Всі раді. На Паску і на Проводи підемо на могилу в Гатне до бабусі. Друга Паска без неї. Ох і важко! А є ж бабусі живуть до 90 і більше років. З'їла мою маму нервова система, дуже вже вона віддавалася сімейним, хатнім справам. При її оптимістичній, жартівливій натурі, умінню лагодити, контактувати з людьми, вона волею долі (і трохи своєю) була цього контакту позбавлена. Останні роки, то зовсім від усіх відірвана, світ зійшовся на маленькій кухні, дід, Алла, а далі переживання за мене, за тебе.

Отакі повороти моїх думок. Хотілося б "за все сказати, за все переболіти" твоє. А твоїх хвороб стільки, що вільно можна було б добру частину і ворогам нашим віддати. Воно так і станеться.

Дорога моя, рідна дитино!

Міцно обнімаю тебе, незліченно цілую. Так мало і так страшенно довго ще чекати... Цілую. Мама.

Київ. 20/ІУ-79

Пробач, як завжди, не тільки за безглузді листи. Тут 2 моргухи, 3 квіти, 10 марок.

Міністрові внутрішніх справ СРСР тов.Щелокову Н.А. гр-ки Смужаниці Н.М.

Заява

25 червня 1979 року закінчується термін ув'язнення в таборі суворого режиму (Пермська обл., Чусовський р-н, ст.Всесвятська, уст. ВС 389/35) мого сина, Марченка Валерія, 1947 року народження, журналіста. Він був засуджений Київським обласним судом за статтею 62 ч.1 Карного Кодексу УРСР на 6 років таборів суворого режиму і 2 роки заслання. Мій син тяжко хворий. У нього прогресуюча хвороба нирок — нефрит і пов'язані з ним інші хвороби — простатит, холецистит, тяжка форма гіпертонії (в таборі АТ сягав 230/160). Минулого року прийшла ще одна недуга — панкреатит (запалення підшлункової залози). Нефрит виявляється у раптових спалахах хвороби і ускладненнях через погане харчування, недостатності питва, через кліматичні зміни, через фізичне і нервове навантаження. Ув'язнення, зокрема умови в таборі значно вплинули на погіршення стану здоров'я мого сина. В таборі він став інвалідом (має третю групу інвалідності) два-три рази на рік він знаходився в лікарні. При кінці лютого і на початку березня він перебував у Пермській лікарні при УВС 13-57/1, а тепер мають його (так мені сказали) перевести в медчастину при уст. ВС-389/35 (ст. Всесвятська).

Під час 5-тижневого етапу з Києва до табору (в березні-квітні 1978 року) він був на межі смерті. Бували дні, коли він не міг допроситися від конвою води; його часто приміщували в камері з кримінальними злочинцями. Під час цього етапу він захворів на запалення легенів, що викликало ускладнення хвороби нирок; довший час він не мав медичної допомоги і щойно півтора місяця після початку процесу запалення легенів, 15

травня, його примістили в
лікарні.

Турбота за життя сина спонукає мене звернутися до Вас, сподіваючись вияву людської гуманності. Щиро прошу Вас розпорядитися: Призначити спецконвой для супроводження мого сина на місце заслання; скоротити час етапу і транспортувати його літаком; дозволити мені їхати з ним в етапі.

Гарантую оплату всіх пов'язаних з цим коштів.

Мати засудженого Валерія Марченка.

Квітень 1979р.

Начальнику Управления медицинской службы МВД СССР Смужаницы Н.М.,
прож. по адресу: 252111, Киев-111, ул.Щербакова 72/2, кв.130

Заявление

Мой сын, Марченко В.В., 1947 г.рожд., журналист, осужденный Киевским облсудом в 1973 г. по ст.62ч.1 УК УССР к 6-ти годам работ в лагере строгого режима и 2 годам ссылки, отбывает свой срок в ИТУ ВС 389/36 Пермской обл., Чусовского р-на, пос.Кучино. Он находится в крайне тяжелом физическом состоянии. У сына хронический пиелогломерулонефрит, хронический простатит, хронический холецистоангиохолит, почечная гипертензия, с высоким АД (в лагере доходило до 230/160). В лагере он заболел на панкреатит, перенес тяжелый плеврит и воспаление легких, под постоянной угрозой туберкулеза (а может, уже и есть?!). В лагере ему установили группу инвалидности. В каком состоянии он находится в данное время, мне неизвестно.

Убедительно прошу освидетельствовать квалифицированной медицинской комиссией состояние здоровья моего сына—Марченко Валерия; прошу поддержать мое ходатайство перед МВД СССР об освобождении моего сына от изнурительного этапа на место ссылки, который предстоит в близкое время (срок пребывания в лагере заканчивается 25 июня с.г.). Я прошу освободить от конвоя, разрешить мне доставить больного сына к месту ссылки, прошу определить место не с губительными для его жизни климатическими условиями.

С большой надеждой к Вам

Смужаница Н.М.

9/У-79

Министру внутренних дел СССР Смужаницы Н.М.,
прож. по адресу: 252111, Киев-111, ул.Щербакова 72/2, кв.130

Заявление

Обращаюсь к Вам (повторно) с большой материнской просьбой. 25 июня с.г. оканчивается срок пребывания в лагере строгого режима (Пермская обл., Чусовский р-н, пос.Кучино, учр. ВС-389/36) моего сына, Марченко Валерия, 1947 г.рождения, журналиста, осужденного в 1973 году Киевским областным судом к 6-ти годам работ в лагере и 2-м годам ссылки. Сын находится в тяжелом физическом состоянии — у него хронический нефрит, хронический простатит, холецистит, панкреатит, гипертензия с

высоким артериальным давлением, доходившим в лагере до 230/160. Он перенес в конце прошлого года тяжелый плеврити воспаление легких. В каком физическом состоянии он находится в данное время, мне неизвестно, так как более месяца я не получаю из лагеря никаких известий.

Убедительно прошу Вашего распоряжения на пребывание моего сына Марченко Валерия в лагере до конца срока (до 25 июня), а после расконвоирования разрешить мне перевезти его к месту ссылки.

Прошу учесть его болезни и определить место ссылки с более теплыми климатическими условиями, ближе к месту нашего проживания (в один из районов Украины).

Прошу разрешения на дополнительную продуктовую посылку.

С надеждой к Вам

Смужаница Н.М.

9/У. 1979

г.Киев

МВД СССР Гр.Смужаница Н.М.

Главное управление Адрес: г.Киев,

исправительно-трудовых учреждений ул.Щербакова, №6/8-ж-4622 72/2, кв.130

17.05-79 г. г.Москва

Ваше заявление, адресованное в Прокуратуру СССР, направлено на рассмотрение в УИТУ УВД Пермского облисполкома, откуда Вы получите ответ.

Начальник отдела (подпись) Е.В.Анастасов

Учреждение ВС-389/35 г.Киев, ул.Щербакова,

28.05.1979 г. . д.72/2, кв.130

Н С-4 п.Центральный гр.Смужанице Н.М.

В ответ на Ваше письмо сообщаем, что осужденный Марченко В. этапирован из нашего учреждения в учреждение ИЗ-57/1 г.Пермь Начальник учреждения ВС-389/35 (подпись) Н.М.Осин

Исп.т.Р.Минахметова

Учреждение ВС-389 Гр.Смужаница Н.М.

28.05.1979 г. г.Киев, ул.Щербакова,

№ 44/8-С-20 п.Половинка Д.72/2, кв.130

Ваше заявление, адресованное в Прокуратуру СССР и поступившее из ГУИТУ МВД СССР, по вопросу направления гр.Марченко В.В. в ссылку, рассмотрено.

Разъясняю, что на аналогичное заявление Вам был дан ответ за нашим № 44/3-С-18 от 9 апреля 1979 г., в котором в частности указывалось, что гр.Марченко В.В. будет направлен в ссылку согласно требований исправительно-трудового законодательства.

Вопроса об этапировании его к месту ссылки самолетом не возникает.

Начальник учреждения ВС-389 (подпись) Н.В.Хорьков

вх.С-20

МВД СССР гр.Смужанице Н.М.

Главное управление Адрес: г.Киев,
исправительно-трудовых учреждений ул.Щербакова, N 6/8-Ж-5093 30.05.79 г. 72/2,
кв.130

г.Москва

Ваше заявление, адресованное в МВД СССР, направлено на рассмотрение в УИТУ
Пермского облисполкома, откуда Вы получите ответ.

Начальник отдела (подпись) Е.В.Анастасов

Учреждение ВС-389 Гр.Смужаница Н.М. 252111,

7.06.1979 г. г.Киев, ул.Щербакова,

№ 44/4-С-22 п.Половинка 72/2, кв.130

На Ваше заявление от 28 мая 1979 года сообщаем, что Ваш сын, осужденный
Марченко В.В. из учреждения ВС-389/35 выбыл для отбывания дополнительной меры
наказания — ссылки.

Зам.начальника учреждения (подпись) Н.В.Хорьков

вх.С-22

Учреждение ВС-389 Гр.Смужаница Н.М.

7.06.1979 г. 252111, г.Киев,

№ 44/2-С-23 ул.Щербакова,

п.Половинка 72/2, кв.130

Гр-ке Смужаница Н.М. г.Киев, ул.Щербакова, д.72/2, кв.130 Ваше заявление по
вопросу направления осужденного Марченко В.В. в ссылку, поступившее в наш адрес
из ГУИТУ МВД СССР, рассмотрено.

Сообщаем, что Марченко обследован врачами-специалистами, состояние его
здоровья удовлетворительное.

В настоящее время Ваш сын направлен для отбывания дополнительного наказания
в виде ссылки.

Зам.начальника учреждения (подпись) Н.В.Хорьков

вх.С-23

Киев 3 Щербакова 72/2. кв.130 Смужаница Ваш сын убыл распоряжение МВД
Каракалпакской АССР отбывая дополнительные меры наказания. Нач .учр .Хорьков

Половинка Пермской 1801 21 6 1417

Министерство внутренних дел СССР* Министру (Щелокову) Убедительно прошу
сообщить место пребывания тяжело больного сына Марченко Валерия отбывшего срок
заключения 25 июня учреждении ВС 389/35 Пермской Чусовского. На мой запрос из
учреждения 389 сообщили сын направлен для дальнейшего отбывания наказания
Каракалпакскую АССР а оттуда пришел отрицательный ответ.

Смужаница Н.М.

252111, Киев-111. ул.Щербакова 72/2. кв.130 1 ЗЛ/И.79 г.

Копия— 103861 ГСП Москва, К-104. Большая Бронная № 23, Начальнику ГУИТУ
МВД СССР

* Телеграмми з оплаченими відповідями. Відповіді отримала після Валериної

поштівки.

Генеральному Прокурору СССР Смужаницы Н.М.

прож.в г.Киеве, ул.Щербакова, 72/2, кв.130

25 июня с.г. закончился срок заключения моего сына, Марченко Валерия, осужденного по ст.62 ч.1 УК УССР. Он отбывал наказание в учреждении ВС 389/35 Чусовского района Пермской области. Сын очень тяжело болен, в связи с чем постоянно находился в больницах. Я неоднократно обращалась с заявлениями о его досрочном освобождении, но мои просьбы оставлены без последствий. Начиная с прошлого года я писала заявления и в КГБ, и в МВД, и на Ваше имя об освобождении сына от изнурительного длительного этапа на ссылку, об ускоренной доставке к месту ссылки, но дублировался ответ начальника учреждения 389 из Чусовского р-на о том, что сын будет этапирован согласно советскому законодательству.

Каким законодательством можно объяснить то, что мой сын вот уже 19 дней должен быть освобожден от конвоя, а о нем ничего не известно. Знаю, что он отправлен в Каракалпакскую АССР, но там не значится. На три мои заявления на имя Министра внутренних дел с просьбой сообщить место нахождения тяжело больного сына ни одного ответа не последовало.

Прошу Вашего вмешательства, прошу напомнить органам внутренних дел, что Марченко Валерий с 25 июня должен быть расконвоирован и, наконец, я должна знать, где он находится.

С надеждой

Смужаница Н.М.

13 июля 1979 г.

МВД СССР Гр.Смужаница Н.М. 252111.

Главное управление г.Киев, ул.Щербакова,

исправительно-трудовых 72/2 кв 130 учреждений N 6/8-Ж-6513 от 6.7.79 г.Москва

Ваше заявление, адресованное в МВД СССР, рассмотрено. Сообщается, что по отбытии срока наказания в ИТУ, Марченко направлен в ссылку в Актыбинскую область.

Начальник отдела (подпись) Анастасов

Мимо, добридень!

Нарешті доїхав, хай би їм трясця моїм вихователям. Надішли 100 крб. і чекай листа. Цілую.

9. ¥11. 79

Управление внутренних дел Гр.Смужаница Н.М.

исполкома Актыбинского 252111, г.Киев,

областного совета ул.Щербакова,

народных депутатов 72/2, кв.130

2 августа 1979 г.

№ 19/11-1151 г.Актыбинск

Ваш сын Марченко Валерий Вениаминович отбывает ссылку в Актыбинской

області, Уилском районі, пос.Саралжин и работает по месту жительства.

И.о.начальника 5 отдела УВД

Актюбинского облисполкома (подпись) АН.Белоусов

Останній рік у таборі суворого режиму — ВС 389/35 та ВС 389/36. Безмірні тривоги... Тривоги і надії. Ослабленого табірними умовами Валерія відправили в обласну тюремну лікарню — м.Перм, учреждение ИЗ-57/1. Не дочекавшись дозволу на побачення, я вилетіла до Пермі. Добилася до головного лікаря, потім до начальника тюрми, дозволили 40-хвилинне побачення з сином через скло, а розмову по телефону. Прийняли передачу продуктів не за списком дозволених. Знову зустрілася з начальником тюрми (Волощенко), просила клопотання про звільнення Марченка у зв'язку з хворобою від дальшого відбування покарання.

Відповів, що Валерій не в'язень цієї тюрми і клопотати про нього він не має права. Знову етап до зони... Аж і до відправки на заслання заяви, листи, прохання, волення матері про звільнення від етапу, від зтяжнього етапу, про транспортування літаком, про дозвіл на мій супровід хворого сина, про визначення місця заслання з кращими кліматичними умовами. На все однозначні відповіді — відмова, а на заяви сповістити про місце знаходження сина в період довгого транспортування його — мовчанка.

Червень — початок липня злочинно-виснажливий етап, під час якого постійна боротьба Валерія за дотримання конвоем елементарної законності, за свій статус політичного в'язня і відповідного ставлення до себе і таких як він. У спекотні липневі дні його возили до місця призначення битими дорогами Актюбинських степів. У порожньому автофургоні його грудкою кидано з кутка в куток, відбиваючи хворі нирки, а в Уїлі (райцентрі) тиждень протримали без їжі в камері попереднього ув'язнення. А далі під палючим казахстанським сонцем мотоциклом доставили в с.Саралжин на 2 роки роботи в радгоспі. Вкрай виснаженим, ледь стоячим на ногах, побачила Валерія Валентина Пайлодзе — дисидентка з Грузії, и минулому регент Тбіліського церковного хору, жінка моїх років. "Будинок для приїжджих" — розвалена будівля стала домівкою для двох страдників.

Директору

Уилского сепьхозобъединения Марченко Валерия Вениаминовича, 1947 г.р., холост,

беспартийный окончил филологический факультет Киевского госуниверситета
Заявление

Прошу трудоустроить меня в вашем совхозе, учитывая мое образование, а также слабое состояние здоровья.

К заявлению прилагаю выписку из истории болезни. 1Л/1И-79 (подпись)

З МОГО ЛИСТА ДО ВЯЧЕСЛАВА ЧОРНОВОЛА

...В таборі я останні чотири місяці воював за медичну допомогу, тому аж до виїзду перебував у лікарнях, зрідка повертаючись на 36 зону. Вони там припинили лікувати майже зовсім. Хворого на уремію Баранаускаса три тижні тримали в центральній лікарні ИТУ ВС 389 на Всесвятській без вжиття необхідних заходів. Двічі

напівпритомного возили у воронку від центральної лікарні до залізниці. Потім нарешті відправили, а в Пермі вкинули до звичайної тюремної камери і майже три дні він не виводив катетером сечу (в нього аденома простати). Помер після операції.

Десь за два місяці до кінця терміну я звернувся до міністра В. С Щолокова з проханням, зважаючи на стан здоров'я, надати спецконвой і везти мене як хворого. Тиждень через два в лікарню прибіг оперок лейтенант Бабаджішвілі і став теревенити про сяке-таке, а наприкінці сказав, що "буцімто" мені дозволили їхати на заслання навіть без спецконвою, а лише відмічаючися на вузлових станціях у міліціях. Я так і не збагнув, навіщо їм здалася та комедія. Після цього мене ще 20 травня повезли з Всесвятської ц/л до Пермської ц/л, де я поскаржився медкомісії вільних лікарів на свої болячки. Ті дружньо кивали головами, що стан кепський, і сказали, що дадуть відповідні вказівки. З Пермі 5 червня мене смикнули назад на Всесвятську, а, якщо врахувати, що потягом туди їхати понад добу, у вагоні до туалету випроситися неможливо — при моїх нирках це була ще та дорога. І 5 червня мене несподівано викликають з лікарняної палати на етап, з речами. Знаючи про пристрасть перевихователів колекціонувати мої переклади, я тут таки запечатав у конверт на ім'я Прокурора УРСР Глуха переклад оповідання Едгара По "Маска червоної смерти" і в доданій при цьому заяві попросив перевірити на предмет: антирадянського змісту, умовностей та відомостей, що не підлягають оголошенню. Відповіді чекаю досі. Видно, нелегко в оповіданні, написаному 1840 року, відшукати антирадянський зміст. Десь за останні півроку мого терміну в мене послідовно вилучали такі переклади: "Декларація незалежності" Томаса Джеферсона (ХУШвік!), 10 розділів повісти Джерома К. Джерома "Троє в одному човні, не кажучи про собаку", оповідання австралійських письменників кінця XIX — початку XX ст. — зо два друкованих аркуші, поезію Едгара Лі Мастерса, а про тенденційні виписки з Кодексу постанов Верховної Ради, просто художньої л-ри нема що й казати. З тріумфом вилучалося.

Ну, так ось 15 червня, "отчуждив" ще пару останніх копій заяв до прокуратури, мене, як орлятка з пісні про Каховку, повели на станцію. Домогтися оголошення згідно з їхніх же інструкцій, куди мене етапують, — було справою безнадійною. Дали підписати довідку про звільнення й — у воронок. Режим — капітан Кузнецов, коли мене гнали бігом до потяга, кричав: "Встигнеш, Марченко. Бути тобі у Ташкенті". Він повторив це двічі й реготав. Поза сумнівом, він умисне приховував пункт призначення. На той потяг я не встиг, хоч і біг з важкою валізою підштовхуваний намордником вихователівської вівчарки. Вочевидь, якісь ц.у. (ценные указания) щодо мене було таки дано. Бо наступного дня метушилися, заздалегідь готуючи мене в дорогу. Перевдягли в новий зеківський мундир. Хотіли забрати теплий бушлат, який пролежав 6 літ на складі, але я сказав, що чинитиму опір по всьому етапу, і вони не забрали. Бачили б, скільки жалю було в очах капітана Сидякова, коли він пускав з рук той бушлат. Річ певна, вони б забрали його, не мигнувши оком, якби їм не залежало, щоб я повадився смирененько.

Отже, стою я на вахті, чекаю вірного друга-воронка, коли мене 11* 5-18 327

виводять поза браму і садовлять до кабіни вантажного самоскида. Там таки в кабіні прапорщик Осипов каже мені, щоб я був розсудливим і не пручався, бо в них і наручники і зброя — "і ракети з собаками", додав я. Везли мене три перевихователі: прапорщик Осипов, лейтенант Бабаджішвілі і ще старший лейтенант, наскільки я зрозумів, з сусідньої 10 зони, де сидять побутовики суворого режиму. Отже, я опинився в серединці, у золотій кабінці. Очолював конвой лейтенант Бабаджішвілі — найдурніший з грузинів і найбрехливіший з міліціонерів. Сідали ми на свердловській потяг на ст. Половинка, окреме купе, де мене напували чаєм з кондвиробами. Я не пручався, бо в них собаки з ракетами. Ніч їхав по-людськи і вже був надумав, що поїзд розрядки виїхав на Уральську колію. Бабаджішвілі докладно відповідав на кожне моє запитання, задля більшої щирости час від часу торкаючи мене за плече. Місцем мого заслання (єдине що я йому повірив) він назвав Красноярськ у Сибіру. Цю помилку щодо єдиного випадку правдивості представника табірної адміністрації я мусив виправити через кілька днів, коли солдат конвою прочитав мені з етапної справи про направлення у розпорядження Актюбінського управління ВС Казахської РСР. Отже, ніч до Свердловська я їхав у нормальному купе нормального потягу, супроводжуваний трьома громадянами начальниками в цивільному. В міліції на залізничному вокзалі Бабаджішвілі зненацька закоцав мене у кайдани і в такому вигляді завіз і здав до Свердловського СІЗО. Тримали мене і по інших пересильних тюрмах окремо. На етапі у вагонах кілька разів садовими мене з іншими в'язнями. Досить неприємне товариство двох божевільних (етап Челябінськ-Оренбург), при чому начальник конвою висловився: — Пропагандист ? Ну, так ось, можеш їх пропагувати. Були ексцеси і під час обшуків у дорозі. Одному сержантові сподобалися японські стерео, й він запропонував їх подарувати. Коли я відмовився, сказав, що "тепер ти в мене вийдеш до туалету". І справді не виводив. Тобто раз були вивели, ще потяг стояв у Свердловську на станції, і вже до Челябінська, як інші не просилися, ані-ані. Я посилався на хворі нирки, а він відмовив мені у зв'язку з тим, що на особистій справі немає жадних позначок про хворобу. Дійсно, у графі "состояние здоровья" стояло — "благополучное". Це мені теперішня головлікар ц/п ИТУ ВС 389 Роза Мінахметова вписала. Я ж кажу, в таборі зараз зовсім не лікуватимуть. Хворого на інфекційний гепатит Тараховича, всього жовтого, не відгодувавши, вже не кажу про якісь пристойні ліки, хотіли виписувати на "труд — по физическим показаниям". Допоміг написати йому заяву до медвідділу в Пермь, так трохи затримали в лікарні, але Мінахметова навіть відмовляла в пакунку.

Маршрут мій Свердловськ — Челябінськ — Оренбург — Актюбінськ забрав загалом 20 днів. В Оренбурзі раптом наголо підстригли, хоч залишалося буквально кілька годин до дня викінчення табірної терміну. Поводилися брутально — трохи-трохи на набили, коли почав вимагати, щоб не хапали і не штурхали в спину. Я поводився спокійно і підстав для пресу не давав жодних. Як виявилось, вони в той день лупцювали групу етапованих рецидивістів, ну й ще ходили під враженням. На мою скаргу наступного дня викликав підполковник, нач-к СІЗО і запевнив, що за брутальну поведінку винні понесуть відповідальність, а чому поголено, з'ясує. З'ясовує понині. В Актюбінську

запхали в камеру, де було душ 70 на 50 спальних місць, з вошами та клопами. Мені це якось зразу не сподобалось, і я тут-таки написав заяву до чергового офіцера з проханням про людські умови утримання. Мене негайно вивели з камери і завели до нього в кімнату. Мало не відлупцював, звідки маю нахабство "качать" права. З бігом часу трохи витверезився і побалакав по-українському. Виявивши, що я за відомством КГБ, почав влаштовувати мене до кращої камери. Вибір був не густий: педерастів, скривджених, недолітків та рецидивістів. Мусили спинитися на останньому варіанті. Особливо небезпечні карні злочинці попервах віри мені не поїняли. Їх здивувало в моїй розповіді: що наша зона має менше сотні зеків — "ти брешеш, менти ніколи не триматимуть табору собі на збитки"; що був зодягнений у неношені зеківські шати та черевики — "Ти чому весь у новому?", ще якісь звичні для нас дрібниці, які їм видалися підозрілими. Велоса до того, щоб викидати мене з камери, як стукача, з відповідним розголошенням по тюрмі, але зумів переконати, що це помилка. Взагалі з ними було цікаво, бо попожив у авторитетів цілої тюрми. Їх відверто боялося тюремне начальство. З Актюбінську везли до містечка Уїл (250 км) у воронку, вибиваючи наостанку нирки. До Саралжина, за 50 км від райцентру, мене вивезли вже на мотоциклі, звісно, не питаючи мого бажання. Актюбінськ — 250 км — Саралжин — 50 км — Уїл. Тут мною опікується дільничий майор і не дуже шарпає, мабуть, тому, що не має знайомих йому підстав: я не п'ю, ходжу до праці, чемний у розмовах з ним. Щоправда, на роботу став виганяти наступного дня. В заяві на ім'я голови радгоспу я клопотався, щоб "працевлаштували" згідно стану здоров'я та освіти. Маю місце слюсаря-складальника сільгосптехніки = Валерій Марченко.

Жовтень 1979

Приложение № 4

к приказу МВД N 0216-1961

Подписка

об ознакомлении выселенного с его обязанностями в местах поселения и об ответственности, предусмотренной ст.4 Указа Президиума Верх.Совета КазССР от 6Л/И 1961

...в течении 3-х суток устно или письменно сообщать в орган милиции об изменении места работы или жительства в пределах административного района; не отлучаться без органов милиции из населенного пункта постоянного места жительства на срок свыше 3-х суток.

ще навесні надіслав Вам для перевірки? Якщо цей твір, написаний 1840 року, містить будь-які ворожі щодо існуючого в СРСР державного або суспільно-політичного устрою висловлювання, я його офіційно засуджу, щоб не бути більше покараним. Я не встиг піддати осудові також конфісковані переклади: повість Джером Джерома "Троє в одному човні", "Деклярацію незалежності" Томаса Джефферсона, оповідання австралійських письменників XIX — XX сторіч, поезію Едгара Лі Мастерса, бо очікував, що для цього мені буде надано шпальти якоїсь міліціонерської газети.

З повагою до працівників прокуратури.

В.Марченко

Жовтень 1979

Прокуратура УРСР, заступник начальника по нагляду за слідством у органах держбезпеки, старший радник юстиції П.Аржанов 1 листопада 1979 року відповів на цю заяву:

(Переклад з російської) "Повідомляємо, що на всі Ваші скарги і заяви прокуратура УРСР своєчасно скеровувала відповіді в установу ВС 389. Перекладів творів прокуратура УРСР не отримала".

Міністрові зв'язку СРСР Заява

Звертаю Вашу увагу на тривожне становище з доставкою та відправленням закордонної кореспонденції. На протязі півроку мого регулярного листування я не одержав і половини повідомлень, які я постійно приклеюю до конвертів. Якщо мої листи до Роттердаму раніше йшли, скажімо, 7-10 днів, то тепер коло 20. Бандероля з Франції йшла майже два місяці. Щоб уникнути інфаркту, який неминуче спіткає Вас від повідомлення про перлюстрацію моєї кореспонденції, я краще про це мовчатиму. Повідомлю лише, що з листів постійно зникають залучники, такі, як листівки, сувеніри. Це трапилося вже з трьома листами до мене.

Якщо ж взяти до уваги, що про такі самі випадки інформують і друзі, які живуть в різних кінцях Радянського Союзу, то картина виходить доволі симптоматична. Але це про речі, так би мовити, далекі від Вас. А тепер про такі, що стосуються Вас безпосередньо.

Я спрямовував до Вас листа з проханням задовольнити моє бажання передплатити журнал "Америка" 28 вересня ц.р. (квитанція ч.55). Відповіді я досі, на жаль, не отримав. Відчуваючи вороже до мене ставлення особи, яка напевне опікується моїм закордонним

Прокурору УРСР ГЛУХУ

Заява

За тривалий час перебування в ВТУ на Уралі я неодноразово звертався до Вас з заявами та скаргами, так і не діставши на них Вашої відповіді. Зараз, перебуваючи на засланні, я хотів би все таки дізнатись:

1. Яка доля моєї заяви від січня ц.р. про незадовільне медобслуговування у ВТУ ВС 389 і чому Ви не вручили її за призначенням моєму адвокату Нужненку І.В.? Якщо Ви збираєтесь повідомити мене, що пересиланням кореспонденцій не займаєтесь, то нагадую Вам, що впродовж шести років усі без винятку мої заяви про порушення радянської законності Ви пересилали в прокуратуру РРФСР, ГУ ВТУ.

2. Чому Ви, щоб переконатись у наклепницькому характері моїх писань, не спитали, як я просив матір, котра взимку побувала в Пермі, порозмовляти з тамтешніми медиками, і вони давали їй запевнення про моє подальше лікування, ті самі, що й мені? Всі їхні призначення були свідомо переписані адміністрацією ВТУ ВС 389.

3. Чому Ви не втрутились і не покарали представників адміністрації, що брутально порушили на шкоду моєму здоров'ю (я після цього тяжко захворів) приписи лікарів з

пермського медуправління УВС у березні ц.р.?

4. Чи відомо Вам, що заяви до прокуратури (всупереч Виправно-трудовому кодексу РСФСР) в ВТУ ВС 389 переглядаються або конфіскуються?

5. Яка доля перекладу новели "Маска червоної смерти" Едгара По, що його я, рятуючи від вандалізму вихователів із ВТУ ВС 389/35,

330

листуванням, я у супроводі до двох своїх листів до Федеральної Республіки Німеччини додав заяви на Ваше ім'я (ч.42 від 22 жовтня та ч.67 від 30 жовтня), щоб доручення листів адресатами було взято під контроль. І на це у відповідь також мовчанка, якщо не гробова, то у всякому разі підозріла. Я відкидаю від себе думку, що, можливо, до міністерства зв'язку прокрався шкідник, який навмисне порушує святі радянські закони?

Оскільки я просив Рут Вальтер (ФРН) після отримання листа телеграфувати, а телеграми все ще немає, не тяжко зробити висновок: він не дійшов. Прошу в такому разі повернути мені гроші за один рекомендований лист Катерині Горбач (квитанція ч. 18 від 17 вересня), який не був вручений адресатові, а також за три рекомендовані листи до Рут Вальтер (ч. 11 від 8 вересня, ч.26 від 25 жовтня, ч.66 від 30 жовтня).

Прошу також повідомити, з якої причини до мене не доходять листи від Горбач Катерини (ФРН), Мешенер І. (Ізраїль) та інших, довжелезний список яких Вам подасть товариш, що нехтує ст. 56 Конституції СРСР: "Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов та телеграфних повідомлень охороняється законом".

Прошу повідомити, чи оплатять згідно з постановами міжнародних конвенцій моїм друзям їхні "загублені" листи? Те, що листи постійно не доходять до адресата, можуть потвердити: Дж.Бакс. Г.Реннер, А.Г.Горбач та інші, що писали до мене протягом останніх років.

Чекаю на ясну відповідь та оплату за листи, що не дійшли.

В.Марченко.

12 грудня 1979.

Мамусю, добридень! Нині снився мені сон, що я в Києві на волі. А я ось опинився в степу безкраїм за Уралом, у Казахстані. Поки ще не оговтався від голодного етепу і вибиваючої нирки дороги, але все вже в минулому. Надіслав одразу тобі телеграму, сподіваючись, що гроші хутко надійдуть. Але, кажуть, що навіть телеграфом тут можна чекати тиждень. Я не голодний, бо приїхав, так би мовити, на готовеньке. Тут уже мешкала одна старшого віку жінка, і отже був нагодований сиром та парним молоком. Ввечері слухав прегарний солоспів по-грузинському "Аве Марія". Я вдягся у чорний Вас. Ів. пуловер та ті свої чорні штани, які привіз із Києва і які пролежали 6 років у речах на складі. Походжаю собі — лисий пан у чорному. Постригли й сфотографували анатемські за 7 годин до звільнення на етапі в Оренбурзі. Дарма. Тут по-напівпустельному гаряче, але вода с. Мешкаю в робітничому гуртожитку на дві кімнати. Робітники тимчасово роз'їхалися по навколишніх аулах — розбудовують заводи. Поки не повернулись, шукаю кімнату, але в Саралжині із житлом важко.

Робота якась з підійманням тягарів, я щиро подякував за працевлаштування і утримався від негайної згоди. М'яса, масла, молока ніби є доволі. Садовини та овочів бракує, але, доклавши зусиль, знайти можна. Тепер щодо твого приїзду. Наскільки пам'ятаю розклад, літаки Київ-Актюбінськ літають по четвергах та неділях. З Актюбінська до Уїла також літають щодня, ходить автобус — відстань 250 км забирає десь 5 годин. Позаяк автобус іде через мій "совхоз Саралжин", далі на Уїл ще 50 км, можна їхати сюди і автобусом. Але я волів би тебе обов'язково зустріти, а це можливо лише в Уїлі, бо до області мене не відпустять. Отже, більш доцільний маршрут авіа: Київ-Актюбінськ — Уїл. Попередньо даси мені телеграму, а чи зателефонуй прямо до мого начальника й опікуна — місцевого дільничного уповноваженого майора міліції Алишева.

Але тут дуже довго треба чекати доки з'єднають. Гуртожиток, де я мешкаю, в одному приміщенні з поліклінікою, навпроти будинок дільничного. Дуже легко знаходити. Що привезти ? Пару літніх сорочок, одну з довгими рукавами, пристойні штани, туфлі і джемпер, картузик-кепі (57 розмір) літній. Решту речей варто надсилати пакунком. Зараз-бо жарко і нема сенсу везти повний гардероб. Крім того, тут при наявності грошей можна придбати все, що треба. Мені конче потрібні також: українсько— або російсько-англійський словник, прилад на гоління (у нас колись були добрі англійські леза), сонцезахисні окуляри, пр.шкарпетки, "Спідола" з новими батарейками. З харчів варто брати лише мед, якісь калорійні консерви. Надішли пакунок з сушеною смородиною, ще чимось, що не розтануло б і не зіпсувалося в дорозі. Не варто тягти на собі, обливаючись потом, щоб, зрештою, викинути в сміття. Якщо будемо в Уїлі, там на базарі купимо всілякої зеленини. Одержавши гроші, спробую зателефонувати. З собою грошей візьми більше, але поклади на акредитив. Поки що все. Міцно цілую. Син

11/¥11-79

P.S. Захопи моргух, без них жити не годен. Я — філокартист. Милуюся, дивуюся. Тут мені нарадили рецепт антинефритичний, то надішли в пакунку сельдерей, кукурузяне волосся, книжку Попова "Лікарські рослини", пустирник.

Добридень, тітонько!

Надіюсь усе таки, що незабаром одержуватиму від вас листи не з Києва. Отже, писатиму зараз не багато і без багатослів'я. Мабуть, уникаючи галасу, вони тебе випустять і заживеш собі спокійненько. Ну, про тебе довідатися сподіваюся з твоїх листів, адже нам, родичам, не чинитимуть перепон у листуванні. А хто мені писав і скільки до табору з-за кордону, я не уявляю, бо жоден лист так і не одержав. Згадуючи про всемогутність цензури, я завжди цитую Глібова "така, бач, є у неї сила". Всі мамині пакунки та бандеролі вихователі мені не дали, тільки от і того, що встромили перед самим етапом бандерольку з тютюном з Голландії. Дивно аж, де в зовсім незнайомих людей береться стільки співчуття, турботи. Ну, я зараз сам матиму змогу подякувати кожному зокрема. Тимчасом подякуй за святого Валентина та інші релігійні і просто стерео-видівки, які стали мені дуже в пригоді. Щоправда, пай хлопчиком я так і не

став, але це надавало змогу для морального та фізичного вдосконалення. Лю Сінґ, китайський письменник, сказав: "лише скуштувавши голод, поневіряння, нестатки, людина може перевірити себе на своє покликання". Ще, дивись, тут японським дзен буддизмом зацікавлюсь.

А поки ти мені надішли цінним листом або бандеролею 20 закордонних авіа-конвертів та сповіщень. Можна би і новин трохи, адже я не уявляю, що з вами діється. Цілую персонально, а також дідика й Андрійка.

Валерій.

Потрібно мені 2 книжечки "Страшних оповідок", 5 книжок "Мерців" *.

Добридень, мамо! У мене все добре. Тут уже похолоднішало, й ми почали наніч гріти грубу. Досить "марудна робота", тим більше, коли до того нема ніякісінької охоти. Але пристосовуєшся. Як бачиш, ще не перейшли до нового приміщення. Казахстанські темпи, казахські прожекти. Очевидно, треба поміркувати про зимовий одяг. Необхідна мені тепла білизна й вовняні шкарпетки — по 2 пари, теплі рукавиці (шкіряні маю з табору), кожух. Теплих черевиків не надсилай з огляду на те, що маю утеплені

* Валерієві переклади з азербайджанської.

німецькі чоботи. Більше, здається, нічого. Принаймні, уявляючи себе серед степу широкого, не бачу більше чогось надто потрібного. Надісланої куртки я ще не вдягав, але зеленого светра доводиться носити. Взагалі, нуднувато. Ти передплати собі "Літературну Україну", "Вітчизну", "Всесвіт". Може, там трапиться щось цікаве, а я не знатиму. Тут бачу бозна-як з доставкою, через те не зважуюсь ще передплатити. Та чекаю відповіді на скаргу про передплату з міністерства зв'язку. Привітала мене голландочка й пише, що надішле в подарунок на день народження словник та якесь щось. Я в першому листі до неї мимохідь обмовився, що не маю, то оце така реакція. У деяких жінок є інтуїтивний материнський синдром, як я це називаю. Читати за написаним невимовлене. Ту здатність я зустрічаю втретє: у тебе, п. Анни-Галі й ось цієї дівчини. Вона раз по раз питає про мої бажання, просто розчулюючи своєю турботою. Я можу порівнювати і розрізняю: дружні наміри та піклування. Бо ось з Гьоттінгену отримав листи так само теплі, зичливі, але в неї увага жагуча чи що. Ти, потятко, мене не витлумач у бік матримоніальний, не до того я веду. Просто зворушили мене і п. Анна-Галя Біблією (це теж реакція на мій лист з табору, я згадав), і ось Джеккі Бакс. Написав мені один табірний приятель, двадцятип'ятирічник Степан Сорока, що влітку 1978 року заходив до нас додому, а потім ще раз й усе не заставав. А він просто бажав зайти по-людськи побалакати. Я ж тобі розповідав, які в нас у таборі були взаємини між приятелями — найщиріші. Отже, коли він збереться знову, а це може статись аж навесні, так ти ото пам'ятай, як священник у Віктора Гюґо віддав каторжникові милостиню останні 20 су.

Від В. С. * вітання.

7/X-79

Валерій

Надішли марок за 6 коп. ще.

Тітонько, добридень! У моєму засланицькому житті особливих зрушень нема. Працюю, не перенапружуючись, щоб не попсувати техніки, бо потім відповідай за неї. Поглинаю всю мамину смакоту, аки кит Йону. Одержав пакунок із цукерками, поб.папером, бинтом, чорнилом, трошки протікало, але в церату. Знимки з ательє також надійшли — усьо о'кей. Печиво, яке вона

* Валентина Серафимівна Пайлодзе

надсилала на день народження не зіпсувалося, а покришилося. Сушених яблук мені поки що не треба, бо не зварили надісланих раніше. П'ю молоко, каву, чай, було чимало кавунів, динь. Я писав, що Нійола Садунайте надіслала пакунок. А це знову та ще гроші. Ну, гроші я Симчиченкам переслав, а ласощі та супові пакети, звісно, їмо удвох з особливо небезпечною жінкою із православних. Нам те на руку ковінька, бо довго возитися з готуванням їжі не треба. На пакуночках та пакетиках повно всіляких порад рекомендацій по-німецькому, а я в тому ні бум-бум. Виручає батько-інстинкт і розвинене в таборі відчуття голоду. Читаю: dosierung, ага — доза, тобто, грамулічка; Бег/иоМег, (це — не написано, я к приміру) — знатьця, не жери одразу багато. І т.д. і т.п. Пише мені Іван, Ірина Калинець, Глузман, Зенко, данка з Голландії, якої не бачив, але почеревиною відчуваю —симпатична, інші. Читаю з приємністю, бо кожен якусь цікаву подробичку повідомляє. Від п. Анни-Галі поки що одержав поштівочку, але вони усі пишуть неправильну адресу. Я вже писав, проте щось не звертають уваги. Тітонько, у кума твого погані справи. Туберкульоз пішов по всьому організму: і легені, і хребет, і урологію. Його зараз збираються викидати з лікарні, позаяк завершується 9-й місяць, а це значило б 2 групу інвалідності. Товариші не дрімають і женуть симулянта, майже за Гашеком, виробляти матеріальні цінності. Сама розумієш, стільки часу не працюючи, з грошима в нього на нулі. Через це моє прохання залишається в силі, надішли йому мою синю вовняну безрукавку. Було б добре, якби ти від щедрот своїх гахнула йому 50 крб. А потім подивися, що мама мені збирає, і на кшталт того всілякої сушні йому надішли: петрушки, укропу, шипшини, родзинок, яблук. Рятуючись від сухот, він пігулками зовсім надсадив печінку. Оце буде справжнєє кумівство та й у мене за нього менше серце болітиме. Одержав 43 крб. зарплатні. Я вже, здається, про це писав ? Чому не надсилаєш мені чаю ? Я чекаю, чекаю, а його, як Карася, "все нема та й нема". На нове місце ще не перейшли. А погода знову тепла. Так що ходжу в костюмі. Якось у гурті тутешніх учителів стоя пояснював, що В. С. із Тбілісі, регентка хору, особа духовного звання. А один брат-казах, видать, математик стояв, слухав, відтак питає: "А вона на духових інструментах грає?" Щойно приніс їй води, вона подякувала: "Вай-мей! Какая холодная прятная вада!" Я підійшов до її ліжка і ляскаючи в долоні, став примовляти: "Пэй до дна, пэй до дна!", а потім наче Кіса Вороб'янінов на великій грузинській дорозі, зробив кілька стрімких па із лезгінки. Небіж, онук, брат.

I5/X-79

Добридень, мамусю!

Ну, от прийшов до Казахстану багрянний жовтень. Передусім, Валентина Серафимівна передає палке вітання, каже, що ти їй дуже сподобалась. Як поїхала в

Київ, вона тебе постійно згадує. Без балди, тобто, чесно, як кажуть кримінальники. Вона напосідається на місцеве начальство, вимагаючи дозволу про звільнення, власне, довідки. Я проводив звідси уже всіх осінніх птахів, а от з нею розпрощатись не дають. Вона має, якщо пам'ятаєш, купу всяких заліків — за етапи та ще там, а в районі це не рахують. От і виходить, що кінець терміну не дзвонив їй, хоч уже й пора. Радять звертатися вище, а поки з Актюбінська її справу для відповіді передали в суд. Ото таке.

Про побут. Мешкаю на старому місці. Палили декілька разів грубу, і В. С., яка спершу дзюбала мене в тім'ячко, що холодно, стала вимагати, щоб спали при відчиненій кватирці, бо жарко. Піч справді була гаряченна від півтора-двох відер вугілля. У ці дні я вже остаточно перейшов до неї в кімнату. Занесли стіл, який зараз заставлений всілякими припасами, на ньому ж їм. Поштою надійшла електроплитка (6 крб.), і я все варю на ній. Посуд тепер не маститься сажею, як було на кєрогазі. А це купив ще електронагрівач, і, взагалі, краса. Гріє, як оглашений. Зараз роблю експеримент: ввімкнув нагрівач і напалив грубу. З німецькими зупами для мене перестала існувати проблема обіду. В киплячу воду вкидаю вмістиме пакету й за 6, 12, 24 хвилини маю запашну і смачну страву. Вони, справді, добрі, я ще туди зеленини накидаю і — "готово, парус розпустили". Маю кілька пачок какао, якесь вітамінізоване нім. "Какао-експрес" оте "Мокафіно", що не знаю, як уживати, а п'ю гляючи небезпеці у вічі — раптом то неофашистська ідеологічна отрута, уявити боюсь. Носить мені одна жєнщина м'ясо, також беру в годувальниці часом. Виходить м'ясних два, три рідше, дні на тиждєнь, молочне ж постійно, але раз на день. Мені б тут було вже й не зле, бо притерся якось. Ага! Виписав був у радгоспі вівцю — купа м'яса. Але це треба по неї їхати у степ до отар. А там, кажуть, вони від корости політі всі якимись ліками. То я й не погнався за дешєвинкою (1 крб. 67 коп. за 1 кг), а почекаю й куплю на руках. Нєхай дорожчу, але без ліків та корости. Привезли до крамниці капусти й В. С. наєвасила мені 5 л на зиму. Я писав, що маю 18 кг цибулі. Зараз домовився з кількома за картоплю, розраховуючи, що хтось та привезє мішок. Що платять не дуже, так треба сказати, що я ж і не горю, мов Павка Корчагін у Боярці. На світі взагалі, мабуть, не можна було б знайти більш несумісних речей, ніж я і ремонт сільгосптехніки. А сусіди наші Петро і Валєра так і не доробили кочєгарки. Подолав їх одєколон і під кінець вони вже не знали, що робити далі. Чи то від білої гарячки, чи то був вибух пригаслих творчих сил, на які багата русская земля, тільки стали робити вони стіну під кутом славетної Пізанської вежі, а за довжиною зазіхнули на китайський мур. Всю малинку їм попсував не романтично настроєний завгосп, який довго матюкав їх обома братніми мовами, а потім вигнав геть. Треба відзначити, що крім багатьох негативних якостей у Петра й Валєри є воші. Свідомість цього особливо гнітила В. С., коли їх на кілька днів поселили в ґуртожиток до сусідньої з нами кімнати. Ага, в суперечці з завгоспом Валєра в азарті кричав: — А ти бачив мене коли-небудь п'яним ? Ти бачив ? У Валєри своя залізна логіка. Мамо! У тітки, може, заєвлялись якісь ношені, але ще цілі речі з гардеробу, що їх вона вже не носитимє ? Вибєри 2-3 — кохту чи там сукню й надішли мені. Тут її розміру (якою я пам'ятаю її 6 літ тому) є одна нещасна жінка, котра інколи

допомагає мені по господарству. Хочу зробити подарунок. Але тільки 2-3 одежини. Отже, поки сушених яблук мені не треба. Маю ще старі, а це нові з'явилися — тільки й їсти. Зеленини також більше не надсилай. На три тижні мені вистачить тої, що є. Ти так і розрахуй. В мене бачу встановився графік надсилати щопонеділка тобі листа. Певно, дотримуватимусь його й надалі. А що в моєї любви-згуби був серцевий напад чи вона застудилась? Напиши трохи яке враження справила? Цікаво, чи я помиляюсь, чи нам з тобою подобаються однакові люди? Ага. Від Мар'яни на день народження була мені телеграма, проте без підпису. Через це ідентифікувати правдивість її свідчень на домашньому вечорі-допиті не є можливим.

Син кримінальник, який дихав злобою на сили прогресу, а тепер бажає стати па шлях виправлення. Темний був, не розумів.

22/X-79

Мамусю, добридень!

От і знову тобі пишу я. Вчора повернулася чергова листівка-сповіщення від мого конверта. Отже, доходить усе без втрат. Валентина Серафимівна переказує тобі вкотре вітання, а я за два тижні вже забуваю вставляти її привіти до листів. За пакунки дякую, буде нам добре: стільки там усякого. Гарбуз дійшов цілий, ще би трохи і був почав гнити (краєчок під хвостиком). Тут — успіх маємо безперечний.

Ні, без жартів, паунок та 2 бандеролі прибули у нормальному стані. Сухе молоко одразу пустили в хід, хоча ще повно вершків та кілька пачок сухого із попередніх надходжень. Тут нам ще подарували понад 3 кг білого рису, маємо запаси картоплі й цибулі. А м'ясо зараз, завдяки магічному слову із трьох літер *, на помах руки. Нійола Садунайте в свою чергу надіслала паунок із зупами, кавою, бонбонами. Загодовують нас, люди-и, ростемо ж ми, гей! Білизна надійшла до речі, бо вже вдарили морози. Я саме раз був перемерз на своїй роботі, а ввечері одержав твої бандеролі і краса! Привіз на тракторі купу дров, то опалювати кімнату стало легше. Вже писав, що напивав собі помешкання. Здасться, непогані господарі, повно м'яса й молока. Одна кімната віддасться в моє розпорядження. Хоч це досить умовно, бо є малі діти. Тому я туди не дуже кваплюсь із нажитого гуртожитського гніздечка. Оце таке з побутом.

Почув прикру новину, що заарештовано Миколу. Сподіваюсь, тітка не залишить його напризволяще. Та й ти можеш консультувати про вимоги установи т. Сапожнікова. Висловлено таке оптимістичне передбачення, що суду над ним не відбутися. Або ще — наступного року невірником йому вже не бути. У світлі цих прогнозів перекажи В. І. "фе" з приводу його ставлення до тітки. Йому-бо відомо про існування вічних категорій: добродійність та чисте сумління. В даному разі йдеться не про аутодафе у вигляді публічного виклику можновладцям, а лише про співчуття, родинну спорідненість із сестрою його дружини, яка не відсахнулася від племінника, а любила і підтримувала його в найлихіші часи. То невже за це треба бути разом із тими виродками? Невже переляк так засліплює його, Що він забуває про святе милосердя і зачиняє двері не для чужого подорожнього, а своєї рідні? Повторюю, її єдиною провиною є звичайне людинолюбство. Я не збираюсь виступати в ролі обвинувача, а

лише хочу застерегти: якими очима В. І. дивитиметься у вічі Алочці, коли "свобода нас зустріт радостно у входа". А те, що всі бояться, це виправдання. Він знає, перед ким Людина дає звіт. От про цей звіт і слід пам'ятати, передусім.

Мамо! В одному з попередніх листів я питав про дні святих: Дмитра, Миколи, Івана, Василя, Павла, Бориса. Чому ви не переписали їх мені з календаря, невже так важко? Чи передплатила ти часописи, які я прохав? Я тут зробив передплату на чотири найнеобхідніших, бо підозріливо ставлюсь до функціональної здатності тутешньої пошти. Мабуть, доведеться вам ще раз на пару місяців надсилати ті часописи сюди в бандеролі. При першій нагоді надішли пару пачечок соди. І ще одне. Я питав, а ти не відповіла. Чи надійшли на нашу адресу листи від Симчича та Здорового? Ти їх одержала? Коли В.С. влазить уже в печінку, я їй кажу: "Що в'язнете до самотнього чоловіка?" На таке нахабство вона, як правило, відповісти нічого не може і це дає мені виграшний тайм-аут. Ну, поки все. Цілую mocno. Син.

_10/XI-79

* Чай.

ОДЕКОЛОН У ФЛАКОНАХ

Цих чоловіків можна було примітити здаля. І не тому то обшарпані, брудні, кудлаті, з підпухлими пискми відрізнялися від дещо пристойніше вбраних радгоспних робітників. Вони були росіяни і тут, серед майже поспіль казахського населення, привертати увагу, як це неодмінно стається, коли серед публіки, скажімо, на Хрещатику з'являється представник тропічної Африки. Отже, уперше я побачив їх, що сиділи на землі за декілька метрів навскоси від сільської крамнички, весело горлати якоїсь застільної пісні і при цьому допомагали собі енергійною жестикуляцією. Місце гуляння, а головне, вигляд учасників не викликали сумнівів щодо їхньої со-ці-яльної приналежності. Переді мною були бичі* — тип людей, поширений у цілому світі і який у нас, зрозуміло, має особливі риси. Скільки їх в СРСР? Точні відомості про це могла б надати радянська феміда, яка щороку напаковує оними ИТУ** за бродяжництво. В тому, що їх тисячі, пересвідчуємося із зустрічей по тюремних камерах та етапах. Що це суспільне явище, визначаєш після першої ж розмови з представником. Отже, два волоцюги розсілися просто неба, демонструючи обраний ними спосіб життя. Щоб уникнути задоволення знайомства та братання з п'яними землячками, я, не спиняючись коло їх порозтулюваних від подиву на мою появу ротів, попростував до крамниці. Були це — культпромтовари. За якийсь час почулося рипіння східців і до приміщення за мною прошкандибав один із учасників бенкету, старшого вже віку чоловічок. Він хитрувато глянув на мене, привітався голосно до всіх, потім люб'язно підморгнув продавщиці:

— Соню-сонечко, виглянь у віконечко і дай ще на два карбованці парфюмерії.

Я з цікавістю спостерігав, як та видобула з-під прилавку три флакони "Сирени" і вручила їх гречному покупцеві.

— Дай тобі, Боже, коханця гарного! — подякував той, розпихаючи товар по кишенях.

Лише зараз я збагнув, звідки ці нудотливі пахощі коло веселого товариства. Знатьця, на "чорнило" та горілоньку витрачатись фінанси не дозволяли. Пився одеколон і, як оптимістично висловився, відкорковуючи, старий: — Піде за перший сорт.

З прочинених дверей мені було видно, як до алюмінієвого горнятка з водою він долив пахучу рідину і, несамовито розмішавши, випив. Коли

Бич (жарг. рос. — бывший интеллигентный человек) — колишня інтелігентна людина. ** ИТУ (рос.— исправительно-трудовое учреждение) — виправно-трудова установа, тобто концтабір.

я вийшов надвір, художня частина тривала. Старший, його звали Петро, тягнув задоволено, дослухуючись до злетів та падінь власного співу:

— "Во-от и не доехал я до дому, затерялся где-то в камыше. А-ах, што мне делать парню маладому? Коль пришла-ась девчонка по душе?"

Зупинившись недалеко в очікуванні попутньої машини, я мав нагоду прослухати частково автобіографічний спіч Петра, з якого стало ясно, що він — колишній льотчик, учасник війни, має кілька нагород та поранень. Бачачи побільшення аудиторії, Петро закасав сорочку і хотів продемонструвати останні співп'якові Васьці, але того бойові шрами не привели в священний трепет, бо він ліниво послав кореша подалі. Анітрохи не ображений Петро заправив сорочку й продовжив розповідь про воєнні часи, коли слава та честь ставилися вище від усього і коли кожен знав порядок та дисципліну. Ностальгія за сталінізмом у речників з партактиву чи уламків керівництва жажливої доби мені була зрозуміла. Одначе ось цей голос мас, навіть в особі zdegradovanogo фронтовика, становив певну загадку. Згнітивши гігієнічні упередження, я вже зовсім був намірився забалакати до степового оратора, тим більше Васька не міг завдати шкоди моїм соціологічним амбіціям, позаяк з упертим виразом спостерігав за етикеткою на флаконі, що валявся між його колінами, коли з-за недалекої будівлі складу вийшла чудернацька на вигляд особа. У безформних табірних черевиках, подертому чоловічому піджаку та спідниці, замащеній до блиску зовнішнього дна сковорідки, вона, без тіні зніченості й не звертаючи на сторонніх уваги, пійшла до знайомих і присіла, вульгарно розчепірівши ноги. Виведений приходом гості із сомнамбулічного стану Васька виступив у ролі джентльмена, наливши їй одеколону з водою.

— Пий, Валюхо, — заохотив він. Гостя без вагань перекинула в себе вмістиме алюмінієвого горнятка. Все, що можна було винести з цієї сцени, так це легкість, з якою вона ковтнула пійло. Бо, скажімо, для Васьки це був свого роду ритуал. Йому обов'язково потрібен був період адаптації. Васька, відставивши у випростаній руці горнятко, дивився на нього, судомно сковтуючи грудку, що викочувалася з глибин шлунку. Було помітно, він ковтав суміш спершу подумки, долаючи опір підступної грудки, й аж відтак підносив горнятко до вуст. Із зусиллям волі, в цьому було щось героїчно-жертвоне, він припадав до тихого одеколонового плеса і пив до дна, нещадно шматований іриніями, які вислав у марних спробах самозахисту організм. Валюха

закуси не питала. Натомість розповідала про Костю, її чоловіка, — поняття вельми розпливчате, в умовах цілих обширів. Машина, що під'їхала, забрала мене від п'яного гурту "земляків", з якими засланницька доля прирекла мене жити серед казахів.

З Петром та Ваською ми запізналися за кілька днів по тому. Крізь вікно я вгледів, як нерозлучна пара похитуючись підійшла і спинилася

коло будівельних матеріалів, згромаджених недалеко під мого гуртожитку. Жестикулюючи та раз-по-раз показуючи на цеглу, колоди та лантухи з цементом, вони щось жваво обговорювали. "Красти прийшли", — вирішив я, присуваючись до шибки, щоб краще спостерігати за розгортанням злочину. Але чи то зосередженість і відсутність у обох полохливості, чи то надмірна затримка на місці виказували, що мета їхньої з'яви тут інша.

— Що це буде, пасажери? — виходячи надвір, порушив я хід їхніх робочих дебатів.

— Тут буде місто-сад, — блиснув несподівано знанням шкільної програми Васька.

— А до того комуністичного далеко? — уточнив я.

— Шпитальну кочегарку будуватимемо, — захихотівши, блиснув відсутністю передніх зубів Петро. Як видно, сьогодні майстри-будівельники приступати до роботи наміру не мали. Ми стали балакати про шляхи, які привели їх до казахського аулу. Як і слід було сподіватися, — табір, відтак заслання. Десь там у Росії покинуто матір, дружину, дітей. Десь там, за порогом моралі залишилися охайність, сором, гідність, родинні почування — все те, без чого не мислима людина. А тут у брудних лахміттях переді мною стояли волоцюги, яких казахи зневажливо кличуть рамтамак.

— Ну, пора й знайомство відзначить, — підморгнув мені по-змовницьки Васька.

Пропустивши повз вуха моє зауваження, що непитущий, будівельники дружно заквапилися до своєї хижі. У невеличкій цегляній прибудові, коморі шпиталю, змішалися пахощі земної цвілі й парфумів. На двох ліжках, виданих на прокат завгоспом, лежали матраци з ковдрами, які від первісного стану лікарняної чистоти перебували на астрономічній віддалі парсеків. В кутку на цвяшку висіли величезних розмірів брезентовий дощовик Петра та менш рваний і брудний, порівняно з робочим, піджак Васька. Цим парадний гардероб господарів обмежувався. Щоправда, попід стіною розчавлені лихоліттям горбатіли брудні чоботи. Але виглядало це швидше як комірний реквізит, спадок попередніх мешканців, а не перемінне взуття не обтяжених власністю моїх знайомих. Із ящика-столу звисав колись білий рушник, який притьмом асоціювався у мене з Веселим Роджерсом джентльменів удачі.

— А для гостя в нас є ось що, — з боку імпровізованого столу Петро видобув почату пляшку вина й, обволікши її замилованим поглядом, встановив на дошці. — Господарі ж розчавлять звичне, — оголосив він меню прийому, і поруч з пляшкою поставив одеколон. Тут я з усією категоричністю почав відмовлятися, що не п'ю. Свою антиалкогольну філіппіку мусив перерізати, щоб забрати в Петра пляшку, з якої він уперто намагався налити мені в горнятко вина.

— Це неспроста, — здивовано покрутив головою Петро. — Знать це, ти хворий. — В

його розумінні моя недуга уразила не якийсь один анатомічний орган, а значно ширше.

Господарі випили свій одеколон. Довідавшись, що я з України, Петро згадав, що під час війни був на постої в Білій Церкві, проходив Житомир. Жуков, Тимошенко, Малиновський, командир полку, піке, зайшов у хвіст, віражі — він захлинався від цих слів, з ненаситою жадібністю оповідаючи про бачене-пережите. Повінь спогадів охопила його, і Петро охоче розгортав переді мною картини того життя, в якому, він знав, йому не було чого ганьбитися.

— У нас льотчиків, — повторював не без задоволення, і той зоряний час залишався, вочевидь, останнім його підпертям у сучасному.

З усіх подальших розмов п'яного та неп'яного (невоєнна тема у Петра не йшла) мені вдалося лише дізнатися, що має дружину й сина. Черговий раз будучи під шафе, сказав: також льотчик, однак більше цього фаху про сина не згадував. Що жив і працював нормально до середини 50-х і що занапастила його гірка. Сидів. Украв і знову сидів, аж доки не опинився в Казахстані. Тут ведеться вільніше — простори. Начальства, що пильнує за працевлаштуванням, небагато, то й лихий із ними. Нехай вони нам (цебто росіянам) дякують, що до культури привчили. Цей контрапункт світогляду властивий чи не всім тутешнім бичам. На ньому тримаються рештки їхнього самоутвердження. Расовий та ще мовний бар'єри значною мірою очужують забулдиг-росіян від остракізму казахів. У власних очах, принаймні, вони не гнітяться від того образливого приниження, яке чимало, безперечно, відчували б удома. Тут вони — парії, і водночас — частка великодержавної спільноти, з якою мають рахуватися корінні мешканці, казахи. Протягом палкого багатохвилинного монологу друга Васька із глибокодумною зосередженістю споглядав етикетку на винній пляшці. Я міг битися об заклад, що мені відоме теперішнє бажання цього майже сорокарічного чоловіка. І, справді, минуло ще пару хвилин, як, голосно позіхнувши і хруснувши розведеними руками, він сказав:

—...би! — Що в цензурному тлумаченні виглядало: зараз йому потрібна жінка.

На відміну від гомінкого і щирішого Петра, Васька — натура менш психічноускладнена. Його перехняблена, відвисла додолу щелепа (наслідок відплати за брутальну репліку в бік дівчини одного спортсмена) мала б служити йому нагадуванням про пристойність та стриманість, однак цього не сталося. Васька — цинічний і нахабнуватий, за що неодноразово битий казахськими джигітами. Його екзистенція так само складалася із сумної взаємозамінної пари: крадіжка — табір. Останнього у Васьки було за спиною четверо. Уперше сидів за хуліганство. Справа, яку він оповідав, цілком звичайна. Після роботи зайшли десь до їдальні, випили, потім додали, в цей час хтось на когось криво подивився і хтось щось не так сказав. От і сталося. Щелепи того разу йому не зачепили, натомість одержав строк. За колючками він і дійшов висновку, що красти краще, ніж працювати, і відтоді розпочалася його безуспішна злочинська кар'єра. Вочевидь, пристрасть розглядати етикетки після випитого згубно позначилася на його хисті не залишати слідів. Як правило, його ловили на місці злочину або після нетривалих розшуків. Тим не менше на моє запитання: чи не доцільніше заробляти гроші, працюючи, Васька сказав, що в

"обмолоченій" крамниці за раз він бере стільки, скільки ніколи не одержить на заводі. А крім того, коли п'єш, хто ж буде тримати на роботі і платити гроші?

— Так не пий!

— Ну да. — Він подивився на мене, наче я запропонував йому зрадити батьківщину.

— А лікуватися від алкоголізму пробував? — запитав я.

— Було. Так вони ж, суки, дають якісь чеські пігулки. Після них, коли вип'єш, і в трубу зіграти можна. Беруть підписку, що попередили.

— Ну, то стримався б на час.

— Ага, — мотнув він з пересердям головою, — іди радісно працюй та читай, що в газетах написано.

— А так хіба краще?

— Мені так весело, — він глянув крізь відчинені двері в долину з якоюсь чудернацькою ясністю в погляді, і я подумав, що витягти з прірви, куди падає, цього чоловіка вже не здатний ніхто.

Сказати, що на будівництві кочегарки існував рух, означало б вступити в серйозний конфлікт з дійсним станом речей. Будив Петра з Василем нестерпний гомін післясніданкової лікарні. Вони виходили з хижі, чухаючись і позіхаючи, мружачись, довго витріщались на сонце, аж відтак заходили на фундамент і брали до рук кезлю або молоток. У цей час завгосп-казах, видавши куховарці харчі й на тім закінчивши свою працю на нині, задавав з-під стіни, де він втомлено присів на колоді, якесь запитання. Тем для розмови з того і другого боку вистачало і, звичайно, тримати в руках важку сокиру і водночас розмовляти було недоцільно. Тому Петро, а потім Васька, або навпаки, відкладали інструмент і також присідали перекурити. Обмін думками з найрізноманітніших питань і часто доволі несподіваними висновками тривав приблизно годину. Так, завгосп Амангелди, згадавши, що в 43 році у крамниці можна було купити харчів більше, ніж зараз, гучно висякався і сказав —То вже краще хай буде війна. Хоч наїмося!

Петро розуміюче кивнув головою, зауваживши, що в їхньому полку на предмет продуктів було не проблема. Він тоді мав навіть шоколаду скільки завгодно. А одного разу інтендант на честь його дня народження видав чотири американські тушонки, так закуска в них виявилася першорядна. Потім завгосп згадав про якісь свої справи і подався додому, а члени будівельної бригади, опинившись перед альтернативою: труд на сонці, чи відпочинок у холодку, без вагань обрали останнє. В цей час до них міг завітати якийсь селянин, чий допитливий погляд перед тим довго блукав по будматеріалах. І ось уже Петро після нетривалих переговорів підтюпцем біжить до лантухів з цементом, жваво сипле порохно до свого мішка і, бурмочучи під ніс йому одному відомі міркування з приводу чиненого, з важкою ношею чимчикує геть. Згодом він повертається з хлібиною в одній руці, консервами в другій та пляшками, які бадьоро стримлять з усіх кишень.

— Гуляй, Вася! — захоплено констатує йому назустріч Васька. — А мо' приголубиш з нами для настроєности? — побачивши мене, заклично махає Петро рукою.

Він не уявляє, як це можна відмовитись від такої благодаті. Через годину з прибудови долинають слова старовинної російської пісні про стареньку матір, яка невтішно очікує сина з війни і не знає, що той навіки заснув серед квіток у полі.

І була ніч, і настав день. Васька з гіркого похмілля не кращим чином уторував свій шлях до туалету і впав у нещодавно викопану для опалювальних труб фосу.— З глибин землі залунав його зляканий глас: . — Петре! Петре!

Нічого не підозрюючи, Петро вигулькнув назовні, довго не в змозі второпати, звідки той його кличе. Він з осудом став питати: навіщо Васька сховався і клеїть дурня досвіт сонця? Озвірілий Васька почав шпурляти з фоси чим попало і тим привернув увагу до місця свого погребу. Петро став навпочіпки і вхопив простягувану знизу руку. Зібравшись на силі, він шарпнув її на себе й убік, наміряючись одним махом визволити друга на поверхню. Але, позаяк він смикав і згинав тільки долоню, сподіваний успіх одразу не настав. Вимушений потурати задумові зверхника і безладно деручись по прямовисній стіні, Васька дико заверещав:

— Рука, суко! Ти ж її зламаєш!

Лише після того, як він почав бити другою рукою Петра по халявах чобіт, той впустив його, обурюючись, чому Васька б'ється. Васька каменем упав на дно, і небо зашарілося від вивергнутих ним лайок. Не бажаючи вислуховувати безпідставні образи, Петро зневажливо махнув рукою на яму: — Е. моряк! — І подався геть з незалежним виразом.

Васька не заслужив ганебного прізвища, бо народився в тайговому містечку в Сибіру і моря за своє недовге, хоча й бурхливе, життя так і не побачив. Тим нестримніші були прокльони та погрози на Петра, що покинув його в біді. Визволяв Ваську з "темницы сырой" нейтральний завгосп.

За місяць над фундаментом ледь видніла цегляна кладка, що робилася в перші дні появи будівельників на об'єкті, а також у наступні, коли траплявся інтервал між прийманням збуджувальних напоїв. Радгоспний прораб, відвідавши будівництво, почав допитуватися в мене, як Петро та Васька працюють. Все там було ясно з першого погляду, але в радянських чиновників існує якась органічна потреба на донощицтво. Він питав так, наче від мого нашіптування його власний висновок набуде остаточної завершеності. Я сказав, що працюють натхненно.

Минав час. Хутко сплигло літечко. Жовтава жовтизна вкрила листя лікарняних дерев. Одного дня до Петра і Васька, які пересувались поза вибудованим муром, нагадуючи матросів на пароплаві у хитавицю, підійшла головлікарка. Свого часу їй було обіцяно кочегарку на 1 вересня.

*— Ну, як тут справа рук ваших? — уїдливо поцікавилась вона.

— Будуємо і стоятиме 500 літ, — авторитетно запевнив її Петро. — Можете на нас покластися. — продовжував він, намагаючись заповнити неприємну паузу.

— А у вас що, іменини були? — відступила жінка від стіни, мало не повалена могутнім струменем одеколонного перегару. Це Васько був обернувся до неї, приналежний інтелігентною розмовою.

— А я на твої п'ю? — занацька агресивно зреагував він. Лікарка знизала плечима, не знайшовши одразу потрібних слів.

— Ну, так і не лізь під гарячу руку. А то ходять, заважають, а потім — давай, давай! — вмотивував він своє небажання до подальших розпитувань. Мабуть, час здачі виявився надто прострочений, бо того ж дня Петра і Васька попрохали очистити приміщення.

У Казахстані виробничі бригади, скомплектовані бичами, — звичайне явище. Зрозумілий і інтерес до такого гатунку робсили у підрядників-бригадирів. У моєму районі то — переважно приїжджі чеченці, котрі не лише добирають місцевих, але умисне мандрують по великих містах, шукаючи безпритульних і безталанних, зманюючи сталим (150 крб.) місячним заробітком, добрими харчами та відсутністю документації при оформленні на роботу. В радгоспі ж цей бригадир, укладаючи угоду на будівництво, скажімо, ферми, оговорює оптом значно вищу ціну. Надлишки, отже, йому. Через безвихідне становище — нестачу робочої сили — радгоспне начальство мусить пристати на пропоноване ділками, хоча будують часто не просто неякісно, а халтурно. Як-ось у випадку з двома моїми рамтамаками.

Згодом аульчани назвали той рукотворний пам'ятник Петровасилівським палацом. Його крутоздиблені стіни були горбкуваті й щербаті від робленої з п'яних очей кладки, підвалини — неповні через брак розкраденої частки цементу. З домурованими вже іншого розміру цеглою та дахом, настеленим аварійною радгоспною бригадою, кочегарка врешті-решт запрацювала, й лікарня отримала своє довгоочікуване опалення.

— Ми зробили все, що могли, — стоїчно висловився якимось при зустрічі взимку Петро, вказуючи рукою на кочегарку.

Увечері того дня у Петра й Васька відбувся прощальний банкет. Надійшли Валюха з Костиком та його братом Вітькою. З сусідньої ферми прителіпав кульгавий Рокосовський. який дістав маршальське прізвисько за своє давнє армійське звання старшого лейтенанта. Запрошували й мене, але я вкотре відмовився, посилаючись на органічне несприйняття алкоголю. З напоїв там було пару півлітрів вина та кошик флаконів з одеколоном. Готувалася й гаряча страва. Васько поліз на шкільне горище, наловив голубів. Сяк-так обскубані, вони потрапили до місткої бляшанки з-під повідла, що правила моїм сусідам за каструлю, і від булькаючого варива з помешкання бичів полинули незвичайні кухонні пахощі. Пиятика розпочалася задовго до того, як у геть закіптюженій бляшанці на столі запарувала юшка. Костик не бачив підстав чекати, й одеколон полився до жадібно підставлених горнят.

—А-та-та-та-та, — Васько зробив спробу витворити співзвуччя із животворною мелодією. І після першої, і після наступних закусували самим хлібом. Потім пили. їли, знову пили. Рокосовський, родом з України, заспівав пісню про рушник і заплакав. Петро, як міг, його розраджував, а потім сам трохи просльозився. Коли Костик та його брат, повалені випитим, поснули на піску за хижею, Васько розпочав активно домагатися від Валюхи кохання. Незважаючи на безсумнівну прихильність ідеї

полігамії, вона цього разу заприндилась, і Васько не міг досягти свого, хоча прагнув посилено. Між ними зчинилася голосна суперечка з обопільним звертанням до покладів тюремного фольклору, і наприкінці лише втручання Петра з Рокосовським урятувало даму від образи чином. Рйкосовський повів Васька надвір, вирішивши, вочевидь, з ним серйозно поговорити, і всівся на колоду під моїм вікном.

— Василю! А ти знаєш, що за люди Валера і Валентина Серафимівна? Чи ти не знаєш? — зробив він витримку, щоб подивитись на ефект від свого запитання.

Про мене та члена Гельсінської групи з Тбілісі В.С.Пайлодзе знали вже всі на селі і. звичайно, волоцюги знали про нас також досить. Але Васько мовчав. Можливо, він не хотів повторювати відомі речі. Та, швидше, він і не хотів говорити взагалі. Рокосовський тим часом повнився інтелігентними думками.

— Не, Василю! Ти попереду скажи: чи знаєш, що за люди Валера та Валентина Серафимівна? Адже Валера та Валентина Серафимівна — політичні. Вони борються за ідею.

Запала пауза, під час якої промовець збирався з думками. Я писав у своїй кімнаті листа і мав змогу добре чути все, що говорить на подвір'ї наш симпатик. Та Васько знову не підтримав бесіди.

— Ну. от бачиш, ти й не знаєш, хто такі Валера та Валентина Серафимівна? А вони ж люди політичні й борються за ідею.

Відчувалося, що Рокосовському припала до душі та дефініція. Він повторював її, чітко вимовляючи кожне слово, замилювано прислухаючись до витвору власного мислення. А позаяк після прийнятого одеколону над Васьком владала німотність, він міг говорити оте речення скільки душі завгодно. І треба віддати належне. Рокосовський користався нагодою не скуплячись. Спершу він казав з якоюсь урочистою піднесеністю, ще злегка дивуючись новизні чутого, відтак — грізно, з шерехом і блискавковими спалахами голосових модуляцій, немов змагаючись із горьківським буревісником, потім — тихо, із благально-виправдальною інтонацією, ніби прохаючи про милість у суддів. Я встиг закінчити чернетку й переписував листа начисто, а Рокосовський невтомно прорікав у тишу ночі: — Вони люди політичні й борються за ідею.

Занепокоєний думкою, що неодноразове повторення плюс надмір випитого можуть спричинитись до тихого помішання Васьки, я вийшов надвір. Моїй з'яві Рокосовський зрадів і почав гаряче вітатись. Я підійшов до колоди й зазирнув у Васькове обличчя. Він дивився у білу масу лікарняної стіни навпроти, що заступала йому звичну етикетку.

— Нічого, він слухає, — безтурботно сказав Рокосовський. — А ви знаєте, я також політичний чоловік. — вирішив він дещо розширити тему. — Пам'ятаю, під час війни нас мобілізованих привезли й наказують: ось, беріть собі автомати. А я кажу капітанові, що не можу взяти зброї в руки: віра в мене така. Він — у крик: а як воюватимеш, як батьківщину захищатимеш? А я йому на те: ми з німцями навкулачки битись будемо. Нехай їхній один вийде і я, попробуємо. Кажу йому: я тихий-тихий, а коли розійдусь — ого-го! І тоді, чия перемога, той і війну виграв. Не став мене й слухать. Пістолета в

зуби: розстріляю, мати твою, кричить. Ну, що ти йому казати будеш: застрілить і ще ордена дадуть.

Рокосовський скрушно зітхнув, похитав головою. Помовчав, потім. згадавши щось, несміливо торкнув мене за руку:

— У вас помідорчика одненького не знайдеться? Так мене млоїть і кислого хочеться. Ну, геть світ немилий.

Я виніс помідори. Ветеран антивоєнного руху став щиросердо дякувати. Від зворушення в нього виступили сльози. Посмакував частуванням. Потім із Васьком попрямував до хижі, де ще залишався одеколон у флаконах.

Вранці прийшов завгосп з цеу* від головного лікаря: будівельникам спакувати валізи. Терпець у начальства урвався.

Без ремства Петро взяв свій плащ, Васько — піджак. Вони вийшли з притулку, махнули мені на прощання рукою і подалися в напрямку крамниці. Заточуючись від учорашнього, йшли нишпорячи по кишенях, щоб знайти на сьогоднішнє. В їхніх очах життя не втратило привабливості ані найменшою мірою.

* Цеу (рос. ценное указание) — цінна вказівка.

ЗАКОРДОН, ДІВЧИНА І ХУЛІГАН

Притискуваний афористичністю давнього "скажи мені, хто твій друг...", я із своїми виправданнями опиняюсь у вельми пікантному становищі. Справді-бо, що можна сказати про чоловіка, приятелів якого один по одному застукують на прегарних вчинках з дамами. Ну, ось хоча б мій сусіда та співучасник дитячих забав на вулиці Десятинній Шурка Фельдман. Занапастив себе, тому що напав на автобусній зупинці на беззахисну і незнайому жінку. Від посталої на суді картини моторошного бузувірства у присутніх кров холола в жилах. Потерпша, ще не отямившись від пережитого, розповідала приблизно так:

— Він несподівано підійшов до мене і з нецензурними словами "Дак ти, суко, торт жереш! На, маєш у пику!" вибив з рук торта, а відтак хотів повалити мене на землю і по-звірячому бити.

— Нелюд, — схвильовано вигукнув хтось із глибини зали (цього разу справа розглядалася у відкритому судовому слуханні).

— Такого розстріляти мало, — суворо сказав уголос чоловік у цивільному.

Вершители законности довели прикрий для близьких та друзів Фельдмана злочин з переконливістю, в якій сумніватися могли лише закомплексовані на недовіру до влади дисиденти. Останні вважали, що Олександр Фельдман був відомий КГБ своєю причетністю до самвидаву, і логічним підсумком тієї обізнаності для нього стали п'ять років ув'язнення. Та попри створений у тюрмі й таборі "прес", "т.зв." борець за права людини не розкався, чим украй засмутив вихователів. З жалю за його понівечену молодість і в ім'я торжества світлих ідеалів, вони в свою чергу напали на Фельдмана на зупинці метро. Побачивши знайомі обличчя, той став на повен голос інформувати пасажирів:

— Мене б'ють кагебісти! Мене б'ють кагебісти!

Фельдман уникнув повторної відсидки з тавром рецидивіста, котрий змінив об'єкт хуліганських устремлінь із "ж" на "ч", і був випущений до Ізраїлю. Діставши виклик, Шурко одружився і вивіз на захід ще одну щасливицю, залишивши у громадян начальників найнеприємніші спомини. Ну, та з цією поганою вівцею серед слухняних київських баранів ще куди не йшло. Зрештою, спишуть Шурка на згубний вплив сіоністів,

сил реакції.

А ось з другим моїм товаришем справа, виглядає, завершиться значно тривалішим терміном. На відміну від свого попередника, що відмовився від громадянства, він пішов іншим шляхом. Миколу Горбала звинувачено в спробі вчинити зґвалтування. Сама лише думка, що в синові священнослужителя, викладачеві музики, колишньому політв'язневі причаївся небезпечний еротмен, здається неймовірною (зрозуміло, тим самим закомплексованим дисидентом). До речі, невинність співробітниці, пардон, робітниці при отій спробі не постраждала, хіба її добре ім'я — невідоме, бо процес цього разу закритий. Ах. Миколо Андрійовичу, Миколо Андрійовичу! А скільки ж попереджували оперативники з КГБ, скільки радили: схаменіться, припиніть ворожу діяльність! Так ні ж. уперся — хочу виїхати за кордон і край. І на Захід свої заяви передавав, і з усіма київськими націоналістами запанібрата, і з американцями зустрічався — ммм, людина з вираженими згубними пристрастями. А дружині його слідчий КГБ лагідно пояснив: "Давайте не торкатимемося політики. Ну її краще!" І дійсно, яка там політика, коли отакі нібито віруючі стануть на думці атеїсток лапати — і...

ЩЦХКИУЮ ж хід подій майже історичного 23 жовтня 1979 року. Набурмосений і, як завжди, ховаючи обличчя за піднятим коміром, повертався того вечора Микола з роботи. Після семи років у місцях доволі віддалених, присуджених йому за антирадянську пропаганду та агітацію, цей 38-річний чоловік не лише не визнав провини, а навпаки, видимо зневажав досягнення оновленого краю. Йому не подобалося, що українці в Києві цураються рідної мови, а хто говорить нею, раз-у-раз наштовхується на злостиві кпини "интернационалистов", що навчання у вузах рівної поміж рівних республіки ведеться по-російському, що відчинено лічені церкви, одне слово, сприймав дійсність у чорних барвах. І ось у такий момент нерадісного Горбалевого життя йому трапляється одна дівчина. Хто зна? Можливо, вона бігла додому після жвавих виробничих зборів, де приймалося рішення піднести продуктивність праці на небачений рівень? А можливо, в цей час вона розмірковувала над тим, як зробити, щоб у світі ніколи не було більше воєн? чи просто, мов веснянка чарівна, вийшла на перше в житті побачення? Два світи — дві долі. І ось назустріч їй прямо від трамвайної зупинки суне особа з непевним минулим, представник світу насильства і зла. З першого погляду їй став зрозумілий його підступний задум. "В крайньому разі, він оволодіє моїм тілом, а не душею", — майнула розслаблююча думка. Та наступної ж миті професійний гарт узяв гору. Перетнувши вулицю, вона рішуче підійшла до напасника і з криком: "Рятуйте, гвалтують!" — спритно повалила Горбала

на себе, в той же час намагаючись не віддати найдорожче. Група випадкових перехожих, яких громадянське чуття привело до сусідньої підворітні і де вони декілька годин готували засідку на небезпечний злочин, дружно заквапилися на допомогу. "Братъ живым!" — вигукнув старший. Відважні добровільці, розсипавшись лавою і здаля показуючи прийоми бойового самбо, стали поволі зближуватися з оскаженілим бандитом. Той демонстративно, розраховуючи на марновірних спостерігачів поблизу, не чинив опору. — Маскується, гад, — пояснив стороннім один із рятівників потерпілої. — На рахунок "три" загримуємо, — почувалася неголосна команда. Під градом ударів обурених перехожих гвалтівник, якого на той час нескорена киянка пустила з рук, знову впав — тільки вже не на дівоче тіло, а на сиру землю. Побитого і затриманого таким чином Миколу Горбалья завезли до лук'янівської тюрми. Так сталося гріхопадіння націоналіста. Щоправда, відомий прецедент, коли Остапа Вишню, відсиділого свого часу майже 10 літ за спробу зґвалтувати Клару Цеткін, влада, керуючись міркуваннями гуманності, знайшла за можливе помилувати. Ну, так там же не було доведено.

Перебираючи в пам'яті імена своїх знайомих, запроваджених до виправно-трудових установ за хуліганство, ловлю себе на думці, що до мене самого легко прикладається містична метафора — тип з-під темної зірки. Скажімо, Василь Овсієнко, який учився на філфаці КДУ на курс молодше за мене. Відсидів чотири роки за антирадянську діяльність, а, вийшовши з-за колючок, зажадав виїзду на Захід. Маючи виклик на руках, почав бешкетувати, ображати простих людей, котрі навік залишалися в країні праці. Подібна антисоціальна поведінка колишнього вчителя української мови викликала зрозумілу реакцію з боку відповідних органів, і він негайно дістав кількарічний термін ув'язнення.

Або Вадим Смогитель. Виключений з четвертого курсу консерваторії за підписи наклепницьких заяв та звернень, довгий час заробляв на прожиття грою по ресторанах. Тим часом у Канаді його пісні знані й часто виконувані. Звернувшись до уряду з клопотанням про виїзд, цей правопорушник відбув до місць вельми віддалених за те саме одіозне порушення громадського порядку.

Вражений тим, що агресивна сексуальність притаманна більшості моїх приятелів, я знічено опустил очі, коли до мене в кімнату зайшла самотня Валентина Серафимівна Пайлодзе, з якою ми зараз відбуваємо заслання в казахському аулі Саралжин.

— Чим міг так глибоко засмутитись мій юний друг, покликаний сіяти розумне, добре, вічне? — не без кавказької велемовності поцікавилась колишня регент Троїцької церкви в Тбілісі.

— Та так, гріховне, — ухильно промимрив я.

Проте, інтуїтивно відчувши моє душевне сум'яття, вона зажадала пояснень. І тоді я, знемагаючи від сорому за оточення, в якому жив і творив, виклав наболіле про своїх знайомих нищителів радянської невинності. Уважно вислухала ту оповідь досвідчена грузинська дисидентка, а відтак сказала:

— Не сумуй, бо й серед мого оточення були гвалтівники. Звістка про те, що Темурі

Джвашеїшвілі, причетний до діяльності

Грузинської Гельсинської групи, також звинувачений і дістав термін за спробу зґвалтування, значною мірою справила на мене оздоровлююче враження. Зникло відчуття пов'язаності з групою розпусників-

націоналістів, які сполучають інакодумання із гвалтуваннями та бешкетами, розхитуючи в такий спосіб засади суспільства. Ось чому я, власне, зараз хотів би попередити своїх знайомих та близьких, що коли на метро, автобусній, трамвайно-тролейбусній зупинці або й трохи далі від ліхтаря мені на шию впаде повна сили і відваги молода особа та, шматуючи на собі сукню, залементує: "Гвалтують!", це не означатиме, що в мене був приступ кохання. Просто я подав заяву на виїзд до Америки.

ЗАНАПАЩЕНА КЛІО

"На рівні із травною, коло чийхось ніг" (З китайської поезії часів лихоліття.)

Що? Що повинна вчинити людина, котра, замолоду захоплена привабливими гаслами й метою, згодом побачила, що справи рук її згубні? Навіть не марні, як у випадку з більшістю безталанних, а цілком ворожі, небезпечні, як для неї особисто, так і для оточення. Що повинен вчинити громадянин, який створював державу, присвятивши їй кращі роки свого життя, коли виявив, що його ідеал облудний? Що повинен вчинити батько родини, на утриманні якого трое дочок і дружина, знаючи що вся його праця йде на користь ворогам народу? Що повинен вчинити історик, усвідомивши, що, принісши в жертву майбутньому правду про минуле, без вороття заплутався у брехні та фальсифікації?

— На ось, прочитай і відреагуй, — з хитрим усміхом сказав дід, простягаючи мені друкований текст, коли я якось забіг до них після роботи. Поклавши два аркуші до теки, я пообіцяв, що занесу наступного дня. Дід довіряв моєму редакторському хисту, бо на той час я вже мав у доробку переклади трьох книжок і два роки журналістського стажу. Вдома я переглянув матеріал. Це була стаття до історичної енциклопедії УРСР "Історичні погляди Т.Г.Шевченка" Стисла за вимогами жанру, в цілком радянському дусі стаття не вимагала особливих виправлень. Але я знав, чого хотів від мене старійшина роду. Це було в продовження нашої попередньої розмови про необхідність використовувати всі лазівки для пропаганди українськості.

— Ти ж бо знаний вчений. Тобі й віри більше та й змоги сказати не те, що в мене, початківця-газетяра, — вимагав я від тов.професора дієвості.

Отже, зараз мені було надано нагоду запровадити в життя свої гарні наміри. При всьому моєму бажанні я не міг написати у тій статті, що історичні погляди великого поета сформувалися під впливом народної творчості, студій козацьких літописів, дружби з передовими українськими інтелектуалами: Куліш, Костомаров, Гулак. Що, дійсно, чужий національній обмеженості та непримиренний до національних утисків, він дружив і з російськими, і з польськими митцями, культурними, громадськими діячами, революціонерами. Хоч саме такими були наші уявлення про історичні погляди Шевченка. Я робив незначні перестановки (контекст залишався позакромольний: з соціальною нерівністю, дружбою народів етс), прибравши лише "визначний вплив"

російських революціонерів-демократів, натомість вказуючи на благотворні взаємини з російськими та польськими діячами, широке знання європейського мистецтва, літератури тощо. В остаточній редакції не стало обов'язкових принизливих панегіриків на честь російських впливів. Після виходу енциклопедії в світ з історичними поглядами Шевченко відбулася метаморфоза, якої навіть я, при звичаєний до видавничої сваволі, не сподівався. У спотвореній статті йшлося про історичні погляди російського раба і то радянського періоду.

Задзвонив дзвоник, і дід підійшов до телефону. Мовлено було з того боку дроту дуже мало, але, коли старий поклав слухавку на важіль, він перемінився на виду.

— Вона сказала: "Я від вас цього не чекала, Михайле Івановичу" — глухо видувив із себе і вийшов до другої кімнати.

В університеті, на вулиці хтось ні-ні та й запитував, навіщо він написав ту рецензію? З тим самим запитанням завернувся до нього й я. В 1968 році, коли свіжі подуви злинули в ще донедавна вакуумі громадського життя, моральний авторитет науковця набирав реальної вартості. Тож несподівана стаття— відгук на книжку Плачинди "Неопалима купина" в газеті "Молодь України" стала недобрим мазком на імені історика Михайла Марченка. Професор-ліберал (тут і далі вся термінологія дана, виходячи з радянських реалій), охоче слуханий студентами, чи не самітній науковець серед партійних чинуш та нездар істфакультету і раптом — на тому самому боці та ще з огидною чорносотенною фразеологією. Виправдальних моментів для такого кроку ніхто не бачив. На язиці в знайомих було: це не сталінські часи, коли україножерством рятували душу. Дід пояснював справу таким чином. До нього звернулися з редакції з проханням написати рецензію стосовно сумнівної слави книжки Плачинди. Представник газети довірчо сказав, що критика в антиісторизмі, ненауковості заступить небажане звинувачення автора в націоналізмі. Бо "в верхах" роблять саме такий закид. Отже, "щоб були ситі вовки й цілі вівці", потрібна конструктивна критика. От у такому толерантному ключі й було замислено злочасну статтю. Мова йшла про фактичні помилки, потребу обережніше ставитись до історичних осіб та подій. За зразок творів на історичну тему пропонувалося "Мальви" Р.Іванчука. Але після здачі до редакції матеріалу вельмишановний автор, чий підпис стояв під ним, влади над змістом уже не мав. Рецензію було переінакшено, витримано в тоні класично культивських часів. Дід, прочитавши газету, не знав, де себе подіти, і тільки з серцем вимовив: "Ну, навіщо я вліз у те багно?"

С.Плачинда, який одразу зателефонував до Михайла Івановича, по з'ясуванню намірів та наслідків все зрозумів і претензій до рецензента не мав. Претензії залишилися в тих, хто бажав бачити в Михайлові Марченкові поборника правди в науці, хто, шануючи його за наукові праці, вірив: сумління вченого не дозволить йому забруднитися в холуйському конформізмі. Адже ще недавно професор КДУ виступив із публікаціями.

де з погляду науковості давав одкоша римаренкам, чередниченкам — усій барзописаній раті, що в запопадливому завзятті відносила до націоналістичних навіть

твори Ів.Франка та Лесі Українки. Подібний ярлик давав підстави ревнителю інтернаціоналізму й братерського єднання обтинати до решти жалюгідний ерзац національної культури, який мав до вжитку український радянський народ. Тому полемічний виступ Мих. Марченка у "Вітчизні" проти перегинів у монографії "Засади українського буржуазного націоналізму" (автор Римаренко, 1967 р.) справив належне враження, звісно, щодо жодних прямих випадів проти магістральної теми не могло бути й мови, але вже те, що під сумнів узято наукову спроможність "Засад", було достатнім.

Хтось мало обізнаний з умовами творчості при тоталітаризмі, прочитавши ці рядки, скептично зауважить: яка, мовляв, ціна усім тим недовомовленостям, натякам, критиці без критики? Що він звершив, той учений, коли більшість його праць антинаціональна, більшовицька? Я не даремно розпочав нарис із низки запитань, що на них мав відповідати інтелігент дідової Генерації. Вчені, котрі були беззастережно проти радянської влади, давно знищені. Залишилися в крайньому кращому разі такі, як мій дід — будівничі, які з жахом дивляться на витвір своїх рук. Чи ж дивина, що після самовідданої буремної юності, виснажливої, завдяки сталінським концтаборам, зрілості, вони не знаходять сил при старості на новий пошук, утвердження або заперечення. Абстрактне добро та праця в межах можливого — ось невіголошене кредо старого професора.

На початку 60-тих років він їде до Ленінграда, де захищає докторську дисертацію з української історіографії. Тема, якої йому ніколи б не захистити на Україні, була прийнята в російському місті з не витруєними до решти академічними традиціями. Звання доктора наук уможливлювало працю над ще більш хисткою темою "Історія української культури". Посібник для студентів та вчителів з однойменною назвою був першим виданий по війні в УРСР і, наскільки мені відомо, подібного більше не видавали. Тенденційна — так, недосконала — так, а проте єдина книжка, з якої багатомільйонний народ-страдник міг щось легально дізнатись про свою культуру.

— Чому ти не хочеш піти на вечір пам'яті Кримського? — я сприймав дідове небажання як примху і невиправдану впертість.

Його запросили до клубу Спілки письменників виступити із спогадами про славетного академіка. І хоч не знайомий особисто, він добре знав передвоєнні часи, коли доводилося жити та творити одному з найвидатніших світових орієнталістів. Я наполягав, доводячи, що люди хочуть прочути про Кримського, занехаяного і довго замовчуваного.

— Зрештою, це твій громадський обов'язок, — навів я останній аргумент.

— А що я їм скажу? — раптом вибухнув дід. — Як над ним знущались і допитували в КДБ? Як його ні за що запроторили на заслання? Як, повернувшись звідти, нужденний, в обшарпаному пальті, підперезаному мотузком, він прийшов до університету і швейцар не пустив його до середини? Чи сказати, як не видавали його праці? Як знищили його архів — безцінні "Історію хазар", дослідження з історії України на матеріалі східних літописів та хронік? А чи про те, як його разом з іншими нашими інтелігентами на початку війни повантажили в телятник і етапом вивезли "в евакуацію"?

Таким схвилюваним я ще не бачив свого завжди лагідного і стриманого діда. Я відчув: як не рідко згадує він про своє ув'язнення, але три роки в Новосибірській тюрмі з пам'яті першого радянського ректора Львівського університету не вивітрилися.

На ювілейному вечорі до 100-річчя Агатангела Кримського про його наукову спадщину, неминущу славу мовилося багато і патетично. Одначе, коли до чергового промовця, а ним був доктор філологічних наук Зосенко, надійшла записка з проханням висвітлити обставини смерті вченого в Казахстані 1942 року, реакція була несподівано бурхливою.

-Я не знаю, як помирав Кримський, — кипів від обурення зав.відділом Інституту літератури АН УРСР. — Я тоді воював, був далеко на фронті і звідки мені знати всі обставини? Я не розумію, навіщо питати про останні роки його життя з такою підковиною? І, взагалі, хто написав цю записку? — я просив би встати.

Усе діялося за класичним радянським анекдотом: "На з'їзді йде жвава дискусія про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящих. Виведений енергійністю виголошуваного з летаргії невтручання делегат Іваненко підносить руку і просить слова.

— Я хотів би знати, куди з крамниць поділося м'ясо, масло, молоко, яйця? — З президії йому зичливо відповідають, що ваш запит записано, розберемося. Минув час і відбувається наступний з'їзд. Знову доповідачі палко промовляють про демократичні норми життя, колективне керівництво, підвищення життєвого рівня трудящих. Делегат Петренко підносить руку і просить слова:

— Я не хочу знати, де поділися м'ясо, масло, молоко, яйця, — хочу знати, де подівся мій сусіда Іваненко?

На Засенкове запитання з трибуни зала німувала.

— Ніде не хочуть друкувати моєї "Історіографії", — нарікає дід на щасливу дійсність.

Значно розширена й доповнена, порівняно з першим виданням 1957 (?) року, доведена до кінця XIX сторіччя монографія в основному відповідала науковим вимогам. Бо відтоді, як зняли категоричне табу на джерела з історії України, дід поквапився включити майже все відоме дослідникам.

— Зрештою, її завжди можна буде доповнити, — сказав якимось. Проте в надрукуванні відмовили і в "Радянській школі", і "Науковій думці", й анемічному університетському видавництві.

Зараз не на часі, — цитує він когось із вершителів авторських доль.

У травні 1972 р. з першого секретаря зняли Шелеста і скрізь на проведених партзборах було, згідно інструкції, обговорено про підвищення ідейно-політичного рівня та необхідність рішучої боротьби з усіма проявами буржуазного націоналізму. Отже, знову неактуальна українознавча тематика, знову — не до, а від джерел. Широ прагнув старий професор приносити своєю працею користь; він неодноразово ухилявся від захвалювальних брошур та статей, намагаючись бути вірним науці. Тільки хоч як не викручуйся, скільки не уникай, а "реакційних, буржуазно-націоналістичних" істориків

мусив ганити.

— Я чув, збираються видати праці Грушевського? — запитую я в нього під свіжим враженням від ювілейної статті в "Радянській Україні" 1966 року.

— Навряд, — песимістично відказує дід. — Він суперечить усім офіційним теоріям з історії України. Неспростовний, тому й заборонений. Ну, та й відомо: всі, хто його лає, у нього ж таки безсоромно списують.

— А я читав і в тебе, що Грушевський сякий-такий.

— Інакше б книжки не видали.

Про те, що книжку з інсинуаціями не треба друкувати взагалі, я не згадав. Тому що це рівнозначно зажадати: не треба жити. Коли довкола лицемірством просякло все: преса, кіно, театр, література, збори, лекції, оцінки — напівправда та мала брехня у власній книжці здаються чимось цілком виправданим. Забуто лише, що ця мала брехня є частиною великої загальної. І що тоді різниці вже між ними не існує. Тим не менше в хвилини самоаналізу дід здавав справу щодо реальної вартості праць, написаних за методологією радянської історичної науки. Якось ми обговорювали книжку "Історичні погляди Т.Г.Шевченка". Я висловив своє "фе" з приводу прочитаного і сказав, що це далеко не найкраща з його праць. Дід незлобиво захищався, посилаючись на те, що він перший у повоєнні часи аналізував "Великий льох" та "Розриту могилу", дозволивши згадки про російський великодержавний шовінізм. Але його аргументація була малопереконливою, здавалось, він і не прагнув мене переконати. Насамкінець дід підійшов до письмового столу, де в нього зберігалися документи. Пошукавши щось серед паперів, він простягнув мені газетну витинку:

— На, почитай, що пишуть про мене в Канаді.

Заголовок рецензії питав: "Хто справжній фальсифікатор?" — і далі в нищівному тоні автор розглядає книжку підсоветського історика Михайла Марченка : "Історичні погляди Т.Г.Шевченка".

Дід почекав, доки я дочитаю до кінця, і з сумним усміхом сказав:

— Це найкраща рецензія в моєму житті.

Вдома він декілька разів з повагою згадував свого співробітника по інституту історії передвоєнного часу Оглоблина. Того самого нинішнього голову Вільної УАН у Нью-Йорку, чиє ім'я в радянських публікаціях пов'язано замалим не з гітлерівськими газовими камерами. Натомість дід говорив про нього як про доброго історика, добру людину. Я розумів цю ностальгічну ретроспекцію як данину справжній історії, що твориться десь далеко і не з примусу. Адже ім'я Оглоблина досить небезпечно, щоб навіть у родинному колі відгукуватись про нього прихильно. Міг же дід змовчати про те знайомство, як мовчав, майже нічого не розповідаючи, про свої поневіряння в сталінських тюрмах. І писати задля шматка хліба, писати, женучи докори сумління, свідомість хибності чиненого — иже писах, писах!

Історія! Як боляче відплатила вона, коли жорстоко побитий в теміні вулиці заплічних справ майстрами 77-літній пенсіонер майже втратив розум. Стан психічного розладу — констатують лікарі. Понівечений державою, якій присвятив життя і талант,

знівечений лише для того, щоб бути осторогою іншим: бійтеся! Бійтеся мати онука-політв'язня, бійтеся брати в зяті націоналіста Миколу Горбала, бійтеся дозволяти дочці Аллі Марченко, відмовившись від громадянства, домагатися виїзду до Америки.

— Вони поширюють про нас чутки, ніби це з КДБ побили Михайла Івановича, — нарікав на співбесіді офіцер-оперативник одному з моїх родичів. — Ну, скажіть самі (!) — навіщо нам це робити?

Дідусь зараз часто стоїть біля вікна, безтямно дивлячись на Дніпро. З вицвілих, колись синіх очей його котяться сльози.

1980 рік. Саралжин, Казахстан.

МЕЖИ ЖОРЕН ПЕКЕЛЬНИХ

Завжди, коли я дивлюся на цього чоловіка, в мене виникає запитання: — Що? Що впродовж ось уже 27 років надає йому сил залишатись таким, як є. Адже для розв'язку того надскладного завдання

— не заблукати, не загубитися в житті — він повинен був мати якийсь орієнтир. Я звергаюся з цим до Василя Підгородецького, й один з найстаріших радянських політв'язнів відповідає: — Виховання. Це — і батьки, і церква, і народний дух, що ним наснажує село, те сповнене традицій українське село, яким я його знав. А ще я часто згадую свого діда. Вдома він ходив у простому домотканому вбранні, босий і, дивлячись на нього, важко було припустити щось незвичайне. От, хіба постава, якась з підкресленою гідністю хода виказували причетність старого до миршавих часів. І лише в неділю, коли в старанно випрасованому мундирі, набоксованих чоботях, при всіх відзнаках він ішов до церкви на відправу, всі на селі бачили полковника цісарського війська. Так ось, мій отой дідो одного разу сказав: — Послухай-но, малий! В житті може повестися всіяко: добре, зле та дуже зле. Але пам'ятай — ніколи не можна згубити людське звання. Це так. якби тебе запхали межі свиней і ти б мусив довгий час іти з ними. Ми не годні змінити плину речей, визначених Всевишнім, але і в тій ситуації треба залишатися собою. Це

— здійснено, хоча й неймовірно важко. Та коли припале випробування скінчиться й ти вийдеш до людей, випростайся, обтрусися від бруду і щоби жоден хибний крок, а чи слабкість не стали згодом в тягар на твоєму шляху.

Звідки в вас узялася впевненість, що радянська влада — це погано? Ви, тоді ще юнак, не розбиралися в ходах політичної гри і могли, скажімо, клюнути на вудочку націоналістичних верховодів. — Все було, як у Святому письмі: "Пізнаєте по ділах їхніх". Нам важко було повірити в розповіді втікачів-очевидців про те, що коїли більшовики на Східній Україні, розум відмовлявся беззастережно сприймати жахливі факти. Та після незабутнього вересня 1939 року ми вже самі сповідали те, у що не хотіли вірити на заході. Мій батько, сільський активіст ОУН за Польщі, попереджений євреями-крамарями про арешт, переховався й залишився живий. Його приятель з сусіднього села, котрий надіявся, що він нічого лихого Рад.владі не зробив, був схоплений НКВДістами, і діти не знають про його долю донині. 1946 року (рік прошу перевірити — автор) по всій країні проводилися вибори до Верховної Ради СРСР. Я

разом з іншими стрільцями не допустив на село виборчу комісію, витримавши бій з армійським підрозділом, постріли її ескортував. Від друзів, що вели бої на сусідніх теренах, я знав: там плани більшовиків порушено також. Читав комунікат головного проводу ОУН, де було вказано, що на більшій частині Західної України вибори не відбулися. І, тим не менше, всі радянські газети надрукували повідомлення про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР, як завжди, — 99,9% проголосували "За". Або ось вам ще приклад. 1947 рік, на Україні лютує голод. Юрби біженців з Молдавії бредуть, жебраючи бодай кусень хліба. Люди вмирають без ліку. Ми перепиняємо потяг до Німеччини, де виявляються лантухи з добірною пшеницею. Ціна, яка висіла на бірках була настільки малою (на рівні вартості тодішньої коробки сірників), що ми, не ймучи віри, показували її одне одному. І тоді я зробив ще один висновок. У цій суспільно-політичній системі людина не варта ніц. Задля світового панування тут знищать і українців, і молдаван, і тих самих росіян, безсоромно прикривлючи свою людиноненависницьку політику поясненнями про "тимчасові труднощі", "інтернаціоналізм" тощо.

Ваше перше враження від зустрічі з представниками КГБ? — 1952 року, коли мене схопили, я мав нагоду побачити зблизька тих, що, за висловом письменника, становлять "щит родини". Перші слова, які я почув, переступивши поріг слідчого кабінету, була лайка. Слідчий заматюкався, здається, з того приводу, що мене довго ловили. І, по-одному перебираючи колінця тільки росіянами знаних матюків, завершив свою словесну побудову огидним богохульством Божої матері. Я —вражений сидів, чекаючи, що ось-ось упаде стеля і сліпуча громовиця вразить боговідступника, гадав, що земля розверзеться і нараз поглине його. На жаль, цього не сталося. Згодом я дійшов висновку, що так, як ми не годні жити без пісні, вони не годні жити без лайки. Природа світобачення, так би мовити. Запхався бандерівець до нас на Донбас, —говорив мені цей син братнього народу, — ходив би в себе на Західній, а сюди не сунься. В принципі, відомо: з советськими слідчими сперечатися не слід. Але тут я не стерпів: — Звикли чужі землі ділити — дві України, дві Кореї, дві Німеччини. Зась вам у нас порядкувати. Самі дамо раду, як нам жити. Бригада викликаних ним громил завершила нашу суперечку безвідмовним кгбістським аргументом — мене били дружно, колективно.

Ви провели п'ять років на критому режимі, побувавши в найстрашніших тюрмах СРСР, де вас тримали серед кримінальних злочинців. Ваші враження від цієї категорії в'язнів? —Свою відповідь мені хотілося б розпочати з нагадування, що зараз осіб, у тій або іншій формі позбавлених волі, у СРСР в декілька разів більше, ніж їх є по всій решті країн, що підписали Хельсінську угоду. І це, коли тут "неухильно здійснюються всі права людини", а "поїзд розрядки йде повним ходом". У 50-ті ж роки я сидів з поколінням людей, що здебільшого, вирісши й виховавшись за Радянської влади, воювали проти Гітлерівської Німеччини, брали участь у соціалістичному будівництві, були продуктом системи, звичайними радянськими людьми, котрі під тим або іншим приводом виявились забраними до концтаборів. Далі відбувався хуткий процес

деградації — позбавлені Бога, вони не мали сили протистояти розтлінній атмосфері ув'язнення. Безпричинна різанина, карти, гомосексуалізм, донощитство — всьому цьому достатньо приділено уваги й без мене. Волю зупинитись на явищі, що вразило мене найбільше. Навіть після років баланди (по суті — катування голодом), нестерпних умов камерного режиму, виснажливої праці я зустрічав таких, хто з гордістю говорили: "А все-таки пів-Європа наша". І ні посилення на Бога, ні покликання до здорового глузду не могли знищити в них оту сатанинську ненажерливість. Один крадій-законник так і сказав мені: — Знаєш, Васька, є в мене одна мрія, як почнуть оце війну з Америкою, коли візьмемо Нью-Йорк — видеруся на дах найвищого хмарочосу і звідти посцю на їхню вулицю. Віриш, нічого так не бажаю.

— Але ж твердять, що держава, ніби, не зацікавлена в аморальній, зледащилій, знавіснілій армії злочинців. — На папері, тобто формально. В дійсності виглядає інакше. Нашій брівці ОУН було доручено захопити прокурора в місті Дрогобичі. Записавшись до нього на прийом і вдягнені в військову форму, наші прийшли прямо в прокурорський кабінет. — Я не маю часу, товариші, — сказав він, закриваючи теку і вже ладнаючись іти. — Гадаємо, товаришу прокурор, для нас у вас час знайдеться. — у свою чергу відповіли відвідувачі, порадивши йому захопити не тільки теку, а й папери з сейфу. Так от, ні розповіді про катування під час допитів, ні сваволя на судових процесах, ні зізнання про особисті покривання порушень законності — не були такими кричущо викривальними, як рознарядка на те. скільки в'язнів має постачити область за місяць, квартал, рік! Та погляньте на їхній виправно-трудоий кодекс! Яка мова може бути про перевиховання, коли все побудовано на визискові в'язнів

— держава одержує гроші з нашої праці.

Комунізм — це, справді, ненаситна кровожерлива потвора. А чи не краще було б причаїтися й перечекати лиху годину. Хай би з випитого сповна українцями збана покуштували оті на Заході, хто рахує здобутки в країні перемігшого соціалізму. Можливо б, усім, як лідеру Комінтерну Мануїльському, було гукати здравиці на честь вождя... У той час як на Україні лютував штучний голод і загинуло понад 12 мільйонів "таки не негрів, а своїх — людей добрячих та плохих".

Спостерігати незворушно, як гинуть неукраїнці — хіба це краще, порядно? А крім того слід знати психологію бандита: чим менше опору, тим безоглядніший, вигадливіший у насильстві та сваволі. Таких вгамовують лише кулак і куля.

Свій другий термін ви одержали за "табірні безпорядки". В чому вони полягали?

Середина 50-х років відома низкою повстань у радянських концтаборах. Очевидець і учасник декількох, я міг би розповісти чимало про їхні причини, рушійні сили. Бо самої констатації — брав участь, не досить.

Власне, досить для "безстороннього засідання", щоб засудити мене на нових 25. Наш етап, що складався переважно з українців, привезли до табору під Карагандою. Верхи на коні новоприбулих зустрічав сам начальник табору. Колону спинили, і він, хльоскаючи себе нагаєм по халяві, деякий час вивчав нас, що потомлені стояли після дороги. — Так ось, — розпочав він, підвівшись на стременах, — я з вас цей

бандерівський дух виб'ю. Знаєте, куди ви поїхали? Там, за річкою залишилась Радянська влада. Тут: закон — тайга, ведмідь — прокурор, а я, капітан Мішин — і головний суддя і Рад.влада водночас. — Гаразд, начальнику, доста було людей морозить, — почув я голос Вітьки Солодкого. — Пускай до зони, там побачимо, як вибирається бандерівський дух. Отже, спочатку було слово. А з наступного дня: праця по нелюдських нормах і при нелюдській їжі, сваволя адміністрації, грабунки табірних злодіїв, антисанітарія, що не піддається описам, перевірка померлих розколюванням черепа, а ввечері по роботі — оркестр, що гучно вітав нас під транспорантом "С радістю в зону!", тобто з виконаною нормою. Чекати, доки партія визнає і виправить свої помилки, ми не мали часу: щодня у таборі помирало до 5 душ. Всі застрайкували. За організацію табірних заворушень хтось мусив відповідати. Судили п'ятьох. З них я з Віктором Солодким досиджуємо свій тридцятирічний термін.

За цей час вам довелося зустріти в таборах представників багатьох національностей. Які зразки людського злету і падіння запам'яталися найбільш?

За колючим дротом завжди було холодно й голодно. Єдине, чого там доволі і надміру — роботи. Все це скуштували не лише ми, радянський народ, але й маса військовополонених з інших країн. Сталося це в Сибіру. Підтягнутий стрункий кореець-офіцер підійшов до начальника табору і повагом простягнув петицію. — Що це? — запитав той. — Риса нада, — коротко пояснив кореець. — Де я вам його візьму? Нема рису, — крутнувся спиною до прохача начальник. Падазиді, — було ламаною російською мовою, відтак пролунала якась команда по-корейському, і сотня полонених підійшли до вийстя шахти. — Риса буде? — перепитав парламентар. — Я ж сказав не, — буркнув володар невільничих душ. Кореець махнув рукою і люди один по одному стали стрибати в провалля. Всі заціпеніло спостерігали за жахливою картиною. Коли зник останній із сотні, почулося уривчасто-дзвінке: — Риса буде? — Не! Друга сотня вишикувавшись підійшла до шахти. Наглядачі кинулися заступити вхід, але їм завадили це зробити інші корейці. І сотня пішла слідом за першою. — Риса? — зринуло моторошне. — Нема, де я вам візьму? — прорізався зденерований начальницький голос. Після того, як третя сотня поховала себе в шахтному стволі, раціон було обіцяно змінити. За якийсь час корейці їли рис. Це я нагадав, ви питали, стосовно мужності. А от про ницість... На це спрямовано все перебування з/к в таборі. І я зайнявся б невдячною, прикрою роботою зображати людину в гірших її проявах.

Нещодавно в газетах писали про вас. Що там не відповідає дійсності?

Мені довелося б списати не одну сторінку задля спростування того пашквілю, як, зрештою, й усіх матеріалів про український визвольний рух, виданих в СРСР. Тому я лише нагадую, якою насправді була поведінка того офіцера... (прошу встановити його прізвище за газетою "Вісті з України" кінець 1978 р., а чи львівська обласна "Ленінська молодь" № 114-117, 1978 р. "Герої в масках і без них" — автор) під час нападу на очолюваний ним опер.загін у селі Підгородці. Отже, ми здійснили ту акцію успішно, без втрат захопили "стрибків" (інакше "колабораціоністів"), провели роз'яснювальну роботу серед населення: за ворожу до українського народу діяльність — численні

виселення до Сибіру, примусову колективізацію, доноси в КГБ, було страчено голову сільради (чи колгоспу — перевірити по газеті). В газеті — брехня, слідством доведено, я до голови не заходив. Заскочені зненацька прибічники соціалістичних перетворень на селі опору не вчинили. Обеззброївши вартового, ми зайшли до приміщення сільради і наставили автоматичну зброю — вони піднесли руки і здалися добровільно в полон. Капітан (?)... сидів у другій кімнаті, обмірковуючи стратегію наступного наступу. Коли я прочинив двері, він шарпнувся був по пістолет, але тріск видушеної шибки і відтак просунена лискуча чорна цівка машинівера розвіяли в нього охоту змагатися у стрільбі. Він без вибриків віддав зброю. В кімнаті нас залишилося троє.

Один провадив допит з товаришем.... другий читав захоплену документацію. Капітан в останню, на його думку, хвилю життя став неймовірно балакучий, очевидно, маючи намір виговоритися наперед. Виявилося, що він сам — проти насильницького загання людей до колгоспу, але мусить виконувати наказ. Він розуміє, у країні коїться чорти зна що і першопричина зла — Сталін. Тут він розлючено махнув п'ястком на портрет, що висів на стіні, відтак, подумавши трохи, звівся на стілець і скинув його з брязкотом на підлогу: — Це він, падлюка в усьому винен, — кричав капітан міліції, топчучи образ незабутнього вождя. В ту ніч він наговорив про Сталіна купу гидоти. Пам'ятаю, як він ще розповідав, що в душі — віруюча людина і що любить українську мову. Одне слово, перед нами стояв не представник радянських каральних органів, а глибоко гуманний з широкими демократичними поглядами чоловік. Минуле цього міліціонера не мало одверто умисне злочинного характеру, і ми знайшли за можливе не розстрілювати його. Становище його на моєму суді було вельми лоскитним. Мабуть, до них щось донеслося про його одкровення до нас. І коли голова трибуналу на моєму суді суворо запитав: — А чому ви не загинули на посту, як належить бойовому офіцеру? — той аж упрів, збагнувши обсяг навислої над ним небезпеки. — Так не було коли помирати, — похлинувся він. — Адже миттю — автомат під ший, пістолет відняли і все. Я, бойовий офіцер пройшов фронт і не раз бачив смерть у вічі. Мені нема чим дорікнути. Саме тоді от і виникла версія, що він нами був мордований. Подібне звинувачення відпадає з логіки речей: якщо могли розстріляти, навіщо бити та ще й довго?

Протягом стількох років з вами ведуть розмови працівники КГБ. Із своїм небуденним минулим ви — досить помітна постать, щоб їхня обіцянка звільнити, в разі розкаяння, не була здійснена. Отже, що вимагається від вас?

Десь напередодні свого від'їзду з 35 табору капітан Утиро викликав мене і сказав: — Гаразд, Василю, пиши ось на помилування. Осуджуй своє минуле, націоналізм і будеш на волі. Ми тоді довго розмовляли з цього приводу, він ніяк не розумів мене і наприкінці, не стримавшись, підвищив голос: — Ну, чого тобі треба, чого? Що тобі дати, аби ти зробив це? — Україну, — сказав я й вийшов.

1978 рік. Урал.

РАЗ — 15, ДВА — 15!!!

Мирослав Симчич належить до нечисленної групи мешканців табору з доведеними

по суду вбивствами. Саме про цю категорію політ'язнів органи радянської пропаганди тріумфально пишуть: руки по лікті в крові. Свого часу не розстріляних цих людей посиляли на каторжні роботи, де вони мали спокутувати провину перед владою чи пак народом, їм так і заявили: — Смерті легкої не дістанете. Доки на нас напрацюєтесь, всі соки витиснемо! Свідомий безвиході, в якій опинився, сотенний УПА знав: рано а чи пізно йому нагадають знищення більшовицьких визволителів. Тому єдиною сприйнятливою формою існування залишалася боротьба. Подібні альтернативні істини легко писати й говорити, важко їх здійснювати.

Бодай би ви ся стялі станіславські мури.

Як в вас мають пропадати з Карпатів гуцули.

Допит веде дебелий кгібіст. — Хто? Звідки родом? Псевдо? Зв'язки? Запитання, на які треба відповідати правду, інакше... Раптовий удар в обличчя. Ще раз і ще. Кров з розбитого надбрів'я заливає око, кімната слідчого розпливається в рожевому тумані. За віщо його нівечить цей чужинець? Не тямлячи себе від гніву, він підхоплюється з привинченого ослона і б'є кривдника в підборіддя. Удар Симчича важкий, незасвоюваний запам'ятовується. Я мав нагоду спостерігати його під час сварки з одним zdeгpадованим зеком. Це — на професійному рівні. Хоч, так би мовити, природний хист, бо боксом він ніколи не займався. Отже, після сеї відповіді слідчий, перелетівши через стіл, якусь хвилю своїм скаламученим мозком оцінював ситуацію. Відтак навкарачки доліз до стіни й натис дзвоник тривоги. Першу бригаду оперативників обвинувачений розкидав по кутках і, як щойно їхній колега, вони лежачи обмацували свої носи, щелепи, потилиці. Лише після з'яви другої бригади молотильників вдалося приборкати несамовитого бандерівця. Захопившись невідворотністю відплати, його змордували так, що кілька тижнів не годен був підвестись. Тим не менше, опір дав плоди — слідчий більше не зачіпав його. 1948 року гуманіст і поборник прав людини Сталін смертну кару в своїй країні не застосовував. Отож, Симчичеві присудили 25 років ув'язнення. У Харкові, де перед вантаженням до сибірського потягу можна востаннє поглянути на Україну, етаповані співали пісень про розлуку з Батьківщиною. У вагоні, лежачи горілиць, згадувалося дитинство. Як колись узимку взував бабині празничні чоботи й бігав ковзатись на замерзлу річку, а потім, повернувшись додому, крадькома ховав їх назад до скрині. Файно було мчати довгою ковзанкою, коли у вухах свище вітер, а вусебіч розлітається снігова пороша. Так тривало доти, доки шкіра не вичовгалася й на колись суцільній підошві засвітились дірки. Інкрустовані сріблом витвори майстра-гуцула докірливо дивились на світ чорними халявами. Чобіт він більше не займав та й зима вже скінчилася. Баба ж виявила шкоду найближчого весняного свята, коли, пишаючись та величаючись, зібралася йти до церкви. — Вороже мій лютий! — на цілу верховину заголосила стара, побачивши справу її онука. — Та це ще моє весільне придане. Я ж їх берегла, не взувала нікуди, лишень до церкви (вона й до церкви всю дорогу йшла боса, взувалася аж перебрівши річку та помивши ноги). А ти свою бабцю ото так шануєш! Сучкуватий патик —запомога у ходьбі й вихованні оперезує хлопчачу спину, але він уже поза дверима. Щасливий від уникнутої небезпеки

біжить до рятівних гір... Можна перевести погляд з однієї дошки горішніх нар на іншу й одмінити картину споминів. Він, випускник Коломийської гімназії, разом з класом завітав до музею національного мистецтва й уважно слухає лекцію про духовні скарби українських Карпат, яким важко відшукати аналог у світовій культурі. І, скрегочучи зубами, згадує, як по війні одного разу зайшовши до "краєзнавчого" музею, не виявив і десятої долі того, що було там раніше.

— А де наші скарби? Де те, чому немає рівного в жодній культурі світу? — необережно нагримав на екскурсовода, яка, на щастя, виявившись

своєю місцевою, не виказала його. — Не вільно показувати. Чимало вивезено, дещо лежить у запасному фонді, а тут, — вона махнула рукою на стіни, — звеличуємо щастя сьогодення. Культуру — під замок, мови

— відцуратись, мислення — лише на догоду носіям передових ідей з Азії. *Ex Otienta lux*, глузливо виринула в пам'яті латинська цитата. — Ну, то що, капітане Трошин? — нарешті їм вдалося схопити цього дільничого міліціонера, на числі совісті не одне життя, десятки ба, ні, сотні зруйнованих доль і для кого нищення українського, називаного бандерівським, є святим ділом. Симчич провадить допит разом із членами сітки СБ. — Ти заслужено вивіз те село гуцулів на заслання? — Так. Вони саботували розпорядження партії й уряду про колективізацію.

— А може, все таки, вони не хотіли вступати до колгоспу? Це їхнє право.

— Вони заважали б усьому народові, їх потрібно було примусити. — Але це протизаконне насильство. — Все робиться в ім'я комунізму. — В ім'я цього безглузлого марева ви занапастили й знищили мільйони на Східній Україні, зараз припхалися сюди, сподіваючись і надалі на безкарність. Капітане Трошин! За злочини, скоєні проти українського народу, ви засуджуєтесь до кари смертю. — "С алым светом распращаюся, буду спать в сырой земле!"

Спогади відволікали від нестерпного оточення. Етапну пайку давно з'їдено й по вагону сновидами нікали голодні люди. З'явилися померлі. Коли пливли в баржі по Охотському морю, звели рахунки з КГБістами, сексотами. Попід нарами бовталася вода, й їхні трупи пустили ув останню плавбу по не бурхливому і вже не житейському морю. Обожнюване життя, задля якого було вчинено стільки підлоти, ось так ганебно полишало їх. Ах золото! Російські каторжники, котрі на початку сторіччя мили його на Колимі, були незрівняно щасливіші за своїх підсоветських наступників. За царя годували щодень з м'ясом, не забирали теплого одягу і не вимагали виконання нелюдських норм. Хліба того дня не привезли й нач. табору оголосив, що нині у зв'язку з експедиційними труднощами пайки видано не буде. — Потерпіть, заспокоював радянський офіцер, збільшимо жирів у супі. Другого й третього дня так само — на порожній баланді. Четвертого, нарешті привезли хліб, проте видали лише за два дні. — А де ще? — запитали обурені зеки в начальника. — Списано, — розвів той руками. Норми, однак, ніхто не списав, її належало виконувати. В цьому таборі владу тримали злодії законники. Власне, її ділила з ними адміністрація. Решта, віднесена до категорії "мужиків", мусила "пахать", віддаючи частину заробленого, з домашніх пакунків

упривілейованим. Та й у цих умовах знецінено-упосліджена людська гідність вирізнялася й запам'ятовувалася. Англійський військовий атташе, здається в Румунії захоплений більшовиками і засуджений за антирадянську діяльність, був досить помітною постаттю навіть серед різномастого загалу сталінських концтаборів. Цей стрункий білявий красень почав ходити поза кухню. Там на помийниці був останній прихисток тих хто прагнув наїстися. Вичікуючи, коли служка якогось заможного злодія викине спорожнену бляшанку, вони накидалися на неї. рвучи з рук одне в одного, аби потім зварити з засохлих решток зупу. Або. копаючись у покидьках, віднайти ще цілу частину напівзгнилого буряка і з задоволенням муркотінням ховатися десь, щоб бодай на мить потамувати голод. А ще можна зварити картоплині очистки —там же крохмал! Цим людям вже нічого не годні були втокмачити. Всі переконання зависали в повітрі, а блукаючий непевний погляд співрозмовника виказував, що слова його не цікавлять. Як і всіх завсідників помийниці, англійця спіткала дизентерія, відтак болісна смерть. — Ми говорили про нього з жалем тому, — згадує Симчич. — що на цьому забутому світом клаптику землі він репрезентував не лише свою націю, а Європу. Навіть на зодягненого в зеківську робу, відзнаки минулого накладали на нього зобов'язання. Він мусив зберегти мужність перед лицем смерті.

Бандерівці були об'єктом безнастанного переслідування адміністрації, котра вважала їх за головне зло. Перепон для знущань перед наглядачами ніким і ніколи не ставилось, і чим винахідливіше, бажана передумова — згідно закону, був покараний в'язень, вище тим цінувалися службові якості працівника. Гладкі та тонші, брутальні чи улесливіші, вони різнилися зовні, проте єднала їх визначальна риса—ненависть до людей, над якими поставлено командувати. Жив був у таборі старшина. Навіть не кум, не режим і політрук, а звичайнісінький наглядач — старшина. З вигляду селяк селяком, тільки от очі мав безбарвні, нерухомі садистські очі. Дивина! Таких людей веде, просто надить до місця, де свою злобу здатні виявити найповніше. Скаржитись, що через його рапорти у карцері пообморожувалося безліч людей — вони порушили режим. Що вриваючись до бараку із ранковим дзвоником, гамселив дерев'яним молотком по заспаних в'язнях — винні самі, бо не встали по підйому. Що власноручно забивав насмерть непокорених — класова боротьба загострюється та й кого тим здивувати в часи офіційно дозволеного застосування фізичної сили. Одне слово, він лютував так, що не було на зоні зека, який би його не проклинав. Ліквідація цього вірного сина ГУЛАГу відбулася блискавично. Один з оунівців-юнаків Тарас працював шнирем (дневальним) у бурі. Це непоказний хлопчина передав ключа від вхідних дверей, що з нього виготовили дублікат. Уночі заскочений зненацька наглядач залемментувати не стиг. І як же по-зміїному він крутився, коли його кололи ножами... Вранці зона гула, мов вулик — такого обербандита зарізали. Тараса повели на допит, погрожували, били, але хлопець тримався, мов кремінь. Тоді опер сказав, всі тортури, про які чув і бачив, здадуться йому дитячим лоскотом порівняно з тим, що він зазнає незабаром. Тараса посадовили в бур до камери, де вже тримали трьох кримінальників. Вони пекли його розпеченим залізом, підвішували за руки до стелі, по-звірячому

кількагодинно били. Це були, далебі, Христові муки, які вірний товариш переніс з не меншою витримкою. Дізнавшись, що коїться за фатами барака посиленого режиму, на зоні почали вживати заходів. Оперові натякнули, за Тараса доведеться відповісти. Але вихователь забожився, що це не його ініціатива, а наказ згори. Тоді на підпільній раді вирішено було комусь потрапити в бур, де розквитатися з виконавцями наказу. Це доручили здійснити Симчичу. Він припинив виходити на роботу, привселюдно облаяв офіцера і за порушення режиму був запроваджений до буру. Хоча новоприбулого тримали окремо, та перемовлятися з тамтешньою братією він, зрозуміло, міг (понівеченого Тараса забрали до шпиталю). Зорієнтувавшись, що найкраще місце для зустрічі буде в робочій камері, він відповідно змінив поведінку. В'язень забаг робити й сповістив начальству, що перестав мислити себе поза виробництвом матеріальних цінностей. Це сприйнялося, як наслідок виховного процесу, і Симчича випустили до промзони, куди виходили працювати й сусіди. Причина його з'яви в бурі для них таємницею не була, тож до зустрічі готувалися ретельно. На дворіщі промзони на фашиста (так ще по таборах називали націоналістів) чекали троє з захованими аргументами для переговорів під фуфайками. Здоровань, який став найперший, вихопив булаву (металеву кулю завбільшки з кулак на довгому держаку розглядали з цікавістю набіглі після бойовища в'язні) і замахнувся для вдару. Проте він устиг лише замахнутись. По-кошачому стрибнувши вперед, Симчич однією рукою перехопив булаву, а другою вдарив у обличчя. Здоровань розчепірів пальці і зброя опинилася в руках суперника. Наступної миті він уже валявся навзак з розтрощеним черепом. У цей час до них підскочив другий напасник із залізною штабою. Той устиг зачепити Симчича по раменю, але далі удари вже сипались в одному напрямку. У кримінальника було пошкоджено хребет, ребра і щось там ще. Третьому з ножом дісталось лише раз, бо втік у заборонену зону, де його підстрелив вартовий з вишки. Протягом цих днів на зоні ліквідували ще кількох стукачів. Згуртовані українці визначалися як група, яку не можна було зачіпати безкарно. До подібного розгортання подій начальство, річ певна, не залишилось байдужим. І невдовзі 1952 року військовий трибунал у місті Хабаровську розглянув справу групи в'язнів, котрі, вступивши в злочинну змову з метою протидіяти перевиховним заходам, влаштували заворушення та

страйки, організували вбивства осіб із числа в'язнів, що співробітничали з адміністрацією. Мирославу Симчичу інкримінувалося "избиение" ув'язнених, котрі стали на шлях виправлення, злісне ухилення від праці, підбурювання інших до спротиву адміністрації — все те, за що дають теперішню статтю 77 УК РСФСР. Можливо усім їм, учасникам табірної руху опору повелося б інакше, якби не зрада. Чоловік мовчав тривалий час

— ні жорстокі побої, ні загроза нового терміну, здавалося, не впливали на нього. Та є в росіянина одна струнка, доторкнувшись якої, можна заграти чи не всілякої пісні. Слідчий сказав заарештованому: подивися в яку компанію ти потрапив — самі бандерівці. Вони, люто ненавидячи нас, прагнуть відокремитися й розділити Росію. Ти — росіянин, а допомагаєш своїм ворогам у руйнівній роботі. Гаразд, тобі може щось не

подобатись у суспільно-політичній системі. Але ж Батьківщина! Невже в тебе не болить за неї душа. Душа в нього боліла та ще, коли виявилось, що за патріотизм й відповідне давання показів недодадуть "доважку" возлюбив навіть слідчого-земляка. Табірні акції він описував з натхненням белетриста, конкретизуючи дати, імена тощо. Про ці одкровення Симчичеві однієї ночі оповів тюремний офіцер-узбек. І коли в'язень, спалахнувши од гніву, гримнув: — Брежеш, це — чесний чоловік. Той відказав йому:

— Ти забув, що він росіянин, а хто — ви?

Наступні 10 літ він мандрував через найлихіші штрафні зони СРСР. І так записано в книгу життя: несподіване звільнення 1962 року — від хрущовських амністійних щедрот. Вийшов за табірну браму в зеківському х-б костюмі, настукуючи дерев'яними черевиками, без грошей у кишені і з залізничним квитком до східноукраїнських областей. На останнього карбованця прокатався екскурсійним тролейбусом по Москві, зійшов, плюнув на Мавзолей на Красній площі та подався шукати долі на свою безталанну Батьківщину. В Запоріжжі його довго не приймали на роботу, відмовляли під різними приводами, дізнаючись, що сидів. Врешті-решт пішов до голови міськвиконкому і сказав: мені нема де спати, нема чого їсти. Відправляйте назад до табору, там хоча б баланда та нари. Можновладний здав собі справу, що подібний скандал йому ні до чого, і з наступного дня Мирослав Васильович Симчич був зарахований робітником ливарного цеху на машинобудівному заводі. Працював важко, але з'явилися більш-менш гроші. Бог послав йому вірну дружину Раїсу, в них знайшовся хлопчик. З винайманого помешкання родина переїхала до кооперативної квартири. А за неї, меблі, їжу треба було платити. Власне, гарував, аби здобутися на якісь статки. Пораненому, стомленому ув'язненням у зрусіфікованому місті цьому 40-річному чоловікові було вже не до політики. Прикрим, до дуже незначної міри, для влади міг бути хіба його язик. Коли, шукаючи і не знайшовши української вечірньої школи в місті колишньої козацької вольності, зрізався з директором-шовіністом. А чи коли кепкував із щасливого сьогодення, вистоюючи в черзі за білим хлібом. І тим не менше 1967 року Симчича заарештовують. 50 років великого ошуканства влада відзначала гучними й застрашливими політичними процесами. Націоналістам "не забули, не простили" ні збройного опору, ані разюче дошкульного викриття антинародної більшовицької системи. Симчич, як і ряд інших учасників УПА або членів ОУН мав стати козлом відпущення. Завдання слідчого полягало в тому, що всілякими засобами заломити націоналіста й у вигляді моральної руїни виставити на показовому процесі. Розстріляний він про обіцянку хуткої волі, а чи невеликого терміну не нагадає. Тут існує певна психологічна закономірність. Мирне життя, батьківство, відсутність організаційної діяльності даються взнаки. Часто колись відважний підпіляка, не побувши опісля табору на волі, розгартується й не знаходить сил для опору знову. Симчичеві властива яскравовиражена національна риса — упертість. Засвоєним змалку поглядам та звичаям він не зрадить, якщо навіть його розітнуть навпіл. І зараз він чудово розумів, що КГБ його занапав не для того, аби привселюдно прощати. За майже два роки слідства понад сотня свідків, викликаних з усіх-усюд СРСР, з'ясовували

подробиці його буремної біографії. Заломлений посправник став брати на себе епізоди, яких взагалі не було, звинувачуючи, звісно, й свого зверхника. Для спростування чергової інсинуації Симчич забав очної ставки. Побачивши, що слідчий надто старанно розсаджує всіх на стільцях, досвідчений зек помінявся місцями із своїм сусідом, шойно слідчий вийшов з кімнати. Присутній тут-таки прокурор заперечити проти тої перестановки не міг нічого. Покази лжесвідка зводилися до того, що обвинувачений власноручно повісив голову колгоспу. Після сповненої кривавих подробиць сцени свідок на запитання "чи впізнає він вбивцю?", не вагаючись підійшов до місця, де раніше сидів Симчич, і вказав на понятого, який зараз там сидів. — Так, ось цей. Слідчий заметушився, намагаючись пом'якшити категоричність твердження, і запропонував краще подивитися ще набік. Але ці настирливі поради свідок сприймав за обумовлену гру й наполіг з іще більшою беззастережністю, — Ні. Я добре пам'ятаю, це — він. Він ще мордував жінок і дітей, — в раптовому осенні сказав представник громадськості насамкінець. — Пишіть, занотовуйте покази, — гримнув із свого стільця Симчич, коли слідчий зробив нову спробу відволікти увагу. Свідок, ведучи свою партію, з обуренням кричав, що вбивці-націоналісту не можна подарувати тих злочинів. Справа запахла порохом і доти мовчки сиділий понятий (ним виявився засуджений за антирадянську діяльність у Тисьменниці Василик) озвався ошелешено: — Ти що мелеш, дурню? Мене ж так і розстріляти можуть. — А ти як собі думав, душогуб? — не вгавав очевидець далеких подій. — Та я в Радянській Армії у цей час був, — не на жарт занепокоївся Василик, — Ти що, навмисне безвинних людей топиш, сволото. — Записуйте все до протоколу впізнання. — вимагав Симчич від прокурора. Тим часом, рятуючи своє життя, Василик, приступивши до слідчого, з піною коло рота вимагав затребувати його документи про службу у Советському війську. — Вони — по passapap, — реготав, розповідаючи мені про цей випадок, Симчич.

На самоті в камері його знов посідали думки. Ось він із кількома стрільцями на святковій вечері в хаті Павличків. Радісна мати припрошує їсти, розносячи страви гостям, котрі прийшли разом із старшим сином. Менший Дмитро, тоді студент Львівського університету, вийняв з кишені нотеса й читає з нього вірші. — Нам потрібні люди і в їхніх установах, чи не так, пане сотенний? — схвально кивнувши в бік поета, родинної гордості, озивається старший брат. — Це дуже слизький шлях і рідко хто здатен пройти по ньому, щоб не впасти, — майнуло в голові унітського старшини, але нічого на те не зауважив. Згадав за ту зустріч та розмову згодом, коли давно загинув старший Павличко, а молодший у гонитві за визнанням, посадою — усім іншим, що дає служба ворогові, став топтати святині, паплюжити боротьбу за незалежність України. Шлях Конрада Валленрода поетові виявився не під силу. Життя не література, непереможеним залишитись важко.

Його не розстріляли, хоча все велося до того. Десь спрацювали невисліджувані коліщатка і замість неминучої страти йому визначили досиджувати недосиджених 15 років від другого табірною терміну. Гай-гай, доле! Смерть знову лиш обкурила й не зайняла. Довго житиме Симчич... у таборі. В Мордовію на побачення приїхала жінка.

Поцілунки, сльози, радість що не розстріляли і, як завжди, брак часу набалакатися. Життя тривало й вимагало певних рішень. Симчич працював несамовито: дві, три норми стали звичайними. І хоча подібне перевиконання — на шкоду собі, бо відсотки виробітку на виробництві збільшують, посилаючись саме на легкість виконання дотеперішньої норми, він ішов на цей самообман. Допомога родині стала його ідеєю фікс. І друзі не годні були переконати, що в цій гонитві за мізерним заробком в'язень зазнає поразки, бо від виснажливої праці втрачає здоров'я, занепадаючи й на душі. Симчич тільки всміхався, відмахуючись від порад: — Мені, все одно, сконати — не нині то вввзтра. А от хлопцям тра' допомагати. Виростуть у мене два козарлюги. Відчайдушні намагання в'язня заробити зайвий гріш не залишалися поза увагою громадян начальників. І, варто було колишньому бандерівцю написати гостру заяву до Івано-Франківського КГБ з приводу умисного цькування сільськими п'явками — головою колгоспу та бригадиром — старенької матері, його негайно позбавили вигідної роботи і більше надсилати додому навіть тих зароблених кривавим потом десяток карбованців він не міг. Гасло зі стінки адміністративного барака "Щастя в праці!" виявилось ефемерним навіть, здавалося б, при обопільній зацікавленості сторін.

У своїй скарзі на ім'я Генерального прокурора СРСР Руденка з/к Симчич звернув увагу блюстителів соціалістичної законності, що вдруге його засуджено за протидію безчинствам у сталінських таборах, яке було викрито й затавровано ганьбою на ХХ-ХХІІ з'їздах КПРС. Його невдоволення тодішньою дійсністю цілком у душі офіційного партійного курсу. Отже, він хоче сподіватись, що термін набутий за боротьбу проти сталінсько-беріївської сваволі у ИТУ йому буде знято. Перші відповіді переслані до Пермської обл. прокуратури надходили з інформацією про те, коли й за віщо заарештований та суджений Симчич М.В. Кілька наступних скарг було переслано до Хабаровського краю, звідки відповіли, що справи Симчича М.В., судженого 1952 року трибуналом Хабаровського військового округу, взагалі не вдалося відшукати. Коли ж, настирливо домагаючись правових підстав для свого 30-річного тримання, старий каторжник з усім вищеописаним знову звернувся до Руденка, один із заступників з цинізмом, гідним, самого Ген. прокурора, відповів "осуджен правильно".

Шторми та бурі зовнішньої політики оминають береги всесвітньовідомого архіпелагу ГУЛАГ. Із загонового офіцера став заступником нач. табору по режиму пияк з садистськими нахилами капітан Кузнецов. Колишній режим ст. л-т Храмушин, незабутній своїми фальшивими рапортами та, прецінь, справжніми покараннями, прокурорст-вує в містечку Губаха. Вже підполковник і начальник Скальнинського відділу КГБ Афанасов. А десть на плюралістичному Заході витіюствує про наклепницьку кампанію на Радянський Союз юрист Шон Макбоард (прізвище цього британчика, лауреата Нобелівської премії перевірити — автор!). Про те, що варто перейняти досвід по засвоєнню радянської Півночі, виступає у Воркуті канадійський прем'єр П'єр Трюдо. Ну, а Симчич? Що Симчич? У нього своя арифметика. $5 + 25 = 15 + 15$ років ув'язнення.

$$5 + 5 = 15 + 15$$

Пермская обл.

г.Кизел

п/о Гошковка

пос. В.Косьва, п/я 201/20

В травні ц.р. Симчича разом з Підгородецьким перевели з ИТУ ВС 389/35 п. Всесвятська на зону, де відбувають покарання суджені за побутовими (не політичними) статтями. За його словами, це — штраф-няк, куди зібрано найгірших кримінальників з цілого Союзу.

Нарис про М.Симчича подавати без підпису, а чи псевдоніма автора-журналіста.

Саралжин, 1980 р.

Тітонько, добридень! Нарешті без листовної лаконічності довідався про ваш київський побут. І, річ ясна, хочеться давати поради, щоб краще в світі велося. Але стримуюся, розуміючи, що окрем тебе самої ніхто в тих обставинах краще не розбереться. Та, гамуючи дидактичну сверблячку, все-таки хочу зупинитись на тому, що посідає дедалі більше місця в моєму житті і маю в серці надію, незабаром з такою самою інтенсивністю захопить тебе. Йдеться про релігійність. Кому як не нам, вихованим від соски на матеріалізмі та атеїзмі, знати: чому святі для 600 мільйонів християн поняття Христос, Віра, Воскресіння та інші сприймаються в цій країні в кращому разі як складники легенди. Таж ми ніколи не чули речників релігії, а лише супротивну сторону. Бог — у вигляді химерного старигана, що сипле з хмарки сніг, дива з іконами — шахрайства облудних церковників, молитва — бездумне поклоніння. Отже, про пізнання істини. Мені пощастило, я мав нагоду спілкуватися не лише з бездоганим віруючим (славної пам'яті Степан Мамчур), але й визначною особою, яких у Святому письмі підносять до апостольського рівня (Валентина С. Пайлодзе). Це спілкування допомогло мені перейти від стихійного ідеалізму (ти не заперечуватимеш, що сама постійно керуєшся його засадами) до усвідомленого християнства. Царина Духа — явище досі нам незнане й загадкове, здатне викликати негативні емоції хіба в твердолобих безбожників. Для нас же це — щедрий лан, який обов'язково вродить при натхненній самовіддачі. Віддаватись треба з Вірою, в ревних молитвах і тоді набудеш неподоланної сили. Чудеса — зразки матеріалізації задумів — наведуть усі віруючі, Біблія ж дасть розгорнений шлях людства від колиски до Судного дня, завершення нашої доби. Я хотів бути переконливим і лише зараз помітив, що багато розумував. Але це так складно пояснити: чому слід вірити в Бога. Та вже хоча б тому, аби зникло відчуття самотності, нестерпної безвиході. Щоб, перебуваючи серед дітей Сатани, знати — ти не самотня, з тобою Спаситель та численні однодумці, котрі, як і ти бажають добра і справедливості, утвердити мораль, краще якої зухвала людина так нічого вигадати й не спромоглася. Щоб прийти до розуміння Бога, тобі треба лише подумати: все, чого прагнеш ти, давно записано в Біблії. Лише ми того не знали, бо все життя довірливо завчали: людське щастя залежить від соціальних умов. Для спростування цієї нісенітниці мені потрібно було пройти табір. Для того, щоб усвідомити: добро і зло — в душі, мусив побувати на засланні. Нещасливий багатій і

задоволений життям бідняк; знервований, у розпачі король і смиротворений схимник — в усіх ситуаціях стан індивідуума визначається пригніченістю чи навпаки його душі. Повторюю, за будь-яких прикрих ситуацій до тебе прийде відчуття вмирот-вореності, варто лише широко звернутися до Бога. Зрання натщесерце обов'язково читай "Отче наш", думаючи про грядущий день та необхідність прожити його без помилок, гріха. Як бачиш, це — своєрідне гартування моральності. Перед сном читай псалом 90, а також "Богородице Діво" (все 1-3-7 або 12, 40 разів). Що це справа дуже не проста, ти переконаєшся одразу, спробувавши думати лише про те, що вимовляєш у молитві. Псалом 108 надзвичайно сильний та для читання важкий. Його читай, коли опікуни оступлять, мов удову за подушне. На стор. 1192 у Біблії є "Отче наш" сучасною українською мовою. Оце все й є те, що зветься — дбати про спасіння душі. В мене все поки без змін. Відпочиваю, куховарю, почитую. Написали мені школярки із США, що пам'ятають, внівши животворний імпульс у мою парубоцьку екзистенцію. Як поїхала мама, став згадувати усіх вас. Шкода, що не дали у відпустку поїхати до Києва. Ну, поки все.

6/1X-80

Небіж.

P.S. Дорогесенька, вітаю тебе з близьким Днем народження. Бажаю тобі здійснення всіх мрій та задумів. Нехай благословить тебе Господь! У подарунок отримаєш зображення Папи.

Цілуй діда. Скажи йому, що я бажаю йому здоров'я і що я весь час згадую його.

Валерій.

Добридень, мамо! Щойно ти поїхала, прийшов майор і запропонував їхати до Уїла, де мене бажає бачити нач.міл. Я у відпустці вирішив себе не турбувати, а оце з'їздив на пару днів. Побачив я його, це в мене вже новий, а також — прокурора, порозмовляв з приводу заборони виїздити до Уїлу. Прокурор запевнив, що маю право три дні пересуватись у межах району і що заступник начміла був неправий. Я сказав, що я більше обстоюю рад. закони, ніж міліціонери, і отже — більше радянська людина, ніж вони. На що образився начміл., який сказав, що не потерпить таких образ. Тоді я сказав, що то був емоційно-полемічний вислів і що він радянська людина. Але він не вгавав і зробився нервозний. Тоді я широко сказав, що дарую йому всю рад. владу з урядом і партією, щоб він тільки не брав усе близько до серця. Одне слово, можу тепер їздити до Уїла. Чекаю на вирішення заяви про лікування в Актюбінську. Бо ось і зараз тиск підвищився, дали бюлетень. Нехай полікуюсь, а там мінятиму професію — пусть меня научат. Ага, тут потрібні вчителі російської мови та л-ри, як і іноземної, тільки німецької. Так що маю ще змогу вимагати працевлаштування у школі. Я не обещуюсь можливістю обійняти посаду вчителя, але ж вимагати можна (до речі у цілковитій відповідності з законом). З Уїла 24-го та 25-го увечері телефонував до Києва, але нікого вдома не виявилось. Шкода, що в тітки нема зараз зв'язку, а то би до неї був додзвонився.

Передплатив собі казах. та центр. газет та часописів. А до тебе прохання

передплатити "Всесвіт", "Вітчизну", "Літ. Україну", "Друг читача". Мамочко, надіслав я тобі цінним листом мій переклад "Сила обставин" Соммерсета Моема. Це треба передрукувати: хочу спробувати потім опублікувати у "Всесвіті". Пишуть мені і з Гамерики, і з Німеччини. Ну, поки все. Цілую міцно. Твоїлистівочки одержав. Вітай батечка.

Син.

P.S. Чи всі мої попередні листи до вас надійшли?

29/IX. 80

Ну, что тебе сказать про Саралжин ? Осінь і таке інше. Майор ось знову передав наказ начальства нікуди не виїздити із аула. Кодекс і прокурор — одне, а міліціонери роблять друге. Мене зараз осінила страшна підозра, може, в Актюбінському УВД діє маоїстське угруповання ? Дуже вже порушують радянські закони. Відмовили також їхати в обллікарню. Кажуть, щоб викликав спеціалістів до аула. Я й не проти — приїдуть, привезуть із собою клінічну лабораторію, організують безсолеву дієту і тоді мені не буде жодної потреби пертисся за майже три сотні км. Підкажу оце все колективному міліціонерському розуму, нехай, дійсно, як необхідно підлікують мене на місці. Якщо Магомета не пускають до гори, нехай гора йде до Магомета. Не одержав привітання від п.Анни-Галі та ще кількох моїх постійних закордонних дописувачів на день народження. Немає також жодних бандеролей, в т.ч. обіцяних попередньо у листах. Читаю потроху. Ось надіслали мені з Вірменії книжечки, то знайомлюсь із штукаю перекладацькою у братній республіці — аналіз перекладів їхньої поезії російською мовою. Натрапив на гарний вірш Ісаакяна "Моїй матері".

По лицу да по ласковой речи Стосковался, мать моя, джан, Был бы сном я, — далече, далече, Полетел бы к тебе, моя джан. Ночью душу твою целовал бы

Обнимал бы как сонный туман.

К сердцу в жгучей тоске припадал бы

И смеялся и плакал бы, джан.

Надішли, будь ласка, "Л.У." та "Всесвіт". Я, здається, вже писав, що в передплаті на укр. газети та журнали мені тут відмовили. Так я передплатив кілька центральних та казахських російською мовою. Оголосив тотальну війну мишам і провів блискавичну атаку з допомогою твого засобу. Дивлюся, які будуть наслідки. Від Миколи одержав дуже тепле привітання з днем народження, хоч у листі до Ігоря він і кидав камінці в тітку. Складнюща це річ життя, подружнє життя. Але позиція нашої Алочки мені подобається: не сваритись. Як аристократка — бути вище всього. Одержав тітчину бандерольку з "Вістями з України". Дякую. До речі, за вересень від тебе не було жодного листа, лем дві-три поштівочки. Не гарно, бо не знаю, що там довколо вас коїться. Мамочко, мабуть, все-таки надішли мою смушеву шапку-бирку, вовняну білизну, фланелеву сорочку. Ще ти колись привозила зелені синтетичні панчохи і казала, такі с ще білі. Якщо вони збереглися, катай сюди.

7/X-80 № 38

Добрідень, ріднесенька!

Написав позавчора до тітки, але "мать есть мать". Та ще й бандерольку вчора вручили з друкованим перекладом та всім іншим. Все хочу написати про зміни у працевлаштуванні. Одначе поки у стані обговорення. А я й ся не журю. Ага, перед святами одержав твої цукерки, 2 кг. Як вже писав у листі до тітки, але й тобі повторюю. Щобись знала: що надсилала, прибуло. В галузі матримоніальних прожектів з'явилося дві холостячки-француженки 1950 та 1946р.н. Але, як уже писав, мене через Стендаля та Флобера не полишає враження про їхню легковажність. Написала, судячи із тону та стилю, дуже серйозно настроєна 20 річна італійка. Дочка адвоката, вчиться на геологічному ф-ті університету. Вона найсвіжіший вибух епістолярних пристрастей. А от з Голландією стосунки не те щоб погіршились, а якось занепадають. Мабуть, я вмію розпалювати кохання та не вмію його підтримувати. — У кожного свої слабкості, — як сказав старий кишеньковий злодій, коли в нього на суді запитали, чому краде винятково в жінок. Ну, міцно цілую всю родину. Мені сподобався твій лист, де ти мене хвалиш за переклад Моема. Цілую персонально.

Син.

12/XI-80

P.S. Надішли міжнародних конвертів.

Дорогесенька, добридень! Учора після затримки надійшла пошта. Одержав малий пакуночок (чай, локшина, цукерки) від 10/XI. Ще великий від 10 та з таранькою від 4 одержав раніше, я писав у попередньому листі. За усьо цілую й дякую. Зараз пишу листа й закусую смачним яблуком. Недаремно я весь час цитую вислів Данте про найкращу з матерів. А після лагодження піч треба палити до трьох годин. Зате в хаті тепло. Привіз собі дрівець і розпочалося поступово моє зимове життя. Обіцяють цього року здати в експлуатацію лазню. Але будівельники мені казали, що буде готово лише зовні: дах, вікна etc. Як казав дід Щукар: "Это, Макарушка, одна видимость". Там побачимо, недовго залишилося чекати. З моєю заявою на роботу в приміщенні відмовили. Нічого, звичайно, але самий факт. Цікаве рішення УВД: нехай працює, де й раніше. В мене — довідки лікарів про працевлаштування згідно стану здоров'я, в Кодексі сказано, що на засланні маю права обирати професію, а вони — ось так. Я їх розумію, їм нема ніякого сенсу дотримуватись законності — стільки разів порушувано раніше, з якої радості стануть дотримуватись зараз. Надіслав Прокурору УРСР Глуху заяву, що всупереч ИТК Каз.РСР співробітники Уїльського РВВС не випускають до Уїлу навіть здати аналізи і що прокурор Уаїсов на мої скарги не відповідає. Глух відіслав мою скаргу в Актюб. пр-ру, а звідти тому самому Уаїсову, який знову не відповів на мою скаргу. Згідно Указу Президії Верх. Ради СРСР скарги громадян не мають права відсилати службовим особам, на яких скаржаться. Як відомо, прокурор поставлений для того, щоб пильнувати за дотриманням законності. Ото він її і пильнує, із страшною силою. Дай йому, Боже долі всіх його попередників на його посту. Що ще? В моїх одноаульчан — пора заготівки кормів для худоби та пошуків вугілля на зиму. Приїжджі лектори радять палити груби кізяками, як це робили предки. Але сучасної груби кізяком не напалиш (це не відомо тільки лекторам), ото й бігають у пошуках. Зараз

прочитав, що Чайковський після концерту підніс Заньковецькій букет з написом: "Безсмертній — від смертного", і подумав про силу мистецтва. Співали якось тріо Мареничів, і слухали їх зі мною рецидивісти-кримінальники захоплено. Один аж закричав на всі тюремні дворики: Да здравствуют наши союзники-украинцы! Це він так мені трохи віддавав шану, але й спів йому тоді сподобався. Чи читала в "ЛУ" дискусію щодо підручників укр. л-ри? Кілька статей — суцільне критиканство. Понад десять років можна було вчитати тільки, що вони найкращі. А це вже, виявляється, що ні. Отак-от понадійся на нашу пресу. Якщо їхатимеш, захопи шкуратянку. Бо чого їй лежати без руху. Син.

Надійшли, будь ласка, адресу адвокатової контори.

№47 1/XII-80

Добридень, ріднесенька!

Недільний вечір. Груба — аки вогнедишний дракон. За вікном свище вітер, але з відлигою, 0. По ліжках сохне випрана білизна. З'ївши гречаної каші з молоком і влігшись горічерева, слухаю по радіо танго твоєї молодості "Люби мене одну". Сьогодні за допомогою пастки провів вдале полювання на мишей. Саралжинська ідилія. Ходжу працювати на машдворище. У мене зараз двоє колег, також слюсарі, казахи: один — зовсім молодий, другий — зовсім старий (я — середнього віку, виходить). Утрюх ми — як лебідь, рак та щука, чий віз — трудовий процес. Шофер, отой, котрий півненко, допоміг привезти дрівець. У мене цього року — купа конкурентів. В аулі, і не тільки в аулі, як запевняють лихі язики, скрутно з вугіллям, тому багато хто немає палива. І вишукують казахи, де можуть. Я вже двічі тільки-но назбираю старих ящиків, як їх хтось підхоплює. Втретє вже був мудріший: назбиране замаскував, відтак привіз ящиків та ще нарізного ломаччя трохи, по блату. Ну, а піч, мов негодована дитина, вимагає догляду, тоді тепло. Зараз п'ю мумійо. Старого ще повно, а Іван знову пляшку надіслав. Хоч бери та "з горла" хиляй. Почастував оце нещодавно кавусею з ромом (та малесенька пляшечка, що ти колись надіслала). Вишуканий напій. Чи то мо' під настрій трапилось? Але я так смакував, уф-уф-уф! Я тобі скажу, італійська кава, угорський ром, білий французький шоколад і не під настрій смакувалися б. А в Саралжині оце радість була. Привезли до крамниці шкарпетки. Щоправда, радість трохи підпсувала сварка жінок із миканням волосся у черзі, але невелика кількість товару, а також рішучі заходи, вжиті продавщицею, яка своєчасно оголосила, що продаватиме по парі в одні руки чи то пак, ноги, залагодили справу. Порядок мав місце самовидно, бо навіть дільничому міліціонерові не дісталось жодної. Що чесно, то чесно. Ну, поки все.

Син.

15/XI1.80

Добридень, дорогесенька! У мене все, як завжди. Бігаю вибиваю собі газ, тобто балон.

Вечорами часто замикає струм на лінії, то сиджу потемки, бо каганець чадить немилосердно (можливо, замість гасу мені підсунули солярку), а потім вся хата закіптюжена. Ходив днями гуляти до лісочка. Потрапив надзвичайної пори, коли

дерева було вкрито памороззю. Щось казкове і до чого очі милує. Я йшов, співаючи на повен голос, а збоку здаля казах почув й собі почав гукати: звідки й куди я йду. З чого я зробив висновок, що тут не сприймають слов'янської мелодики. Хоча, можливо, моя невибаглива та щира манера співу викликала у зустрічного асоціацію з буденними вітаннями. Струнками рядами вишикувались на машдворищі комбайни. Щоб не порушити тієї не моїми руками творної краси, я стримую свій виробничий ентузіазм і подовгу никаю по роботі в пошуках машини, ремонт якої не викликав би дисонансу у тій зоровій красі. Зараз я захопився співами, то співаю й на роботі. І що цікаво, казахи не протестують. Видать для них це — той самий випадок, коли "в нашем доме поселился замечательный сосед". Зхарчами зараз влаштовано. Вже писав, що всі згадувані тобою пакунки, здається, останні 2 від ІО/ХІ, одержав. А городини чи садовини надсилати не варто, бо померзнуть у дорозі. Тут на Новий рік всі довкола різатимуть худобу, то я й вагаюся, чи брати вівцю в радгоспі. Почали надходити перші вітання з Різдвом. Вітають найщиріше вельмишановного пана Марченка, а пан Марченко волам хвосту крутить, тобто на сучасному рівні — комбайнам гайки. Вичитав в "ИЛ" гарний вірш й оце надсилаю. Шкодую, що не поет і що нема болгарського оригіналу, а то був би переклав.

Димчо Дебелянов

Вернуться бы и дом увидеть отчий В тот час, когда заря смиренно гаснет, И тихие объяття тихой ночи Раскроются для скорбных и несчастных. Усталость сбросить, словно черный камень, Лежащий на заброшенном погосте, И разбудить негромкими шагами Весть робкую о долгожданном госте... .. чтоб лбом к плечу бессильному склониться, старуху-мать обнявши у порога, в ее улыбке доброй раствориться и повторять: "О мама!" — долго-долго... Войдя смиренно в тихое жилище, в последнее укрытие и заслону, тишайшие слова шептать все тише,

установив взгляд на старую икону: здесь я хочу заката дожидаться —взошло мое светило и угасло... О, тайный вопль несчастного скитальца что родину и мать зовет напрасно.

Взагалі, якщо випадково йтимеш повз "Дружбу", поспитай, а раптом є поезії цього поета. Син.

21/ХІІ-80

Главврачу

Саралжинской больницы Ташимовой от Марченко В.

Заявление

После 18 лет заболевания хроническим нефритом несколько лет, как у меня появилась гипертоническая форма и давление не опускается ниже 180/120, я постоянно плохо себя чувствую. Слабость, быстрая утомляемость и постоянные головные боли. Я плохо сплю, у меня исчез аппетит. Последнее время я стал хуже видеть. Все это вынуждает меня просить о госпитализации! пока у вас, а в дальнейшем надеюсь добиться лечения в специализированной больнице.

Это заявление прошу подшить в мою медкарточку с вашей резолюцией.

8/X-80 (подпись)

Коменданту Уилского РОВД Алишеву М.

Заявление

В связи с плохим состоянием здоровья — у меня хронический нефрит и гипертония, прошу вас направить меня на стационарное лечение в больницу.

(подпись)

Директору

Уилского райсельхозобъединения Марченко Валерия В.

Заявление

В связи с тем, что состояние моего здоровья в последнее время заметно ухудшилось, я не в состоянии выполнять работу слесаря машдвора, с которой справлялся ранее в меру сил. Заболевание таково (хроническое воспаление почек с гипертонической формой), что я не могу заниматься физическим трудом с переохлаждениями организма. Все это вынуждает просить уволить меня с должности слесаря машдвора.

В связи с необычным положением ссыльного, а также особенностями УК и ИТК Казахской ССР я вынужден быть трудоустроен. Но работать я смогу с ограничением трудоспособности. Поэтому прошу вас определить меня учеником киномеханика в клубе — место наиболее подходящее при моем заболевании, а также, учитывая необходимость приобретения профессии, чтобы зарабатывать на жизнь в дальнейшем.

4/XI-80 (подпись)

Любий небіж!

Починала тобі писати листа ще 29 грудня, не дописала з того часу ще.

Може Сандрі надіслати "Київ" французькою мовою, сьогодні бачила в магазині. Мадам Картан таку отримала. Дуже дивно, що прості бандеролі з Києва до Франції та ФРН дійшли за 8 — 10 днів, а по Україні листи та повідомлення тижнями бродять. Що чути від кума? Крім телеграми я від нього нічого не маю. Місяць тому написала рекомендованого листа до нього, вклала туди фото (я з Андрійком), повідомлення не одержала, збираюся написати скаргу. Машинку, фотоапарат, Біблію та все останнє, окрім грошей, мені ще не віддали, з прокуратури одержала, що моя скарга розглядається. Телефони тепер майже в усіх працюють: і в Світличної Льолі, і в Світлани, і у нас. Шевченків засудили у Львові разом із Степаном Хмарою: (Хмара одержав 7+5, В. Шевченко 7+4, О. Шевченко 5+3).

Мама твоя зараз працює на повну силу, бо потрібно їй звіт свій написати та здати туди, куди належить, а потім вже до синочка у

Казахстан. Ніби вже й небагато залишилося, трохи більше чотирьох місяців.

Цілуємо тебе усі троє — дід, брат Андрійко та я, твоя тітка.

12/1 1981

ВКРАЛИ ТРАНЗИСТОР

А розпочалося усе так. Я приїхав до районної лікарні в Уїл, щоб бодай трохи

підлікувати свої нирки. Від вантажницької праці на машдворищі, якою мене забезпечили аки особливо небезпечного державного злочинця, я мав постійно високий тиск і, зрозуміло, нездужав. В поліклініці я знав одну тямущу лікарку, але до неї на прийом не пішов, а записався до терапевта Уаїсової. Щось підказало мені цього разу звернутися саме до дружини райпрокурора, а не до симпатичного і мого давнішого ескулапа. Я зайшов до кабінету, Уаїсова зміряла тиск — 200/150, і одразу вирішила госпіталізувати. Вона лише застерегла, що в них відсутні ліки, необхідні при моєму захворюванні. Я заспокоїв її, що маю надіслані з дому. На тому й зійшлися. В задушливій лікарняній палаті було повно мух. Хворий, який зустрів мене з піднесеною для удару по дверях мухобійкою, переконано констатував, що боротьба з комахами допомагає йому забутись. Тутешні мухи кусали до крові, і я незабаром пересвідчився, що: або я зроблю собі хлопавку, або для забуття мені доведеться вживати наркотики. Старий вітрякоподібний дерев'яний туалет, який стояв попід нашим вікном, становив собою могутній комахорозплідний центр, звідки з журавлиним клечанням до нас долітали щоразу нові аромати. Я ліг з головою під простирадло, залишивши для дихання шпарину, захищену від нападів долонею. Сон — найкращий лікар. Надвечір мій палатний сусіда сказав, що піде додому подивиться, чи добре полито грядки з помідорами. На моє запитання, чи дозволять, відповів, що тут це не проблема. Наступного дня до нас у палату поклали ще одного хворого. Ним виявився ветеринарний лікар Уїльського радгоспу Мурат Єуленов. Він нездужав на поліартрит і також мав власні ліки, ін'єкції яких йому робили згідно з призначеннями. У гості до нас часто збиралися хворі з інших палат, і я вислуховував їхні по-східному велемовні оповіді про казахське життя-буття. Мої нові знайомі, як правило, цікавилися, хто я та звідки? І задовольнялись відповіддю, що я за фахом журналіст, а в Саралжині тимчасово працюю слюсарем. Таке пояснення було достатнім, позаяк у районі працювало чимало заїжджих. Єуленов не запитував мене ні про що. Він викликав враження флегматичної, байдужої до марнот сього світу людини. Неквапливо читав принесені з дому газети, гомонів про віщось із знайомими, ганяв чаї, і я співчутливо подумав про цього втомленого працею батька родини, на чийх плечах лежить відповідальність за щорічну здачу державі 800 000 кг м'яса. Його зацікавленість мною виявилась хіба що третього дня, коли, зайшов до палати, розтягуючи слова на склади, сказав: — А Ви все пишете? Звиклий до запитань подібного гатунку ще з табору, я безжурно відповів, підтакнув: — Та ось листів назбиралося відповідати. Єуленов, глянувши на папери, ліг на своє ліжко. Лікарняна екзистенція плинула своїм плином. Заштрики. Роздача пігулок. Обходи лікарів. Уаїсова, після чергових запитань про стан, цікавилась моїм побутом у Саралжині (було видно — вона вже довідалась who is who у чоловіка) і зараз суто пожіночому не втримувалась, щоб не запитати, чи я одружений? чому ні? чи маю батьків? і т.д. Нормальні людські взаємини в своїй основі передбачають убезпеченість учасників від підступу та лукавства. І після табірних медиків, за кожним запитанням яких очікуєш заготованого кагебістами сильця, на заслання я досі не вбачав труднощів у спілкуванні з представниками гуманного фаху. Я ловив на собі уважні, подеколи

зичливі погляди тутешніх лікарів, що виказувало їхню обізнаність з моїм винятковим статусом політзасланця. Мав одного вечора тривалу розмову з черговим-окулістом — так, ні про що: демонстрація його життєвих успіхів, інтелекту з простежуваним бажанням почути мій схвальний відгук. Дратувала хіба безцеремонність однієї тлустої медсестри, яка, проходячи повз зачинену палату, навмисне заходила, щоб зробити зауваження за голосно ввімкнений транзистор, чи, побачивши на тумбочці закордонні конверти, аж зловтішно вигукувала: — А що це за листи такі? Що це за листи? Почув я її слова і про те, що багато пишу. Але ту настирливість я тлумачив як наслідок тривалого перебування дочки степів поза осередками цивілізації. У суботу ввечорі Єуленов зібрався додому. Він не пояснював мені, чому йде, але в одній з попередніх балачок згадувалося про необхідність помитися в лазні (душ у лікарні не працював). Бадьоре мугикання уривка з національного епосу, яким він супроводив своє перевбирання з піжами у видобутий з-під матрацу одяг, схилило мене до думки про слушність мого припущення. — Піду додому, — сказав він, виходячи з палати. Повернувся він вранці наступного дня з тим самим бадьорим національним мотивом на вустах.

ЙОГО ВЕЛИЧНІСТЬ РОБІТНИЧИЙ КЛАС

Виходячи прогулятись на подвір'я лікарні, я поступово роззнайомився з усіма її мешканцями. Двоє росіян, місцеві робітники дядя Вітя і дядя Вася, поставилися до мене спершу як до гостя, а потім співчутливо розпитували про обставини моєї антирадянської Одисеї. Коли ми заприязнилися, вони оповідали про свої кривди. Як після 34 років виснажливої праці з тиском 250/170 один дістає 30 крб. пенсії, а зараз і ту обіцяють відняти. Другий бідкався, що нема де брати сіна корові: скрізь радгоспне, скрізь заборони. Звиклі балачкою полегшувати душу, представники класу-гегемону навіть і на думці не мали протестувати, домагатись справедливості. Мою пропозицію скаржитись вони сприймали як нереальну: — Оно зять, уже скільки років на фабриці в Актюбінську працюючи, не годен собі квартири здобути. І дочка двоє діток народила, і він, у шкідливому цеху працюючи, захворів на туберкульоз легень, а все підстав недостатньо. Туляться всі разом, платячи 40 крб. за винайману малесеньку кімнату. Він уже і в Алма-Ату писав, і в газету "Труд". А ти кажеш... — сказав сердито дядя Вася. В одну з наших вранішніх прогулянок він мені сказав, що поруч з його палатою в хірургічному відділі лежить слідчий прокуратури. Я запитав: — З чим? — Готують, мабуть, до операції. Та чи не по твою душу його поклали? — задумливо вимовив, глянувши ясним поглядом. — Навряд, — сказав я. — Далеко лежить.

Того дня я слухав висилання "Голосу Америки" українською мовою. В переліку новин не було чогось незвичайного: трохи про Афганістан, щось про робітничі страйки в СРСР, виступ Маскі в Анкарі, іранські уособиці... — Одне і те саме, — позіхнув я до Єуленова. Він сказав: — Так. учора теж про це говорили. Я пригадав, що вчора дійсно слухав "Голос Америки", тільки по-російському, і це його спостереження було слухним. Бачучи, як я вовтужуся з приймачем, щоб чистіше наладати музику, хворий, якого щойно поклали до нашої палати, сказав, що в них "Німецьку хвилю" дуже добре чути. Я

крутнув ручку — і до нас заговорив Ботто Кірш із своїм матеріалом. Очевидно, з вправності, з якою я відшукував станцію, неважко було дійти висновку, що ворожі голоси я слухаю регулярно. Ще декілька разів ми слухали "Голос Америки", "Німецьку хвилю", але коментарів, звичайних у таких випадках, я ні від кого не чув. Самому ж мені коментувати не випадало. Коментарі бо до прослуханого "обміном інформації" звуться в Гельсінкі, а в межах СРСР це — антирадянська пропаганда. Самого лише факту слухання інкримінувати не можна. Цей нюанс міг бути невідомий неофітові-донощику, мені ж від часів слідства в КДБ у Києві знання його давало змогу слухати радіо без страху.

ЯК БУТИ КОХАНОЮ Коридором пробігла струнка дівчина в білому і, глянувши мимохідь в розчинені двері нашої палати, зникла. Її величезні сірі очі й мертвого змусили б підвестися. Я був живий. Тому підхопився з ліжка, човгаючи на ходу взуваними капцями, вискочити в коридор — для мене реанімаційних труднощів не становило. Де поділися мої "швидка втомлюваність, болі голови, кволість"! Одна мить зробила з мене прудкононого фавна, влученого стрілою Ерота. Я ненаситно цікавив по коридору в пошуках щойно баченої мети, але вона наче крізь землю провалилася. Марність зусиль впливала розхолоджуюче, і жагу зустрічі почало заступати поміркованіше бажання повернутись на ліжку і продовжувати перекладати Сомерсета Моема. Я, напевно б, так і зробив, якби несподівано з якоїсь комірчини знову не вихопилась ота окаста, з розпущеним волоссям мавка. Серед диких азіатських пісків, заселених смуглявими представницями братньої казахської нації, небо мені послало гарну, заквітлу цвітом юности слов'яночку. — От ви тут ходите, сестро, а я навіть не знаю, як Вас звуть, — з докором попрямував я до неї. — А навіщо? — просто спитала вона. — Як? — похлинувся я від такої наївності. — Щоб не прогавити в житті найголовніше. Нонна виявилася дівчиною не без почуття гумору, і за якийсь час її очі вже не мали крицевого виблиску очуження, а ще через трохи, коли ми сиділи на канапі біля ординаторської, і я в запалі доведення нескладної, але пристрасної сенсової побудови, брав її за руки, в сірому безмежжі її очей розливалася здивована лагідність. У житті завжди все так мило, коли ніхто не стає на заваді. Мене дратувало, що коло нас стовбичить товста причепа-сестра. Але ж не гнатимеш працівницю медперсоналу, котра щось довго шукає в шафі з ліками, — лише тому, що тобі не подобається, як вона слухає призначене не для неї. Так ось, абстрагувавшись від малоістотного, я зосередив увагу лише на Нонні і став говорити все, що думаю про високих, струнконогих дівчат із сірими очима. Я вже помітив, що, торкаючись теми дівочої зовнішності, роблюсь дуже переконливим. Співбесідниця просто магнетизується. Я відчуваю, що в такі хвилини вона втрачає відчуття реальності і лине до країни марень, де може бути королевою краси і русалкою, Клеопатрою і звичайною вродливою дівчиною, з усіма притаманними переліченим вище особам рисами. Отож, з'ясувавши Нонні свої естетичні принципи, я висловив скромне бажання, щоб вона забрала з районної фотографії мої готові знімки. Після півгодинної балачки дівчина перебувала дещо в екзальтованому стані, проте прохання пообіцяла виконати напевно. В її погляді я

вловив готовність до більших послуг, але тимчасом мені потрібні були знімки. Наступного дня випав вихідний. Практиканти не приходили. В понеділок склалося так, що я її не побачив. І лише у вівторок, помітивши в кінці коридора струнку постать, я поквапився їй назустріч. Я підійшов, ми привіталися. Я сказав, що давно не бачив її, і що це були не найвеселіші мої часи у шпиталі. Вона чомусь зосереджено дивилася вниз, а коли підвела голову, я трохи знітився. На мене позирала чужа і чимось збентежена дівчина. Я відразу перевів мову в ділове річище. Я сказав, що дам квитанцію, аби вона забрала мої знімки. Вона відповіла, що не зробить цього. Я спочатку сприйняв її слова як дівочу примху, бажання повередувати — і спробував обернути на жарт, але вона розмовляла далі стуливши уста. — Я не можу, не хочу, — тут таки поправилася, — цього робити. Я стояв коло неї мовчазної, що знервовано перебирала якусь серветку на медстолику, і оцінював несподівану зміну. Зненацька дівчина, мов спонукана чимось, різко відійшла від мене. Я озирнувся і побачив, що з дверей кабінету вийшов лікар. Щось у його погляді видалось мені дивним: було то більш, аніж проста цікавість. І лише коли йшов назад коридором, пригадуючи її слова, до мене дійшов зміст фрази: "Я не можу, не хочу", і ще: "...Ви, будь ласка, більше не турбуйте мене!". Коли ми потім зустрічалися з нею, у великих сірих очах я натрапляв на збентеженість, острах, вибачення. Хоча останнє я, можливо, домислив.

СЛОВА, СЛОВА...

Ми сиділи на лікарняному подвір'ї, теревенячи про те-се, нудячись від спеку і нічев'я. І коли повз мене промайнула в строкатій сукні з олімпійською символікою лікарка, я зауважив: — Так що це за олімпіада буде, коли не всі приїхали? — Ага, нема американців, німців, ще когось, — підтакнув дядя Вітя. — Це знижує відчутно вартість медалей, — популярно пояснив я. — А скількох усе ж таки не буде? — озвався хтось із хворих, що сиділи поруч. Я сказав, що понад 50. — А 80 команд бере участь, — несподівано втрутився Єуленов. — Ото всі африканці й приїдуть, — докинув дядя Вітя. — Нічого подібного, — твердо вимовив ветлікар. — Африканці якраз і не поїдуть, їх їздив відмовляти Мухаммед Алі, якому Картер надав свій президентський літак. — Проте його місія була неуспішною, — миролюбно процитував я "Правду". Але завжди такий повільний у судженнях Єуленов розпалився і гаряче продовжував прилюдну дискусію. Він досить точно говорив про труднощі, з якими СРСР доводиться мати справу, влаштовуючи олімпіаду, про якісний бік змагань з боротьби, виявивши неабияку в тому обізнаність. Я звернув увагу, що громадянин слідчий, який сидів на лавочці трохи остронь, з увагою дослухається до всього мовленого. Коли розмова скінчилась і гурт розсіявся, дядя Вітя сказав: — Знаєш, а цей Єуленов із слідчим дружить. Бачу, як вони все балакають. Така ускладненість зв'язку сексота з кураторами мені не спадала на думку. Якось не вкладалось у голову, щоб у лікарні за мною вели посилене стеження. Але те, що мій палатний сусіда не простак, ставало очевидним. Цікава деталь. Коли він заходив до кімнати і бачив мене з ручкою, він мусів обов'язково згадати: — А Ви все пишете! Мабуть, у підсвідомості людини діють чинники, скеровані на фіксацію певного стану, що виявляються рефлексивно. Бо я неодноразово чув того ж гатунку вигуки-

константи від табірних стукачів: — О, привіт! Що, пишемо! Погляд, спрямований на папір, при цьому завжди жадібно вивчаючий, як був і в Єуленова. За кілька днів слідчого виписали з лікарні. В хірургічній операції, вочевидь, потреби не було. А втім, про завислу небезпеку мені міг підказати досвід. Торік у Валентини Серафимівни Пайлодзе, яка лежала тут-таки в Уші, сусідкою в палаті виявилася дружина заступника начальника міліції. Та теж настирливо цікавилась, що пише шанована Валентина Серафимівна. Відтак до хворої засланниці прийшов і вилучив частину записів дільничний міліціонер. Після того, як двома тижнями раніше в мене в Саралжині два кагебісти з Актюбінська провели санкціонований Прокурором УРСР обшук, подібний пресинг-стеження — грою уяви назвати було важко.

УТЕЧА, АБО ВЕТЕРИНАРНІ ПРИСТРАСТІ

Якось удень, вибравши час, коли медики розійшлися на обід, я вирішив забрати листи, що накопичилися за цей час на пошті (розташованій, до речі, на півкілометра далі по вулиці). Як я вже згадав, у подібних мандрах не було нічого незвичайного. Хворі додому ходили стало, ні від кого ніколи не одержавши за це жодної догани. Повернувшись за декілька хвилин не помічений, я хутко перевдягнувся в піжаму і знову поринув у лікарняну нірвану. Наступного дня мене здивувала агресивність всієї ж медсестри. Заскочивши до палати, вона на високих нотах стала вичитувати мені за порушення режиму, вимагала віддати цивільний одяг. Віддати на склад дорогі американські джинси — означило б набути перспективу одержати підміну у вигляді десяти карбованцевих радянських. Проти цього одностайно повстав мій приватновласницький інстинкт. Я пообіцяв, що віднесу одяг з палати одному моєму уїльському приятелю. Щось невдоволено бурмочучи, Ханум подалася геть. На наступне чергування вона прийшла перевіряти, чи я виконав обіцянку. Я запевнив її під салютом усіх вождів, що віддав. Іронії захисника режиму не вловила, але й шукати не наважилася. Пішла, знову розводячись про порушення. Проведене мною вибіркове опитування хворих підтвердило здогад, що згадка про режимні правила робиться вперше за роки, якщо не від дня заснування шпиталю. На обході Уаїсова також зробила зауваження про мій вихід з-поза меж лікарні. Я розумів, подібна вимогливість не є ініціативою медперсоналу. Але збагнути, яка небезпека для підвалин радянської влади в тому, що я заберу з пошти мої перечитані кагебістами листи, не міг. Лише згодом, поглянувши на все в комплексі, я зрозумів, що то була просто місцева реакція на наказ згори "не пушать!". Далі події розгорталися калейдоскопічно. Уаїсова, прийшовши на обхід, звинуватила мене, що я виходив з лікарні вже ввечері. Вона зробила мені останнє попередження тоном, без сумніву, запозиченим із процесуальних виступів чоловіка. Тим часом я був невинний, як Катюша Маслова. Мої спростування про тихомірне перебування вдома та розпивання чаю в колі важко хворих не справили на неї враження. У вузьких очах Єуленова я помітив раптовий спалах страху за ймовірний недогляд, який звільна заступався недовірливим виразом, мовляв, усього можна сподіватись. А ведена сприйнятим до серця почуттям громадянського обов'язку дебела медсестра заявила моїм сусідам по палаті: — Ви не знаєте, за ним тут і машина

з друзями приїхати може. Після чого чабани почали уникати мене і про віщось довго розмовляли на подвір'ї, раз-по раз сторожко поглядаючи у мій бік. Я робився огидний самому собі і, падаючи в безодню лиходіянь, знову подався на пошту. Склавши джінси в торбинку, я з якомога незалежнішим виглядом попрямував повз пост чергової медсестри і вийшов на подвір'я. В далекому його закутку розташувалося приміщення гаражу. Я увійшов до середини і хутко перевдягнувся. Захований автом, я міг непоміченим бачити все подвір'я. Мою увагу привернув Єуленов, який, прудко вийшовши з курильної альтанки, зупинився і вперся поглядом у двері гаражу, де я сховався. Коли хтось із хворих ненароком заступив від нього гараж, він відійшов на кілька кроків убік, щоб вихід був на видності. В пильності його посиленого окулярами зору відчувалося щось очікувальне від мисливця-кочівника. Ветеринар явно був стукач.

ЗЛОЧИН І ПОКАРА

Увечері, за півгодини до відбою я вийшов з приміщення. Після цілоденної палатної спеки було прохолодно й свіжо. Я сказав якийсь банальний жарт сумовидій кощавій медсестрі, що при зустрічі на порозі чомусь лякливо глянула на мене, і небавом попростував по подвір'ю. Я не встиг зробити й двох десятків кроків, як за моєю спиною пролунало майже істеричне: — Марченко, Марченко, поверніться! Коди ви попрямували? Я озирнувся й побачив чергового лікаря, який, ухопившись за паркан, занепокоєно вдивлявся в мій бік. — Що з вами, лікарю? Вас так турбують мої відвідини туалету? Він командирським тоном вимовив, що я не маю права лишати межі лікарні. — А в туалет можна? — невинно поцікавився я. Відповіді не послідувало. Коли ми лягли спати, один з хлопців, Кунакбай, дочекавшись хвили, коли в палаті нікого не було (Єуленов на цю ніч знову зник), сказав: — А цей Оринбасаров про тебе цікавився в нас. Розпитував, що ти говориш та що робиш. Один дурень йому бовкнув, що ти слухаєш "Голос Америки". Про ті самі запитання від чергового лікаря, викликавши мене в коридор, повідомив і дядя Вітя. Подібний ажіотаж довкола моєї скромної особи здавався мені чомусь грою відповідальних товаришів у охорону державної безпеки. Наступного дня я прокинувся рано. Чи то мухи тоді були надто кусючими, чи то тиск підскочив. Проте я підвівся і поволі вийшов по коридору надвір. І знову мене пронизав колючий погляд медсестри Серикалієвої. Вмостившись на лавочці, я залюбки вдихав свіже вранішнє повітря. Потім настав час підйому, я зайшов до палати і не виявив мого транзистора, що повсякчас стояв на підвіконні. Я розпитував усіх у палаті, ходив до сусідів, чи, бува, з них хто не прихопив, хоч такого не водилося, але радіоприймач наче корова язиком злизала. Стало ясно — його вкрадено. Я вирішив поставити до відома чергового лікаря. Але Оринбасарова К.К. на місці не виявилось. Він поїхав на машині снідати додому. В цей час коридором пробігла сестра зі шприцем у руках. Хворому — гіпертонікові стало зле. він упав і непритомний лежав просто на землі. Оринбасаров повернувся через півгодини. Зайшовши до нього, я розповів про зникнення транзистора і поцікавився, чи він нічого з цього приводу мені не може сказати. Він досить спокійно сказав, що не відповідає за пропажу транзистора, і в мене з'явилося враження про підготовленість цієї відповіді. Раптова підозра про причетність ескулапа

до зникнення спала мені на думку, і я експромтом, але з певністю сказав, що мені відомо, хто взяв, і що за цей злочин доведеться відповідати. Я дивився прямо йому в вічі, й він полохливо відвів погляд. Через якийсь час мене покликали до ординаторської. Головлікар Аралов став вичитувати мені за мої виходи з території лікарні, зазначивши, що й нині за донесенням сестри (я перепитав: — За донесенням?) я не був за годину до підйому на своєму місці, і попередив про вжиття заходів. Щодо транзистора він сказав: позаяк приймач, як і одяг, не були здані мною на склад, медперсонал за нього відповідальності не несе. Це було вимовлено спокійним голосом. Принаймні від НП* — крадіжки — у підвідному закладі від начальника можна було сподіватись більшої схвильованості. Того самого дня мене виписали з лікарні. Заступника начальника міліції Рзабекова я зустрів на вулиці. На моє з усмішечкою запитання, що йому, напевно, відомо, що в мене вкрали транзистор, старший лейтенант, не дивлячись у мій бік, відповів заперечно.

Звісно, я не чекав, що він зараз, пошматувавши на собі одіж, з лементом побіжить удалину і, вихопивши пістолет, почне стріляти в повітря, але на певну зацікавленість до факту злочину від відповідального співробітника я вправі був розраховувати. Рзабеков проте йшов поруч, зберігаючи явно вичікувальне мовчання. Річ у тім, що в нас попервах склалися непогані взаємини. Він належав до дуже небагатьох офіційних чинів, який, вислухавши мою розповідь про себе, емоційно потис мені руку. Зараз він простував поруч з камінним обличчям. Я сказав: — Погані справи в держави, якщо від її імені треба коїти злочин. — Я не розумію, про що ви говорите. — пробурмотів він, не повертаючи голови і прискорюючи ходу. Ми йшли в напрямку райвідділу. Він сказав, що мені потрібно було здати радіоприймач на склад (це нонсенс, в лікарні сестра-хазяйка його б ніколи не прийняла) і зненацька повторив фразу, вже двічі чуту мною вранці: "Медперсонал за не здані на схов речі відповідальності не несе". Така духовна спорідненість уїльської інтелігенції спонукала мене до захвалювальної тиради, що під час перебування на лікуванні я зробив відкриття, що в міліції тут існує великий і старанний актив. У своєму кабінеті громадянин Рзабеков, урвавши попередню тему, заявив, що я мушу негайно виїхати до аулу Саралжин і надалі без дозволу не залишати його меж. Я запротестував, це порушення закону і за ИТЗ** я маю право на переїзди три дні в межах району без нічийого попередження. Мій колишній симпатик вимовив твердо: — Я Вам переказав розпорядження полковника, мого зверхника з області. Розмову було вичерпано, треба було їхати відбувати заслужену кару. — Громадянин старший лейтенант, знаєте, я радий, що в Вас залишилась крихта совісти!

— вимовив я щиро. — Дякую за комплімент. — ошелешено відповів він.

— А це не комплімент, — озвався я з порога, виходячи.

Липень 1980 р., Саралжин

* НП — надзвичайна подія

** ИТЗ — рос. исправительно-трудовое законодательство

Прокурору м.Києва від Марченка В.В.

ЗАЯВА

Мені не відома жодна законна підстава для переслідування людини за ІТ погляди, тим не менше, при винесенні постанови про адміністративний нагляд це виставляється мені в найбільшу провину.

З характеристики, складеної нач-ком Уїльського РОВД, майором Дарменкуловим: "Громадський порядок та режим заслання не порушував, але не змінив своїх поглядів і переконань".

Із висновку, підписаного майором Дарменкуловим та Головою спостережної комісії виконкому Уїльської райради народних депутатів С.Канішевим: "Обґрунтування для встановлення адмін. нагляду—на шлях виправлення не став". Подібний висновок не має обґрунтувань, це видно хоча б із характеристики. Це розуміють і в РОВД Радянського р-ну м.Києва, коли для підсилення моєї антисоціальної сутності до "на шлях виправлення не став, своїх переконань не змінив" додали "після звільнення Марченко до цього часу не працевлаштувався, веде паразитичний спосіб життя". Я одержав довідку про звільнення 8 травня, приїхав до Києва 12, зголосився у Радянський РОВД 15, прописався та одержав паспорт 29. Я маю хворі нирки й гіпертонію (інвалідність III групи за висновком ВТЕК з ВТУ ВС-389 Пермської обл.) і одразу по приїзді посилено розпочав лікуватися. З 5 по 20 червня я перебував у лікарні, що засвідчено документально і в чому, зрозуміло, гр. міліціонери мали змогу пересвідчитись. А 24 червня я подав заяву до Київського міськвно з проханням влаштувати мене, філолога-україніста на посаду вчителя укр.мови та л-ри. Копію заяви я передав нач-ку Радянського РОВДу. Я важко працював і в таборі, і на засланні. Крім того, у вільний час я займаюсь худ. перекладом з англійської. Свої переклади вже запропонував до

друку.

І, тим не менше, 2 липня було винесено постанову про адміністративний нагляд. Серед тих, хто її підписував, стоїть ім'я прокурора Радянського р-ну Лотюка С.В. Через це я звертаюсь до вас з проханням скасувати безпідставно накладене покарання та вжити заходів, щоб зараз і в майбутньому нікого більше не карали за його переконання.

14/VII-81

Голові Ради Міністрів УРСР

Ляшку О.П.

від Марченка В.В.,

який мешкає: Київ-111, Щербакова 72/2, кв. 130

ЗАЯВА

Після 8 років покарання, визначених мені Київським облсудом за статтею 62 ч.1 КК УРСР, я повернувся додому, де прописався й ось уже тривалий час намагаюсь знайти роботу. І, хоча всі спроби успіхом не увінчалися не через моє небажання, мені загрожує притягнення до карної відповідальності за т.зв. тунеядство.

Доводжу до вашого відома, що я дуже хвора людина (хронічний нефрит із гіпертонічною формою, через що був звільнений від служби в армії, а в таборі мав III

групу інвалідності), і в пошуку роботи я керуюсь не лише наявністю диплома філолога, випускника КДУ, але й станом здоров'я.

Отже, 24 червня ц.р. я подав заяву голові Київського міськвн Тимчику А.І. з проханням влаштувати мене вчителем української мови та літератури. Відповіді довго не було, відтак мою заяву було передано до канцелярії, де усно сказали, що в міськвн займаються лише працевлаштуванням випускників вузів, і порадили звернутися до райвн Радянського р-ну. Моїм поясненням, що випадок — винятковий і що вирішувати повинен Тимчик особисто, там знехтували. В Радянському райвн (вул.Пирогова, 5) на моє прохання влаштувати вчителем в.о. завідуючого відповів, що хоча в них місця є, але вони тримають їх для випускників. Мене ж, він сказав, на його думку, ніколи на викладацьку роботу не візьмуть. Подібне твердження, до речі, я чув також від працівників міліції та прокуратури, хоча адвокат з юрконсультації запевнив мене, що я маю беззастережне право на роботу вчителя.

Одержавши відмову, я вирішив, що, можливо, легше буде влаштуватися в установі, котра перебуває осторонь від політики і декретом відокремлена від держави. Я пішов до Митрополичої резиденції, де на прийомі в архієпископа Макарія запропонував послуги на вакантне місце літпрацівника до періодичного видання "Православний вісник". Заступник митрополита промовив буквально таке: "З вашою біографією ми вас до себе взяти не можемо". Коли ж я наполіг, щоб із справою ознайомили Владику*, мені було переказано його слова: "Це нереально". Тоді я пішов до організації "Київліфт" (провул.Музейний, 8) і попросив прийняти мене на роботу у відділ автоматики, де робота більше розумова й технічна і де я міг би працювати не на шкоду власному здоров'ю. Але головний інженер Сергійчук, дізнавшись, що я відбував покарання за антира-дянську діяльність, направив мене на виробничу ділянку з важкою фізичною працею. Незважаючи на мої прохання призначити на місце, яке було вільне й підходило мені, свого рішення не змінив. Після цього я звернувся в Бюро по працевлаштуванню Радянського

* Митрополит Філарет р-ну. На жаль, те, що пропонувалося там, не підходить мені або через стан здоров'я, або через брак кваліфікації, або через обмеження, накладені райвідділом міліції — заборона виїздити поза межі Києва, вночі [треба] сидіти вдома. Отже відпала робота провідника залізничного вагона та лаборанта НДІ, що пов'язана з частими відрядженнями. Потім я ще був у ЦН бібліотеці АН УРСР, де зав. відділом кадрів сказала, що місце для мене в них є і що я можу влаштовуватись. Коли я прийшов з документами до заступника директора бібліотеки, та, дізнавшись про мій намір, сказала, що в них місць нема.

В зв'язку з усім вищенаведеним я прошу вас розпорядитися, щоб мені надали місце музейного наглядача (не плутати з екскурсоводом!) в Києво-Печерському державному заповіднику! Не називаючи своєї біографії, я побував у відділі кадрів і мені сказали, що ця посада вільна і я цілком можу працювати там. Я ще не звертався до директора, Кибальника Ю.Д. (тел.97-41-47), щоб не наражатися на відмову, і тому сподіваюсь, ваше втручання, нарешті, припинить цей ланцюг відмов у роботі при наявності вільних

місць.

27Л/Н-81 (підпис)

ПРОКУРАТУРА ССРСР гр.Марченко В.В.

Прокуратура Киев-111, ул.Щербакова,

Радянського району 72/2, кв. 130

города Києва

20Л/Ш.81 № 3/349

гор.Київ

Ваше заявлення, направлено прокурору гор.Києва, об необоснованном установлении административного надзора, прокуратурой Радянського району перевірено.

Административный надзор Вам установлен обоснованно и прокуратура района не находит оснований для его опротестования.

Прокурор Радянського району г.Києва

советник юстиции (подпись) С.В.Лотюк

Телеграма Валерія в Таллінн (лютий 1982 р.) на смерть Артема Юськевича.

Больно когда из людского множества уходит Человек. Стократ больней когда он был твой друг В этой скорби и всегда утешением есть только его нравственный выигрыш, достойный итог: Артем умер несогнутый Вечная ему память

Валерий Марченко Приехать не могу связи надзором Лежу больнице

МИКОЛА ГУЛАК

Артемові Юськевичу присвячую

Нема в світі правди, правди не зійскати, Що звикла неправда тепера правдою стати. Що тепера правду ногами топтають, А тую неправду медом-вином напувають. Що тепера правда стоїть у порога, А тая неправда сидить кінець стола. Що тепера й правда сльозами ридає, А тая неправда з панамі гуляє. Що тепера й правда у темній темниці, А тая неправда з панамі в світлиці. То чи ти, правдо, вмерла, чи ти заключена, Чи ти, мати рідна, од нас одречена? Уже давно правда, уже давно вмерла, А тая неправда увесь світ пожерла.

Цю думу той, про кого мова йтиме далі, міг і не чути від полтавського кобзаря Кравченка (Крюківського), хоча історики-фольклористи відзначають поширеність "Правди та неправди" в минулому віці на Лівобережній Україні. Важливо, однак, те, що її актуальність була загально визнаною. І, поза сумнівом, пристрасне пожелання справедливості, що вибухає з кожного рядка думи, знаходило відгук, передусім, у тих, про кого урочно сказано: вітчизни вірнії сини.

Засновник Кирило-Методіївського Братства, соратник Шевченка, педагог, науковець, Микола Гулак належить до чільних постатей українського демократичного руху середини 19 сторіччя. Народився він 1822 року в родині поміщика Золотоніського повіту Полтавської губернії Івана Гулака. Свою генезу Гулаки виводять від Івана Гулака, Генерального обозного Війська Запорізького (1674 р.) часів урядування гетьмана Петра Дорошенка. Навіть побіжний огляд посад та нагород на царській

службі, підприємницька ініціативність, публікації з економіки сільського господарства в російських часописах дозволяють говорити про Гулакового батька як про непересічну людину. Річ певна, що й на вихованні дітей позначилися поступові погляди енергійного поміщика. Синів Миколу та Олександра він віддав вчитися до Дерптського університету, який вирізнявся серед інших в імперії культивуванням науковости та німецькою школою викладання. Вступивши на початку 1840 років до правничого факультету, молодий Гулак поставився до навчання винятково сумлінно. Він оволодів іноземними мовами і згодом писав ними свої наукові праці, зокрема: "Про юридичний побут Поморських слов'ян" (німецькою), "Про розв'язання трансцендентних рівнянь" (французькою). Крім численної юридичної літератури, в його книгозбірні були твори Гомера,

Гесіода, Плавта, Плутарха, Овідія, Вергілія по-грецькому та латиною,

Мілтона, Свіфта, Голдсмита, Філдінга — англійською; Маціовського — польською; Шафарикові "Слов'янські древності" — чеською, Біблія в перекладі Лютера, а також книжки з ботаніки, фізики, історії, мовознавства. Дослідники життя і творчости Миколи Гулака одноставно відзначають його широку ерудицію, основи якої закладалися у Дерпті. Закінчивши університет 1843 року й діставши свідоцтво, де вказано, що він "відмінно витримав іспит на вчену ступінь", Гулак через рік захистив працю на звання кандидата п.з.* "Права чужинців у французькому, пруському, австрійському та російському праві" (німецькою мовою)". Прибалтицьке студентське містечко не випадково зажило своєї слави. Наука без вільнодумства розвиватися нездатна. Тому стале запровадження передових методів навчання сприяло піднесенню як духовного, так і політичного життя. Маючи корпорації з доволі суворими правилами, тамтешні студенти високо ставили відчуття това-риськості й відданості обов'язку. Зрозуміло, за подібних умов жандармам засилати шпиків до їхніх лав було набагато важче, ніж до інших російських університетів. Цій незалежності закладу від урядового контролю сприяв національний контингент слухачів, що складався з німців та поляків. Передусім, поляків. Кількарічний конспіративний революційний рух "Молода Польша", не зважаючи на практичний розгром після страти Шимона Конарського у Вільні 1839 року, продовжував давати плоди. Подвигом борців-мучеників захоплювалися. Як і раніше, серед студентства поширювалася заборонена література, а десть, поміж втаємничених отих вічних перших, існувала організація, обмірковувалися сприятливі обставини та рушійні сили майбутнього повстання. Брутальному насильству імперіялізму змовники майже поспіль протиставляли ідеалістичні Віру й Братерство. Сучасний Гулакові польський поет і драматург Едвард Желіговський, відомий в літературі як Антоній Сова, писав у передмові до свого видання "Йордан":

"Наш вік є релігійним віком! Розвиток на цій канві націоналістичних індивідуальностей, спрощення символів християнської ідеї, глибоке розуміння її в душі та втілення в життя, у всі умови життя суспільного і домашнього буде тим словом, яке було у Бога і яке стане тілом і поселиться серед нас. Прапор духу піднесений! Всі конвенційні поваги вірувань *in verba magistri* (в авторитет) будь-якої цивілізації

падають; найвищою повагою є Бог і Дух його, втілений в людство. Встають нові народи, нову пісню починають; фібри внутрішнього життя починають розвиватися у всіх своїх стихіях; слово Христового братерства починає втілюватись у народи, не в касти".

Інтелект і духовність надиво поєдналися в цьому чоловікові. Розгля-

* Правничих знань

даючи його студентське життя, варто прислухатися до слів Василя Білозерського, який, хоча давав свою характеристику в умовах, далеких від сприятливих, достатньо об'єктивно записав на допиті у III відділенні: "Із Дерптського університету він виніс рідкісні знання, любов до вчених студій та німецьку чесність і порядність. Він бажав, щоб усе існуюче витікало з логічних законів, засуджував кожен вчинок, який би не підпадав під них. В усіх його діях виявлялися надзвичайна скромність і поміркованість, властиві його вдачі, вчинки його були позначені чесністю й повагою до права кожної людини на шанобливе ставлення. Свої судження він пропонував з великою обережністю, як би він не був упевнений в його слушності. Гулак не дбав про те, щоб розповсюдити ідеї, котрі його хвилювали, а більше турбувався про те, щоб пояснити їх для самого себе. З цією метою він і зберігав папери, що містили в собі речі, до яких його думка ніколи не прагнула. Виконання закону він вважав неодмінним".

А далі було повернення на батьківщину. Вже звернення до тодішньої статистики дає вражаючу картину соціального і національного лиха, яке несло Україні перебування в російській імперії (відомості взято з книжки П.Зайончковського "Кирило-Мефодиевское общество", М., 1959). Згідно з 8 ревізією 1835 року загальна кількість поміщицьких селян становила 2.579.647 ревільких душ (без Таврійської губернії). Загальноприйнята норма панщини нараховувала 3 дні на тиждень, але в дійсності була набагато більшою. Відомо, що в одному маєтку шмагали до 40-60 жінок щодня. Затуркані селяни без ремства виконували всі панські вимоги, бо поміщицтво, зобразивши масові протести у вигляді небезпечного для ладу заворушення, придушувало їх, як правило, військом, із поодинокими ж борцями давало раду самотійно чи за допомогою поліції. 1832 року співвідношення між фабрикантами та заводчиками за національністю було: росіян — 44,6%, українців — 28,7%, євреїв — 17,4%, іноземців — 3,6%, решта — 5,7%. Серед купців українці становили 22,2%, росіяни — 52,6%. І найприкрішим тут було те, що той, хто все знає і розуміє, змушений слугувати гнобителям свого народу. 25 листопада 1845 року Гулак звертається до Київського генерал-губернатора Бібікова з проханням "желая иметь счастье служить под начальством Вашего Высокопревосходительства" зарахувати його службовцем до канцелярії. В цей час відбувається знайомство та зближення його з членами майбутнього Кирило-Методіївського Товариства. Першорядний історик Костомаров, непересічний літературний критик, редактор, перекладач і белетрист Куліш, фольклорист і етнограф Маркович, журналіст Білозерський і, нарешті, геніальний поет Шевченко — золотий фонд, цвіт нації, що так багато зробить во її славу. Молоді, їм не виповнилося й тридцяти, вони часто зустрічаються і полемізують. Теми розмов найрізноманітніші: слов'янознавство, німецьке право, філософія, атеїстичні праці

Штравса, а, проте, Україна залишалася віссю, навколо якої обертався світ. У листі від 5 лютого 1846 року до Опанаса Марковича Гулак писав:

"Він [Костомаров — В. М.] навіть обіцяв неодмінно написати історію малоросійським нарiччям, не простонародним, але найвишуканішим та до того ж простим, а тому й народним; одне слово, це має бути твір, яким пишатиметься не лише наша література, але який посяде почесне місце між кращими творами людського розуму. Тоді ось і відкриється широке поле для нашої словесности, мова виробиться до такого ступеня, що не лише вітчизняна та всесвітня історія, але навіть точні науки викладатимуться цією мовою; розуміється, це буде останній крайній період розвитку; коли він настане, ми не знаємо, але, прагнучи постійно до цієї мети дружніми зусиллями, неможливе стане можливим... Я Вам передав головну ідею суті справи. Що ж до мене, то я не можу не визнати цілковитої слушности цієї теорії".

Серед приятелів-гуманітаріїв Гулак з його організаційним досвідом відіграв роль кристалізатора, що й допомогло братчикам у згуртуванні. За свідченнями Марковича, це Гулак запропонував створити грошовий фонд на видання книжок для посполитого люду. Із записки "Гроші для добрих справ", знайденої в паперах П.Куліша, видно, що регулярно сплачували внески він, Костомаров, Білозерський, Гулак. В цей час, мешкаючи разом із братом у перших Олексієм Навроцьким, він дає уроки німецької мови йому та його співкурсникові з філософського факультету Київського університету Марковичу. Студіює історію Померанії та готується до магістерського іспиту. Поряд із юриспруденцією Гулакові зацікавлення ширяться на слов'янознавство. Молодий науковець починає вивчати сербську мову, листується з чеським ученим Вацлавом Ганкою. На відміну від більшості своїх приятелів Микола Гулак не мав письменницького хисту та й рідною мовою володів не досконало. Тому батькові поради обрати стежу літератора, видавця журналу виглядають мало підходящими. В чималій творчій спадщині Гулака переважають різноманітні наукові твори і зовсім відсутні художні. Особливий предмет зацікавлень у київський період його життя становило селянське питання. В написаній тоді історіографічній праці "Про юридичний побут Поморських слов'ян" Гулак, звернувшись до минулого і явно ведучи паралелі до сучасного стану селянства, характеризує добу правління Олега й Ігоря: "Так що ім'я слов'янин поміж усіх європейських народів зробилося однозвучним до слова раб". Подібні пасажі "возмутительного содержания" не поминули повз увагу й дослідників з III відділення. Зло вони вбачали не в кріпосницькому животінні, не в духовній деградації мільйонів визискуваних, а в слові на їхній захист. На запитання слідчого:

"Чому ви в знайденому у вас великому зошиті намагались показати становище рабів у давній Росії у найжахливішому вигляді?" заарештований магістер права відповів: "Я намагався показати становище рабів у давній Росії в такому вигляді, в якому воно мені самому уявлялось". Тут цікаво навести витяг з листа до Ганки в березні 1846 року, де він вільно висвітлює свою концепцію... "Переважну увагу надавав я досі на правильні взаємини нижчих верств, як у Росії, так і в інших слов'ян, саме: рабів, невільників, холопів, селян, підданих і таке інше, як на предмет, що за

важливістю й сучасністю своєю переважно над іншими заслуговує уважного вивчення". Прямуючи в струмені тогочасної європейської суспільно-політичної думки, Гулак разом з іншими братчиками бачив проблеми, які висувала перед ними довколишня дійсність. Із клубка проблем, що обплутали Україну, він виділяв економічну та культурну. Отже, зовсім не метафоричним буде вислів: він прозирає у будучину. Гурток інтелігентів з українського лівобережжя накреслив шлях, яким їхні країни простували аж до наступного сторіччя.

Очевидно, талант дерптського правника не засвітився б так яскраво, якби йому не випало зустрітися в Києві з визначними однодумцями. Невипадковість цієї зустрічі обумовлена історично: нація прокидалася. Невипадковим було й те, що основою духовного єднання цих людей стала віра в Бога. І перші громадські кроки робилися ними в християнському подвижництві. Куліш згадує, що 1846 року Шевченко розподілив поміж собою та трьома приятелями Євангелія для перекладу українською мовою. "Подражанія" з псалмів поета не потребують похвал. Видана в Галичині Біблія Куліша й Пулюя належить до пам'яток вітчизняної культури. На жаль, Костомарову в Петербурзі так і не дозволили надрукувати Євангелія, але безперечно його благородна праця не пропала марно. В неопублікованому архіві Навроцького лежать переклади чи не всіх псалмів та послань Пророків. Не переоцінити й значення літературних творів кирило-методіївців на релігійну тематику. Відкрити ниву успішно розробляли наступні покоління письменників та поетів, залишаючи для потомків нестертий слід віри. Подиву гідну духовність було пронесено цими вченими і премудrimi людьми крізь усе життя. На подарованій своїй нареченій книжці Томи Кемпійського "Наслідування Христа" Микола Костомаров у довгій присвяті зокрема прохав прочитати "написане великим автором, пройнятися духом твору". А проте побожність не стала їм на заваді при осмисленні реакційної ролі церкви як інституції. Ось, наприклад, що пише в одній із своїх статей Пантелеймон Куліш:

"Московська політика повернула ним (українським народом — В.М.) круто, і незабаром утерав він свою церкву громадську, що підняли були високо вгору старосвітські наші братства церковні. Остерігали його ще за Хмельницького єднатися з Москвою, бо в Московщині, мовляли, нема віри ні Руської, ні Грецької, а є віра Царська. Архиереї і попи служать попросту знаряддям або політики, або й поліції царській. Народ по па ніде не любить, а хіба боїться. Котрий же піп увійшов би з народом у побратимство, яко син єдиної сім'ї Української і апостол чистої правди Божої, такий мусить таїтись робом перших християн, а коли ні — нехай готує себе в мученики, свою сім'ю в старці".

Наприкінці 1845 року Костомаров, Білозерський, Гулак обговорюють перші пляни створення таємного товариства. Назване на честь слов'янських просвітників Кирила й Методія, воно переслідувало шляхетну мету — покращення народної долі. Згодом було створено програмний документ "Книги буття українського народу", Статут та Правила. Викарбувані на печатці слова з Євангелія від Іоанна (гл.УІІІ, ст.32) "И уразумеете истину и истина освободит вы" вважалися девізою товариства. А ознакою

приналежності служив плаский золотий перстін з написом "Св. Кирилл и Мефодий". Як можна бачити, товариство обставлялося всіма необхідними атрибутами, й найбільша заслуга тут належала Гулакові. В матеріялах слідства можна натрапити на свідчення проти нього на кшталт: "пристрасть до корпорацій", "начитався про різні товариства і лицарські ордени". Пусте, він знав, що чинив: протистояти урядові, який ніким не обирається й нікому не звітує, здатна організована людська громада. Юрба здатна існувати лише біологічно. Різні особистості, вони по-різному бачили вирішення свого заміру. Гулак стояв найближче до Шевченкового "Кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте". На зводинах в 111 відділенні 15 травня 1847 року Петров свідчив:

"Гулак у грудні 1846 року виявляв прямо революційні наміри; що передбачаючи з'єднати слов'янські племена і запровадити в них народне правління, він сподівався досягнути це збудженням слов'ян до повстання проти їхньої верховної влади; казав, що при цьому Т— во буде діяти миролюбно стосовно царської фамілії, але, якщо заколот буде вчинено, а монарх не побажає скласти з себе державної влади, необхідність змусить офірувати царською фамілією; що після освіти посполитих повстання неодмінно станеться, якщо не в даний час, то в майбутній генерації; що у Гулака збиралися друзі [їх Петров поіменно перераховує в своєму доносі — В.М.] і притьом починали мову про здійснення їхнього спільного заміру і що більше від інших в цьому брав участь сам господар [Гулак]".

Це складне створити організацію. Одному здається малоавторитетним Костомаров і геніяльним Білозерський. Відтак він застерігає, щоб на нього не надіялися, як на передні воли. Інший вимагає занедбати політику, вважаючи, що сам собою настане час, коли від слова впадуть мури Єрихонські. Третій несподівано став обстоювати антидемократичні москвофільські позиції, чим віднадив від товариства представника польських студентів. В листі братчика Івана Посяди до вчителя з Полтавщини Боровиковського названо число 15 душ. Маються на увазі, напевно, активніші, помітніші члени. В умовах репресивного режиму діяльність кирило-методіївських братчиків мала таємний і анонімний характер. У наш час це ускладнило визначення приналежності документів, що збереглися в жандармських архівах з позначками "переклад з польської" або "праця невідомого автора". Тому доводиться брати на віру свідчення донощика, який інформував начальство про особисте зізнання автора, як це було у випадку з рукописом Навроцького про Гайдамаччину та "Переказом історії Грецької республіки" малоросійською мовою Марковича. Або ж покладатись на видруковані пізніше спогади, хоча тут завжди слід пам'ятати про ненормальні умови життя мемуаристів і через десятки років після відбуття покарання. Зараз, здається, авторство Костомарова "Книг буття українського народу" вже не ставиться під сумнів. Виразно християнський дух твору, вільне володіння історичними джерелами, уславлення козацтва, стилізація під церковнослов'янське письмо дають підстави вважати саме так. В особистій справі Костомарова в III відділенні зберігся рукопис українською мовою з численними виправленнями та позначками явно авторського

характеру. Варто привести тут місце з його "Автобіографії", де йдеться й про дату створення "Книг": "Близько того часу [наприкінці 1846 року — В.М.] я написав невеликий твір про слов'янську федерацію, прагнучи засвоїти за складом Біблійний тон". Справді, християнізм, панславізм і забарвлений месіянізмом націоналізм — три визначальні ідеологічні засади праці, яка в матеріалах слідства фігурувала ще під назвою "Закон Божий". Літературне авторство "Книг буття" Костомарова не виключає проте ідейного співавторства Білозерського та Гулака. Сама атмосфера їхньої духовної спільності не могла не сприяти цьому. Варто обмовитись зокрема про ідейні впливи на братчиків. Ще найперший дослідник програмного документу кирило-методіївців шеф жандармів Орлов помітив його подібність до "Книг піліgrimства народу Польського" Адама Міцкевича. Михайло Грушевський в своїй Історії розглядав кирило-методіївців як продовжувачів справи українських автономістів 17-18 сторіч, думку ж про слов'янську федерацію вважав запозиченою у декабристських "Соединенных славян". У своїй "Автобіографії" Костомаров дав докладний опис майбутньої слов'янської федерації, де помітно вплив Конституції США 1787 року. А популяризація ідей західноєвропейського панславізму на той час зовсім не була прерогативою київських змовників. Василь Щурат ("Основи Шевченкових зв'язків з поляками", ЗНТШ, № 119-120, 1917 р.) переконливо доводить, що Шевченко написав поему "Єретик" після знайомства в Петербурзі із славістичними писаннями М.Максимовича та його учня. Творче осмислення і застосування кращого з європейської суспільно-політичної думки впадає у вічі, коли знайомишся і з іншими документами кирило-методіївців. Мав рацію жандарм, пишучи, що в "Законі Божому" "приноровлено" все "к Малороссии".

"Устав Слов'янського Товариства св.Кирила і Методія" поділяється на 2 частини. В першій викладено положення товариства, друга є власне уставом, "головними правилами, що служать керівництвом для моральної поведінки його членів". Авторство Устава слід поділити поміж трьома засновниками братства: Костомаровим, Гулаком і Білозерським. В пояснювальній записці до Устава, зробленій Білозерським, сказано про основні засади створюваного товариства. Як і в інших документах братчиків, приписуваних Костомарову: "Відозві до українців", "Відозві до росіян та поляків", тут провадиться думка про потребу мирної пропаганди ідей, ширення просвіти, одне слово, не революційного, а еволюційного розвитку. Розпочинає свою записку Білозерський так: "Поскільки сполуки нашого товариства ґрунтуються на християнській любові та свободі, треба прагнути, щоб і саме досягнення рівності та гідності прав людських здійснювалося в дусі злагоди, миролюбності. Тому головною метою слід поставити собі розповсюдження освіти й ідей Христових". Що ж, обраний ними шлях був непомильний. Ще ніхто не програв, роблячи добро. Невипадково, що ці люди назвали і свій гурток братством. Їхню дружбу освітлювала євангельська девіза, життя сповнювала любов. Ось що пише Білозерський до Гулака з Полтави 1846 року: "Ви, я гадаю, так багато працюєте задля загального добра, Ваші передбачення такі прозорливі й шляхетні, що я багато чим ладен поступитися, аби хоч уві сні відчувти благодійне враження від Вашої розмови".

Який вік існування нелегальної організації? Відповідь завжди одна-кова—недовгий. Не залишає слідів той, хто нічого не робить. Не ловлять тих, кого нема за віщо ловити. А ці українські громадяни активно спілкувалися, створювали агітаційні матеріали, залучали нових членів. 19-річний Ю.Андрузький обмірковував свій проект досягнення можливого ступеня рівності та свободи (переважно у слов'янських землях), стверджуючи: "Нинішній порив до реформи був би даремний. Перешкодою тому є 1) розмежування народу на верстви, чужі одне одному й нерідко ворожі; 2) сваволя монарха; 3) неправильна освіта". В своїх патріотичних листах-проханнях, оплакуючи долю України, І.Посяда запевняв: "Але хто скаже, що не було б і тих, котрі ладні завжди допомогти тобі? Є й такі, які ладні покласти за тебе саме життя своє". На початку шістдесятих років у розмові з Ол.Кониським Д.Пильчиков згадував, що в січні 1847 року в братстві нараховувалося близько 100 членів. Київ, Полтава, Петербург. Варшава, Париж — географія пересувань братчиків досить широка та й розповсюджувалися їхні ідеї не безуспішно. Білозерському пощастило знайти в Полтаві кількох "благородномысля-щих людей". Куліш, кличучи Гулака працювати до північної столиці, розписує в листі переваги тамтешнього життя: "багато, багато ви тут

дізнаєтесь, про що писати не належиться". Хтось із новітніх дослідників закинув Гулакові необережність у прийомі до товариства провокатора. Закид не зовсім слушний. Заходів безпеки з боку дерптського вихованця було дотримано. В попередній розмові він, випробовуючи Петрова, вихваляв переваги монархії і засуджував конституційні порядки. Де було знати романтичному республіканцеві, що його візаві давно підслуховував крамольні балачки у кімнаті сусіди і зараз важить на споконвіку принадних 30 срібняків. 3 березня 1847 року попечителю Київської учбової округи Тряскіну ним було вручено ретельно складений донос, що закінчувався чітким факсиміле "Писал студент Алексей Петров".

Повідомлення про існування таємного товариства, "заснованого із зловмисною політичною метою", викликало справжню бурю в верхах. Маючи сталий клопіт з заворушеннями поляків, в Петербурзі блискавично збагнули небезпеку появи українського питання. Негайно після одержання допису Київського генерал-губернатора Бібікова великий князь Олександр Миколайович, до якого входив із донесенням шеф жандармів Орлов, розпорядився про проведення арештів та трусів. Жандарми мали здійснити все так, "щоб ніхто не міг знати про це. особливо стосовно приводу, з якого робляться труси". Роля Гулака в товаристві за описами Петрова справляла враження. В його помешканні збираються змовники, які прагнуть державного перевороту, і число їхнє невідомо велике. Гулак розповідав, що з метою пропаганди своїх ідей члени товариства ходять у народ, посідають викладацькі місця в гімназіях, щоб виховувати в потрібному собі дусі молодь. Він же демонстрував Петрову перстень — таємний знак товариства, прочитав Устав. Гулака було схоплено першим 18 березня 1847 року в Петербурзі, де він саме влаштувався на роботу до канцелярії університету. 25-річного колезького секретаря розглядали як головного керівника Україно-слов'янського товариства, і в допиті його брала участь ціла слідча комісія:

начальник III відділення Дубельт, службовець III відділення Сагтинський та правитель канцелярії Київського генерал-губернатора Писарєв. Слідство — випробування тяжке. Ніхто не проходить крізь нього без втрат, і мало хто — переможцем. Гулак належав до останніх. Якщо брати за взірець відповіді Ісуса Христа Понтієві Пілату, то, самовидно, Гулак по-справжньому наслідував Того, хто прийняв Хрест людських страждань. Відважний кирило-методіївець або відповідав "не знаю", або мотивував вчинки цілком легальними підставами. Стійкість, з якою заарештований відмовлявся "допомогти слідчим органам", змусила заходитися коло справи особисто Орлова. Але й зусилля шефа корпусу жандармів, якому підлягало III відділення "Собственной Его Имп. Величества Канцелярии", виявилися марними. Гулак, якого граф назвав коренем зла, свідчень не дав. Ззовні не ефективні методи тиску, до яких удавалися тодішні російські жандарми, ефективними, проте, виявилися доволі часто. Утримання в суворій ізоляції, без книжок та інших "предметів розваг", виклики на допити, де заарештованому погрожують страхітливим покаранням і, покликаючись до його гуманних почуттів, вимагають зречення заколотницьких замірів, відсутність односторонніх створюють бездоганні умови для видобуття зізнань і, зрештою, заломлення в'язня. Та Гулак на все уперто відказував, що сумління забороняє йому говорити. Щоб подолати затятого братчика, Орлов вирішив вдаватися до екстраординарного заходу. Того ж березня місяця він звернувся з листом до його батька Івана Івановича. З невідомих причин, однак, лист до адресата надісланий не був. Розповідаючи про участь Гулака в таємному товаристві, його непоступливу поведінку на слідстві й лихо, яке він цим приносить собі самому та родині, Орлов далі пише:

"Отже, син Ваш відняв у мене всю можливість полегшити ту міру покарання, яка належить йому за таке уперте відмагання. Журячись за нього і ще більше увіходячи в почуття Ваші та його матері, я вичерпав всі засоби на те, щоб він ширим визнанням пом'якшив свою провину, але він позбавив мене втіхи поправити його долю. Після цього я складаю з душі моєї весь тягар відповідальності і з найглибшим жалем повідомляю Вас, вельмишановний добродію, що не уряд, завжди готовий зглянутися на винних, які каються, але самий син Ваш уже підписав вирок собі, і його нічого не може чекати більше, ніж найтяжча кара".

Психологи вважають: потрапити до тюрми — найкритичніший стрес у житті. Смерть близьких, каліцтво та інші значно поступаються огрому переживань, який навалюється на людину в ув'язненні. Це випробування з гідністю витримали ще Шевченко та Навроцький. Для решти братчиків воно супроводжувалося більшою чи меншою мірою моральними поступками. Проникливо характеризуючи ситуацію, Грушевський писав 1915 року:

"Досить прочитати сі рядки, де визначніші по таланту і освіті представники інтелігенції, цвіт сучасного українського громадянства принижено виправдовуються, що вони важилися хоч би з найкращими замірами — братися до справ, з котрих монополію собі зробило правительство: замишляти які-небудь заходи коло поліпшення долі народу, поширення освіти, піднесення культури і зарікалися не братися більше за

те, що виходило за тісний круг їхніх службових обов'язків".

Навіть після простого ознайомлення з творами та листуванням учасників братства було неважко скласти уявлення про їхню релігійність. Крім того, на слідстві з'ясовувалося питання про віросповідання та час прийняття Св. Причастя. І, звісно, царським жандармам годі було відмовити в психологізмі. З метою "релігійного увещання" до камери Гулака впустили протоієрея Ісаїївського собору Олексія Малова. В архівах III відділення зберігся звіт Малова про зміст розмов, а також розпитування та намагання схилити в'язня до зречення своїх поглядів.

Обізнаному з літературними колізіями між Артуром та кардиналом Монтанеллі в "Оводі" якось важко сприймати, аби щось подібне могло коїтись на твоїй землі і з твоїм співвітчизником. "Способный и просвещенный священник" Малов з ходу, а, може, цілком фахово застосовував поліційні викрути, щоб вивідати, чого Гулак не відкрив перед тим. Але Гулак відповідав йому: "на збереження цієї таємниці я дав слово присяги, якого ніколи й ні за що не порушу". Відтак сталося найобурливіше. Малов пише: "На завершення всієї бесіди, котра супроводжувалася безнастанним плачем, він сказав мені: "Отче, я прошу вас про одну ласку — вдостойте мене Св. Причастя". На се я сказав йому: якщо ви зізнаєтеся цілком усе в тому, чого від вас вимагає уряд, ваше бажання я виконаю з радістю, якщо ж продовжуватимете вашу затятість, сього я зробити не можу. Від цих слів він заривав ще більше і сказав мені: "якщо не для Причащення, то хоча б із християнського жалю навідуйте мене". В це підле, неможливе для священника діяння важко було б пойняти віру, коли б не власноручний рапорт Петербурзького протоієрея. Що ж, Гулака намагалася підім'яти ще одна з тріади внутрішньої політики царизму. Якщо досі йому довелося вести боротьбу проти необмеженої самодержавності й чорносотенної "общерусской" народности, то зараз він дав відсіч холуйській церкві.

Справа кирило-методіївців мала величезний резонанс в імперії. Виникла у досі супокійному "Юго-Западном краю", вона була тим небезпечніша, що висунула проблеми, які не змога було замовчувати, а тим більше розв'язати. Українці вимагали ліквідації безконституційного урядування царя. Закликали скасувати феодально-кріпосницьку систему. Розпочали культурно-просвітницьку працю з метою національного відродження. Було від чого стурбуватися охоронцям престолу! Во "всеподданнейшем докладе" граф Орлов зобразив братчиків як осіб, котрі "мають спосіб мислення ворожий нашому уряду... хибно уявляють собі Малоросію та інші слов'янські племена [йдеться, напевно, про ошасливлену Польщу — В.М.] в пригнобленому найзлиденнішому становищі". Далі знавець життя неросійських народів переходить до сфери історично-теологічної. "Закон Божий" він називає рукописом найзлочиннішого змісту, де "текстами Святого письма хибно витлумаченими, а прикладами з історії так само неправильно зрозумілими доводиться, що царська влада суперечить законам Божим і природі людській, що люди всі рівні". По тому Орлов ще не раз інформував царя про хід слідства, знайомив з його матеріалами. На багатьох з них зустрічаються позначки, резолюції, зроблені монаршою рукою. Увага Миколи I до

справи була значною навіть як на його звикле кураторське ставлення до жандармських клопотів. Цар цілком поділяв висновки, до яких приходили експерти з III відділення. Слов'янофільство в трактовці кирило-методіївців набирало виразно політичного звучання. Стверджуючи потребу федерації народів на засаді "рівного з рівним", вони пов'язували це з відродженням української мови, культури. Розпочавши з заснування народних шкіл, написання художніх творів та трактатів з української історії, слов'янофіли могли дійти "до думки про незалежність народів і про колишню волю народів, підлеглих Росії". Такого брудного вільнодумства ні граф, ані імператор потерпіти не могли. Посипалися накази до цензорів щодо посилення пильності при видрукуванні статей і книжок українофільського змісту. До Київського та Харківського університетів було надіслано вказівки про ширення просвіти в "русском" напрямі, "знищити поривання провінційного духу, що може іноді вивести поза межі дозволеного та правдивого". Відповідно настренили й жандармів Малоросії. Введений у курс справи і потерпаючи за стан душевної рівноваги отця отечества, міністер освіти Уваров поквапився з розлогою доповіддю на височайше ім'я Миколи I. На його думку, карати тих людей треба, не вказуючи на причетність до слов'янофільства. Велебний граф здавав собі справу в небезпеці подібної розправи для суспільної думки за кордоном. Надто небажано було губити престиж оплоту слов'янства в очах чехів з Австрії чи болгарів під Туреччиною через нерозв'язуване українське питання. Міністер освіти писав:

"Думка про слов'янство навіть у своїх помилках не має нічого схожого до дрібних провінціальних мрій кількох осіб, що повинні понести кару, бо своїм шаленим безглуздям, дурістю тільки затемнюють святе й необхідне зачаток (слов'янське)... Але не можна обвинувачувати весь народ за шалені заміри кількох навіжених чоловіків, що з ними ні вищий стан, ні місцеве духівництво, а ще більше величезна більшість мирного і спокійного населення не має нічого спільного... Винні ті, хто чи одверто чи таємно роздражнюють і на лихе повертають ці мрії, які звичайно сполучені із знищенням залежності".

Події, що відбулися навесні-влітку 1847 року в III відділенні стали зашморгом, яким самодержавство не на одне десятиріччя здушило демократичний рух на Україні. І хоч у Києві в квітні хтось розповсюдив націоналістичні проклямації, на які цар зреагував: "Явна робота тієї ж загальної пропаганди з Парижу. Довго цій роботі на Україні ми не вірили, зараз у ній сумніватися не доводиться і слава Богу, що так розкрилося", гуртувалися в громади студенти, а на заслання Шевченкові писали, що знайдуться ще тисячі його однодумців — удару було завдано непоправного. Найжорстокіші вирoki у справі кирило-методіївців винесли Шевченкові та Гулаку. Клясично відома царська заборона "писати и рисовать" поетові йшла поряд із менше знаною, але не менш афористичною резолюцією для "головного керівника Україно-слов'янського товариства": "Буде исправится в образе мыслей". 30 травня 1847 року Гулака цілком таємно привезли до Шліссельбурзької фортеці з приписом комендантові повідомити після 3 років, чи в'язень виправився і чи заслуговує на звільнення. Що це був не просто

ризм, свідчить доля тогочасного мешканця фортеці, керівника польських повстанців Валеріана Лукасінського, котрий, просидівши без побачень та листування 46 років, помер в ув'язненні на 82 році життя. Отож, від участі в побитті цього світового рекорду російських тюремників "здатний на всілякий шкідливий для уряду захід" Гулак нічим забезпечений не був.

Як це не парадоксально звучить, боротьбу можна продовжувати і в тюрмі. Є серед політв'язнів такі, хто, зосередившись на власних потребах, починає гадати, що найголовніше зберегти себе. Ці з часом деградують, коли не морально, то психічно, і є найслабкіші. Є й такі, що, тримають в пам'яті завдану їм кривду, конфліктують з безпосереднім тюремним начальством, доводячи себе під зливою покарань до крайнього виснаження. Ці люди перебувають у стані безупинної війни, що призводить до трагічного й не завжди гідного кінця. І, нарешті, третя, на жаль, нечисленна категорія мешканців пенітенціярних закладів. Ці обирають спосіб життя ззовні не показний, виснажливий, а проте максимально сприятливий для збереження особистості. Вони невтомно працюють, зберігають присутність духу. Обстоюючи свої ідеали упертим нерозкаюванням, навіть і в смерті своїй вони залишаються звитяжцями. Крок за кроком, поступка за поступкою мостив Гулак свій в'язничний статус. У листопаді 1847 року він звертається до коменданта з проханням дозволити перекладати з грецької твори Евріпіда, зрозуміло, російською мовою. Згідно з довідкою, зробленою в III відділенні, "арештантам у фортеці займатися творчістю чи перекладами для себе ніколи не заборонялося". Орлов дозволив, обумовивши, щоб Гулак їх нікому не передавав. Наприкінці 1848 року брат Олександр надіслав йому пакунок з математичною літературою. Влітку 1849 року на вимогу III відділення Костомаровим із заслання було переслано книжки, залишені в нього Гулаком ще до арешту. Енциклопедизм вченого-правника неабияк зріс межі стін одиночної камери Шліссельбурзької фортеці. Численний список томів його тюремної книгозбірні складає природнича, математична, правнича та художня література кількома мовами. Можна припускати, що й частину своїх пізніше видрукованих праць Гулак, коли не написав, принаймні, обмірковував тут. Адже серед вивезеного ним із фортеці майна значаться 20 рукописних зшитків. Та чи не найбільше місце в житті в'язня належить листам. Їх очікують, болісно переживаючи затримку, радіють, одержавши, і насолоджуються, чигаючи про буденні, малоцікаві на волі речі. Бо ціну елементарним виявам життя годен скласти той, хто їх позбавлений. Згідно з підрахунками В.Міяковського (збірник "Шевченко та його доба", К., 1926) за час свого ув'язнення Гулак їх надіслав додому 15, а одержав 22. Кореспондувати він мав право лише з родиною, "торкаючись родинних тем", і дописи обов'язково вичитувалися в III відділенні. Саме такими напружено ненормальними обставинами слід пояснювати беззубу лояльність деяких висловів та візій на майбутнє і то в дописах не одного Гулака. Жандарми не спускали з братчиків очей. Одвертий революційний пасаж С.Левицького у листі до Шевченка,

сconfіскований на заслання 1850 року, спричинився до арештів та трусів. Тільки раптове самогубство М.Головка, який вчинив опір лиходійним візитерам у Харкові, урвало нову справу.

Про арешт та позасудові вироки над учасниками товариства громадськість країни не мала жадних офіційних повідомлень. Кілька публікацій з'явилися у німецьких газетах за кордоном, в "отечестві" ж панувала змова мовчанням. У щоденнику петрашевця Момбеллі знаходимо подальшу характеристику подій: "В Росії все таємниця й брехня, і тому ні за віщо не можна мати достовірних відомостей. Нічому не можна йняти віри. Політика уряду — приховувати й подавати в хибному світлі багато чого... Неможливо відгадати, чия розповідь правдивіша. Всі оповіді сходяться лише в одному: кілька людей, розумних, по-справжньому шляхетних, освічених і вчених привезено до Петербургу і вкинуто в потаємні в'язниці, не приступні ні для кого. Всі узгоджено повторюють, що Шевченко, Куліш, Костомаров перебувають серед нещасних". Отже, про долю змовників мало що знали демократи-петрашевці, не набагато більше знали про них і рідні. Щоправда, 17 травня в листі, написаному з Дерпта до Гулака по-французькому, брат Олександр повідомляв про арешти на Україні Марковича, Костомарова, Нечая, Навроцького та ще одного брата в перших якогось Павла Лева. Але то були незрозумілі поліцейські акції: "не дали проститися з матір'ю", "повезли невідомо куди". Офіційних же тлумачень тому, що відбувалося, влада не дала. Утверджуючи страх перед безкарною сваволею режиму, вона не звітувала навіть опорі трону—дворянству. Поміщика Івана Івановича Гулака ніхто не поінформував про арешт сина. Не повідомили його й про термін ув'язнення, на який сина було засуджено. А от довідочку-характеристику у предводителя Херсонського дворянства на старого поміщика жандарми взяли і до справи долучили. З великими зусиллями проривала родина завісу секретності, якою оточило III відділення справу Гулака. Кілька разів до графа Орлова з клопотаннями про помилування сина зверталася Надія Андріївна Гулак. Не можна читати без зворушення скорботні материнські послання. Але то хіба богині з грецької легенди вдалося б врятувати нащадка від згубного полону. Це ж була Росія, чие неповторне правління Герцен іменував азійсько-німецьким. Орлови й дубельти відповідали, що "через незламну впертість сина" немає "ні можливості, ані справедливості його помилувати". Тим не менше відважність матері виявилася не даремною. 1 червня 1850 року після окремого розгляду Микола I ухвалив перевести М.Гулака на заслання. 13 червня супроводжуваний двома жандармами в'язень прибув до міста Пермь, де за ним встановили суворий поліційний нагляд. На відміну від інших братчиків, Гулак, як і Шевченко, був позбавлений грошових субсидій і понад рік жив на кошти, отримувані від рідних. Аж у листопаді 1851 року з Петербургу на його клопотання надійшов дозвіл поступити на службу. За свого Пермського періоду Гулак працював в канцелярії, а також перекладачем губерніяльного правління. Сумлінне ставлення до обов'язків, чесність і принциповість створили Гулакові моральний авторитет, якого не могло захитати навіть ім'я державного злочинця. На запит графа Орлова губернатор надіслав відгук, в якому за бездоганними службовими атестаціями

проступає обрис інтелігента, громадянина. Треба зазначити, що так само добре відгукувалися про сусіду Гулака по місцях вельми віддалених судового канцеляриста в містечку Єлабуга О.Навроцького, чиновника в Орлі О.Марковича. Стосовно цього 1861 року Костомаров написав у статті "Україна": "Але на честь російського суспільства слід сказати, що скрізь, куди не засилав імператор наших краян, їхня опала слугувала дипломом на співчуття, повагу й довіру, опальні ж із свого боку чесною поведінкою на службі й у приватному житті довели всі без винятку твердість своїх моральних переконань". Останнє твердження статті мало під собою цілком достовірні підстави. Живучи вже в Петрозаводську, здавалося б найменш стійкий Андрузький продовжував обмірковувати переваги республіканського суспільного ладу. Знайдений у нього під час трусу крамольний рукопис спричинився до заслання його в Соловецький монастир. 24 січня 1851 року Дубельт у листі на заслання зло відчитує Куліша за роман "Петр Иванович Березин": "Його превелебність [граф Орлов] не тільки радить; але наказує Вам рішуче забути ті ідеї, що на нещастя так глибоко вкорінилися в Вашому розумі... Подібні писання рано чи пізно призведуть Вас і Вашу родину до такого лиха, якого вже жадна влада й жадне заступництво не здатні будуть відхилити від Вас". Годі подивувати винахідливості, з якою охоронці монархії душили будь-які вияви опозиційного мислення. Як тюрма, так з найсуворішою ізоляцією, як заслання, так уже без права відвідувати Україну, зрештою, категорична заборона друкування творів Костомарова, Куліша та Шевченка. Гнітюча поліцейська атмосфера навколо кирило-методіївців в однаковій мірі отруювала життя їхнім друзям та близьким. Сумно читати, як, пишучи до Шевченка, явно про чуже око виправдовує написання листа християнським обов'язком не забувати ближнього в тюрмі А.Лизогуб. Вірна давній дружбі княжна Рєпніна не обмежувалася надсиланням співчутливих листів. Небога декабриста Волконського розгорнула справжню кампанію щодо звільнення поета з неволі. Але жандарми були на сторожі. Християнська мораль добра у вигляді проповідей з амвона. Коли ж вона суперечить державній політиці, це —шкідлива й небезпечна діяльність. Граф Орлов у листі від 27 червня 1850 року з грифом "секретно" пише:

"Ясновельможна пані Варваро Миколаївно!

У рядового Оренбурзького лінейного 5-ого батальйону Т.Шевченка

виявилися листи Вашої ясновельможності, службовець в Оренбурзькій прикордонній комісії колезький секретар Левицький в свої відвідини Москви доставив Вам листа від самого Шевченка, тоді як цьому рядовому височайше заборонено писати. Листування ж Ваше з Шевченком, рівно й те, що Ваша ясновельможність ще раніше зверталися до мене з клопотаннями про полегшення долі згаданого рядового, доводить, що Ви виявляєте турботу непристойну через його порочні й розбещені властивості. За височайшим государя імператора дозволом маю честь попередити Вашу ясновельможність як про недоречність такої турботи Вашої про рядового Шевченка, так і про те, що взагалі було б для Вас корисно менше втручатися в справи Малоросії, і що в протилежному випадку Ви самі станете причиною, можливо, неприємних для Вас наслідків".

Ця жінка великої душі повела себе так, як мало хто з її сучасників-чоловіків. Натомість, представники дужчої статі розважались переказуванням калямбуру з Пушкіна "души прекрасные порывы". З вільнодумствуванням у шинку було покінчено. Тепер просто ходили в шинок. Решта ж часу йшла на господарку, родину, поїздки на курорт лікуватися. Не всім же сидіти. Потопали у тій рутині й колишні братчики. О.Тулуб, за спогадами одного очевидця, "ставши професором, русифікував чужі діти". В Одесі самотою зуживав одіичені статки Іван Савич. У цьому мертвоводі Миколаївської реакції непогано велося тільки мерзотникам. Донощика й провокатора Петрова зарахували на службу до III відділення, виплативши 500 карбованців сріблом (нехай тихо сидить Іуда з його 30-ма!). Крім замашного кроку по шаблях кар'єри, жандарми допомогли йому одержати свідоцтво про закінчення університету із званням дійсного студента. А проте, у представленні з цього приводу граф Орлов писав: "Клопочуся про височайший дозвіл щодо надання Петрову прав дійсного студента з тієї причини, що за його здібностями він, імовірно, досягнув би цього ступеня, тоді як зараз, в якому б університеті не дати йому кінчати курс, легко може бути, що учбове начальство, через обурення на його донос і з тієї причини, що багато відомих осіб беруть особливу участь у тих, на кого Петров доніс, буде утискати його під час навчання, і його не вдостоять іспитів за тим ступенем, якого він досягнув би за звичайних обставин". Лихі часи не поминули Петрова і в жандармському королівстві. Л.Дубельт пояснює це тим, що співробітники бокували від Петрова як від донощика. Багато чого станеться відтоді з братчиками на шляхах, які вони обрали, доки несподівано знову вирине постать злого генія Кирило-Методіївського Братства. 1883 року в часописі "Киевская старина" з'явився друком уривок статті Костомарова про події 1847 року, де зокрема висвітлювалася роля Петрова. Бажання як би не було відцуратися ганебної слави спонукало останнього написати відкритого листа до редакції часопису. Надіслати його за оголошеною адресою колишній працівник III відділення одначе не зважився, але читав у колі знайомих містечка Стародуб на Чернігівщині, де тоді мешкав. У цих своїх спогадах, названих "З далекого минулого", Петров запевняє, що ніякої зради не вчинив і що змушений був викласти все попечителю Траскіну тільки тому, що про товариство доповів начальнику його дядько професор Підгурський, з яким необачно поділився молодий студент. Петров пише, що в його свідченнях не фігурувало інших прізвищ, крім Гулака, він нібито не знав інших членів товариства. Обмовившись, що правдивість його спростування можуть потвердити лише нікому не приступні архіви III відділення, він пише: приводом для зливи жандармських ласк стала всього лише "щирість його свідчень та чесність його поведінки у справі". У запереченнях же Гулака на зводинах борець за істину "побачив якусь малодушність". Якби долі було завгодно, і Петров справді знав і назвав самого Гулака, легко переконатись, що від головного змовника слідчі дізналися б рівно за обсягом офіційної автобіографічної анкети. Дивна то річ — зрадники. Як просто було б написати дворянину: будучи переконаним монархістом, проник до сепаратистської організації і знешкодив її, виказавши всіх. Робив усе задля блага держави і на тім стою. Даремно. Після лихих вчинків звідки взятись послідовно

моральним висновкам? Людина, яка прагне ошукати, зрештою завжди програє. Це, на щастя, закон вічності.

Спливали літа Гулакового заслання. Чергове клопотання Надії Андріївни 20 квітня 1854 року Орлов відхилив як "передчасне". Адже нещодавно засланцеві вже зробили пільгу, дозволивши поступити на урядову службу. Коронація Олександра II все-таки принесла Гулакові наступного року звільнення від поліційного нагляду, за умови "вельми таємного й непомітного спостереження" і, звісно, "доповідями про його поведінку та спосіб мислення". Минули роки, поки Гулак зміг переїхати до Одеси. Там він працює на педагогічній ниві й обіймає досить престижну посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею при катедрі чистої математики. Подібному успіхові при працевлаштуванні колишній в'язень зобов'язаний ліберальному попечителю Одеської шкільної округи Миколі Пирогову, до речі, також вихованцеві Дерптського університету. Після від'їзду останнього до Києва педагогічне начальство поставилось до Гулакової присутності в ліцеї інакше, і йому запропонували місце десь у Криму. Він переселився до Керчі, влаштувавшись там в жіночому інституті викладати історію та природничі науки. З 1862 року працював викладачем математики в ставропольській гімназії, фізики та космографії — в кутаїській, математики й латини — в 1-ій Тбіліській, де залишався до виходу на вислугу 1886 року. Після того він переїхав до Єлизаветполя (сучасний Кіровоград) і мешкав у родині своєї пасербиці від другого шлюбу. Цей центробіжний рух на схід, на Кавказ треба пояснювати кількома причинами. Одна з них — тривале і досить спокійне перебування там його родича Навроцького. Але це не головна. Покараний ув'язненням, власне, за моральні принципи, Гулак не мав наміру поступатися ними на свободі. Його стриманість і відчуженість разом із славою учасника таємного товариства чинили зовсім не той вплив, який мав би чинити урядовий службовець в навчальних закладах на Україні. Він не міг на якийсь час забути і просто робити кар'єру, як Білозерський або Куліш. Невдоволення начальства та інтриги поступово виштовхували колишнього братчика в місця, де його ідеали не мали жаданої ваги, де його потюремна дивакуватість, а також українська вимова ставали предметом глузувань. У 1881 році він уже виглядав підтоптаним старцем, й учні допікали йому виспівуванням грецької абетки на мотив "І лід тріщить". Під час читання ним публічних лекцій заля аж ніяк не заповнювалася слухачами. Пророк перебував не в своєму "отечестві". А ще, можливо, надто закарбувалася в його пам'яті поведінка друзів у часи випробувань на слідстві. Інакше годі пояснити, чому він так холодно повів себе, зустрінувши Костомарова на археологічному з'їзді в Тбілісі 1881 року. "Коли Костомаров приступив до Гулака й поцілував його, він змішався, не знав, що сказати, мукнув щось йому у відповідь і зараз вернувся назад до того, з ким говорив перше, чим здивував, очевидячки, Костомарова, і, розуміється, мене [М.Горяєва], що був свідком цієї сцени".

Творча спадщина, залишена Гулаком, різноманітна й значна. За спогадами професора Єгіазарова він "написав геометрію чотирьох мірян і надіслав свою працю до французької Академії Наук... Про його ботанічні студії свідчать оліанти-гербарії в його

бібліотеці". І ще були перші в Росії дослідження літератур та народної творчості народів Кавказу. Недаремно азербайджанські та грузинські дослідники називають його просвітником. Широка ерудиція автора, точні узагальнення та висновки висувують праці "Про знаменитого поета Нізамі", "Адольф Петрович Берже", "Про "Барсове хутро" Руставелі", "Про народну творчість тюркських іногородців" до числа першорядних в національному літературознавстві вищезгаданих народів, а також російській орієнталістиці минулого сторіччя. На відміну від знаних співучасників у Кирило-Методіївському Товаристві, наукова діяльність Гулака після ув'язнення залишилась поза українськими зацікавленнями. Власне, лише написання підрядників-тлумачень для О.Навроцького є тут добрим винятком. Слід віддати належне, вагомий внесок останнього в історію українського перекладу 19 віку зумовлений у першу чергу добром авторів, на яких спинявся Гулак: Руставелі, Фізулі, Байрон, Лонгфелло. Що саме такою була співпраця двох братів і братчиків, знаходимо підтвердження в самого Гулака. В "Новом обозрении" (№ 2529 за 1891 рік) він пише: "Російський переклад цих віршів [Іллі Чавчавадзе "Весна" та анонімного азербайджанського автора "Осінь" — В.М.] належить перу О. Навроцького, того самого, який переклав на вірші мій прозовий переклад поеми "Лейла і Меджнун" тюркського поета Фізулі". Серед томів Гулакової бібліотеки в Шліссельбурзі знаходилася збірка творів Оссіяна. І тому не випадково на рукописних перекладах цих англійських поем, що зберігалися в архіві Навроцького, стояло кілька теплих посвят Гулакові. В одній з них є слова, які можна викарбувати на надгробках обох українських демократів:

У в нас серце звеселіє

На чужій чужині,

Що пішла і наша крихта

На користь Вкраїні. Помер Гулак в азербайджанському містечку Гянджа (рос. Елизавет-поль, сучасний Кіровобад) 26 травня 1899 року.

Літо, 1982 р., Київ

Начальнику Радянського РВВС

підполковнику Мельнику

від Марченка В.В. який

мешкає вул.Щербакова, 72, кв. 130

ЗАЯВА.

У зв'язку з тим, що лейтенант Атаманенко відмовився розмовляти зі мною українською мовою, прошу виділити для спілкування та виховної роботи службовця, який володіє державною мовою УРСР. Викликає подив його твердження, що цією мовою я говоритиму в камері із спів'язнем.

27/ІУ-82 (ПІДПИС)

ЛИСТУВАННЯ З ЄВГЕНОМ СВЕРСТЮКОМ

Добридень, п. Євгене! Спершу про тутешні умови трохи. Зараз потеплішало, сніг посходив майже зовсім, але грязюка непролазна. Я пішов на роботу і на відтинку шляху між: останньою хатою села та машдворищем загубив один черевик і довго стояв на

одній нозі, розшукуючи його серед єхидно булькаючих випарів, поки земне тяжіння не пододало гамлетизму, і я шубовснув роззutoю ногою у піддатливу твань. Занурення сталося настільки раптово і прямовисно, що виднокіл вмить здійснювся догори на півметри і малопереконлива метафора дитячої казочки про те, що Котигорошко від першого удару змія загруз по коліна, набула для мене животрепетної актуальності. Думка — краще жити стоячи, ніж помирати на колінах, захопила мене і я вирішив дорого продати для мене просто безцінне життя. В пошуках точки опори я став щосили шарпатись, колотячи ногами все, що було піді мною. Із премійованої казахстанської цілини я зробив коктейль, але всі мої зусилля були марними. Десь удалині пролунав постріл. Пронизаний крижаним здогадом, що здаля мої відчайдушні борсання нагадують весняне ігрисько зальотної качки, я, рятуючись від небезпеки стати жертвою ошуканого мисливця, впав додолу ще на одну руку. Другу я здійснював понад собою, що, на перший погляд, могло символізувати невмирущість людського духу, але насправді було рефлексом охайності. В цій позі я вже не міг сколочувати ґрунтові води на відповідники ресторановим коктейлям, тому став місити попід собою, намагаючись падати дорожнім драглям форм східців, щоб можна вибратися на сухе. Не уявляю, як довго тривало б моє непорозуміння з весною, якби несподівано поруч не пролунало зацікавлене: — Якщо ти хочеш наловити риби, то краще піти до річки. Це мій колега-тракторист, вивівши в путь свого сталевого коня і підкотивши впритул, вирішив повправля-тись у дотепності. — Давай швидше кран. Витягай! — з під пахви просичав я, виснажений до краю боротьбою за існування. З модуляцій мого голосу Тулубей збагнув, що хвилина до праці настала, й натиснув на важелі. Могутнім риком розпанахавши степову тишу, радгоспна машина нагадала, що вітчизняній техніці по плечу і не такі завдання, навалилась на п'ятачок малої землі, де закинутий долею стояв я, і легко піднесла мене на широкій бульдозерній лопаті. З висоти пташиного лету я побачив сонце свободи і величезні врожаї, що зростуть згодом на цій сирій оновленій землі. Одне слово, грузько тут у Саралжині. Якщо ви хоч раз усміхнулись, прочитавши це базікання, вважаю — досягнув свого, внісши веселинку в ваш заслanniцький побут. Довгенько збирався я написати до вас, але жорна часу затерли. Ну, та вже мусив, бо одержав відповідь на вашу телеграму. Спершу про книжку. Сподіваюсь, був таки першим вашим шанувальником, хто привітав. Зміст її становлять, справді, ваші літературно-критичні статті, зокрема, шевченкознавчі. Одна та, де ви рецензуєте монографію Хінкулова про Кобзаря, видану у Москві. Дізнавшись, що у вас тяжко хворати, телеграфував до Москви Щолокову, щоб згідно з відповідною статтею ИТК РСФСР відпустив вас у відпустку. Просив у другій телеграмі Прокурора УРСР Глуха посприяти в цій справі. Робив це без вашої згоди, тобто не узгодивши попередньо, але писано все коректно і гадаю, нічого такого, що суперечило б вашим намірам або міркуванням, я не припустився. Щодо хвороби матері мене поінформувала Нійоле. Вас, напевно, зацікавить зміст тогорічної розмови Ковальова з Суровцевим. Вихователі виявили і, зрозуміло, вилучили якусь вашу спільну річ, ви там щось удвох обговорюєте. Так от, Ковальов висловив упевненість, що її буде реставровано, хоч він такої змоги й не має.

Може, ще не знаєте? Мирослава Симчича перевезено на Україну. 332701 Запорізька обл. Оріхівський р-н, с.Мала Токмачка, п/я ЯЯ 310/88 "О". Майтеся добре.

8/1У-80 Валерій

P.S. Повернулася мені Великодня телеграма від Івана, що адресат вибув.

Добридень, дорогий п. Євгене! Прочитав вашого осіннього листа. Власне, розшифрував та й то відсотків на 70. Решта, напевно, залишиться на дослідження менш обтяженим часом потомкам. Наступного разу пишіть, друже, чіткіше. А щодо підручника з німецької не моя провина. Треба було просто вказати, що вам потрібен Курс німецької мови. Я вам його згодом і надішлю. Бо я подумав був, що це для вправ якихось абощо. З останніх відомостей про Івана таке. Виявили на хребті наріст-болячку, що через неї він не в змозі підводитись, бо одразу розпочинаються корчі в ногах. Отже, Льоля Павлівна розпочала зараз домагатися, аби випустили на лікування до якогось центрального шпиталю (Київ. Москва і т.ін.). Наслідки поки що невідомі. Я маю клопіт з тиском. Треба би його чимось збивати, але досі все пропоноване було неефективне. Тобто, коли лежу на ліжку, ніби менше, а походив трохи чи просто написав листа і вже догори. Та дарма. У № 7 "Вітчизни" мені на очі випадково трапилась критична і непогана стаття М.Рябчука про "Американський зошит" Драча. А оце в "ЛУ." № 95 бачу вже критику по критиці. Одна Клавдія

Фролова аж заходиться, захищаючи доробок майстра пера. Судячи з обсягу, стаття не випадкова. У жовтні я сходив на "Сто тисяч" до

ТЮГу. Не єдина там п'єса по-українському — твір із шкільної програми. Нижче середнього гра акторів під бурхливу реакцію підлітків на їхні бурлескні ескапади зі сцени мені не сподобалась. Чого, здається, не можна сказати про гол. режисера Мик. Мерзлікіна, який сидів через ряд позаду. Принаймні, вираз вмиротвореності не свідчив про сумніви митця. А от дві передачі по телевізору "Українські народні пісні про кохання" (близько двох годин кожна) були цікаві. Прості селянки з

Чернігівщини та Полтавщини виконували маловідомі пісні. Весь шарм був у тому, що жінки співали все точнісінько як удома, зберігаючи в недоторканості те, що вкладаємо у вислів народна творчість. Справжня етнографічна студія за участі 2 мистецтвознавців та поета, які поводитися досить пристойно і не зіпсували враження. Майтеся добре. Пишіть.

30/XI-81 Валерій.

P.S. У Євгена Пронюка народився на Покрову третій син. Я про це вам, здається, не повідомляв ?

Христос рождається! Дорогий друже, радо вітаю вас із святом. Бажаю щастя, здоров'я, творчих успіхів — усього, без чого життя наше лихе. Сподіваюсь, ви отримали мого попереднього листа. Але на всяк випадок, повторюю дешицу. Іванові трохи краще, проте мусить лежати через розрідження хребта у гіпсі. Ця сумна перспектива — на рік. Йому мали дозволити (виглядає, ніби дозволили) поїздки до Києва на лікування. В останній телеграмі до Михайлини дружина сповіщає, що Івана не везтиме через високий тиск. Очевидно, боїться його транспортувати, щоб не

спровокувати інсульт. Вона вже відіслала контейнером книжки, а їх, як мені відомо, в Івана була тьма. Це зараз клопіт неймовірний (не лише для Світличного), бо я, наприклад, не купую зовсім книжок. Немає де ставити — раз. По-друге, придбати щось путнє — складно та й дорого. З останніх моїх набутоків "Украинская, портретная живопись XVII ст." Платона Білецького. Розкішний друк на імпортованих машинах, Ленінград. Але вже давно вирішив, що краще, ніж гасати за барвистими новинками сьогодення, поринути у світ минувшини. З насолодою читаю видання з минулого та початку цього сторіччя. Мене цікавить доба Шевченка, кирило-мефодіївців. На заваді тут, щоправда, стає неможливість потрапити до ЦНБ, причини — елементарні бюрократичні. Але й те, що маю змогу почитати з ласки знайомих, відкриває світ, звульгаризований підручниками та нездарам-викладачами. Сидить у мені літературознавець. Хотів написати *Contra spem spero*, але потім подумав, що цей вислів з атеїстичним присмаком. У нас надія є завжди. Зневіра справжнім християнам не властива, це заперечувало б підвалину вчення. Тому я просто впевнений, мій хист людям придасться рано чи пізно. 16 грудня ходив на прем'єру до франківців. Досить порожниста комедія. Попри все публіка реготала. Що прикметно, театр було заповнено без допомоги звичних оргнаборів з приміських сіл. Майтеся добре. Валерій.

23/XII-81

P.S. Вкладаю твір вашого сина, який випадково дала мені його вчителька аж оце через скільки років. Вона сказала, що А. був добрий учень.

Дорогий п.Євгене! Завітав мимохідь, на хвилю до вашої господи на Русанівку і зустрів вашого сина. Враження — приємне. Для нього, безперечно, українська є рідною мовою, поза цим, мені здається, він нагадує вас замолоду. Єдине, про що батько мав би зараз подбати — духовне виховання. Андрій надто упевнений в домінанті науки. Це помилка багатьох інтелігентних людей і то не лише казармових часів. Я оце прочитав "Исповедь" Толстого і пересвідчився, що спокуса безбожності є задовісною, власне, споконвічною. Я не міг авторитетно говорити про Бога в першу ж зустріч, хоч отой християнський обов'язок і стояв перед очима, коли розмовляв з вашим чадом. Та, гадаю, батькові повернути, розтлумачити буде простіше (наскільки зауважив, він вірить і шанує вас). У ваших взаєминах то — першорядне! Нарешті до моєї хати завітав Зиновій, із своїм старшим сином був. Як не дивно, за минулі майже чотири місяці я побував у нього зо три рази, а це вперше він у мене. Згадували друзів, колишні січі, головним же була — радість спілкування. Їй-бо, одержуєш далеко не від кожного, з ким перебував у місцях віддалених. З цікавішого, що прочитав останнім часом, — "Исповедь" Толстого. Винятково! Її слід, власне, всім нам перечитати. Необхідність Віри Толстим показана неспростовно. Як пишу до вас, постійно зачіпаю цю тему, бо внаслідок набутого життєвого досвіду прийшов до єдино можливого висновку. А позаяк полюблю в кожному 14 ** твердженні бути певному, свої Богопошуки провадив щонайбільш сумлінно. Зараз це виявляється у винаходженні різноманітної літератури. Тим і задоволений. Нещодавно переглянув "Лісову пісню" — витвір студії Довженка. Є у фільмі кілька цікавих кольорових вирішень, тобто відчутно, що Ю.Іллєнко не

позбавлений хисту митець. Проте загалом

— розчаровуюча. Замість Лесі Українки з конфліктом романтичної Мавки та прагматичного, утилітарного Лукаша, — несподівано перебільшена драма зрадженого кохання. Ілленко, вочевидь, замонавши дозвіл на ню, випасає об'єктивом принади оголеної акторки Євдокимен-ко. Що було новим у Довженка і пікантно-авангардистським у Параджанова, зараз виглядає захопленням провінціала модою —надцятирічної давності. Режисер має право на власне прочитання літ. твору (тому фільм зветься так: "Лісова пісня. Мавка"), але тоді його версія мусить бути талановитішою. Цього не сталося не в останню чергу через ненормальні умови літ. —мит. життя. Дістав листа від Льолі Павлівни, де вона пише, що Іванові дещо покращало. Декілька разів обіцяли, що його актують. Вона відіслала додому речі, а

їх усе тримають. Пише, що вкрай стомлена, з гіпотоніка перетворилась на гіпертоніка. Іванові вже залишилося до кінця терміну менше року

— в березні. Поки все. Майтеся добре. Тут ~ свячена (підсушена, щоб дійшла) паска і свячене сало. Христос воскрес!

Ваш Валерій.

Квітень — 82 (?)

Дорогий п. Євгене! Це, справді, приємність — спілкування з вами. Мені часто доводиться розмовляти тут на теми, заторкувані вами в листах, але в подібних випадках, як правило, виходить монолог. Співрозмовники настільки безпросвітнім сірі, важко й повірити, що з "верхньою освітою". Одного разу я подивився бібліотеку однієї біологині: "Блокада" Чаковського, якісь каламутні, що не запам'ятовуються прізвища суч. рос. авторів, комплект минулорічної "И.Л.", трохи класики типу "Айвенго" В. Скотта та "Вибраного" Блока і край. Можна було б деталізувати, згадуючи ще кілька заруб. романів українською мовою, книжку оповідань Шукшина, але, загалом, убого. А тому одкровенням здаються твердження, що все розпочинається з моралі, що досить бути моральною людиною (прагнути бути) і вже можеш накликати гнів можновладних. Я наводжу зачин Ісуса Христа як класичний зразок архиреволюційної моралі. Цікаво, що водночас з написаним вами про

Толстого я оцінив "Исповедь" як найзначимішу геніальну його річ. Що ж до ваших оцінок взагалі, то в мене лиш епітети вищих ступенів. Перечитую листи. Ваше замовлення на предмет листівок виконаю ближчим часом. Мали б їх уже досить, якби звернулися з тим раніше. Звідки-бо мені знати про вашу філокартійну скруту. До речі, повідомте своє по-батькові. Бо я все маю клопоти на пошті з заадресуванням цінної кореспонденції. А що ваш кум? Чи не треба йому у пригоді стати? Напишіть-но його повні координати, про всяк випадок. В Києві до 1500-річчя повним ходом ідуть відбудовно-реставраційні роботи. Користуючись ювілейною нагодою, вештаюсь пам'ятними місцями і з замилюванням споглядаю паші колись занедбані шедеври. Видубецький монастир, Андріївська та Кирилівська церкви стоять такі ошатні. Ну, й звісно, моє сприйняття інтер'єру зараз відмінне від просто інтелектуальних захоплень замолоду. А бачили б ви, яким красенем виглядає Поділ. Все трухляве, або,

здебільшого, все знесено, а що ціліше, відбудовано, пофарбовано і нагадує яскравий макет міста минулого віку. Якщо іноземці не зазиратимуть до помешкань (а про це, треба сподіватися, дбатимуть), то гарне враження в них залишиться. 20 дня відкрили Золоті ворота. Я ще до середини не проник, але зовні все привабливо. В травні, взагалі каскад відкриттів. На місці кінотеатру "Комунар", що по вул.Артема, вибудовано "Київську Русь". Будівля величезна і, як у випадку з усіма нашими видовищними закладами, про архіт. смак говорити не доводиться. Проте, зала найбільша з усіх київ. кінотеатрів — на 1600місць. На Львівській площі ось-ось відчинить двері височенький будинок торгівлі. В худмузеях розгорнуто експозиції картин до 1500-річчя Києва. Я бачив декілька реставрованих цікавих речей: портрет елегантного пана Тарновського (кінXIX ст.), козак Мамай (XVIII ст.), давньоукраїнські ікони. Зворушують зображення Києва 100-200-річної давності. У зв'язку з ювілеєм підвищилася й активність сонця. В мандрах по Києву мене стало супроводжувати сонячні протуберанці. Це кумедно короткий час і занудливо — коли надовго. Отож, для поцілунку в щічку моєї приятельки доводиться елементарно ушиватися. Щоправда, часом я роблю це, як Перон, на очах у всього Києва, але при перемозі сором'язливіших відчуттів, буває, й ушиваюся. В моєму квітникарстві зараз все квітує. Від сконфіскованих у браконьєрських дітваків квітів провалюється стіл і сторожка — мов напарфумлена. Бузок — просто неперевершений. Майтеся добре. Ваш Валерій. 24/V-82

+ знимка та прохані листівки.

Дорогий п.Євгене! Вашого листа одержав, як завжди з радістю, хоч тон його ентузіазму не викликає, я проте насмілюсь на банальне побажання гнати від себе журбу. Вкажу й на засіб (небанальний!) — молитви. Ви їх можете не знати в достатній кількості, але в резиденції нашого митрополита продаються досить змістовні молитовники, попрохайте в них листовно. Київ-4, вул.Пушкінська 36, Митрополиту Філарету. Я часто ходжу до церкви. Різдвяні свята справили на мене особливе враження. Вперше за весь час я чув там голосну укр.мову. Співалися прегарні наші колядки. І насолоду від їхнього виконання годі з чимось порівнювати. В неділю в Волод.соборі після вечірньої церк.хор з годину співав різноманітних колядок. Відтак, коли скінчили церковні хористи, серед присутніх утворилися кола і з них полинули самостійні співи. Служки ходили вже вигонити всіх, але люди так розспівалися і настрій був настільки піднесений, що ніхто довго не виходив геть. Невже ви собі не зготували куті. Я чомусь не подумав, що в вас там нема пшениці. В Казахстані-бо цього добра вистачало. Шкода, що не передбачив такої дрібниці.

Прийміть мої щирі співчуття з приводу смерті вашої мами. Це втрата нічим не замінювана, а глибини горя не зміряти. Здається, що оце джерело добра й любові буде завжди невичерпне. Справді, так сумно.

Льоля написала, що Іванові—більше гірше, ніж нічого. Але сподівається дотримати якось до березня. Глузмана нарешті прописано у помешканні дружини. Про виїзд сказали й не мріяти. Отже, і єврейські варіанти не панацея. Влаштовується за фахом. Я сторожую зараз що третьої ночі у величезній замкненій теплиці між розкішних квіток:

гербер, гвоздик, троянд і гавкучих псів. Зарплатня така, що вистачає ледь-ледь: на тролейбус, декілька разів до кіна, жебракам у церкві. 75 крб. Запрошують мене посилено на лікування до Італії, але з того дива пива щось поки не тее-то як його. Зиновій озвався додому листом з Білої Церкви. Пише, що здоров 'я нема. Я натанув особистого листа до тамтешнього лікаря. Може, хоч на такій персональній ниточці якась підмога Зиновієві буде. 256400 Біла Церква. ЮА 45/35. Антонівку. Симчича не випустили з його зони. Зараз йому ведуть слідство за наклеп. Це — ще три роки... "Обіду мою віси, розріши ту, яко волиши: яко не імам інія допомоці разві Тебе, ні інія предстательниці, ні благія утішительниці токмо Тебе, о Богоматір, яко да сохраниши мя і покриєш и во віки віків. Амінь". Пишіть.

Валерій.

Слава Йсусу Христу! Дорогий п.Євгене! Був я оце нині в церкві, слухав службу і переконувався, наскільки, все таки, вона нам потрібна. Я прийшов на 9 годину і майже три години стояв, розглядаючи чергу сповідників і наслуховаючи читання молитов. Читалися молитви з вранішньої та відповідні псалми, відтак — молитви до причащення. Декілька десятків людей, які сповідалися в одного священника, терпляче і покірливо юрмилися в лівому крилі церкви, а я, стоячи поза їхніми спинами, то прислухався до читаного з крилоса в правому крилі, то міркував над власною недосконалістю, зрештою, коли наситився усім доволі, почав нудитися. Власне літургія розпочалася об 11 год. 40 хв. Це було саме тоді, коли я зловив себе на думці, що хочу звідси піти. І мені стало соромно. Я пару тижнів пролежав у лікарні, а до того і потім ходив на 7 годину, лише на стиснуту 2 годинну службу щонеділі. Цей свій разонатиждень візит я поступово почав вважати цілком достатнім. І ось зараз, прийшовши поза нормою на літургію в суботу, занудьгував. Але, щоб бути об'єктивним, слід сказати, зрештою, я переміг себе, і дослухав уважно службу. І, вже співаючи разом з усіма "Вірую", я збагнув, що це воно й є спілкування з Богом. Розшарпуваний пристрастями, втомлений кожноденними турботами, приходиш до храму, аби підвести підсумок пережитому протягом тижня. А тебе тисне й гнітить атмосфера очищення, тебе ще утримують пута гріхів. Жити правильно праведно можна тільки спираючись на християнське віровчення. Самого інтелекту, щоб бути непомильному, замало. Почуття розумом не перемагають, на них потрібні віжки релігії. Тому я знав, що не вийду з церкви зараз і ніколи, коли мене щось підштовхуватиме, мовляв, нудно або є якісь важливіші, цікавіші справи. Я був на службі в Макаріївській церкві. Це на Татарці, якщо їхати трамваєм від вул. Артема на Поділ — перша зупинка. А ще я ходжу до Фроловського та Покровського монастирів, в Вознесенську за автовокзалом, та на Куренівці. Публіка скрізь переважає старшого віку. Молоді з ясними (не каламутними) очима мало, але також трапляється. На жаль, казання в усіх храмах читаються рос. мовою й інакшого тут ніхто не уявляє. Про це все я подумав, що напишу вам обов'язково сьогодні, повернувшись додому. Свій задум, як бачите, здійснив, хоча й нашвид-коруч, не зовсім вправно синтаксично. Я одержав вашого післяноворічного листа, на який відгукнувся, надіславши вам бандеролію з імпортними вовняними

перчатками та польською книжкою про Нюрнберзький процес. Ви не повідомили мені, чи одержали. А я дуже не люблю, коли речі, які призначені для друзів, крадуть якісь покидьки. Тому, будь-ласка, напишіть, чи одержали бандеролю і цього листа. А, може, ви писали? Тоді не одержав я, і ви мусите розшукати пропажу. Майтеся добре.

Ваш Валерій. 8/1П-83

Дорогий п. Євгене!

Нарешті трохи оклигав після нападу ниркової гіпертонії. Лікувався посилено гідротерапією, травичкою та буряковим соком і досягнув полегкості. Але десять днів на лікування пішло. Звісно, я це все оцінюю, як Божу ласку. Я-бо ходив до церкви також часто. В своєму останньому листі ви запитували про діда. Це — тема довга і не на один лист. Тому назву лише найцікавіші віхи. До війни вчився в ін-ті Червоної професури. Захистив дисертацію "Боротьба Росії та Польщі за Україну", здається, 1941 року. Був першим радян. ректором Львівського ун-ту. На початку війни був репресований, але через хаос документи на нього десь загубилися, й він просто відсидів три роки. Потому викладав історію в Київ, педінституті та ун-ті. 1962 року в Ленінграді захистив докторську дисертацію "Історіографія України". Це — перше подібного роду дослідження в нас. З найцікавіших монографій: "Історія укр. культури" (не впевнений, як до війни, а от по війні — єдина на цей предмет праця), а також "Укр. історіографія до ХУІІІ ст." Взагалі, підбиваючи підсумок, можна більше б говорити про невикористані можливості. Але ж у яку добу жито... Зайшов якимось у книгарню закордонної л-ри, є тут така на Червоноармійській, такі розкішні мистецькі альбоми, різноманітна, хоча не надміру інтелектуальна, художня л-ра, багато навчальних курсів з вивчення мов. Але ціни — фантастичні. "Course of English" — 1 том — 150 крб. Уявляєте? Справлений ярмарок книжкових італо-франко-англо-німецьких чудес. Лише неприступних. А от у "Дружбі" був узав "Sonety" Шекспіра по-польському, придивлявся та передумав. Навіть 1,5крб. при моїй зарплаті на необов'язкову книжку викидати не гоже. Зате є у продажу "Укр. народне мистецтво" англійською. Розкіш, але теж 12 крб. Пишіть, не лінуйтесь. Валерій.

P.S. Додаю ще прикру новину в Івана. Михайлина одержала від Льолі листа, де та пише, що їхню кімнату геть обікрали. Винесено всі речі і, звичайно, Льоля дуже переживає. Гадає, що то зробив сусіда їхній, п'яниця. Напишіть їй листа підбадьорливого.

8/1V-83

Євген Сверстюк

ЗУСТРІЧІ З ВАЛЕРІЄМ МАРЧЕНКОМ

Кожен раз мені згадується Валерій Марченко як людина, з якою у мене обірався діалог на місці найцікавішому. Від самого дня мого повернення із заслання мені бракує його то для розмови, то для спільної дії, то для справи, яку можна довірити тільки йому. І так від самого початку: я чекав, що він мене зустрине із заслання... А він уже сидів під слідством вдруге, і було для всіх очевидно, що то початок дороги на страту. Від того часу у мене зберігся Останній лист Валерієві Марченкові

Юний друже коли я вертався то таємно сподівався що ти зустрінеш

бо інші для того вже надто старі Але вигасало жовтневе листя холодний падолист покривав Твої останні сліди і темний мур між нами виростав ночами в безмір Вестігіа террент мені вчувалося що долю твою пущено в гру задля жорстокого уроку Чому твою поставлено діагноз залишився молодим і роковано на зруб без тями про вічну істину про зерно кинуте в землю щоб дало плід

15/10.84

Скільки їх, товаришів з неволі, відійшло. Тільки островки спогадів. Маленькі спалахи вночі. Вона нас облягала, сповнена пасток і примар. Вона насувається і вигашує пам'ять.

Але згадується Валерій Марченко, Зиновій Красівський... Такі різні, вони не були знайомі. Але що єднає їх, людей різних поколінь з різних широт, в моїй душі? Мені здається, що людська надійність.

Повнота приязності, готовність зустрічності, запас моральних сил і просто твердість кроку "на нашій — не своїй землі" — це особливий життєвий дар вписуватися в життя попри все. Запас міцності ще не

є запас надійності: є люди наче дужі, але десь розривається і зникає їхня

міцність в полоні обставин, за течіями і вітрами. Надійність вимірюється здатністю протистояння течіям і вітрам. І таких людей немало. Але є ті, в яких ви цілковито певні. Практично це, можливо, не

так важливо. Але для душі така абсолютна надійність дуже важлива.

Вона ніби служить доказом певності божественної природи людини.

Природи, що не улягає впливам часу.

Інколи на хвилі відпливу вам може здатися, що все в житті написано на піску або й на воді. Цінності відносні, чесноти умовні, почуття плінні, авторитети сумнівні..

Здається, без таких людей, здатних працювати, прокладати дорогу і утверджувати на ній інших, любити, вірити і ясніти радістю, — ми просто не вписалися б в історію. Бо скільки сягає пам'ять, завжди всі місця були зайняті тими перехожими, що не залишають сліду, оскільки скарби їхні — виключно на землі...

Серед випадкових людей, серед юрби раптом з'являється Постать. Але не треба уявляти, що неодмінно світла й висока, з німбом і печаттю на чолі. З'являється найчастіше постать дивака. Одні йому співчують, інші — уникають його. Але постать, наповнена справжністю, тим, що можна любити усім серцем. Ту постать відчують, за нею йдуть. Не великими юрбами. Не з твердою вірою. Але йдуть: людям завжди хочеться йти за кимось справжнім і, що особливо цікаво, усім хочеться йти за чистим. Цей сумнівний, непрактичний і мало цікавий в побуті скарб стає децько наріжним, коли люди входять у сферу моральних суджень і виходять за суєтне коло.

З Валерієм Марченком у мене були три зустрічі.

Перша така, що могла б не бути, якби він вписувався б у правила. На тридцять п'ятій зоні Пермської області відгороджено будинок лікарні і місце виводу "на

прогулянку". Під час моєї прогулянки з вікна лікарні я раптом почув голос:

— Пане Євгене, як ваше здоров'я? Я — Валерій Марченко з Києва...

Який милий одважний голос! По ньому завжди пізнаєш своїх. Вікно вбиральні на нижньому поверсі, звичайно, заґратоване і високе — під стелею. Якось він вибрався на нього і несподівано для конвою засвітився там, де й не чекали. Поки вони схопились і прибігли, ми з Валерієм встигли декілька хвилин "порушувати режим" і обмінятися поточною зеківською інформацією: хто, де, коли. куди... А головне — познайомились. Мені здалося, що Валерій не тільки не зіскочив із вікна із вдаваною невинністю, а ще тримався за ґрати, коли його тягнули вниз. Тут весь характер...

Листування з Валерієм Марченком — це сторінка з великої книги засланського листування. В умовах п'ятирічної ізоляції в Східному Сибіру листи були єдиними сигналами з краю вічної мерзлоти. Тому ці сигнали так ретельно контролювалися: майже всі мої листи йшли через пошту, за винятком кількох. Тих, хто приїжджав до мене, систематично обшукували в аеропорту Улан-Уде — під різними претекстами.

Найспокійніше було моє листування з закордонними кореспондентами — з Христю Бремер і Христіною Брюкнер, з Анною-Галею Горбач і доктором Квастом — з ФРН, з проф. Луцьким з Торонто (вийшло окремою книжкою 1992 р.), з Кетлін Кернер з Лондона, з проф. Жуковським з Парижа, з Марком Сірим (Богданом Нагайлом) з Лондона...

Напруженіше було листування у "великій зоні" із засланцями — В.Стусом (Магадан.обл.), Калинцями (Читин.обл.), В.Марченком (Казахстан), З.Попадюком (Магадан.обл.), З.Антонюком та Лісовими (Бурятія), Оксаною Мешко (Хабаров. край), Нійоле Садунайте (Тюмен. обл.) — і ще десятком епізодичних кореспондентів. На всіх у "великій зоні", звичайно, заводились нові справи, а листування було для цього "матеріалом"...

Все це зумовлювало і характер листів: прісну інформацію, натяки типу "підвищеної сонячної активності", тобто посиленого стеження і т.п.

Чим все ж таки було дороге для мене листування з Марченком? Передусім тим, що попри все воно було неформальним. Між листами було чекання. В листах — недовомки і прагнення багато сказати. 1 був великий інтерес до особи. Адже ми зустрічались з Валерієм єдиний раз, коли не рахувати перегуку крізь ґрати.

Той єдиний раз був, ніби позичений на кілька годин. Це було влітку 82-го. Мене брутально затримали на добу по дорозі від матері, щоб у Києві я не міг нікого зустріти, а просто з поїзда — на літак. Але я взяв таксі і став розшукувати хату Зиновія Антонюка десь у Голосіївому. За мною, звичайно, прив'язалось "їхнє" авто. Але моєму таксисту набридло їздити по калюжах і шукати вулиці, якої ніхто не знає, тоді я зійшов і став шукати пішки, а "їхнє" авто зі шпиками поїхало за моїм таксистом.

Я відірвався! Це був єдиний за багато років момент, коли я був без нагляду. По дорозі заглянув до церкви на Деміївці і відчув там теж казенний режим... Але до літака на Іркутськ мені залишалось декілька годин і треба було поспішати додому. Дома я застав стривожену дружину і з друзями: Михайлину Коцюбинську, Віру Ткаченко,

сім'ю Братків і Проскур... Але, головне,—двох розшукуваних серед гостей — Валерія Марченка і Зиновія Антонюка. Залишились фотознімки, зроблені Валерійовим фотоапаратом — стомлені і стишені обличчя. Посиділи за столом. Валерій і Зиновій пили тільки воду. Здається, не дуже доречно я прочитав якийсь вірш — треба ж було за стільки часу комусь щось прочитати! З другого кінця столу Валерій мовчки передав кілька асигнацій, я мовчки відмовився брати, але він зробив знак, що

"з неба впали", а не з його кишені. Я взяв і в дорозі оцінив, як це було конче потрібно. До аеропорту проводжали мене дружина і син: піднаглядні друзі не могли відлучатись на вечір...

Василь Стус на той час був засуджений вдруге. Незадовго Зиновія Антонюка заарештували "за дармоїдство". Валерій Марченко ще встиг написати мені шість листів, що закінчились датою 8 квітня 1983 року.

Можна лише дивуватись зі стоїчного спокою цього листа, написаного в умовах скаженої істерії слідчих органів, що оточили Валерія шпиками навіть у церкві, бо вже призначили йому і дату арешту і навіть вирок 15 років.

Але що значать їхні вирoki для людини, яка покладається на Волю і Милість Бога?! 1983 був роком підвищеної істерії. До влади прийшов лицар "залізного Фелікса" — Андропов. Всесоюзне КГБ очолив випробуваний наймит Федорчук. Отже, контролювати органи тепер було явно нікому: "державна мудрість" пішла прямо в органи. Зек втратив усякі ілюзії. Моє листування заглохло: листи не доходили або підшивалися до справи. Зачастішали офіційні обшуки (крім систематичних потаємних). Влітку 1983-го у мене був генеральний обшук, де було забрано усі рукописи і листи. З коридорчика я чув нервові розмови з прокурором: що брати за основу арешту? Сікач з поламаною ручкою? Це не холодна зброя. Цвяхи на ґанку? Вони не вкрадені, а видані для ремонту. Було вилучено шевського ножа, і особисто прокурор республіки писав протокол про його саморобне виготовлення. На роботі я відчув, що питання про арешт вирішується. З розмови з майором з центру (російські кагебісти дозволяли собі одвертості) я зрозумів, що є якийсь сигнал від Федорчука. Місцеві дотримувались зі мною коректності. Мовляв, куди квапитись — в тайгу не втече...

Деся тоді вирішувалось питання і про Валерія Марченка —він перебував у завішеному стані. Заарештували його восени 1983-го — перед моїм поверненням до Києва.

На закритий суд у березні 1984-го я не потрапив. Там я міг зустрітись лише зі шпиками та конвоїрами. Але що значать наші видимі зустрічі. Справжні зустрічі — це зустрічі думок і почуттів на однаковій хвилі. В день вироку я собі уявив весь

СУД НАД ВАЛЕРІМ МАРЧЕНКОМ

"І драну

глухими темними задами на смітник винесли"

Тарас Шевченко

Сліпого ранку 432 коли надворі ніби починалась весна а зима засипала її рештками сірого снігу його привезли в порожню залу де ніколи не проходить мертвий дух

спертого повітря і почали розкручувати довгу липучу стрічку через усю його молодість
Гай-гай

скільки налипає сміття коли руки довгі загоничів тягнуть липучу стрічку через
розтоптані життя Чіпкими порожніми очима сміттярів сурмачів учорашнього дня вони
втягують звальюють гноять усе живе а потім умивають руки Її можна було розмотувати
без кінця в минуле і навіть тягти в майбутнє до краю заліпивши всю але вони
розкручували відведений шмат

достатній щоб прив'язати приреченого Господи Твоя воля Сліди замітає вітер і
пісок минуле вивітрюється і вигасає як вигасають болі і страждання душі

як вигасають наші дні

але мертві з розгону ковтають

живих

щоб стати вічно живими

Сліпими ранками

вони визбирують живі паростки

що проскочили під крилом ночі

і глухими темними задами

тягнуть та скидають у провалля

Там тільки нестямний вереск горобців

на віконних ґратах

переміщує сон і тривогу з мрякою

Вони розмотували довгу заліплена стрічку

через усю його молодість

а він посміхнувся широкою усмішкою і простяг руки

— благословенні живі хвилини мого

життя!

Господи

Яке коротке скупе життя самі надії

Але Ти відкрив йому дорогу честі і судив полягти на цій дорозі тож у короткім
скупім житті він не був бездольним.

Вони йому не простили вірності живим хвилинам, живим почуттям, живим і чистим
очам.

Більше вже листування не було. Більше життя не було: вони його добивали на
задушливих літніх етапах, де за його поїздом невідступно їздила мати і волала до німої
стіни.

Втретє ми зустрілися з Валерієм Марченком восени 1984-го — на Покрову.

Не відбувши і року як у дивному сні Він вернувся в цинковій труні У високому небі
голубіло як стишене слово Свято Покрови А земля тепла рідна пересиливши холод і
вітер принесла йому квіти.

Голові Президії Верховної Ради СРСР

Андропову Ю.В.

від Марченка В.В.,

Київ-111, Щербакова, 72, кв.130

ЗАЯВА

Вже в перших днях мого повернення із заслання я зустрівся з перешкодами й переслідуваннями, які продовжували реченець мого ув'язнення до безконечности. Заки я влаштувався сторожем у квітникарстві за 75 карбованців місячно, я обійшов понад 20 робочих місць. Рік я перебував під адміністративним наглядом офіційно, а крім того, за мною стежили таємно (часто щоденно). Слідкували за мною вдома з сусідньої квартири, слідкували на вулиці, незалежно, йду я сам до церкви, з матір'ю на базар чи зі знайомою в кіно. Перлюструють мою кореспонденцію, деякі листи пропадають, підслуховують мій телефон. Восени 1981 року мені погрожувала телефоном невідома особа, буцімто колишній в'язень. Погрози припинилися після того, як я заявив, що запишу розмову на магнетофон. На виробництві в моїх речах рилася робітниця, яка стояла в контакті з співробітником КГБ. Якись люди, під час нашої відсутности, залазили до нашої квартири й дачі. Хтось систематично риється на робочих місцях моїх батьків, родичів. Шукають, як я розумію, за доказами моєї антидержавної діяльності. Я — літератор і не уявляю себе поза українською культурою, поза творчістю. На жаль, про публікацію своєї літературної творчости годі навіть мріяти. Щобільше, якраз моя літературна творчість є під пильним наглядом КГБ. Так, під час обшуку у мене вдома і на дачі, 15 липня ц.р. вилучено якраз белетристичні статті, зміст яких стосувався до 11 і 19 сторіч. Забрано також мій переклад з англійської письменника Сомерсета Моема "Сила обставин". Крім цих статей, ніяких матеріалів, які б мали якусь вартість з погляду державної безпеки, не виявлено, хоч обшук проведений був дуже ретельно.

Після обшуку мене повезли на допит (я був хворий, тиск 200 на 105, і співробітники КГБ не мали права цього робити). Слідчий Боярський заявив мені, що робітники РСМУ, які закладали водопроводи до кооперативних садів "Освіта", натрапили на присадибній ділянці нашої дачі на брезентовий пакет, в якому знайшли два примірники "Хроніки поточних подій", обгорнуті в останню сторінку мого перекладу "Сили обставин". Усім членам кооперативи відомо, що сади давно призначено ліквідувати за загальним пляном будівництва Києва. Та кому з літників, які не дочекалися водогону за 20 років, захочеться водитися з водопро-водкою тепер, перед знесенням садів. Так що ця новобудова — дарунок КГБ садівничій кооперації—жест нечувано щедрий, коли б тільки не відкритий скарб. А "антирадянські документи", обгорнуті останньою сторінкою мого рукопису, є доказом, що фабрикатори хочуть підтягнути мене під статтю 62 КК УРСР. Бож ясно, що ніхто не буде зберігати кримінал разом з своїм підписом. Тому я з повною відповідальністю заявляю: це провокація співробітників київського КГБ, який, не знайшовши нічого компромітуючого впродовж довгого надзору (оперативники ховалися в двох сусідніх дачах майже півроку), рішили таким чином виправдати своє полювання за невинуватим письменником.

Під час обшуку в мене забрали два виклики на лікування до Італії.

Документів на виїзд в київському ОВІРі від мене не взяли. Республіканський КГБ

вважає доцільнішим посилати за мною юрби оперативників, замучувати на співбесідах моїх знайомих. Хоч, звичайно, на відміну від полювання на бандитів і грабіжників, ця робота не така виснажлива.

Вимагаю, щоб КГБ припинив свої переслідування і повернув мені вилучені переклади і белетристику.

20 липня 1983

Валерій Марченко

Дорога Сандро, * в моєму житті було багато лиха та переживань, але за віщо я вдячний долі, так це за те, що вона посилає мені друзів подібних до Вас. Я часом широко дивуюсь, як зовсім юна дівчина може мати стільки душевної доброти й любові до такого далекого, хворого, невідомого і, взагалі, більше схожого на привид, аніж на реальну людину. Я посилено став вірити останні роки і, як кожний неофіт, відкриваю у вірі багато. Чому сповідь, навіщо молитва, для чого причастя? Я не просто осмислив, я пережив ці таїнства, тому що це в моїй природі виконувати кожне завдання по змозі дбайливіше. А це ж віра — справа цілого життя. Ото, оглядаючи своє оточення, я й побачив, що в релігійній родині діти ростуть набагато краще, ніж у безбожній. Призвичаєні до спілкування з священиком, до аналізування у молитві й на сповіді своїх вчинків, уникаючи гріха, ті люди можуть і не замислюватися, вони поступово призбирають благодать. І коли згодом у них народжується добра дитина, це винагорода за праведне життя, за прагнення до нього. Ви, Сандро, є такою дитиною у своїх батьків. Дівчиною, з такою прекрасною душею можна пишатися. Я пишу ці захоплені слова не через наші взаємини. Я чудово розумію: ви цінуєте в мені те гарне, чого я маю зовсім мало, але чого сам прагну всією душею. І за цей ваш аванс я безмежно вам вдячний. Адже я через це мушу бути кращим! Це — правило порядної людини: коли про тебе думають гарно, будь таким. А мій подарунок до вас знову затримується. Мені сказали, це триватиме 2 місяці через бойкот льотчиків на Заході. Щоправда, я на пошту здав, далі вже як Бог дасть.

* Сандра Фаппіано — дочка адвоката з Італії, студентка, писала Валерію листи в табір, на заслання, додому в Київ дзвонила по телефону і писала. Романтичний настрій дівчинки, сповнений щирості почуттів, Валерій намагався стишувати.

Мій день народження проходив подальшим чином. Я запросив своїх друзів та їхніх дружин. Були там Лікар-психіатр, інженер, літератор, вчителька. Нам було приємно й весело, тому що ми могли вільно, без оглядки, розмовляти і тому що всіх нас з'єднувала дружба, загартована в горнилі випробувань. Серед подарунків, які вони мені принесли: книжка про стародруки Києво-Печерської Лаври, альбом з укр. живопису ХУП ст., вирізьблені на дереві портрети наших визначних поетів — Шевченка та Франка, а також вельми цікавий комплект кераміки, виконаний у манері укр.наївистів. 36 років — це ж страшенно багато. А я, озираючись на прожите, думаю, що встиг зробити зовсім мало. Я навіть не зумів видати власної книжки.

Ну, поки все.

Валерій, 1983р., 20 вересня

СУД НАД ВАЛЕРІЄМ МАРЧЕНКОМ (13 БЕРЕЗНЯ 1984 Р.)

Суд, згідно радянського законодавства відкритий, так сказав матері Валерія Марченка суддя Зубець Г.І. (він же заступник голови міського суду м.Києва). Та могло статися так, що про суд рідні і знайомі Валерія дізналися б лише після вироку, бо ніхто не збирався сповіщати родичам про суд. Випадково мати Валерія — Ніна Михайлівна — 11 березня зайшла до заступника голови Київського міського суду, щоб спитати, чи визначена вже дата судового засідання. В кабінеті Зубець був оточений офіцерами з синіми погонами і серед них полковник, слідчий КГБ Слобоженюк. Після 14-ї години секретарка виписала Ніні Михайлівні повістку як свідкові у справі сина, і вже тоді сказали, що засідання призначено на завтра (12.III) на 10 год. ранку. Родичі та друзі, знаючи практику КГБ не впускати нікого до залу, зібралися з дев'ятої години ранку біля дверей міського суду (Володимирська, 15) — всього 6 відважних жінок. Правда, потім коли чутка про суд над "якимсь" В.Марченком пройшла містом, на засідання намагалися пробитися ще деякі знайомі і незнайомі. Але, почувши: "предъявите ваши документи", — розбігалися. Коли міліція врешті дозволила увійти до приміщення, біля залу судового засідання жінки зупинилися, бо широкоплечий молодик (назвав себе дружинником Івановим) перепинив шлях до дверей, заявивши, що в залі вільних місць немає. Вхід до найменшого з усіх залів охоронявся кількома здорованями у цивільному та загоном міліції, хоч біля інших залів охорони не було. Ніякі умовляння і вимоги впустити на суд не діяли. Мати В.Марченка, зрозумівши, що відкритий суд над сином хочуть перетворити у закритий, об 11 годині дала телеграму генсеку Черненку та голові КДБ УРСР Мусі з вимогою Гарантувати присутність родичів та знайомих на суді, згідно радянських законів. Водночас Валерій Марченко, зрозумівши, що над ним хочуть вчинити розправу за закритими дверима, не побачивши в залі рідних, оголосив голодівку протесту, відмовився від суду. Серед присутніх "представників громадськості" він признав співробітників КДБ. Чути було, що в залі щось не гаразд: суддя стукав кулаком по столу, голос Валерія щось відстоював, наполягав, боронив. Так тривало до 12.30. Судове засідання було відкладено, нічого нікому не сповіщено, і відновлено 13.III о 9.30 ранку. Валерій Марченко відмовився від адвоката, якого "найняли" слідчі органи. До залу впустили тітку (сестру матері), матері дозволили бути присутньою після допиту як свідка, але знайомих до суду так і не допустили. Валерій сказав "нарешті проявилися елементи законності, атмосфера більш-менш розрядилася, з'явилася одна жива душа (на тітку), а також замінено склад присутніх, уже якісь і цивільні обличчя є. А ви (звертаючись до судді) кажете, що не потрібно воювати... ось поголодав, то хоч трохи чогось домігся". Біля головного входу до міськсуду 13 і 14 березня можна було бачити зграйку молодих людей, схожих на робітничу чи студентську молодь. Їх ніби інструктували про щось, а потім заводили через службовий вхід до залу. Бо на засіданні у залі всі 20 місць були заповнені зовсім незнайомими людьми. Суд тривав фактично один день— 13.III з 9.30 до 21 год., бо 14.III о 16 год. було лише зачитано вирок. Валерій Марченко звинувачувався в антирадянській діяльності, пропаганді і агітації, спрямованій на підрив і повалення радянської влади (за період з

1974 по 1984 рр.). Йому інкримінувалося виготовлення документів, що зводять наклепи на радянський суспільний лад, поширення їх серед радянських громадян, а також передача їх за кордон, де вони активно використовуються ідеологічними ворогами СРСР і передаються ворожими радіостанціями. Це такі: 1) відкритий лист до Верховної Ради СРСР (1974 р.); 2) відкритий лист до діда (у двох варіантах); 3) "Знайомтесь, бандерівець"; 4) "Антон Олійник"; 5) "Що дало йому витримати" (про Киселика); 6) відкритий

лист до журналістів ГДР; 7).....8) відкритий лист до Генерального

директора ЮНЕСКО М'Боу; 9) становище політв'язнів у СРСР; 10) шерше ля фам; 11) відкритий лист до директора шведського інституту нефрології. Ці "документи" були написані Валерієм Марченком під час перебування у пермських таборах (до 1979 р.) і справді побачили світ "не в радянській пресі, а за кордоном" (за винятком "Що дало йому витримати" — нарис про учасника УПА Киселика. Він був написаний під час перебування Валерія на "профілактиці" в КДБ у Києві восени-взимку 1977 року і тоді ж був вилучений). 12) лист до п.Галі Горбач, написаний влітку 1983 року з додатком до нього — нарисом "Там, у київських печерах" та двома наказами Міністерства освіти УРСР, названими у листі "Новим валуєвським указом". Копія цього листа з додатком у двох примірниках була надіслана невідомою особою з-за кордону на адресу Міністерства освіти УРСР у формі пакунка, який на митниці був переглянутий та надісланий до КДБ УРСР. На запитання прокурора (Попов — прокурор відділу за наглядом за слідством у органах держбезпеки, радник юстиції), що спонукало В.Марченка до виготовлення цих ворожих документів, Валерій відповів, що у своїх діях керувався правами вільної людини, підтвердженими Декларацією Прав Людини ООН, ратифікованою в СРСР в 1954 (?) році, а саме — правом мати свої погляди і вільно їх висловлювати. (Цю декларацію у В.Марченка було вилучено під час арешту). Деякі з названих робіт він написав як українець, якому не байдужа історія та доля свого народу: "Знайомтесь, бандерівець", "Антон Олійник", "Що дало йому витримати", "Відкритий лист до діда". Його покійний дід Марченко Михайло Іванович, професор, доктор історичних наук, перший радянський ректор львівського університету, пройшов стежки ГУЛАГу в 1941-1944 рр. Як сказав на суді Валерій Марченко: "Мій дід, на жаль, а може на краще, на його щастя, покійний, бо зараз міг би сидіти отут поруч зі мною. Його справу періоду перебування в'язнем долучено до моєї". Інші: "Відкритий лист до Верховної Ради СРСР". "Відкритий лист до Генерального директора ЮНЕСКО Амаду М'Боу". "Відкритий лист до журналістів НДР", Положение политзаключенных в СССР" — інкриміновані Валерію Марченку документи, як ворожого, антирадянського змісту, були написані ним на основі багатьох скарг і звернень до вищих інстанцій та органів влади в протест на правопорушення та антизаконні дії табірної адміністрації. Скарги ці були формою самооборони в'язнів проти нелюдських умов існування, всіляких утисків з боку адміністрації тих мізерних прав, якими наділені в'язні в СРСР. В.Марченко, як хвора людина, домагався належної йому медичної допомоги та роботи згідно його кваліфікації та стану здоров'я, фактично того, що передбачено радянським

законодавством. Так, у відкритому листі до генерального директора ЮНЕСКО М'Боу, яким Валерій Марченко "розхитав і підірвав радянський лад", він, як перекладач, висловлює бажання в місцях позбавлення волі займатися перекладами Шекспіра на українську мову і просить Ген. директора ЮНЕСКО посприяти йому в цьому.

Діалог між прокурором і Валерієм Марченком щодо того чи іншого так званого "документа" приблизно такий:

Прокурор: З якою метою був виготовлений антирадянський ворожий за змістом документ...?

В.Марченко: З метою сказати людям правду. Прокурор: Ви твердите, що все написане вами правда? В.Марченко: Чистісінька.

Прокурор: Яким чином цей документ потрапив за межі ВТК? В.Марченко: Не скажу. Прокурор: Чому?

В.Марченко: Бо ви людей саджаєте. Вам істина не потрібна, вам потрібно людину до в'язниці посадити.

Прокурор: Яким чином вказаний документ потрапив за кордон?

В.Марченко: Цього я не знаю... Не скажу... одному господу відомо... не відповім...

Прокурор: Марченко, уявіть собі, що було б, якби кожна людина у нашій країні почала б писати, що їй заманеться та ще й за кордон передавати?

В.Марченко: Було б так, як у справжній демократичній країні.

Прокурор: З якою метою вказаний документ був переданий за кордон?

В.Марченко: Для опублікування в пресі і щоб люди читали.

Прокурор: Ви задоволені з того, що там його друкують та ще й ворожими радіостанціями передають?

В.Марченко: Звичайно. Я ще більше був би радий, якби він був надрукований у моїй країні. Перебуваючи на засланні в Казахстані, я переклав з англійської оповідання Сомерсета Моема "Сила обставин". По поверненню до Києва я відніс переклад до редакції журналу "Всесвіт", особисто до Віталія Коротича. Він мені сказав, що проза зараз їх не цікавить, хоч незабаром у "Всесвіті" було надруковано одне з оповідань Моема. Тоді я відніс до Коротича переклад збірки поезій Едгара Мастерса для опублікування. Мені так само відмовили.

Одним із звинувачень була негативна характеристика, видана табірною адміністрацією, де сказано, що Валерій Марченко не виконував норм виробітку і взагалі не став на шлях виправлення. Свідками на суді були працівники табірної адміністрації: Поляков (заступник начальника ВТК 389/35, Валерій Марченко назвав його "катом") засвідчив, що Марченко не виконував норм виробітку, тому часто позбавлявся ларка. Сам Поляков на запитання Валерія Марченка не міг назвати і процитувати статтю виправно-трудового кодексу, де сказано про % виробітку норми. А такого в кодексі немає, є тільки, що в'язень мусить бути зайнятий посильною для його стану здоров'я працею.

Поляков також сказав, що Валерій Марченко товаришував із Світличним, Глузманом, Антонюком, які організовували голодівки і писали протести, тому

зарекомендував себе негативно. Табірний лікар Ярунін свідчив, що Валерій Марченко у таборі був один з такою хворобою і що йому надавалася медична допомога тими засобами, які були у розпорядженні медчастини. Але часто необхідні ліки були відсутні. Інші свідки — працівники ВТК та КДБ свідчили в усній чи письмовій формі про вилучення за різних обставин рукописних текстів тих листів, які інкримінуються Валерію Марченку. Були допитані також свідки — колишні в'язні Ігор Калинець та Зиновій Антонюк. Обидва сказали, що голодівками та заявами протесту вони боронили себе проти антизакон-них дій і просто сваволі адміністрації табору, бо до того їх спонукали нелюдські умови існування. Зиновій Антонюк підтвердив, що особисто він брав участь у написанні одного розділу до "Положения заключенных в СССР" і все, про що там написано — чиста правда, бо він "сам те все відчув на власній шкурі". Та суд не взяв до уваги ці покази, як і покази матері Валерія Марченка — Ніни Михайлівни, в яких вона говорила, що надання медичної допомоги сину в умовах табору, а пізніше на засланні потребувало нелюдських зусиль і з її боку і з боку сина. Доводилося

"бомбити" телеграмами, власними поїздками найвищі інстанції в Москві, центральні медичні управління, обласні та ВТК. Ліки надсилалися до табірної адміністрації, але їх не приймали. Натомість надсилалися стандартні відповіді — стан здоров'я задовільний, навіть при критичному стані, коли після тривалого етапу було запалення легень, а з плеври викачано 1,5 літра рідини, — повідомили: "состояние удовлетворительное".

Тяжкий стан, хронічна хвороба нирок до уваги табірною адміністрацією не бралися, вимагалось виконання норм (!) виробітку, накладалися стягнення, матері постійно зауважували, що з цієї причини ліки приймати не будуть і не будуть госпіталізувати сина.

Були викликані свідки з Казахстану, з радгоспу Саралжин (Актюбінська область), де Валерій Марченко відбував дворічне заслання протягом 1979-81 рр. Директор радгоспу сказав, що спілкувався з Валерієм Марченком мало, кілька разів зустрівся, але посвідчив, що той був незадоволений радянською владою. В доказ цього він навів такі факти: 1) Валерій Марченко обурювався, що в магазинах порожні полиці (з цього приводу Валерій Марченко запитав у судді: "Як треба себе поводити у порожньому магазині, щоб тебе не посадили, хвалити чи мовчати?") 2) Валерій Марченко не брав участі у виборах та ще й казав "от якби виставили дві кандидатури, то, можливо, за одного когось я проголосував би, а за цього мені не хочеться" 3) Марченко отримував посилки і тому, мабуть, не був зацікавлений у заробітку. Цей свідок зізнався, що робота слюсара на відкритому радгоспному дворі при казахстанських морозах, звичайно, не для хворої людини. Але іншої роботи у них не було. Він зізнався, що після приїзду з Актюбінська до Саралжину співробітників КГБ, він час від часу сповіщав в область, що "Марченко на шлях виправлення не став", фактично зізнався, що він був провокатором — "осведомителем". Набувши досвіду на В.Марченкові, цей брат-казах посприяв арешту і Зоряна Попадюка, який відбував заслання в Саралжині після Валерія... Дві лікарки-казашки Саралжинсь-кої лікарні (і поліклініки) свідчили, що Валерій

Марченко, побачивши випущений "Санбюлетень", зауважив, що його варто б випустити казахською мовою, адже селяни по-російськи не знають (тобто він зводив наклеп на національну політику уряду та партії, називав її "русифікаторською" (згідно вироку). Ці ж свідки-лікарки казали, що він з особливим притиском казав "Вы советские врачи..." тобто, на їх думку, він демонстрував свою зневагу до радянської медицини (Марченко спитав у судді — мене що судять за інтонацію? Як у анекдоті?) На запитання Валерія Марченка до головлікаря Ташимової, та підтвердила, що дійсно взимку вона не дала йому хворому лікарняного листка про звільнення від роботи в 30-градусний мороз, на відкритому подвір'ї. Вона вважає і зараз,, що артеріальний тиск 190/130 — це робочий. Тут же Ташимова зізналася, що постійно інформувала начальство Актюбінська про поведінку Валерія Марченка. Марченко змушений був у зв'язку з відмовою хворому у наданні допомоги, звернутися з телеграмою до 26 з'їзду КПРС в Москву, після втручання начальства з Алма-Ати до хворого ставлення пом'якшилося. У вирокі записано, що зводив наклеп на радянську медицину. Вчителька німецької мови, казашка із Саралжину, письмово підтвердила, що Валерій Марченко говорив, що Казахстан — багатий край, що може б йому краще було без Росії, він захоплювався життям західноєвропейських країн і казав, що хоче поїхати туди лікуватися.

Свідок Горбачевський, робітник Київського дослідного господарства, сторожував разом з Валерієм Марченком до його арешту. Він посвідчив, що Валерій Марченко вів з ним розмови про порожні магазини, про тяжку працю селян, про те, що у вузах адміністрація — росіяни за національністю і тому українцям важко вступити до вузів. Валерій Марченко казав також, що хоче виїхати за кордон і стати там священиком. Розмови їхні переходили в суперечки. У відповідь на запитання Валерія Марченка, з якого часу ці розмови стали суперечками, свідок зізнався, що у квітні 1983 року до нього прийшов співробітник КДБ, і вже тоді він написав донос на Валерія Марченка. Тобто свідок зізнався у своєму провокаторстві.

Свідком був працівник слідчого ізолятора КДБ УРСР, який показав, що восени 1977 року після побачення Валерія Марченка з матір'ю, він виявив у банці з медом, яку мати передала сину в ізолятор, капсулу з "документом". То була робота Валерія Марченка про Киселика. Свідчення плутане, оскільки Валерій Марченко хотів передати за межі ізолятора, а мати передала мед йому, чому ж та праця попала назад? Крім того, цей "документ" був виявлений за відсутності Валерія Марченка і його матері.

Прокурор (Попов) переказав зміст звинувачення, переповнивши його пафосом передових статей, газет та журналів (цілі сторінки з них він склеїв і читав) про торжество ленінської національної політики та дружби народів, про величезні досягнення радянської медицини і охорони здоров'я, цифрами динаміки неуклінного зростання національного доходу нашої країни та добробуту радянських людей, про мирне небо над землею завдяки зусиллям СРСР. Гучно таврував ганебних зрадників народу — бандерівців та оунівців, які захлиналися кров'ю нашого народу, вбивали дітей, стариків, жінок, топили ріками крові села України. І ось таких Валерій Марченко взяв за героїв у своїх творах, він оспівує, величає їх. Зупинився на Антоні Олійнику,

який вбивав, знищував, не щадив немовлят. Суд у свій час прийняв достойне рішення — розстріляти вбивцю (потім Валерій Марченко заперечив, що це не той Олійник, їх було кілька, не про того говорить громадянин прокурор. Його Олійник —

Антон, молодий українець, який ходив по селах агітатором, який волю ставив над усе. Не витримавши умов у таборах, він двічі тікав і його розстріляли). На закінчення промови прокурор, дотримуючись все того ж пафосу, виголосив, що Валерій Марченко зводить страшний наклеп з метою підризу і ослаблення радянського ладу. Він звинувачує Валерія Марченка за ст.62 ч.2 КК УРСР, а також за аналогічними статтями КК РСФСР та Каз.РСР і визначив міру покарання, як особливо небезпечному рецидивісту — 10 років таборів особливого режиму і 5 років заслання.

Від адвоката Валерій Марченко відмовився. Та все ж у судовому засіданні він брав участь (Осадчий Ю.М.). Насправді він грав роль помічника прокурора. Його запитання до Валерія Марченка і до свідків доповнювали запитання прокурора. Він сказав, що провина Валерія Марченка така, що тут немає пом'якшувальних моментів, він згодний із звинуваченням прокурора. Однак запропонував суду зменшити міру покарання, зваживши, що шкоди радянській державі Валерій Марченко не спричинив, а також враховуючи його хворобу.

Останнє слово Валерія Марченка.* Коли я вступив до університету, я дізнався, що 5 мільйонів українців добровільно відмовляються від рідної мови, від тієї краси та багатства, що його отримує кожна людина від народження. До цих 5 млн. належите також і ви, громадяни суддя, прокурор та адвокат. З приводу такого неприродного явища — чому українці на своїй землі втрачають зв'язок з рідною мовою, я написав 1973 року дві статті — "За параваном ідейності" та "Київський діалог", яким не довелося побачити світу та яких ніхто не встиг прочитати. За них мене Київський обласний суд покарав на 8 років позбавлення волі. Виявляється, Україна — єдина країна, що входить до складу ООН, котра висилає своїх в'язнів за межі своєї території. Перебуваючи в пермських радянських концтаборах, я зіштовхнувся з брехнею та беззаконням. Як людина вільна, тобто така, що вважає себе вільною, де і в яких умовах вона не перебувала б, я не міг мовчати і писав про те. За це мене зараз судять. Я проти брехні і облуди, беззаконня і фальші. Я за вільну розкуту думку, я захищаю гідність людини, відстоюючи високі моральні принципи як християнин, керуюся божими заповідями. Мені як громадянинові і чоловікові соромно за мою країну, де жінки тільки за переконання відбувають 25 років каторги. За всю історію існування держав не було таких ганебних фактів.

Суддя перебивав, не давав підсудному говорити, весь час перепитував: — Що просите? Що хочете від суду? Валерій Марченко нічого не просив, а продовжував називати факти беззаконня у таборах, про постійні обшуки, про вилучення і безслідно пропалі художні, літературні твори, переклади.

* Відтворено по пам'яті, скорочено

Валерій Марченко: Мене звинувачують у наклепах на радянську медицину. У пермській 35-ій зоні ВТК Івана Світличного поставили виконувати "легку" роботу —

збирати дрібні деталі до праски, знаючи, що в нього немає пальців. Медкомісія визнала його спроможним до цієї роботи, а у висновку комісії було визначено, що в нього здорових 5 пальців на обох руках (замість 2). Тоді на папері обвели Іванову праву руку з одним пальцем і відіслали в Перм прокурору — відповідь не надійшла. Чи це наклеп на радянську медицину?

В моїй смерті в умовах табору будете винні ви, громадянин суддя. А ось тут, під оцим гербом Української РСР, пропоную повісити відбиток руки Івана Світличного з "медичним" твердженням — 5 пальців...

Вирок, фактично, тотожний із звинуваченням.

У судовому процесі Валерій Марченко брав активну, навіть ведучу роль, ставлячи питання свідкам, судді та адвокату, нагадував секретарці, щоб записувала все. Він розвінчував підступність, брехню і демагогію. Він показав, що більшість свідків — співпрацівники КДБ, медичні працівники — низької кваліфікації, адвокат не захищає, а звинувачує. Протягом судового засідання Валерій Марченко почував себе погано, з'явилися ниркові коліки, боліла голова. Стояти міг лише спираючися на бар'єр, просив у охоронців пити.

На запитання судді — що хочете від суду, нарешті Валерій Марченко висловився: "Та вже давайте ваші 15 років!"

Слідство 3 місяці, суд — 1 день. Особливо небезпечний державний рецидивіст отримав 10 років табору особливого режиму і 5 років заслання.

Дівчата прорвалися в зал, кинули Валерію червоні гвоздики.

ВАЛЕРІЙ МАРЧЕНКО

В КРИМІНАЛЬНОМУ ТАБОРІ

(із зарубіжної преси)

Про трагічну долю Валерія Марченка, київського молодого журналіста

і перекладача, що 13 березня цього року був вдруге засуджений за так звану "антисоветську агітацію і пропаганду" до 10 років особливого режиму та 5 років заслання, писали впродовж березня і квітня різні німецькомовні газети й журнали — почавши від "Франкфуртер Альге-майне Цайтунг" по швейцарські та австрійські пресові органи. Міжнародна Амнестія, що опікувалася Валерієм Марченком ще під час його першого ув'язнення в 1973-80 роках, заініціювала ще в половині березня оборонну акцію в його справі, закликаючи своїх численних членів вислати телеграми до московських та київських інстанцій з проханням помилування і звільнення. Міжнародна Християнська Солідарність, організація з осідком в Швейцарії та сильною секцією в Австрії, просунула в масові католицькі тижневики, що друкуються в п'ятих дієцезіях Австрії, статті про Валерія Марченка та заклики збирати підписи й писати листи та вислати телеграми до Москви і Києва в його обороні. Сам папа Римський вислав телеграму в його обороні, тим більше що стало відомо, що Валерій Марченко під час свого першого перебування в концтаборі став віруючим.

Правдоподібно київські органи безпеки буди немало здивовані тією реакцією Заходу. Під таким моральним тиском навіть обіцяли матері, Ніні Марченко, що з огляду

на поганий стан здоров'я її сина перевезуть його до табору протягом 5-7 днів, на що вона і покладала велику надію. Однак всі ці обіцянки виявилися пустопорожніми. Ще в квітні місяці мати почала шукати сина, якого слід пропав. У цій справі вона вислала біля 15 телеграм. Сама двічі їздила в Москву, під кінець була 10 днів в дорозі, щоб добитися до хворого сина, що після 52 днів етапного транспорту прибув біля 25 травня до Кучіно. Це горезвісний табір політичних "рецидивістів", де недавно помер Олекс Тихий, якому не давали лікарської опіки впродовж останніх років, і він помер 6 травня після страшних мук.

Начальником цього табору є Журавков, начальником режиму — садист Фйодоров, а його заступник не менш жорстокий Харісов. Ніна Марченко відчула вже на самому початку, яким духом віє від адміністрації табору Кучіно: їй відмовили коротке побачення з хворим сином, не прийняли передачу— 1 кілограм сушених овочів. Марченкові відмовили дієтне харчування і позбавили його права отримувати посилки. З огляду на таку ситуацію, мати Валерія Марченка написала до начальника КГБ Пермської області слідуєчого листа: "На доручення КГБ мені відмовлено в короткому побаченні з моїм сином, що знаходиться в крайньо виснаженому стані після етапу, що тривав 52 дні. Мені відмовили коротке побачення, а також передачу з сухими овочами. Все це оцінюю як небажання показати мені людину доведену до крайности, виснажену важкою хворобою, та як знущання над матір'ю, що була десять днів у дорозі. Йому відмовлено дієту, право купувати в ларку і отримувати посилки. Мені важко уявити, що сталося з людиною, яка хворіє тяжкими хворобами як хронічний нефрит, гіпертонія, серцева недуга. Десять днів я в дорозі розшукувала загублені сліди сина. Прошу безвідкладно подати йому потрібну медичну поміч з боку лікаря-нефролога й госпіталізувати його. Ви несете повну відповідальність за життя Валерія Марченка". Кучіно Пермської області,

25 травня 1984р.

Его Преосвященству

Епископу Пермской и Соликамской епархии Афанасию

прихожанки Нины Смужаницы,

проживающей в г.Киеве,

по ул. Щербакова, дом 72/2, кв.130

Ваше Преосвященство! Обращаюсь к Вам с большой материнской просьбой. Мой сын, журналист Валерий Марченко, 1947 г.рождения, из Киева, осужден на долгих 10 лет лагерей особого режима. Отбывать это жестокое наказание он будет в Пермской области. Сын мой — православный христианин, глубоко верующий человек. К религии он пришел через большое страдание — с 16 лет он болеет тяжелой болезнью почек. В 25 лет (в 1973 году) его больного осудили как журналиста к 6 годам лагерей строгого режима и 2-м годам ссылки. Находясь в тяжелых условиях лагерей Чусовского района (с 1973 по 1979 гг.) он сумел обогатить свою душу неиссякаемой добротой к людям, большим чувством любви и сочувствием к человеческому унижению и страданию. Помогать людям, в своих деяниях наследовать Христа — стало его жизненным кредо, а

Божьи заповеди легли в основу всех его жизненных поступков.

Многих, кто любил его и знал, он повернул к религии. С 1981 года, возвратясь домой, в Киев, Валерий регулярно посещал Храм Божий, исповедовался, причащался, строго соблюдал посты.

В конце сентября 1983 года его арестовали и повторно судили. Не взяв во внимание его тяжелый физический недуг (хронический нефрит, гипертония с арт.давлением 220/140), его осудили к 10 годам лагерей особого режима и 5 годам ссылки.

Как верующий человек он желает встретиться со священником для исповеди и причастия. Почти 2 месяца он в дороге. Тяжелый этап еще больше усугубил его физическое состояние. Разыскивая его следы, я прибыла в Пермь. Некоторое время он, очевидно, будет находиться в Перми, в следственном изоляторе (ИЗ 57/1, ул.Клименко 24), а потом в лагере особого режима — Чусовский р-н, пос.Кучино, учр. ВС 389/36.

Я как мать обращаюсь к Вам, Ваше Преосвященство, исполните просьбу христианина, человека с трагической судьбой, найдите возможной встречу моего сына, Марченко Валерия, с духовным пастырем. Окажите поддержку, помогите тяжело больному человеку.

Необходимые расходы на проезд берусь полностью оплатить. Мать заключенного Валерия Марченко

26М-1984г. г.Пермь

Цей лист мати особисто вручила єпископу Афанасію.

Він сказав, що молитиметься за Валерія, і якщо тюремне (табірне) начальство дозволить, то він не заперечуватиме й пошле священника. Начальство не дозволило... А в кінці вересня мати звернулася з проханням висповідати помираючого сина в Ленінграді священника з церкви на Смоленському кладовищі. Той вилаяв, сказавши, що злочинця висповідувати не буде. Мовляв, треба було раніше думати про благочестя і ходити до церкви. Від попа несло перегаром...

ЗАЯВА ПРЕЗИДЕНТА США РОНАЛЬДА РЕЙГАНА

Зовсім недавно ми довідалися проте, що 7 жовтня в ленінградській в'язничній лікарні помер Валерій Марченко.

Марченко, якому було тільки 37 років, — один з найвідоміших правозахисників людини в Радянському Союзі.

Будучи журналістом за фахом, Марченко вже відбув восьмирічний термін ув'язнення — жорстокі в'язничні умови мало не згубили його. Проте в березні цього року він був засуджений до десяти років табору й п'яти років заслання за те, що писав статті, котрі критикували нещадність радянських таборів і порушення прав людини і прав нації в Україні. Радянська влада відмовила рідним Марченка в їхньому проханні поліпшити умови утримання його в ув'язненні через критичний стан здоров'я.

Ми висловлюємо глибокий жаль і обурення в зв'язку з передчасною смертю Валерія Марченка. Його мужня боротьба за людську волю надихає усіх нас. Його загибель ставить нас перед фактом трагічного становища людських прав у Радянському

Союзи — становища, яке рішуче засуджують всі американці.

15 жовтня 1984 року

ЗАЯВА ДЕРЖАВНОГО ДЕПАРТАМЕНТУ США

Як стало відомо Державному департаменту, 7 жовтня в ленінградському тюремному шпиталі помер один з провідних українських правозахисників Валерій Марченко. Марченко, котрий довго і важко хворів на нирки, загинув, мабуть, в результаті ниркової недостатності.

Журналіст за фахом, він у березні цього року був засуджений до десяти років ув'язнення і п'яти років заслання за праці, в яких критикував жорстокі умови утримання в'язнів у радянських таборах і кричущі випадки порушення національних і особистих прав на Україні. Марченко ще раніше отримав вісім років таборів і заслання за подібним звинуваченням і з великими труднощами пережив ув'язнення.

Після оголошення вироку в березні цього року друзі й родичі Марченка попереджали, що за критичного стану його здоров'я ув'язнення до табору особливого режиму — найстрашнішого табору в радянській системі — рівнозначне смертному вирокові. Нам відомо, що 13 вересня Марченка перевели з цього табору до ленінградського тюремного шпиталю. Нам також відомо, що радянські органи влади відмовили рідним Марченка в проханні покласти його до лікарні, де є апарат штучного діалізу.

Смерть Валерія Марченка у тридцятисемирічному віці означає загибель молодого й мужнього учасника руху за людські права в Україні. Але його життя назавжди лишиться прикладом для усіх тих, кого глибоко хвилюють права українського народу.

Уряд Сполучених Штатів сумує щодо кончини Валерія Марченка і рішуче засуджує безжальне і нелюдське ставлення до нього з боку радянської влади — саме таке ставлення пришвидшило його смерть.

Загибель Валерія Марченка — ще одне свідчення недбалого ставлення радянської системи до прав людини й людського життя.

Міністерство зв'язку УРСР Телеграма

Київ, Щербакова 72, кв. 130, Марченко Нине Михайловне

Глибоко скорбим по поводу кончины Вашего сына и нашего друга Ваше горе беспредельно пусть страдания Ваши облегчатся мыслью о том что и мы его друзья делим Ваше горе вместе с Вами

Заклученные УЧР ВС 389/36

Ця телеграма із 36-ї зони, долаючи перешкоди, надійшла до матері Валерія за півроку по його смерті...

ТАМ, У КИЇВСЬКИХ ПЕЧЕРАХ

"Коли ж помножилися гріхи наші і звершились беззаконня наші, а злоба наша Бога прогнівала, тоді Божим попущенням через гріхи наші зруйновані були храми і спустошені монастирі, міста полонені і села сплюндровані народом безсоромним, який Бога не боїться, нічого людського в собі не має"

("Кієво-Печерський Патерик", слово II, Похвала преподобному отцю нашому

Феодосію). Невже це так правильно: монастир — усамітнення? Невже народу, котрий безнастанно потерпав від нападів віроломних сусідів, розшматовувався усобицями марнословних князів і котрому з давніх-давен "веселіє пити єсть", може прислужитися чиясь боротьба з власними вадами? На це побожний юнак із віддаленого провінційного Любеча попервах дати беззастережної відповіді не зумів би. Натомість знав напевно, що не хоче ненавидіти, красти, розпусничати, що жадає справедливості та душевного спокою. Для себе, всіх. Простував шляхами прекрасної України-Русі до патріаршого Царгороду, і моління його було про безталання батьківщини. Невже, дійсно, має рацію той, хто, вказуючи на пасивну, навіть деструктивну натуру його краян, вважає, що він варт свого ярма? Що може бути принизливіше од белькотання предків за морем у варягів: "Земля наша велика й обильна, а порядку в ній нема, ходіть-но княжити й володіти нами."

Питання, питання... Спосіб, обраний майбутнім схимником для їхнього розв'язку, не піддавався логічним умовисновкам та обрахункам, і мало хто йняв віри, що від нього буде користь усім. Ну, що молитви, небо? Життя-бо минає на землі, треба більше працювати й діяти тут. Невірні не могли збагнути, що він ішов не по пророцтва вдачливих віщунів, не по самий притулок для душі. Сей Чоловік прагнув не знайденої в миру Божої мудрості. Дано йому було щиросердно сприйняти співи з Літургії: "Не надійтеся на князів, на синів чоловічеських, в них нема спасіння: вийде дух його, і він до своєї землі повертається, того дня його задуми гинуть".

В культурній і освіченій Греції є місце, куди прагне завітати християнин. Його благочестя, освячене відвідинами самої Цариці небесної, сприяло, що життя чернече почалося тут із сивої давнини. Ще в VII віці імператор Костянтин Пагонат, з огляду на постанову шостого Вселенського собору про виселення ченців з міст до пустель, надав у їхнє володіння цілий Афон. Число іноків на Святій горі безупинно зростало, а на X сторіччя налічувалося 180 монастирів. Узвичаєна фраза "служити Богу" набирає реального змісту лише за особистого прикладу. Можна не вірити в громадську корисність духовної індивідуальної боротьби, проте не можна не захоплюватися життям, яке перевищувало людські можли-

451

вості. За висловом оповідача, залишаючись у плоті, вони уподібнювалися ангельському життю. Прибулець із далекої України знав, на цьому шляху доведеться витримати незчисленну кількість випробувань та страждань. Але він знав і те, що все чиниться задля торжества Божої справедливості на землі. І ще: в досягненні мети йому допоможуть непереможні любов і добро. В одному з Афонських монастирів його постригли під іменем Антонія, відтак розпочалися літа послушенства. Це страшенно нелегко — любити ближнього свого.

Це складно і з співробітниками, де працюєш, і з сусідами, де мешкаєш, це не менш складно і в монастирі, звідки вже не вільно виходити без спеціального дозволу ігумена. Відомі здавна причини психологічної несумісності, оті пересічні людські: гординя, заздрість, неохайність, гнів. Відомі християнам і гамівні засоби пристрастей: піст,

молитва, милостиня. Тільки-от здійснювати їх, виявляється, вкрай важко. Ченців називають воїнами раті Христової. У війні зі злом неможливо без втрат та поразок, що вічно дають поживу для підленьких кпинів стосовно чернечого побуту. Проте переможці є і, що головне, перемога приступна кожному. Антоній досягнув значних успіхів у покорі, убозстві, здержливості, й, бачачи їх, ігумен одного разу сказав: "Антонію, йди знову на Русь і будеш там іншим за взірець успіху та утвердження в вірі, й буде з тобою благословення Святої Гори". Прийшовши до Києва, Антоній не зупинився в жодному з монастирів, а оселився в передмісті, в лісовій печері біля Берестова. І став він жити там, молячись Богу. "Їжею ж його був хліб сухий і води пив до міри, і копав печеру, і не давав собі спокою ні вдень ані вночі, позаяк жив у безнастанних трудах, пильнуючи та молячись". Те обрання місця атеїсти називають щасливим випадком, в крайньому разі, інтуїцією. На переконання вірних, все сталося за промислом Господнім. Справді-бо: ідеальні умови для життя під землею, де температура цілорічно +10, +12°, придніпровський лесовий ґрунт бездоганний для інфільтрації повітря, отже, для безвихідного перебування людей у печерах. Але визначально, що збігаються два пророцтва, св. Апостола Андрія Первозванного "яко на горах сих возсіяє благодать Божія" і преподобного св. Антонія "Господи, утверди мене на місці цім і нехай буде благословення на місці цім Святої Гори". На думку спадають пасажі безбожних казуїстів, мовляв, перебування апостола Андрія недо-ведена легенда, а також те, що Антоній казав насамоті, нікому невідомо. Намагаючись зрозуміти горе-мудрагелів, перше, що слід вчинити, це визнати нещирими апостола та преподобного, з ними разом — їхніх послідовників. Але навіть і за такої комбінації важко уявити в ролі брехуна апостола, незабаром страченого за проповідництво християнської моралі, або сивого старого, який безсоромно плете учням небилиці про нібито сказане ним при заснуванні Печерського монастиря. Дана ситуація вимагає двох розв'язань: або вірити у святиню, або ні. Проте, як наважитись ліпити сюди кредо гоголівського персонажа "мошенник на мошеннике сидит и мошенником погоняет... Один там только и есть порядочный человек: прокурор, да и тот, если сказать правду, свинья"?

Слави заживають і шахраї. Але чи будь-хто з них прикидатиметься так цілий свій вік? Важка праця вдень, ревне моління вночі, безперервний піст — усе во славу Божу й аж ніяк не задля того, щоб ошукати шаблезубого атеїста. Непохитна віра преподобного отця була очевидна, й саме вона приносила авторитет та визнання. Люди стали приходити сюди за порадою й благословенням. Невдовзі з'явилися ті, хто молив покласти і на них образ іночого чину. Першим був Никон-Іларіон, якого деякі дослідники, приписуючи авторство "Слово о Законі і Благодаті", називають кращим нашим письменником XI сторіччя. За ним примандрував славнозвісний Феодосій, чие постриження вже через наполегливе подолання протидії батьків гідне занесення до святців. Відтак найулюбленіший з княжих надвірних, названий в іноцтві Єфрем, та син першого боярина Варлаам, котрий заявив: "чини зі мною, що бажаєш, я вже зневажив усе мирське й ніколи не повернуся до своєї домівки". Це вийстя кращих із почту

розлютило князя настільки, що він погрожував ув'язнити святих отців, розкопати печеру, а від Никона зажадав, аби той умовив Варлаама та Єфрема зректися свого заміру. Занепокоєні ченці стали лаштуватися до переїзду на нове місце. Лише заступництво жінки вгамувало князя, й він послав до Антонія, щоб перепросити та залишитись, де був.

У поширеному тоді апокрифі "Бесіда трьох Святителів", зокрема, мовилося: "В чому найбільша погибіль для людини? — Славолюбство, сластолюбство, срібллюбство. Що найгірше для людини? — Відчай, непокаяння". І хто усвідомлював, що в борні з людськими пороками єдина рада — звернення до Бога, йшов у ченці. Там, у печерах понад Дніпром, облишивши безконечну гонитву за збагаченням, загнздуючи плотські пожадання, відсторонившись житейської суєти, пізнавали вони істину. Маючи схильність до найважчого з чернечих подвигів, келіот Антоній віддалився в окрему печеру, не залишивши, проте, братів без порад в молитвах. Ігуменом підземної обителі став найдостойніший з братії Феодосій. Вже потім, відзначаючи благочесне життя, чудеса обох преподобних отців, помітили, що інститут чернецтва на Україні фундо-ване людьми, котрі наслідували Великого Антонія, християнського подвижника III-^ вв., засновника й ідеолога відлюдницького іночого життя, та Великого Феодосія — християнського подвижника V-VI вв., котрий поклав початок чернечим скитам у Палестині. Провидіння Господнє. Скільки зазнавало воно кпинів та сумнівів, скільки ще зазнаватиме...

Їх зібралося вже понад сто братів. Вибудувавши дерев'яну церквичку, келії, поселилися на поверхні, тому що людям стали потрібні як їхні молитви, так і присутність, і тому, що їхнє подвижництво мало набути поважного, урочистішого вияву. Прийнявши постриг, люди різного віку, станів, національностей у служінні Господові мали керуватися спільними правилами. Устав Студійського монастиря, привезений з Царгорода ченцем із супроводу митрополита Георгія, звідси став основою чернечого життя всіх східнослов'янських земель. Запроваджений о.Феодосієм устав був гуртожитковий. Братія поділялася на чотири розряди. Одні — на випробуванні нестрижені, ходили в мирському одязі; другі — також іще не пострижені, носили чернечий одяг; треті, пострижені, носили мантию; нарешті, четверті перебували у великій схимі. Головною засадою був цілковитий послух ігумену, чие благословення мало лягати на кожне діяння. Тільки деталізуючи побут людей, які стояли на передньому краї війни з духом Зла, бачиш, наскільки суворе і важке життя подвижників. Безкорисливість зумовлювала відсутність речей, аж до голки. Лише книжки та необхідне вбрання могли знаходитися в келії. Чернець ходив з непокритою головою, в одязі з простого сукна. Винятки робилися для немічних. Постіль його складалася з рогіжки та двох сукм'яниць (сукняних ковдр). Пам'ятаємо, що за перших днів існування Києво-Печерського монастиря звичною їжею там був хліб і вода, значно згодом уже варився обід з двох страв та ще неவிбаглива вечеря всухом'ятку. Трапеза — спільна, бо згідно уставу "архімандрити і ченці завжди в одному місці мають їсти й пити і при тім чтеніє чести". Кожен з братів собора за власною волею віддавався під благе

його послуху. Самовидно, лише еманация любові перетворювала його на тягар легкий і, відповідно, виснажувала носія. В кожному разі, таке послушенство є чимось діаметрально протилежним до взаємин армійських чинів. Сповідь без утаювання якомога частіше, навіть щодня, не давала змоги закосніти в гріху, спонукала дотримуватися християнських чеснот. Кожен інок повинен знати псалтир напам'ять, а також "не їсти страви за одним столом з жінками та не водити дружби з черницями", залишаючи собі одну найбільшу турботу — про душу. Зламання чернечої обітниці — величезне зло, й уся громада прагнула спинити брата від непоправного. Проте непокаяння, затятість у скоєному давали право виганяти винного, як паршиву вівцю, аби не псувати цілого стада. В розвідках про славетні монастирі зустрічаються визначення на кшталт: "демократизм", "цілковита духовна свобода". Слід пригадати, що, згідно Студійського уставу, невід'ємним правом братії було обирати самим архімандрита і повертати в церковну власність майно після його смерті. Подібне волевиявлення спричинялось до того, що з-поміж добродішних мужів обирався, дійсно, кращий.

Історія Києво-Печерської обителі засвідчує, саме завдяки додержанню цієї уставної засади на чолі братії висувалися достойники, для кого мірилом і дороговказом був Закон Божий. Це й преподобний Феодосій, який зазнав утисків від Святослава за звинувачення князя в захопленні столичного престолу у брата. Це й перший видавець "Києво-Печерського Патерику" Інокентій Гізель. Він мужньо виступав проти приєднання України до Росії. Це й архімандрит Іоанникій Сенютович, відомий видрукуванням в часи Петрового лихоліття книжок з підзаголовком про ставропігальну залежність Києво-Печерської лаври від константинопольського патріарха. Залежність, власне, підлеглість, різноманітному начальству, що настала завдяки політичній грі російського уряду та вищого духовенства, зовсім не передбачалася на зорі заснування обителі. У відомому з рукописних патериків заповіті Феодосія князеві Святославу сказано: "Ось відходжу від світу цього й передаю монастир під твою опіку, якщо будуть якісь чвари. І ось доручаю ігуменство Стефану, не дай його кривдити". І ще: "щоб не володів ним ні архієпископ ані хто інший із клериків софійських. Нехай керує ним твоя влада, і по тобі — діти твої аж до останніх роду твого". Згідно цього існує переказ, що Андрій Боголюбський, назвавши ставропігією княжою й патріаршою, ствердив незалежність Печерського монастиря від Київського митрополита.

Верховість творчості досягають в умовах духовної свободи. І найкраще підтвердження тому — шедеври церковної архітектури, які вивели Україну з поганського стану між культурних країн християнської Європи. Здобутки народного генія вражають і нині своєю естетикою, міцністю, вирішенням безлічі технічних деталей. Повернімося ж до днів будівництва Успенської церкви — оздоби й центру всієї Києво-Печерської лаври. Історії її створення присвячено кілька розділів у "Києво-Печерському Патерику" — єдиному джерелі, звідки можна почерпнути подробиці про життя та побут тамтешніх чорноризців. Боярин Ярослава варяг Симон, привізши з

далекої батьківщини золотий вінець для вівтаря та золотий пояс-міру, за якою виміряють споруду, розповів ченцям про видіння йому церкви надзвичайної краси, про те, як голос згори наказав йому передати святощі до майбутнього храму. Потім до преподобних отців завітали четверо греків. Майстри розповідали, що примандрували з Царгорода, де у передмісті Влахерні їх найняла цариця вибудувати церкву на честь Богородиці. Що вони принесли золота на три роки та образ Успіння пресвятої Богородиці, і що там вони зустрічалися особисто з Антонієм та Феодосієм. Преподобні отці, закликавши Господа в свідки, відповіли, що нікуди з цієї місцини не вирушали, і, самовидно, майстри стали свідками Божого дива. Не менш дивовижним був і вибір місця спорудження храму. Першої ночі преподобний Антоній попросив у Бога, щоб повсюди впала роса, а місце, яке буде освячене, залишилося сухе.

Вранці було сухе місце, де зараз стоїть церква, навколо ж впала роса. Другої ночі Антоній сказав: "Нехай буде по всій землі сухо, а на святому місці — роса". Пішли й виявили все так. Третього ж дня, помолившись й благословивши те місце, Антоній прохав, щоб його позначив вогонь. І вогнем, що з'явився зненацька, було спалено дерева, кущі, траву — таким чином випалено ділянку під фундамент. Церкву було закладено 1073 року. Сам князь Святослав, пожертвувавши 100 гривень золота, брав участь у копанні рову. Всі вищеописані дива бачили ченці, миряни. В них вірили й вірять мільйони християн, і від атеїстичних блюзнірств факт промовистих знамень, дalebі, не знеціниться. Недовіркам в даному разі слід говорити про феномен міжнаціонального психозу: 2 варяги-дружинники навернулися у православну віру, 4 майстри-греки прийняли згодом постриг, сотня ченців-українців екстатично молилися... Не було на них лектора-трибуна.

Прості неосвічені люди приходили до монастиря і, подолавши недосконалість, виявляли вповні Богом даний кожному талант. Сучасник фундаторів святої обителі Агапіт, наслідуючи життя святих, набув слави чудодійного зцілителя. Як і отець Антоній, лікував хворих молитвою та їжею, якою харчувався сам (то сприймалося за таємниче цілюще вариво). Виліковував часто тих, на кого професійні медики махнули рукою. Блаженний чернець перебував біля хворого невідлучно, і день по дневі молився, доки Господь не зважив на його молитви. Здавалося, вже самої присутності Агапіта вистачало, щоб хворий почувався краще. Декому, можливо, доводилося зустрічати особливого гатунку гомеопата. Людина з добрим і мудрим обличчям, свою зустріч з пацієнтом він розпочинає опитуванням: чи багато їси, палиш, п'єш, розпусничаєш тощо? Разом із рецептом елементарного трав'яного настою сивочолий чоловік напоумляє відвідувача до поміркованості, відмови від шкідливих звичок, і мало хто замислюється, що йому радять жити згідно Євангельських заповідей. Тоді в Києві у святого Агапіта знайшовся конкурент, добрий знавець своєї справи, лікар-вірменин. Понад те, він міг віщувати слабим час смерті і в такому разі вже, звісно, не брався за лікування. На одному з хворих, і слід було сподіватися, хист двох медиків перетнувся. Перший надвірний князя Всеволода тяжко занедужав і фатальний кінець, згідно з передбаченням вірменина, мав настати за вісім днів. Слабого принесли до монастиря,

де його став доглядати отець Агапіт. Молитви та страва блаженного вчинили диво, і за якийсь час хворий звівся на ноги. Зайве підтвердження тому, що людські пристрасті трансцендентальні — поведінка світського медика. Спонукуваний заздрістю, він, аби перевірити силу зцілителя, надіслав до монастиря засудженого на смерть, якому вже дали отруту. Чернець погодував нещасного, й по його молитвах той одужав. Тоді виникла по-східному невблаганна думка, що двох фахівців на місто забагато, звідки висновок: поступитися повинен Агапіт. Вірменин намовив земляків, щоб вони отруїли ченця. І... як написано в "Патерику": "Блаженний же без пакості, ніщо же зла пострадав, вість бо Господь благочестія от смерті ізбавляти".

Повчальні взаємини печерських отців і з сильними світу цього. До важкохворого Володимира Мономаха, якого доти безуспішно намагався вилікувати столичний світило вірменин, закликали отця Агапіта. Їхати треба було в Чернігів, де тоді княжив Мономах, і посланець прохав ігумена конче відпустити інока. Але блаженний отець рішуче відмовився від вигідної пропозиції. Він сказав: раз полишити монастир, то треба ходити завжди й до всіх, а він же склав обітницю перебувати тут до останнього подиху й порушити її задля слави мирської не збирається. Пересвідчившись, що жодні умовлення не допомагають, княжий посланець заблагав, щоб той передав хворому бодай ліки. Тоді примушений ігуменом Агапіт дав князеві зілля із власної страви. Князь одужав, коли попоїв надіслане. Виняткові люди завжди приваблюють. Мономах, перебуваючи в Києві, зайшов на Печерськ, щоб побачитись і особисто віддячити тому, чийми молитвами зцілювався. Але Агапіт уникнув марнославної зустрічі, і владця залишив золото ігумену. Незабаром він надіслав свого боярина з багатими подарунками та грішми, які було занесено прямо до келії. Агапіт і це відмовився взяти, кажучи, що не занастить свій дар багатства ради. Він виніс і покинув принесене за дверима. Чернець не погодився навіть на компромісну пропозицію боярина, взяти не собі, а роздати бідним. У цьому категоричному небажанні преподобного мати справу з золотом — глибоке розуміння небезпеки самого дотику до огидної Мамони. Князь може роздати своє золото сам. Святий же стає святим через подібний максималізм. Зрештою, вельми занедужав і отець Агапіт. Лежав, слабнучи день по дні, і вірменин вирішив — настала його зоряна година. Він завітав до хворого в келію, де вони повели мову про секрети медицини. Прямодушні пояснення ченця, що лікує зіллям, "яким Господь подасть здоров'я", зародили в гостеві впевненість, що має справу з простаком, котрий лікує, покладаючись на щастя. Він безапеляційно заявив, що старий нічого не тямить. Потім подивившись на кволого висохлого діда, взяв його руку і прорік: смерть настане за три дні. Досвідчений медик був настільки упевнений, що пообіцяв постригтися в ченці, коли його слова не справдяться. У суперечках святі отці завжди спираються на Євангелійні засади. Розмірковуючи над висловлюваннями блаженного, помічаєш: думка правдива й неспростовна завдяки тому, що запозичена із Святого Письма. Так було і з його відповіддю на висновок ученого лікаря: "То оце в тому суть твого лікування: передрікаєш мені смерть, а допомогти не годен. Якщо ти маєш хист, дай мені життя, а якщо ним не володієш, завіщо ж докоряєш мені, присуджуєш на

смерть за три дні? Мене ж ось Господь сповістив, що я помру за три місяці". По тому старий одужав, вилікував ще одного — киянина і віддав Богові душу у вказаний ним термін. Після його смерті до ігумена Печерської обителі прийшов вірменин, погоджуючись прийняти постриг. І не відірваність від рідної землі змусила його перемінити свою віру на православну, і не тільки видіння уві сні преподобного Агапіта, котрий, нагадавши про обіцянку прийняти іночий образ, вказав на вічну загибель душі в разі лукавого нехтування. Чоловікові відкрилося, що все життя не бачив головного. Діагностика, пігулки, тинктури, масажі, режим — засоби лікування, які є лише допоміжними у всевизначальній духовній боротьбі.

На шляхах життя зустрічаємо людей гарних і потворних, добрих і лихих, часто різняться й наше ставлення до зустрічного. Наскільки потрібно пам'ятати мудрість, що кожен покривджений тобою може бути Христос, свідчить трагічна смерть блаженного Григорія. Схилившись над водою, чернець мив у Дніпрі посуд, коли повз нього до монастиря прямували дружинники, очолювані князем Ростиславом Всеволодовичем. Це була не проща і не візит ввічливості до столиці. Разом з братом Володимиром Мономахом князі виступили проти половців. Можна уявити стан людей, котрим доведеться брати участь у такій мало виграшній лотереї, як війна. Сповненим лиховісних передчуттів їм кортіло галасувати, кепкувати, лаятися. І ось край шляху на березі стоїть зовсім не поважний, з підібганою мантиєю, старий чернець, який, полощучися у воді, суворо позирає на подорожніх. Хтось пожартував з приводу замоченої спідниці, зареготався, другий, забобонно злостячись на лиховісну зустріч із попом, сороміцьки лайнувся. Щось бентежило й гнітило цих людей. Григорієві дано було провидіти їх долю. Він застеріг дружинників від безтямного сміху і радив подбати за благочестя, моли-тися. Адже суд Божий уже спіткав їх: мають-бо померти всі у воді разом. із князем. І князя Ростислава можна зрозуміти: в тривожну годину перед боєм його, бувалого провідника, вояка береться повчати той, хто все життя просидів у печері, не маючи навіть уявлення про війну. З якої речі цей старигань накаркує їм, хоробрим переяславцям, біду, та ще таким безглуздим пророцтвом. Що-що, а потонути тому, хто плаває, мов риба, не судилося. Старий бачить смерть і потопельників? Що ж, нехай пророцтво здійсниться над ним самим. В очах князя не було жалю, коли він наказав зв'язати старого і з каменем на шиї вкинути до річки. Завчасно і не з тим розпочав війну Ростислав Всеволодович. Потому з запеклим серцем відвернувся від монастиря, де молився в цей час його брат Володимир. Він вирушив, взявши меч і не стяжавши благодаті. "Полюбив прокляття і прокляття впало на нього. Не схотів благословення, і воно віддалилось від нього", — прокоментував цитатою із псалма автор

"Кієво-Печерського Патерики". У битві під Трипіллям князівські війська зазнали поразки. Відступаючи через річку Стугну, на очах у брата Володимира потонули Ростислав і багато воїнів. Отця Григорія після двох днів безуспішних розшуків братія виявила мертвим на ліжку у власній келії. Він лежав зв'язаний, з каменем на шиї. Одяг його був ще мокрий, обличчя ж — просвітлене і сам, наче живий. І не знайшли того, хто заніс його, а келія була замкнена. Це сталося року 1093.

Універсальність християнства, його потужний гуманізм давали змогу завжди і кожному зробити внесок до справи облагородження людства. Поширена теорія, що, спираючись на непотворення злу насильством, панівні верстви безсоромно експлуатували ошуканий народ. Тому цікаво стежити за втіленням біблійного "люби ближнього свого" на прикладі представника експлуататорського класу. Чернігівський владця Микола, Давидів син, "полишивши князювання і шану, і славу, і владу, і, все те ні за що маючи, прийшов до Печерського монастиря і став іноком 1106 року, лютого 17". Щоб прислужитися братії, він працював на найважчій роботі. Чотири роки день у день колов дрова, сам приносячи грубезні колоди з берега Дніпра, куди їх пригонили плотарі. Він насадив великий монастирський сад, самотужки спорудив собі келію. Ніколи не бачили його спочилим у неробстві, а на вустах святенника завжди бриніла молитва Ісусова "Господи Ісусе Христе, сине Божий, помилуй мя". Бачачи оте гарування й убожество, князі Ізяслав та Володимир намагались якось забезпечити брата, але все принесене він негайно роздавав жебракам і на церкву. Його подвижництво виглядало не просто рецептом класового миру. Князям, які зчепилися в клубку жорстоких міжусобиць, Микола Святоша демонстрував життя без інтриг, військових приготувань, страху за завтрашній день. І, нарешті, князь мав змогу багато й ревно молитися за свій нарід. Дехто із сучасників запевняв: Микола Давидович з'їхав з глузду. Натомість він дійшов висновку, що сила повинна здійснитись через неміч. Що, скинувши тягар пристрастей, він стане всім у більшій пригоді. Це треба мати волю, аби від княжих лакомств перейти на самий хліб та сирі овочі, відкинути реальне царство на землі задля ідеального на небі. І чи не справжнім втіленням християнської любові є князь, котрий слугує у трапезній бідним ченцям. Одна безбожниця якось висловилася: віруючі — егоїсти, вони все роблять заради винагороди на тому світі...

Взаємини чоловіка й жінки, кохання супроводжують всю людську історію. Збагнути їх прагнула незчисленна рать вчених та філософів, один із яких Фрейд у XX сторіччі, проголосивши лібідо детермінантою соціального розвитку, втягнув у вир розбещеності мільйони марновірних. Питання не з простих і, як свідчить подальша оповідь, знаходило своє вирішення у ченців середньовічної України. Преподобний Моїсей, або, як ще кажуть, Мусій-угрин належав до улюблених надвірних князя Бориса. По тому як князя-мученика підступно замордували, Мусій, уникнувши лихої долі патрона, опинився у Києві у почті сестри князя Ярослава Предслави. Після однієї з битв він разом із двома княжнами-сестрами потрапив у полон до польського короля Болеслава. П'ять років Мусій-угрин закутий у кайдани страждав у неволі, як раптом його побачила одна вельможна пані. Він мав гарне обличчя, струнку поставу, а, крім того, люди сильної волі випромінюють особливий чар. В даному випадку чар підсилювала байдужість вродливого раба до осіб прекрасної статі. Закохана, молода вдова, не рахуючися з грішми, викупила Мусія й запропонувала йому шлюб. Опинитися одразу в розкоші й стати вельможним магнатом, законна дружина, одна з кращих пань Польщі — все за незначний компроміс — ділити ложе з нелюбою. Розміркувавши, Мусій сказав: "Який муж, взявши жінку й підкорившись їй, спасся?" Цю відмову, одначе,

породила не фемінофобія, навяна підступами біблійних Єви проти Адама, Даліли проти Самсона, Іродіади проти Іоанна Предтечі. Йшлося про основне — мораль. Його обрали й купили, він ставав знаряддям чиеїсь примхи, і при цьому його бажання малося за ніщо. Для Мусія-угрина виявилося "краще за все — душевна чистота, а понад те — тілесна". Не часто в житті зустрічаються люди беззастережно віддані принципам. Охоплений пристрастю жінці це було незрозумілим. Шляхтянка пояснила, що, одружившись, вони житимуть, як усі люди. Йому належатиме і дружина, й її майно, їй же потрібне лише його кохання. Наказала, щоб Мусія обмили, напарфумили, одягли в найкращу одіж. Колишнього бранця повезли по маєтностях пані, де його вшановували, наче господаря. Він же відмовив їй: "Даремні клопоти. Не годна-бо спокусити мене тлінними речами сього світу, ані забрати в мене духовного скарба".

Деякі наші вчинки не мають логічних пояснень, тому що здійснюються на поклик серця. Самотньому, не зв'язаному жодною присягою чоловікові пропонують любов. Майбутня родина, напевне, буде щаслива, адже кохають його до самозабуття. Проте удачливий обранець категорично відмовляється. Доброзичливці йому втовкмачують: згідно Євангелії чоловік та жінка мають статись однією плоттю. Вдовам же вдруге одружуватися радить апостол. Ну, чого ради відмовлятися від такого щастя, змушуючи страждати іншу людину. Адже, все одно, мине час, Мусій жениться, і хто не посміється тоді з подібної нерозсудливості. Але блаженний знав: шлях, відкритий для всіх, не придатний для нього. Йому-бо Царство Небесне й вічне спасіння даровані лише в тому разі, якщо він знехтує сьогосвітніми принадами. І він продовжував ревно молитися й постити, надаючи перевагу "їсти сухий хліб та пити воду з чистотою, ніж багатоцінні страви та вино із скверною". Господь почув молитви чистого серцем. Несподівано у тій місцині з'явився ієромних із Святої Гори, який, керований провидінням Господнім, увів блаженного в чернечий образ і, поповчивши багато про чернече подвижництво, пішов з Богом. Це біблійна класика — помста жінки, чиеї жаги не вдоволено. Вельможна наказала катувати ченця. Його били киями, доки земля під ним просякла кров'ю, примовляючи: "підкорися пані". Потім вона повезла Мусія до короля Болеслава й зажадала, аби той своєю владою змусив преподобного вволити її волю. Довго король умовляв Мусія прийняти честь і багатство, яке йому пропонували, щоб опинитись поміж перших у країні, закликав не бути безчулим. Та намарне. Бачачи ту затятість, Болеслав сказав удові, що має право чинити з полоненим, як із рабом, аби іншим не заманулося ослухатися своїх панів. Одержавши ще більшу владу над бранцем, удова зробилася геть несамовита й вирішила силоміць ввести блаженного у гріх. Вона звеліла покласти ченця до свого ліжка і, цілуючи та пестячи, намагалася знайти його. Мусій-угрин витримав і це випробування, мовивши: "Даремна твоя праця. Не думай, що я божевільний, або не можу цього зробити. Я заради страху Божого гребую тобою як нечистою". Духовні змагання — річ тонка. Пильнуючи тілесної чистоти спершу інтуїтивно, преподобний усвідомив згодом, що плотські насолоди — загин для ідеалу. І, справді, як банально б усе завершилося, якби Мусій спокусився. Навряд чи когось привабила б Love story двох жирних феодалів із середньовіччя. Полька наказала давати

рабові сто київ щодня, а потім і зовсім оскопити, щоб ніхто не наситився його красою. Мусій-угрин стікав кров'ю, понівечений, але непереможений. Зло не минає безкарно. Незабаром у країні почалися заворушення, спалахнуло повстання проти єпископів та шляхти. В той час нагло помер король, ясновельможну пані було забито, а преподобний Мусій домандрував до Києво-Печерської лаври, де й скінчив свій вік.

Безперечно, у Лаврських печерах зібралися люди з найчутливішими моральними запитами. Огорнувши своє життя у форму суворого аскетизму, вони досягли слави на землі і спасіння на небі. Преподобний Спиридон, "просфорник", відомий був тим, що щодня перечитував Псалтир. Його пальці й після смерті залишалися складені у православному молитовному знаменні. Преподобний Григорій, "пісник", харчувався лише зіллям та водою. Преподобний Євтимій по прийняттю схими прирік себе на цілковиту безмовність. Преподобний Веніамін, колись заможний крамар, роздав усе майно бідним та на церкви. Від тривалого переліку подвигів може скластися враження їхнього легкого здійснення. Доводилося чути і про напередвизначеність особистих якостей святих отців. Але в дійсності все відбувається дуже по-людськи. Був, наприклад, в Печерському монастирі чорноризець Арефа. Накопичував він потроху золота і речей, переховуючи все у келії, та ні гроша, ні хліба вбогим не подав. Переказують, настільки скупий був — сам від голоду потерпав. І сталося, якось уночі злодії, забравшись до його келії, винесли звідти геть усе. Арефа переживав так сильно, що мало на себе рук не наклав. А що вже докорів братія від нього наслухалася, скількох своїми причіпками образив! Проте в обителі, де панує дух згоди й любові, роблять усе, аби брат облишив згубну пристрасть. Ченці молилися за Арефу й благали Бога напоумити його. Тільки він лишався глухий до всіх порад і обкидав докорами братів. Через кілька днів Арефа тяжко захворів. Але й, відчуваючи себе дедалі гірше, не вгамовувався, журився за втраченим. Аж тут у смертну годину йому було видіння, і раптом Арефа став ревно молитися: "Господи помилуй! Господи ізгрішив — усе твоє, й я не шкодую!" Потім він одужав і розповів братії, що на смертному одрі побачив, як ангели та біси заперечалися між собою про його вкрадене багатство. Чортівське поріддя доводило, що він їхній, бо пошкодував і сумував за грішми. Ангели журилися: якби Арефа подякував за свою втрату, йому зарахувалося б це перед Господом. Бог дав — Бог узяв. Кому, як не іноку, передусім, сприймати цю відому мудрість. В його ж серці оселився демон скнарості, й Арефа, забувши за Христа, схилювався перед Мамоною. І ще він тоді почув: "Хто за взяте насильством дякує Богові, це — більше за милостиню. Диявол, вчиняючи так, прагне довести людину до блюзнірства. Натомість, коли вона передає все з подякою Господу, це є більше за милостиню". Тільки тут зрозумівши, як він ошукався, Арефа возніс хвалу Всевишньому. Людина слабка, й пороки чигають на неї повсякчас. Тільки в релігії можна знайти засоби їхнього подолання, і тільки ченці у боротьбі з ними максимально успішні.

Що в Києво-Печерській лаврі лікували і досить вдало, відомо здавна. Добре відомо й про чудесні зцілення. Але то — блискучий апофеоз, вияв Божого промислу, що наставляв у виняткових випадках. А в буденному житті був копіткий марудний догляд за

хворими, де й виявлялася вся велич подвижництва. Обслуговувати чужу людину, розслабленого, який не підводиться з ліжка, треба день по дневі прибирати, купати, годувати. Змучена хворобою людина вередує, кричить, а той, хто любить ближнього, як самого себе, має терпляче зносити все. Інакше — перекреслення священної заповіді. У "Патерику" є згадки про зцілення застуд, запалень, шкіряних хвороб. Що ж, ті перемоги не виглядають вражаючими при досягненнях сучасної медицини, хоча домагалися без жодних медпрепаратів! Однак, що ченці успішно лікували психічні захворювання, не може не захоплювати. Зараз в атеїстичному музеї на території Лаври розповідають, як раніше на хворого в печері надягали обруч, прикутий на ланцюзі до стовпа, і за ніч виганяли біса. Святі ченці лише весь час молилися за грішника, і той одужував. У монастирі лікували бо-же-вільних, боролися проти хвороби душі в єдиноприступний спосіб — молитвами, постом. І перемали. Від того, що безбожники не ймуть тому віри, дива, вчинені у святій обителі, не стануть менш вражаючими. Зрештою ті, які не хотіли вірити, знаходилися у всі віки. Це про них пророк сказав: "Скам'яніло серце людей цих і їм важко чути вухами". Там же у музеї екскурсовод з запалом говорила про специфічні властивості надбережних лесових ґрунтів, що дають змогу зберігатися мощам нетлінними, і що православна церква паразитує на цілком пояснимому наукою явищі. З групи відвідувачів спростувань на блюзнірства 900-річної святині не надійшло. Але воно існує в минулому, з якого потомки, на жаль, не часто беруть урок. Печерський архімандрит XVII ст. Інокентій Гізель казав: "Не якість ґрунту причина тому, що тіла святих зберігаються нетлінними протягом багатьох сторіч, інші-бо, покладені там, перетворилися на порошок. Печерські угодники вдостоєні нетління за святість життя і за свою відданість волі Божій".

Розвиток християнського аскетизму на Україні дійшов вищого ступеню у києво-печерських ченців. Києво-Печерський монастир, згодом лавра, від першого дня посідав особне місце серед численної решти. Це почесне старійшинство зумовлював, насамперед, демократизм обителі. Адже на відміну від ктиторських, тобто, створених на кошти благодійників, Києво-Печерський монастир був заснований "не від чинів та багатств", "слізьми, постом, молитвами та пильнуванням". Це братство об'єднаних найгуманнішими ідеалами людей становило складну ідеологічну, культурну, економічну організацію, що чинила визначальний вплив на розвиток суспільства. Нестор-літописець, чиїм трудам ми завдячуємо, що з праха віків до нас долинув голос самовидця, чи не найоригінальніша творча постать у букеті талантів, виплеканому тодішнім чернецтвом. З міфічних антів, скіфів, праслов'ян, нарешті, викарбувалося: Київська Русь. Навіть пізніші переосмислювані визначення вже не здатні вихолостити первісний його зміст. Одержимий чернець виписував нації документ на проживання, та мало хто з сучасників міг осягнути значимість того діяння. Поза мурами монастиря життя йшло своїм ходом. У несамовитих січах гинули дружини князів, котрим бракувало простору на успадкованих землях. Підтримуючи засліплених ворожнечею суперників, половці нападали на одних, щоб відтак розгромити недавніх спільників. Палали міста, разом з ними храми та нечисленні вітчизняні книжки. Забувши про "не

пожадай жінки, хати, села, раба, худоби — всього, що є у ближнього свого", державні керманичі перетворювалися на запеклих бійкарів, які за немудрим бажанням придбати земельки занедбували суспільні інтереси. Тим часом простий люд сіяв жито, плодив потомство, приховував від боярських тіунів-нишпорок податки і гнав хмільні меди. З язичницькими богами було вельми просто: ніхто тоді не знав, що не вільно зачепити чужу молодицю, чи прихопити з чужого поля копичку, чи вбити, зрештою, подонка, який отрує життя. Бувало, з'явиться бажання розважитися, перехилити чарчину, а попи розводяться про піст, молитви. Завело начальство віру, в якій самі правила, правила, а потім — пекло. І жили люди, занедбуючи проповідану науку, забуваючи, що без Бога їхнє життя перетворюється на безконечний кошмар. Тоді-от аскет-літописець, чуло реагуючи на ознаки духовного занепаду, підносив свою пристрасну пересторогу: "Хіба ми не по-поганськи

живемо, коли у стрічу віруємо? Адже робиться все це за дияволовою

намовою. Інші й у чхання вірять, буцім-то воно буває на здоров'я голові. Всіма отими забобонами: трубами, скоморохами, гусями, русаліями диявол відволікає нас від Бога. На гульбиськах бачимо багато люду. Як розпочнуть боротися одне з одним, то збігаються дивитися на діло, від диявола замислене. А церкви стоять порожні, під час молитви мало знайдеш людей в церкві". Здійснюючи чернечий подвиг, вони думали про свій народ. І могутнє надбання християнства — просвіту — ці люди поставили йому на службу. Творчість трьох давньоукраїнських письменників складає славетний "Києво-Печерський Патерик". І, звісно, не корисливе бажання уславити власну обитель водило рукою Нестора-літописця, єпископа Симона та ченця Полікарпа. Авторам залежало на передачі духовної спадщини нащадкам. Надто непересічні мужі перебували у київських печерах, надто визначними стали їхні діла. Могутній дух "Патерика" охороняв його у катаклізмах доби, спричинився до подальшого розповсюдження і визнання: Один із кращих знавців вітчизняної історії М.Грушевський вказує: "Факт залишається фактом, се був найпопулярніший і то незмінний у своїй популярності твір старого нашого письменства... Може се виглядати на парадокс, коли скажемо, що "Патерик" і "Кобзар" були дві найпопулярніші книги".

Християнізація України відбувалася під визначальним впливом Візантії. Греки, привезені Володимиром, хрестили киян у Почайні, греки будували Софію та Успенський собор, вони ж належали до поширювачів книжної мудрості. Їхній місіонерський імпульс дав гарні плоди. Спираючись на гречизну, сягнув верховіть у рідному письменстві перший митрополит-українець Іларіон. Через період учнівства проходили наші тогочасні архітектори, живописці, щоб згодом дивувати світ шедеврами. До кращих найперших належить і славетний майстер вітчизняного іконопису, києво-печерський чернець Алімпій. Разом із грецькими майстрами, котрі "приведені биша нужею писати церкви Печерскія", старанно працював та вчився преподобний отець. Минув час, благодать Божа спочила на мужеві, відомому своєю праведністю. Його хист було визнано за неперевершений, а з образами неодноразово ставались дива. Відома історія семи образів, намальованих враз після того, як троє ченців шахрайством видурили на

них гроші в одного киянина-христіюбця і, коли той прийшов за замовленням, заявили, що Алімпій нічого не намалював. Схилившись перед дивом, чоловік повісив ті образи у своїй церкві на Подолі. І, справді, коли незабаром церква згоріла, сім образів цілісінькі залишилися доказом їхнього незвичайного походження. Історія одного з них, який князь Володимир Мономах надіслав до Ростова у збудовану ним церкву, багата ще на декілька пожеж, з яких Богоматір "Велика Панагія" виходила завжди дивовижно неушкодженою. Мабуть, найприкметнішою рисою старовинних образів є величавий сум. І коли дивишся у очі матері розіп'ятого Христа, стає соромно за власну нікчемну гріховність, за світ, де постійно плюндрується Божистий абсолют. Навіть перевезений до Третьяковської галереї в Москву, образ, народжений осяянням майстра-ченця, залишається аргументом сили християнства.

Потужне духовне джерело, що розливалось по цілій Україні і далеко поза її межі, виникло завдяки зусиллям нечисленного гурту. Всупереч байдужій інертності, язичницьким забобонам загалу жертівні чорноризці невтомно прямували до єдиноважливої мети — спасіння Людини. Зараз можна стверджувати напевно: в посталій з прийняттям християнства духовній революції найбільш життєдайною, конструктивною силою виявився інститут чернецтва, котрий сягнув найповнішого розвитку між стін Києво-Печерської лаври. Їх було зовсім небагато, хто обрав шлях страждання, терпіння та подвижництва. Але їхня праця не пропала марно. Це засвідчують і споруди перетривалих лихоліття лаврських храмів, і переслідувані за Христове слово тепер, і те, що віддаленим майже тисячоріччям ідейних хитань та потрясінь нащадкам залишилися незмінно потрібними Віра, Надія, Любов, з якими жили, боролися й помирали там, у Київських печерах.

Літо, 1983 рік. Київ